

శ్రీ హర్ నె ష ధ ము

(ప్రథమ భాగము - తీర్థాత్పర్య సహితము)

A.C.C. No. 1590

వ్యాఖ్యత

శ్రీ ఉదాలి సుబ్బరామశాస్త్రి, ఎం. ఎ.
ప్రిన్సిపాలు, వైదిక సంస్కృత కళాశాల, నెల్లూరు

ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి

కళాభవనము, నైఫాబాదు, హైదరాబాదు-4

ప్రథమ ముద్రణము. 1,000 ప్రతులు
జూలై, 1971

Acc. NO- 1590

29.5.71
SRI

కాపీరైటు.

ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి

హైదరాబాదు.

వెల రూ. 8-00

ముద్రణ :

దక్షిణ భారత్ ప్రెస్,

శైరతాబాదు, హైదరాబాద్-4

తొలి పలుకు.....

ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి చేపట్టిన గ్రంథప్రచురణ కార్యక్రమములో సంస్కృత గ్రంథాలుకూడ ఒక భాగము. ఆంధ్ర విద్వాంసులు, కవులు సంస్కృతీకరించిన తెలుగు గ్రంథాలు కొన్ని యిప్పటివరకు అకాడమి పజైన ప్రకటితమైనవి. ఇందులో శ్రీ యన్. టి. జి. వరదాచార్యులవారు సంస్కృతీకరించిన ఏడు శతకాల సంపుటము, శ్రీ సన్నిధానము సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారు పరివర్తించిన “కళాపూర్ణోదయము”, శ్రీ కుంటిమద్ది శేషశర్మగారు అనువదించిన “మనుచరిత్ర” చేరియున్నవి.

అకాడమి పజైన సంస్కృతములో కొన్ని స్వతంత్ర రచనలు కూడ ప్రకటించనైనవి. వీనిలో డా. బి. రామరాజుగారి సంపాదకత్వమున శ్రీ కృష్ణరాయలు వ్రాసిన జాంబవతీ పరిణయము, అభినవ కాళిదాసు, వెల్లాల ఉమామహేశ్వరుడు రచించిన శృంగారశేఖర భాణము, సన్నిధానం సూర్యనారాయణశాస్త్రిగారి ఆంధ్రదేశ హాస్యకథలు యిప్పటివరకు అచ్చయిన పుస్తకాలు. త్వరలోనే యీ వరుసలో మధురవాణి విరచిత రామాయణసార తిలకము డా. బి. రామరాజుగారి సంపాదకత్వమున వెలువడనున్నది. కాకతి రుద్రదేవుడు వ్రాసిన ఉషారాగోదయ నాటిక భవిష్యత్తులో అకాడమి పజైన ప్రకటితము కానున్నది.

అకాడమి పజైన తెలుగు - సంస్కృత నిఘంటువు డా. రామచంద్రుడు శ్రీ కప్పగంతుల లక్ష్మణశాస్త్రిగార్ల సంపాదకత్వమున ప్రకటితమైనది. ఈ వరుసలోనే శ్రీహర్షుని నైషధమును టీకాతాత్పర్యసహితముగా ప్రకటించవలెనని అకాడమి సంస్కృత సలహాసంఘము నిశ్చయించి యీ కార్యము శ్రీ ఉడాలి సుబ్బరామశాస్త్రిగారికి అప్ప

గించినది. ఈ సంపుటమున నైషధములోని మొదటి మూడు సర్గలు మాత్రమే చేరియున్నవి. త్వరలోనే రెండవ భాగముకూడ ప్రకటితము కాగలదు.

ఈ పనిని చక్కగా నిర్వహించిన శ్రీ ఉడాలి సుబ్బరామశాస్త్రి గారికి అకాడమి పక్షాన కృతజ్ఞతా వందనములు.

ఈ గ్రంథ ముద్రణమును పర్యవేక్షించిన ఉస్మానియా విశ్వవిద్యాలయ సంస్కృత శాఖాధ్యక్షులు డా. బి. ఆర్. శాస్త్రిగారికి అనేక ధన్యవాదాలు.

ఆంధ్ర పాఠకలోకానికి యీ గ్రంథము ఆదరపాత్రము కాగలదని విశ్వసించుచున్నాను.

హైదరాబాదు }
1-7-71 }

దేవులపల్లి రామానుజరావు,
కార్యదర్శి

శ్రీ హర్ష నైషధ ము

(ప్రథమ సర్గ)

శ్లో॥ నిపీయ యస్య క్షీతిరక్షిణః కథా
స్తథాద్రియన్తే న ఋధాస్సుధామపి ।
నలస్సితచ్ఛ్రితకీర్తిమణ్డల
స్స రాశిరాసీన్మహాసాం మహోజ్జ్వలః॥

ప॥ వి॥ నిపీయః । యస్య । క్షీతిరక్షిణః । కథాః ।

తథా । ఆద్రియన్తే । న । ఋధాః । సుధామ్ । అపి ।

నలః । సితచ్ఛ్రితకీర్తిమణ్డలః ।

సః । రాశిః । ఆసీత్ । మహాసామ్ । మహోజ్జ్వలః ।

టీక॥ యస్య = ఏ. క్షీతిరక్షిణః = భూపాలకుడగు నలునియొక్క.
కథామ్ = కథను నిపీయ = చక్కగా అస్వాదించి. ఋధాః = పండి
తులు, దేవతలు. సుధామపి = అమృతమును నైతము. తథా =
ఆ నలకథను అస్వాదించునట్లు. నాద్రియన్తే = ఆదరించుటలేదు.
సితచ్ఛ్రిత = శ్వేతచ్ఛత్రముగ చేయఁబడిన కీర్తి
మండలః = యశోమండలముగల. మహాసామ్ = తేజస్సులకు.
రాశిః = రాశియైన సూర్యునివలె నొప్పుచు. మహోజ్జ్వలః =
మహా = ఉత్సవములచే. ఉజ్జ్వలః = ప్రకాశించువాడగు. సః = ఆ.
నలః = నలుఁడు. ఆసీత్ = ఉండెను.

ఇచ్చట నలునియందు తేజోరాశిత్వమును కీర్తిమండలమునందు
శ్వేతచ్ఛత్రత్వమును ఆరొపించుటవలన రూపకాలంకారమును, నలకథకు అమృ
తము కంటెను ఆధిక్యము చెప్పుటవలన వ్యతిరేకాలంకారము నేర్పడు చున్నవి.
ఈ రెంటికిని సంస్కృష్టిః ఈసర్గయందు వంశస్థ వృత్తము. జగణతగణములు,
జగణ రగణములు ప్రతిపాదమున క్రమముగనున్నచో వంశస్థ వృత్తమగును.

భావము :

నలమహారాజుయొక్క కథను చక్కగా నాస్వాదించిన బుధులు అమృతమును గూడ నాదరించరు ఆ నలుడు శ్వేతచ్ఛత్రముగఁ జేయఁబడిన కీర్తిపుంజముగలవాడై తేజోరాశియగు సూర్యునివలె ప్రతాపముతో ప్రకాశించుచు ఉత్సవములచే నుజ్జ్వలించి వెలుగుచుండెను.

సమాసములు :

క్షీతిరక్షిణః :- రక్షతీతి = రక్షి. క్షితేః రక్షి = క్షీతిరక్షి తస్య క్షీతిరక్షిణః

సితచ్ఛత్రిత కీర్తిమణ్డలః :- సితం చ తత్ ఛత్రం చ = సితచ్ఛత్రమ్. సితం ఛత్రం కృతం = సితచ్ఛత్రితమ్. కీర్త్యైమణ్డలమ్ = కీర్తిమండలమ్. సితచ్ఛత్రితం కీర్తిమణ్డలం యస్య సః = సితచ్ఛత్రిత కీర్తిమణ్డలః

మహోజ్జ్వలః ; మహైః ఉజ్జ్వలః = మహోజ్జ్వలః

శ్లో॥ రనైః కథా యస్య సుధావధీరిణీ
నలస్స భూజానిరభూద్గుణాద్భుతః ।
సువర్ణదండై క సితాతపత్రిత
జ్వలత్ప్రతాపావళి కీర్తిమణ్డలః॥

ప॥ వి॥ రనైః । కథా॥యస్య । సుధావధీరిణీ । నలః॥సః । భూజానిః । అభూత్ ।
గుణాద్భుతః । సువర్ణదండై క సితాతపత్రితజ్వలత్ప్రతాపావళి కీర్తిమణ్డలః ।

టీక॥ యస్య = ఏ నలునియొక్క. కథా = కథ. రనైః = రుచులచే. సుధావధీరిణీ = అమృతమును సైతము ధిక్కరించుచున్నదో. భూజానిః = భూమిని జాయగగల్గిన అనగా భూపతియగు. సః = ఆ నలుడు. గుణైః = శౌర్యాదిగుణములచే. అద్భుతః = లోకోత్తరుడై. సువర్ణదండై క సితాతపత్రితజ్వలత్ప్రతాపావళి కీర్తిమణ్డలః :- సువర్ణదండ = క్రమముగా బంగారుదండముగను. ఏకసితాతపత్రిత = అద్వితీయమగు తెల్లని గొడుగుగను, జేయబడిన జ్వలత్ ప్రతాపావళి = ప్రకాశించెడి ప్రతాపరాశియు కీర్తిమండలః = యశస్సమూహముగల్గినవాడై. అభూత్ = ఉండెను.

ఇచ్చట ప్రతాపావళియందు సువర్ణదండత్వమును కీమణులమందు ఏకసితాతపత్రత్వము ఆరోపింపబడుటవలన రూపకమును, నలకధ యమృతమును సైతము ధిక్కరించుచున్నదనుటచే వ్యతిరేకమును ఏర్పడి రెండలంకారము లకును సంస్పృష్టి ఇచ్చట కీర్తియందు శ్వేతచ్ఛత్రమును ఆరోపించుట పూర్వశ్లోకమందు చెప్పబడినదే మఱల నిట చెప్పుట పునరుక్తికాజాలదు. ఏలయనగా ఆ ఛత్రమునకు సువర్ణదండత్వ వైశిష్ట్యమట చెప్పింపబడుటవలనను, నలునకు లోకోత్తరగుణత్వము చెప్పబడుటవలనను, పునరుక్తి దోషము పరిహరింపబడినది.

భావము :

ఆ నలభూపాలుని కధ రుచులచే అమృతమును ధిక్కరించుచున్నది. అట్టి నలభూపాలుడు తన ప్రతాపమును సువర్ణదండముగను, తన కీర్తి మండలమును శ్వేతచ్ఛత్రముగను చేసికొనినవాడై, శౌర్య ధైర్యాదిగుణములచే లోకోత్తరుడై వెలసియున్నాడు.

శ్లో॥ పవిత్రమత్రాతనుతే జగద్యుగే
స్మృతా రసజాలనయేవ యత్కథా।
కథం న సా మద్గిరమాలిలామపి
స్వసేవినీమేవ పవిత్రయిష్యతి॥

౩

ప॥ వి॥ పవిత్రమ్ , అత్ర । ఆతనుతే । జగత్ । యుగే ,
స్మృతా । రసజాలయా । ఇవ । యత్కథా।
కథమ్ । న । సా । మద్గిరమ్ । ఆవిలామ్ । అపి ।
స్వసేవినీమ్ । ఏవ । పవిత్రయిష్యతి ।

టీక॥ అత్ర యుగే = ఈ కలియుగమందు. యస్య = ఏ నలునియొక్క. స్మృతా = స్మరింపబడినదై. జగత్ = లోకమును. రసజాలనయాఇవ = నీటిలో కడుగుటచేతనోయన్నట్లు. పవిత్రమ్ = శుద్ధముగ. ఆతనుతే = చేయుచున్నది. సా = అట్టి నలకధ. ఆవిలామపి = మలినయైనను. స్వసేవినీమేవ = తననే సేవించుచున్నదానిని, కథమ్ = ఎట్లు. న పవిత్రయిష్యతి = పవిత్రము చేయదు. తప్పక పవిత్రము చేయునని యర్థము.

స్మరించినంతమాత్రమున పవిత్రముచేయు నలకథ తన్నే సేవించు నప్పుడు ఎట్లు పవిత్రముచేయవని చెప్పుటచే నిచ్చట అర్థాపత్త్యలంకారము—
సమాసములు :

రసజ్వలనయా:—ర సేన జ్వలనా = రసజ్వలనా = తయా = రసజ్వలనయా.

స్వ సేవినీమ్:— స్వస్వ సేవినీ = స్వ సేవినీ = తామ్, స్వ సేవినీమ్

భావము :

ఈ కలియుగమునందు నలకథ స్మరించినంతమాత్రముననే నీటితోకడిగిన విధముగ ప్రవిత్రముచేయుచున్నది. “కర్కటకస్య నాగస్య దమయన్త్యా నలస్య చ। ఋతుపర్ణస్య రాజర్షేః కీర్తనం కలినాశనమ్॥” అని నలకథాస్మరణము పాపహరమని చెప్పబడినది. ఇట్టి నలకథ నలునిగూర్చి వర్ణించుచున్నది. ఈ కావ్యమందు నలునికే యన్వయించుచున్నదిగాన తప్పక కవియగు నన్ను ఎట్లు పవిత్రపరచదు. తప్పక పవిత్రపరచునని భావము.

శ్లో॥ అధీతిభోధాచరణప్రచారణైః
దశాశ్చతస్రః ప్రణయన్నపాధిభిః।
చతుర్దశత్వం కృతవాన్ కుతః స్వయం
న వేద్మి విద్యాసు చతుర్దశస్వయం॥

౪

ప॥ వి॥ అధీతి భోధాచరణ ప్రచారణైః-దశాః। చతస్రః-ప్రణయన్। ఉపాధిభిః।
చతుర్దశత్వమ్। కృతవాన్-కుతః। స్వయమ్-న। వేద్మి-విద్యాసు।
చతుర్దశసు। అయమ్.

టీక॥ అయమ్ = ఈ. నలః = నలుడు. చతుర్దశసు = పదునాలుగైన.
విద్యాసు = విద్యలయందు. అధీతి = గురుముఖ శ్రవణరూపమయిన.
అధ్యయనమును, బోధ = అర్థజ్ఞానము. ఆచరణ = తెలియబడిన అర్థ
మును అనుష్ఠించుట. ప్రచారణ = శిష్యులకు బోధించుట అను. ఉపాధిభిః
= ధర్మములచే. చతస్రః = నాలుగైన. దశాః = దశలను. ప్రణయన్ =
పొందించుచు. స్వయం = తాను. చతుర్దశత్వమ్ = నాలుగు దశలను కలిగి
యుండుటను. పదునాలుగు సంఖ్యను గల్గి. కుతః = ఏల. కృతవాన్ =
చేసెను. న వేద్మి = తెలియక యున్నాను.

చతుర్దశ విద్యలలో అనగా పదునాలుగు విద్యలలో చతుర్దశత్వమును, నాలుగుచే గుణితమగు పదునాలుగు సంఖ్యను అనగా నేబది యాటుగ నుండుట, చేయుట విరుద్ధము. పదునాలుగును ఏబది యాటుగచేయ సాధ్యముకాదు. కాన నిట విరోధము భాసించుచున్నది. అందువలన విరోధా భాసాంతరము. చతుర్దశత్వ శబ్దమునకు నాలుగు అవస్థలను కల్గియుండునట్లు చేయుట యను సద్భము చెప్పుటచే విరోధ పరిహారము.

సమాసము :

అధీతిబోధాచరణప్రచారణై : అధీతిశ్చ-బోధశ్చ-అచరణచ-ప్రచారణంచ-అధీతిబోధాచరణాని. తై : అధీతి...ప్రచారణై :

చతుర్దశత్వం :-చతస్రః దశాః యాసాం తాః = చతుర్దశాః చతుర్దశానాం. భావః = చతుర్దశత్వం.

చతుర్దశ :-చతుర్భి : సంకలితాః చతుర్దశ తాసు = చతుర్దశాః.

భావము :

ఆ నలమహారాజు విద్యను అభ్యసించుట, గ్రహించుట-నేర్చిన విషయముల ననుష్ఠించుట శిష్యులకు బోధించుట యను నాల్గు దశలతో చతుర్దశ విద్యల యందును చతుర్దశత్వమును అనగా నాల్గు దశలను కలిగి యుండుటను కల్పించెను. చతుర్దశ విద్యల యందు అనగా పదునాలుగు విద్యలయందు చతుర్దశత్వమునగా నాలుగుచే పెంచబడుటవలన సిద్ధమగు షట్పంచా శ త్త్వమును, అనగా ఏబది యాటుగ నుండుటను కల్పించెనని విరోధాభాసము-నాలుగు అవస్థలను కల్పించెనని చెప్పుట వలన విరోధ పరిహారము. పదునాలుగు విద్యలలో నొక్కొక్క విద్యకు అధీతి బోధాచరణ ప్రచారములను కల్పించెననుట మిమార్థము.

షడంగములు-చతుర్వేదములు. మీమాంస, న్యాయశాస్త్రము, ధర్మశాస్త్రము, పురాణములు-చతుర్దశ విద్యాస్థానములు.

శ్లో॥ అముష్య విద్యా రసనాగ్రనర్తకీ
త్రయీవ నీతాంగగుణేన విస్తరమ్ ।
అగాహతాష్టాదశతాం జిగీషయా
నవద్వయద్వీపపృథగ్జయశ్రియామ్ ॥

౨

ప॥ ని॥ అముష్య, విద్యా, రసనాగ్రనర్తకీ । త్రయీ, ఇవ-నీతా । అజగుణేన ।
విస్తరమ్, అగాహత, అష్టాదశతామ్, జిగీషయా, నవద్వయద్వీప పృథగ్జయ
శ్రియామ్.

టీక॥ అముష్య = ఈ నలునియొక్క. రసనాగ్రనర్తకీ = నాలుక కొనయందు
నృత్యమాడు. విద్యా = పూర్వోక్తమయిన విద్యయు పాకవిద్యయు.
త్రయీవ = ఋగ్యజుస్సామములను మూడువేదముల వలె. అంగగుణేన
= పూర్వోక్తములగు శిక్షెది షడంగముల యొక్కయు. మధురాష్లు
లవణకటు కషాయ తిక్త భేదములతో నొప్పెడి షడ్రసముల యొక్కయు
గుణేన = అవృత్తిచే. అజగుణేన = శరీర సామర్థ్యము
చేతను. వ్యుత్పత్తి విశేషము చేతను. విస్తరమ్ = వృద్ధిని. నీతా =
పొందింపబడినదై. నవద్వయద్వీపపృథగ్జయశ్రియామ్ = నవద్వయ
= పదునెనిమిది సంఖ్యగల. ద్వీప = దీవులయందు, పృథగ్ జయ
శ్రియామ్ = ప్రత్యేకముగానున్న జయశ్రీల యొక్క జిగీషయా = జయించు
కోరిక చే. అష్టాదశతామ్ = పదునెనిమిది సంఖ్యను కల్గియుండుటను. అగా
హత = పొందినది.

విద్యను త్రయితో పోల్చుటవలన ఉపమాలంకారము. అష్టాదశ ద్వీపము
లలోని జయలక్ష్మిని గెలువ (గోరిక అష్టాదశత్వమునకు హేతువుకాదు. కావున
దానిని హేతువుగా చెప్పుట వలన హేతుత్ప్రేక్షల సంస్పృష్టి.

సమాసములు :

రసనాగ్ర నర్తకీ = రసనాయాః అగ్రమ్ రసనాగ్రమ్-రసనాగ్రే నర్తకీ =
రసనాగ్ర నర్తకీ.

నవద్వయ ద్వీపపృథగ్జయశ్రియామ్ :- నవానాం ద్వయం నవద్వయం
నవద్వయంద్వీపాః, నవద్వయద్వీపాః జయశ్రియః జయశ్రియఃపృథగ్
జయశ్రియః = పృథగ్జయశ్రియః. నవద్వయద్వీపేషు పృథగ్ జయ
శ్రియః, తాసామ్ = నవద్వయ...శ్రియాం.

భావము :

ఈ నలుని జిహ్వోగ్రమునందు నృత్యమాడు విద్య ఋగ్యజుస్సామ హవి
ములుగ భిన్నమయిన త్రయివలె, మధురాష్లు లవణ కటుకషాయ తిక్త ర్షేషములచే
నాటయిన యంగములతో-శిశిది షడంగములతోను విస్తరించినచే పదునెనిమిది
ద్వీపములలోని జయశ్రీలను జయింపగోరికతోడనో యన్నట్లు పదునెనిమిది
విధములైనది. ఇచ్చట రసనాగ్ర సంబంధముచే పాకవిద్య సూచితము.
అంగగుణముచే విస్తరించుటను చెప్పుట వలన శిరస్సు మున్నగు అంగ
గుణములతో గూడిన సర్తకీ లక్షణము గూడ నిట సూచితము. పూర్వశ్లోకము
నందు చతుర్దశ విద్యలను పేర్కొనెను. ఇచ్చట పూర్వోక్తిములగు షడంగ
ములు, చతుర్వేదములు, మీమాంస, న్యాయశాస్త్రము పురాణము, ధర్మశాస్త్రము,
అను పదునాలుగింటికిని- ఆయుర్వేద, ధనుర్వేద, గాంధర్వ, అర్చశాస్త్రములను
చేర్చుట వలన అష్టాదశవిద్యాస్థానముల యందు పండితుడని సూచితము.

శ్లో॥ దిగీశబృందాంశవిభూతి రీశితా
దిశాం స కామప్రసభావరోధినీమ్ ।
భభార శాస్త్రాణి దృశం ద్వయాధికాం
నిజత్రినేత్రావతరత్వభోధికామ్॥

వ॥ వి॥ దిగీశబృందాంశవిభూతిః । ఈశితా ।
దిశామ్ । సః । కామప్రసభావరోధినీమ్ ।
భభార । శాస్త్రాణి । దృశమ్ । ద్వయాధి కామ్ ।
నిజత్రినేత్రావతరత్వభోధికామ్ ।

టీక॥ దిగీశబృందాంశవిభూతిః = దిగీశ = దిక్పాలకులైన ఇంద్రాదుల యొక్క.
బృంద = సమూహము యొక్క. అంశ = అంశములచేత. విభూతిః =

వ్యుత్పత్తి కలిగిన. దిశామ్ = దిక్కులకు. ఈశితా = ప్రభువైన సః = ఆ నలుడు. శాస్త్రాణి = శాస్త్రములను. కామ ప్రసభావరోధినీమ్. కామ = ఇచ్చను. మన్మథుని, ప్రసభ = బలము వలన. అవరోధినీమ్ = అడ్డ గించెడి. నిజ...భోధికామ్. నిజ = తనదైన. త్రినేత్రా వతరత్వ = ఈశ్వరాంశ సంభవమును. భోధికామ్ = సూచించెడి. ద్వయాధికామ్ = మూడవదైన. దృశమ్ = నేత్రముగ భభార = భరించెను.

దిశామ్ అని బహువచనము చెప్పుటచేత సమస్త దిక్కులకు ఆధిపత్యమును సూచించుచు. ఇంద్రాదులకంటె ఆధిక్యము గమ్యమగుచున్నది. కావున వ్యతిరేకాలంకారము ఇచ్చట సూచితము. దృశం శాస్త్రాణి అని శాస్త్రములను నేత్రములతో రూపణము చేయుటవలన వ్యస్తరూపకము.

సమాసములు :

దిగీశబృందాంశవిభూతి :—దిశామ్. ఈశాః దిగీశాః దిగీశాన్తాం, బృన్తమ్, దిగీశబృందమ్ వృందానాం అంశాః బృందాశాః, అంశేభ్యః, విభూతిః, యస్య సః దిగీశ బృందాంశవిభూతిః.

కామప్రసభాసరోధినీమ్ :—ప్రశభేన అవరోధినీ, ప్రసభావరోధినీ కామస్య ప్రసభారోధినీ, కామప్రసభావరోధినీ, తాంకామ ప్రసభావరోధినీమ్.

ద్వయాధికాం :—ద్వయాత్ అధికా ద్వయాధికా, తాం, ద్వయాధికామ్.

నిజత్రినేత్రా వతరత్వభోధికామ్ :—నిజంచ, తత్, త్రినేత్రావతరత్వంచ నిజత్రి నేత్రావతరత్వమ్, నిజత్రినేత్రావతరత్వస్య భోధికా నిజత్రినేత్రా వతరత్వభోధికా, తామ్, నిజత్రినేత్రా వతరత్వ భోధికామ్.

భావము:

ఆ నలమహారాజు ఇంద్రాది దిక్పాలకులయొక్క అంశములనుండి సంభవించినవాడై, సమస్త దిక్కులకు పాలకుడై వారిని మించియుండెను. అతడు స్వేచ్ఛగా మన్మథుని నిరోధించునదియు, తనకు ముక్కంటి అంశమునుండి

జన్మమును సూచించునదియునగు శాస్త్రములనెడి మూడవదృష్టి కలిగియుండెను. అతడు మూడవదృష్టిని కలిగియుండుటవలననే శివుని మూడవదృష్టితో నిగ్రహింపబడిన మన్మథుని నిగ్రహింపకలిగియుండెను. మరియు ఆ మూడవదృష్టిలో, దృష్టి శాస్త్రములే యగుటవలన ఇతడు స్వేచ్ఛకు తావుఇవ్వక శాస్త్రోక్త విధానముతో పరిపాలనచేయుచుండెను. అష్టదిక్పాలకులయొక్క అంశలతో రాజు అవతరించునని శాస్త్రములు వక్కాణించుచున్నవి ఎట్లన :- “అష్టాభిర్ లోకపాలానాం మాత్రాభిర్ నిర్మితో నృపః”॥.

శ్లో॥ పదై శ్చతుర్భిస్సుకృతే స్థిరీకృతే
కృతేఽమునా కే న తపః ప్రపేదిరే ।
భువం యదేకాంఘ్రికనిష్ఠయా స్పృశ-
న్దధావధర్మోఽపి కృశ త్తపస్వితామ్॥

ప॥ వి॥ పదైః శ్చతుర్భిః సుకృతే స్థిరీకృతే
కృతే అమునా కే న తపః ప్రపేదిరే
భువమ్ యత్ ఏకాంఘ్రికనిష్ఠయా స్పృశన్
దధౌ అధర్మః అపి కృశ త్తపస్వితామ్

టీక॥ అమునా = ఆ నలునిచే. కృతే = కృతయుగమునందు. సుకృతే = ధర్మము. చతుర్భిః = నాలుగై న. పదైః = పాదములచే. స్థిరీకృతే సతి = స్థిరముచేయబడగా. కే = ఏజనులు. తపః = చాంద్రాయణాది తపమును. న ప్రపేదిరే = అనుష్ఠించలేదు. యత్ = ఏలయనగా. అధర్మోఽపి = అధర్మముకూడ. కృశః = దుర్బలమైనదై. ఏకాంఘ్రికనిష్ఠయా = ఏక = ఒకటైన. అంఘ్రికనిష్ఠయా = పాదముయొక్క చిటికినవ్రేలితో. భువమ్ = భూమిని. స్పృశన్ = తాకుచు. తపస్వితామ్ = తపస్విగా నుండుటను. దధౌ = ధరించెను.

ఈ నలుని పరిపాలనవలన అధర్మముకూడ ధర్మమునందు ఆసక్తికలదై తపము చేసినపుడు ఇంక ఇతరులనుగురించి ధర్మవిషయమున చెప్పనవసరము లేదని సిద్ధించుటవలన ఇచ్చట అర్థాపత్యలంకారము. అధర్మముకూడ ధార్మికమైనదని విరోధాలంకారము. ఈ రెంటికిని సంస్పృష్టి.

సమాసములు:

స్థిరీకృతే :— అస్థిరః, స్థిరః సంపద్యమానః కృతః స్థిరీకృతః తస్మిన్ స్థిరీకృతే.

ఏకాంఘ్రికనిష్ఠయా;— అంఘ్రేః కనిష్ఠా అంఘ్రికనిష్ఠా, ఏకా చ సా అంఘ్రికనిష్ఠా చ, ఏకాంఘ్రి కనిష్ఠా తయా ఏకాంఘ్రి కనిష్ఠయా.

భావము :

ధర్మము వృషభరూపమై నాలుగు యుగములలోను నాలుగు పాదములలో యిమిడియుండునని స్మృతులు చెప్పుచున్నవి. కృతయుగమునందు, ఈ నలుడు నాలుగు పాదములలోను ధర్మమును స్థిరముగా నిలిపెను. అందువలన ఆ ధర్మమునకు తావు నలుని పరిపాలనయందు లేదు. కావున జనులందరును చాంద్రాయణాదివ్రతములను ఆచరించుచు తపస్సంపన్నులుగ నుండిరి. ఇంతవఱకు అధర్మమునకు తావులేనందువలన పాదముయొక్క చిటికినవేలిని ఆశ్రయించి కృశించుచు అదికూడ తపస్సుచేసినదని భావము. అధర్మమే తపస్సు చేయునపుడు ఇతరులు తప్పక తపస్సు చేయగలరని చెప్పకయే సిద్ధించుచున్నది. ఇట్లు నాలుగు పాదములలోను ధర్మముతో కూడియున్నందువలన నలుని పరిపాలన ధర్మభూయిష్ఠముగ నున్నదని సిద్ధించుచున్నది.

శ్లో॥ యదస్య యాత్రాసు బలోద్ధతం రజ
స్సురత్ప్రతాపానలధూమమంజిమ ।
తదేవ గత్వా పతితం సుధాంబుధౌ
దధాతి పంకీభవదఙ్కతాం విధౌ ॥

౮

ప॥ వి॥ యత్ । అస్య । యాత్రాసు । బలోద్ధతం । రజః । స్సురత్ ప్రతాపానల
ధూమమంజిమ । తత్ । ఏవ । గత్వా । పతితం । సుధాంబుధౌ ।
దధాతి । పంకీభవత్ । అంకతామ్ । విధౌ ॥

టీక॥ అస్య = ఈ నలునియొక్క. యాత్రాసు = యాత్రలయందు. బలోద్ధతమ్
= బల = సైన్యముచే. ఉద్ధతం = పైకి లేవబడిన. స్సురత్ ...

మంజిమ, స్ఫురత్ = ప్రకాశించు. ప్రతాపానల = ప్రతాపమనెడి అగ్ని యొక్క. ధూమ = పొగయొక్క. మంజిమ = మంజిమనెడి సౌందర్యము కలిగిన. యత్ = ఏ, రజః = ధూళికలదో. తదేవ = అదియే. గత్వా = పోయి. సుధాంబుధౌ = పాలసముద్రమునందు. పతితం సత్ = పడినది అగుచు. పంకీభవత్ = బురదగా నయినదై. విధౌ = చంద్రుని యందు. అంకతామ్ = కళంకము అగుటను. దధాతి = ధరించుచున్నది.

ఇచ్చట ప్రతాపాగ్ని యొక్క ధూమ సౌందర్యము సముద్రమును పొంది చంద్రునియందు కళంకమైనదని వర్ణించుట వలన రూపకముతో సంస్పృష్టమైన గమ్యాత్ప్రేక్ష, ఇచ్చట ప్రతాపమును అగ్నిగను, దాని ధూమ మంజిమ మంజుత్వముగను రూపించుట వలన రూపకము. పంకముగాని ఆ మంజిమను, పంకమయినట్లు చెప్పి కళంకముగ ఉత్ప్రేక్షించుట వలన ఉత్ప్రేక్ష యగుచున్నది. ఈ రెండికిని ఇచ్చట సంస్పృష్టి ఏర్పడినది.

సమాసములు :

బలోద్ధతమ్ :— బలేన ఉద్ధతం, బలోద్ధతమ్

స్ఫురత్ ప్రతాపాపల ధూమమంజిమ :— ప్రతాపఏవవ అనలః ప్రతాపానలః, స్ఫురంశ్చసౌ ప్రతాపానలశ్చ స్ఫురత్ ప్రతాపానలః, అనలస్య ధూమః అనలధూమః, ధూమస్య మంజిమా, ధూమమంజిమా.

సుధాంబుధౌ :— సుధాయాః అంబుధిః సుధాంబుధిః తస్మిన్ సుధాంబుధౌ పంకీభవత్ :— అపంకః పంకః భవన్ పంకీభవత్.

భావము :

ఈ నలుని దండయాత్రల యందు దండుచే చెలరేగ గొట్టబడినదియు, ఆ నలుని ప్రతాపాగ్ని ధూమము యొక్క సౌందర్యమును ధరించినదియు నగు ధూళి క్షీరసాగరమునందు పడినదై బురదై చంద్రునియందు కళంకముగనైనది.

శ్లో॥ స్ఫురద్ధను ర్నిస్వనతద్ధ నాశుగ
ప్రగల్భవృష్టి వ్యయితస్య సంగరే।
నిజస్య తేజశ్శిఖినః పరశ్శతా
వితేను రింగాలమివావయశః పరే॥

ప॥ వి॥ స్ఫురద్ధనుర్నిస్వనతద్ధవాశుగప్రగల్భవృష్టివ్యయితస్య । సంగరే
నిజస్య । తేజశ్శిఖినః । పరశ్శతాః । వితేనుః । ఇంగాలమ్ । ఇవ ।
అయశః । పరే ।

టీక॥ సంగరే = యుద్ధమునందు. పరశ్శతాః = అసంఖ్యాకులైన. పరే = శత్రు
వులు. స్ఫురత్...వ్యయితస్య. స్ఫురత్ = ప్రకాశించు. ధనుః = తన
ధనుస్సును. నిస్వన = శబ్దమున్ను. అనునవియే ఇంద్రధనుస్సుగను.
మేఘగర్జనములును కల్గిన. తత్ = ఆ నలుడనెడి. ఘన = మేఘముల
యొక్క. ఆశుగ = బాణములయొక్క. ప్రగల్భవృష్టి = గొప్పవృష్టి
యనెడి. ఆశుగ = గాలిచే ప్రగల్భవృష్టి = గొప్ప వృష్టిచే.
వ్యయితస్య = చల్లార్పబడిన. నిజస్య = తనదగు. తేజశ్శిఖినః = ప్రతా
పాగ్నికి. ఇంగాలమివ = బొగ్గు అనునట్లు. అయశః = అపకీర్తిని.
వితేనుః = చేసిరి.

ఇచ్చట ఇంగాలమివ అని అపయశస్సు బొగ్గుగా ఉత్పేక్షింపబడినది.
కావున ఉత్పేక్ష. నలుని ధనుస్సును ఇంద్ర ధనుస్సుగను, దాని ధ్వనిని మేఘ
ధ్వనిగను, నలుని మేఘముగను, అతని బాణ వృష్టిని వాయువృష్టిగను ప్రతా
పమును అగ్నిగను రూపించుట వలన రూపకము. ఈ రూపకోత్పేక్షలకు
ఇచ్చట సంకరము.

సమాసములు :

స్ఫురత్ , . ,వ్యయితస్య.

ధనుశ్చ నిస్వనశ్చ ధనుర్నిస్వనౌ, స్ఫురన్తై ధనుర్ నిశ్వనౌ యస్య శః
స్ఫురద్ధనుర్ నిస్వనః, సవీవ ఘనః తద్ధనః నిస్వనశ్చాసౌ తద్ధనశ్చ
స్ఫురద్ధనుర్ నిస్వనతద్ధనః, ఘనస్య ఆశుగాః, ఘనాశుగాః తేషాంప్రగల్భ
వృష్టిః, ఆశుగప్రగల్భవృష్టిః వృష్ట్యా వ్యయితః, స్ఫురత్... వ్యయితః
తస్య...స్ఫురత్...వ్యయితస్య..

తేజశ్శిఖినః :— తేజ ఏవ శిఖీ, తేజశ్శిఖీ, తస్య తేజశ్శిఖినః.

భావము :

తన ధనస్సును దాని ధ్వనిని, ఇంద్ర ధనస్సుగను, గర్జితముగను కల్గిన ఆ నలుడనెడి మేఘము నుండి విడువబడిన బాహువర్షము అనెడి వాయు వృష్టిచే యుద్ధమునందు చల్లార్చబడిన ప్రతాపాగ్ని కలిగిన అసంఖ్యాకులగు శత్రువులు తమ ప్రతాపాగ్నికి తమ అపకీర్తిని బొగ్గుగ చేసిరి. అపయశస్సు నల్లగా నుండుట వలన దానిని కవి ఇచ్చట బొగ్గుగ ఉత్పేక్షించినాడు. అనగా ఇతడు శత్రువులు లేక పరిపాలించెనని భావము.

శ్లో॥ అనల్పదగ్ధారిపురానలోజ్వలై
ర్నిజ ప్రతాపైర్వలయం జ్వలద్భువః ।
ప్రదక్షిణీకృత్య జయాయ సృష్టయా
రరాజ నీరాజనయా స రాజఘః ॥

౧౦

ప॥ వి॥ అనల్పదగ్ధారిపురానలోజ్వలై : । నిజప్రతాపైః । వలయమ్ । జ్వలత్ ।
భువః । ప్రదక్షిణీకృత్య । జయాయ । సృష్టయా । రరాజ । నీరా
జనయా । సః । రాజఘః .

టీక॥ రాజఘః = రాజులను సంహరించెడిః సః = ఆ నలుడు అనల్ప...
ఉజ్వలైః అనల్ప = అధికముగ. దగ్ధ = తగులబెట్టబడిన. అరిపుర =
శత్రు పట్టణములయొక్క. అనల = అగ్నులవలె. ఉజ్వలైః = ప్రకా
శించెడి. నిజప్రతాపైః = తన ప్రతాపములనెడి. జయాయ = జయము
నకై. సృష్టయా = కల్పితమైన. నీరాజనయా = ఆరతిచే. జ్వలత్ =
ప్రకాశించెడి. భువః = భూమియొక్క. వలయం = చక్రమును. ప్రదక్షి
ణీకృత్య = ప్రదక్షిణముచేసి, రరాజ = ప్రకాశించెను.

ఇచ్చట జ్వలత్ ప్రతాపాగ్ని కలిగిన నలుడు, దిగ్విజయ యాత్రయందు తూర్పు మున్నగు దిక్కుల నుండి ప్రదక్షిణముగ భూమండలమును చుట్టుచు తన ప్రతాపమనెడి నీరాజనముచే, భూదేవతకు ఆరతి ఇచ్చుచున్నాడో యనునట్లు ప్రకాశించుచున్నాడు. కాన ఇచ్చట గమ్యాత్పేక్ష. ప్రతాపమును అగ్నిగ రూపించుట చేతను, ఇచ్చట ఏక దేశ వృత్తి రూపకము. ఈ రూపకోత్పేక్షకులకు ఇచ్చట సంకరము.

సమాసములు :

అనల్ప...ఉజ్జ్వలై = అనల్పం. దగ్ధాని అనల్ప దగ్ధాని. అరీణాం పురాణే
అరిపురాణే. అనల్పదగ్ధాని అరిపురాణే యైస్తే అనల్పదగ్ధారిపురాః,
అనలవదుజ్జ్వలాః అనలోజ్జ్వలాః, అనల్పదగ్ధాశ్చ అరిపురానలోజ్జ్వలాశ్చ,
తైః. అనల్ప.. ఉజ్జ్వలైః.

నిజప్రతాపైః :—నిజాశ్చ తే ప్రతాపాశ్చ నిజప్రతాపాః తైః, నిజప్రతాపైః

రాజఘః :—రాజ్ఞః హస్తీతి రాజఘః.

భావము :

శత్రుసంహారియగు ఆ నలుడు అధికముగ శత్రుపట్టణములను దహించి
నదియు, అగ్నివలె ప్రకాశమానములునునగు తన ప్రతాపములనెడి జయనీరాజన
చే వెలుగుచున్న భూమండలాన్ని, తూర్పు మున్నగు దిక్కులవరుసతో
ప్రదక్షిణము గావించి, దిగ్విజయయాత్రయందు భూమండలమును పరిభ్ర
మించుచు, శత్రుపట్టణములను తన ప్రతాపాగ్నిచే దహించు విధానము భూదేవ
తకు హారతి ఒసంగినట్లుగ ప్రకాశించెను.

శ్లో॥ నివారితాస్తేన మహీతరేఽభిరే
నిరీతిభావం గమితేఽతివృష్టయః।
న తత్యజుర్నూన మనన్యసంశ్రయాః
ప్రతీప భూపాలమృగీదృశాం దృశః॥

౧౧

ప॥ వి॥ నివారితాః।తేన। మహీతరే। అభిరే। నిరీతిభావమ్। గమితే। అతివృష్టయః।
న। తత్యజుః। నూనమ్। అనన్యసంశ్రయాః। ప్రతీపభూపాలమృగీదృశామ్।
దృశః।

టీక॥ తేన = ఆ నలునిచే. నిరీతిభావమ్ = ఈతిభాద లేకుండుటను. గమితే =
పొందింపబడిన. అభిరే = సమస్తమైన. మహీతరే = భూమియందు.
నివారితాః = తొలగింపబడినప్పటికిన్ని. అతివృష్టయః = అతివృష్టులు.

అనన్యసంశ్రయాః = మరియొక ఆశ్రయములులేనివై. ప్రతీపభూపాల
మృగీదృశాం = ప్రతీపభూపాల = శత్రురాజులయొక్క. మృగీదృశామ్ =
స్త్రీలయొక్క. దృశః నేత్రములను. న తత్యజాః = విడువలేదు.
నూనమ్ = నిశ్చయము.

శత్రుస్త్రీలనేత్రములు అతివృష్టులకు ఆశ్రయములుకావు = ఆశ్రయములు
కాని శత్రుస్త్రీ నేత్రములను ఆశ్రయముగ చేసి ఉత్పేక్షించుటచేతను. నూనకబ
ప్రయోగముచేతను ఇచ్చట వాచ్యోత్పేక్ష.

సమాసములు ;

నిర్గతాః ఈతయః యస్మాత్ తత్ నిరీతిః నిరీతేః భావః, నిరీతిభావః।
తం నిరీతిభావమ్.

అనన్యసంశ్రయాః :—అన్యః సంశ్రయః యేషాం తే, అన్యసంశ్రయాః
అన్యసంశ్రయాః నభవన్తీతి, అనన్యసంశ్రయాః

ప్రతీప...దృశాం :— ప్రతీపాశ్చతే భూపాలాశ్చ, ప్రతీపభూపాలాః,
ప్రతీపభూపాలానాం మృగీదృశః ప్రతీపభూపాలమృగీదృశః తాసాం
ప్రతీప...దృశామ్.

భావము :

ఆ నలుడు సమస్త భూమండలమునందును అనావృష్టి మున్నగు ఈతి
భాధలను లేకుండ చేసినప్పటికిన్ని అతివృష్టి అనబడు ఈతిభాధ వేతొక ఆశ్ర
యములేనిదై నలునే శరణుపొంది అతని శత్రుస్త్రీలయొక్క నేత్రమును విడువ
కనే యుండెను. అసగా శత్రువులను సంహరించుటవలన అతని స్త్రీలు ఎల్లప్పుడు
ఏడ్చుచున్నారు. “శ్లో॥ అతివృష్టి రనావృష్టి ర్మూషకాశ్శలభాశ్శుకాః అత్యా
సన్నాశ్చ రాజాన స్షడేతా ఈతయః స్మృతాః” అని ఆరువిధములుగా ఈతిభాధలు
చెప్పబడియున్నవి.

శ్లో॥ సితాంశువర్ణై ర్వయతి స్మ తద్గుణై
 స్మహాసివేమ్నస్సహ కృత్వరీ బహుమ్।
 దిగజ్జనాజ్ఞావరణం రణాజ్జణే
 యశఃపటం తద్భటచాతురీ తురీ॥

౧౨

ప॥ వి॥ సితాంశువర్ణైః। వయతి। స్మ। తద్గుణైః। మహాసివేమ్నః। స్సహకృత్వరీ।
 బహుమ్। దిగజ్జనాజ్ఞావరణమ్। రణాజ్జగణే। యశఃపటమ్। తద్భటచాతురీ।
 తురీ।

ఒక॥ మహాసివేమ్నః, మహాసిః = గొప్పఖడ్గమనెడి. వేమ్నః = నేతకొయ్యకు
 సహకృత్వరీ = సహాయముచేయు. తద్భటచాతురీ = తద్భట = తన
 భటులయొక్క. చాతురీ = నేర్పునెడి. తురీ = నేత సాధనము.
 సితాంశువర్ణైః. సితాంశు = సంధ్రునియొక్క. వర్ణైః = కాంతివంటి కాంతి
 కలిగిన. సీత = తెల్లనైన. అంశు = అవయవములయొక్క. వర్ణైః =
 కారణభూతములైన వర్ణములుకలిగిన. తద్గుణైః = ఆ నలునియొక్క.
 శౌర్యధైర్యాదిగుణములనెడి దారములచే. దిగజ్జనాజ్ఞావరణమ్ =
 దిగజ్జనా = దిక్కులనెడి స్త్రీలయొక్క. అజ్ఞావరణమ్ = శరీరమునకు
 ఆచ్ఛాదమైన. బహుమ్ = పెద్దదైన. పటమ్ = వస్త్రమును. వయతి స్మ =
 అలుచుండెను.

తద్గుణైః అనునెడ అతని గుణములనెడి దారములచేతనను అర్థమునుబట్టి
 శౌర్యరూపకము, మహాసివేమ్నః, అనునెడ మహాఖడ్గమనెడి అల్లికకొయ్యను
 అనునర్థమునుబట్టియు యశః పటమనెడి కీర్తియనెడి వస్త్రము అను అర్థమును
 బట్టియు రూపకాలంకారము. అ ప్లే తద్భటచాతురుని తురిగ చెప్పుటవలన
 రూపకము.

సమాసము :

(1) సితాః, అంశవః యస్య సః సితాంశుః, సితాంశోః వర్ణ ఇవ వర్ణః
 యేషాం తే సితాంశువర్ణాః.

(2) తస్య గుణాః తద్గుణాః, తైః, తద్గుణైః.

(3) మహాసిరేవ వేమా మహాసివేమా తస్య మహాసివేమ్నః.

(4) దిగజ్జనాజ్ఞావరణం : దిశఏవ అంగనాః, తాసామావరణం
దిగజ్జనాజ్ఞావరణమ్.

(5) యశః పటం : యశ ఏవ పటః తం యశః పటం.

(6) తద్భటచాతురీతురీ : తస్య భటాః తద్భటాః, తద్భటానాం చాతురీ,
తద్భటచాతురీ, చాతురీ ఏవ తురీ చాతురీతురీ.

భావము :

అతని ఖడ్గము అనెడి నేత కొయ్యకు అతని భటులయొక్క నేర్పు అనెడి నేత సాధనము సహకరించు చున్నదై, చంద్రుని వంటి వర్ణములు కలదియు తెల్లని దారముల యందలి వర్ణములను కారణములుగా కలిగినవియు నగు ఆ నలుని యొక్క శౌర్యధైర్యాది గుణములనెడి దారములచే దిక్కాంతల యొక్క శరీరచ్ఛాదనమైన విశాలమగు యశోవస్త్రమును అల్లుచున్నది.

శ్లో॥ ప్రతీపభూపైరివ కిం తతో భియా
విరుద్ధధర్మైరపి భేత్తృతోజ్ఞితా ।
అమిత్రజిన్మిత్రజిదోజసా స య
ద్విచారదృక్ చారదృగప్యవర్తత॥

౧౩

ప॥ వి॥ ప్రతీపభూపైః॥ ఇవ॥ కిమ్॥ తతః॥ భియా॥ విరుద్ధధర్మైః॥ అపి॥
భేత్తృతా॥ ఉజ్జితా॥ అమిత్రజిత్॥ మిత్రజిత్॥ ఓజసా॥ సః॥ యత్॥ విచా
రదృక్॥ చారదృక్॥ అపి॥ అవర్తత॥

టీ॥ ప్రతీప భూపైరివ = శత్రురాజులచేత వలె. విరుద్ధధర్మైరపి = ఒకటే
చోట నుండ నటువంటి ధర్మములచేత. తతః = ఆ నలుని నుండి.
భియా = భయముచే. భేత్తృతా = తమ తమ అధికరణములకు భేదక
ములుగ నుండుట అను స్వభావమును. ఉజ్జితా కిం = విడువబడినదా
ఏమి. యత్ = ఏల యనగా. సః = ఆ నలుడు. ఓజసా = తేజస్సుచే.
మిత్రజిదపి = సూర్యుని జయించిన వాడై నప్పటికిన్ని. అమిత్రజిత్ =

మిత్రులను జయించిన వాడు కారు. శత్రువులను జయించిన వాడుగ నున్నాడు. చారద్యక్ = గూఢచారులను నేత్రము కలిగిన వాడు అయినప్పటికిన్ని. విచారద్యక్ = చారద్యక్ కాని వాడుగను. విచారమును ఆలోచనతో చూచువాడును. అవర్తత = ఉండెను.

ఇచ్చట అమిత్రజిత్తును మిత్రజిత్తుగను, చారద్యక్కును విచారద్యక్కుగను చెప్పుటచే విరోధాభాసాలంకారము. దాని ననుసరించి, విరుద్ధ ధర్మములకు భేదకత్వము లేదనుట ఉత్పేక్షింపబడినది. ఆ ఉత్పేక్ష శత్రురాజులచేత వలెననెడి ఉపమచే అనుప్రాణితము. కావున ఇచ్చట విరోధాభాస, ఉత్పేక్ష, ఉపమాలంకారముల సంకరము.

సమాసములు :

ప్రతీపభూపై : : ప్రతిపాశ్చ తే, భూపాశ్చ, ప్రతీప భూపాః, తై : ప్రతీప భూపైః.

విరుద్ధధర్మైః : విరుద్ధాశ్చ తే, ధర్మాశ్చ, విరుద్ధధర్మాః తై : విరుద్ధ ధర్మైః.

అమిత్రాణి జయతీతి : అమిత్రజిత్, మిత్రం జయతీతి, మిత్రజిత్.

విచారయుక్తా ద్యక్ : యస్యసః విచారద్యక్.

చారద్యక్ : చారాః ద్యకః యస్య సః చారద్యక్.

లేదా :

విచారేణ పశ్యతీతి విచారద్యక్ చారేణ పశ్యతీతి చారద్యక్.

భావము :

నలుని భయము వలన శత్రురాజులు భేదకత్వము అనెడి స్వభావము వదలినట్లు విరుద్ధ ధర్మములు కూడ తమ భేదకత్వమనెడి ధర్మములను వదలినవా అనునట్లున్నది. ఏల యనగా ఆ నలుడు తేజస్సుచే మిత్రుని (సూర్యుని) జయించియు అమిత్రులను (శత్రువులను) జయించినవాడు అగుచున్నాడు. అందు వలన అతని యందు మిత్రజిత్త్వము, అమిత్ర జిత్త్వము, అనెడి విరుద్ధ ధర్మములు అతని యందున్న వాయెను. మిత్రజిత్త్వమనగా సూర్యుని జయించుటయు అమిత్రజిత్త్వమనగా శత్రువులను జయించుటయు అను అర్థము చెప్పుటచే

ఆ విరోధము పరిహరింపబడినది. అదే విధముగ చార నేత్రుడు అయిన (గూఢ చారులతో చూచువాడయినను) విచారదృక్, చారులతో చూడని వాడుగను (ఆలోచనతో చూచువాడుగను) నుండెను. ఇచ్చట ఆ నలుని యందు చారదృక్ త్వము విచారదృక్ త్వము అనేడి ధర్మములుండవలసినవి ఆయెను. అయినను చారదృక్ త్వమన, చారులతో చూచుటయు, విచారదృక్ త్వము అన, విచారణతో చూచుటయు నను అర్థము చెప్పుట వలన విరోధ పరిహారము.

శ్లో॥ తదోజసస్తద్యశసస్థితావిమౌ
వృధేతి చిత్తే కురుతే యదా యదా।
తనోతి భానోః పరివేషకై తవా
త్తదా విధిః కుండలనాం విధోరపి॥

౧౪

ప॥ వి॥ తదోజసః॥ తద్యశసః॥ స్థితౌ । ఇమౌ । వృథా । ఇతి । చిత్తే । కురుతే ।
యదా । యదా । తనోతి । భానోః । పరివేష కై తవాత్ । తదా । విధిః ।
కుండలనాం । విధోః । అపి ।

టీక॥ తదోజసః = అతని ప్రతాపమునకు, తద్యశసః = అతని కీర్తికిని.
స్థితౌ = స్థితి. సత్యాం = ఉండగ. ఇమౌ = ఈ సూర్య చంద్రులు.
వృథా = వ్యర్థులు. ఇతి = అని. యదా యదా = ఎప్పుడు, ఎప్పుడు. చిత్తే
= మనస్సునందు. కురుతే = తలంచుచున్నాడో. తదా తదా = అప్పు
డప్పుడు. పరివేషకై తవాత్ = వలయముయొక్క నెపము వలన. విధిః
= బహ్మ. భానోః = సూర్యునకు. విధోరపి = చంద్రునకును. కుండ
లనాం = కుండల రేఖను. తనోతి = చేయుచున్నాడు.

పరివేష నెపముచే సూర్య చంద్రులకు కుండలీకరణము ఉత్పేక్షింపబడినది. కాన ఇచ్చట సాపహ్నవోత్పేక్ష గమ్యము.

భావము :

ఆ నలుని యొక్క ప్రతాపము యశస్సు ఉన్నప్పుడు సూర్య చంద్రులు వ్యర్థమని బ్రహ్మ ఎప్పుడు ఎప్పుడు, భావించునో అప్పుడప్పుడు సూర్యునకును చంద్రునకును ఆ పరివేషమునెడి నెపముతో అనావశ్యకతను సూచించు

కుండల రేఖను గీయుచున్నాడు. వ్రాయుకాడు వ్రాతలో అనవసరమైన వానికి కుండలీకరణ మిచ్చుచున్నాడు. ఆ విధముగనే నలుని ప్రతాపముచే సూర్యుడును నలుని కీర్తిచే చంద్రుడును గతార్థులని విధి భావించినప్పుడు వారిద్దరికిని పరివేశమనెడి నెపముతో కుండలీకరణము ఇచ్చుచున్నాడు.

శ్లో॥ అయం దరిద్రో భవితేతి వై ధసీం
లిపిం లలాటేఽర్థిజనస్య జాగ్రతీం ।
మృషా న చక్రేఽల్పితకల్పపాదపః
ప్రణీయ దారిద్ర్యదరిద్రతాం నలః॥

౧౫

ప॥ వి॥ అయం । దరిద్రః । భవితా । ఇతి । వై ధసీం । లిపిం । లలాటే । అర్థి
జనస్య । జాగ్రతీం । మృషా । న । చక్రే । అల్పితకల్పపాదపః । ప్ర
ణీయ । దారిద్ర్యదరిద్రతామ్ । నలః.

టీక॥ అల్పితకల్పపాదపః = తన త్యాగముచే స్వల్పముగ చేయబడిన కల్ప
వృక్షముగల. నలః = నలుడు. అర్థిజనస్య = యాచక జనముయొక్క.
లలాటే = నొసట. జాగ్రతీం = ప్రకాశించెడి. అయం = ఈ మను
ష్యుడు. దరిద్రః = దరిద్రుడుగ. భవితా = కాగలడు. ఇతి = అనెడి.
వై ధసీం = బ్రహ్మ సంబంధమైన. లిపిం = వ్రాతను. దారిద్ర్యదరిద్రతాం
= దారిద్ర్యమునకు. దారిద్ర్యమును అనగా దారిద్ర్యము లేకుండుటను.
ప్రణీయ = కల్పించి. మృషా = అసత్యముగ. న చక్రే = చేయలేదు.

బ్రహ్మ లిపిని వేరుగా చేయుటకు, ఇందు సంబంధము లేకపోయి
నప్పటికిన్ని, సంబంధము చెప్పబడుట వలన అతిశయోక్తి.

సమాసములు :

(1) అల్పితకల్పపాదపః:- కల్ప ఇతి పాదపః కల్పపాదపః అల్పితః
కల్పపాదపః యేన సః అల్పితకల్పపాదపః.

(2) దారిద్ర్య దరిద్రతాం:- దారిద్ర్యస్య దరిద్రతా దారిద్ర్యదరిద్రతా,
తాం, దారిద్ర్యదరిద్రతామ్.

భావము :

ఈ కల్ప వృక్షమును స్వల్పముగా చేసిన నలమహారాజు వీడు దరి ద్రుడు కాగలడని యాచకుల నొసట వ్రాసిన బ్రహ్మలిపిని దారిద్ర్యమునకు నొసంగుటచే అనగా దారిద్ర్యమును తొలగించుటచే ఆ బ్రహ్మలిపిని సత్యముగ చేసెను. దారిద్ర్యము ఏర్పడుటయే బ్రహ్మ యొక్క ఉద్దేశ్యము. ఆ దారిద్ర్యమును దారిద్ర్యమునకు నొసంగుటచే బ్రహ్మలిపిని సత్యముగా చేసిన వాడాయెను. ఇట్లు ఇతని రాజ్యమునందు ప్రజలు దారిద్ర్య వాద లేకుండ సుఖించుచుండిరి.

శ్లో॥ విభజ్య మేరుర్న యదర్థిసాత్కృతో
న సింధురుత్సర్గజలవ్యయైర్మరుః ।
అమాని త త్తేన నిజాయశోయుగం
ద్విఫాలబద్ధాశ్చికురాశ్శిరస్థితమ్ ॥

౧౬

ప॥వి॥ విభజ్య । మేరుః । న । యత్ । అర్థిసాత్కృతః । న । సింధుః । ఉత్సర్గ
జలవ్యయైః । మరుః । అమాని । తత్ । తేన । నిజాయశోయుగమ్ ।
ద్విఫాల బద్ధాః । చికురాః । శిరస్థితమ్ ।

టీక॥ మేరుః = బంగారుకొండ. విభజ్య = విభజింపబడి. అర్థిసాత్ =
యాచకులకు అధీనముగను. సింధుః = సముద్రము ఉత్సర్గజలవ్యయైః =
దానజల వినియోగములచే. మరుః = నీరులేని ప్రదేశముగను. న శ్చ త
ఇతి చ యత్ = చేయఁబడలేదనునదియు నేదికలదో. తేన = ఆనలునిచే.
తత్ = ఆ, నిజం = తనదగు. అయశోయుగం = అప కీర్తుల జంట.
ద్విఫాలబద్ధాః = ద్విఫాల = శిరస్సునకు రెండు వైపుల. బద్ధాః = కట్ట
బడిన. చికురాః = వెంట్రుకలుగ. సత్ = ఉన్నదై. శిరఃస్థితం = తల
యందున్నదిగ. అమాని = తలంపఁబడినది.

నల్ల దానమును పురస్కరించుకొని వెంట్రుకలను అపకీర్తులుగా
రూపించుటవలన నిట రూపకాలంకారము.

సమాసములు :

అర్థిసాత్ :—అర్థినామధీనః = అర్థిసాత్

ఉత్సర్గ జలవ్యయైః— ఉత్సర్గస్య జలం = ఉత్సర్గజలం, జలస్య వ్యయః
ఉత్సర్గజలవ్యయః, తైః, ఉత్సర్గ జలవ్యయైః.

నిజాయశోయుగం:— న యశసీ = అయశసీ, అయశసోఃయుగం = అయ
శోయుగం, నిజం చ తత్ అయశోయుగం చ = నిజాయశోయుగమ్ ॥

ద్విఫాలబద్ధాః :— ద్వా చ తౌ ఫాలౌ చ = ద్విఫాలౌ = ద్విఫాలయోః
బద్ధాః = ద్విఫాల బద్ధాః

భావము :-

ఆ నలుడు మేరువర్వతమును భాగములు చేసి, యాచకులకు స్వాధీనము
గావింపకుండుటవలనను దానమునకై సముద్ర జలమును వినియోగించి దానిని
నీరు లేని మరు ప్రదేశముగ చేయక పోవుటవలనను, ఏర్పడిన అవకీర్తులు
రెండును తలకు ఇటువైపుల వెంట్రుకలుగ నేర్పడిన వై తన తల యందు
న్నట్లు ఆ నలునిచే భావింపబడినది.

శ్లో॥ అజస్రమభ్యాసముపేయుషా సమం
ముధైవ దేవః కవినా బుధేన చ ।
దధౌ పటీయాన్సమయన్నయన్నయం
దినేశ్వర శ్రీరుదయం దినే దినే ॥

౧౭

ప॥వి॥ అజస్రమ్ । అభ్యాసమ్ । ఉపేయుషా । సమమ్ । ముధా । ఏవ । దేవః ।
కవినా । బుధేన । చ । దధౌ । పటీయాన్ । సమయమ్ । నయన్ । అయమ్ ।
దినేశ్వరశ్రీః । ఉదయమ్ । దినే దినే ।

టీక॥ దినేశ్వరశ్రీః = దినేశ్వర = సూర్యుని యొక్క శ్రీః = కాంతి వంటి
కాంతి కల్గిన పటీయాన్ = సమర్థుడైన అయమ్ = ఈ దేవః = నలమహా
రాజు, (సూర్య పక్షమున) దేవుడు. అజస్రమ్ = ఎల్లప్పుడు. ముధా =
సన్మానమువలన నేర్పడు సంతోషముతో. అభ్యాసమ్ = సమీపమును.
ఉపేయుషా = పొందుచున్న. కవినా = కవులచేతను (శుక్రుని చేతను)
బుధేన చ = పండితులచేతను. (బుధుని చేతను) సమయమ్ = కాలమును.

నయన్ = గడపుచు. దినేదినే = ప్రతి దినమునందును ఉదయమ్ =
అభివృద్ధిని (ఉదయించుటను) దధౌ = ధరించెను.

“దినేశ్వర శ్రీః” :- అనునెడ రాజునందు సూర్యుని లక్ష్మిని ఆరోపిం
చుటవలన నిదర్శనాలంకారము. దేవ-శవి-బుధ-ఉదయ శబ్దములు రెండు అర్థ
ములు కల్గినవై సూర్యవరమగు నర్థము నొసంగుటవలన శ్లేషాలంకారమును, ఈ
రెంటికిని సంకరము నిటకలదు.

సమాసములు :

దినేశ్వరశ్రీః :- దినస్య ఈశ్వరః దినేశ్వరః దినేశ్వరస్య శ్రీరివ
శ్రీః యస్య సః దినేశ్వరశ్రీః ॥

భావము :-

సూర్యుని శోభవంటి శోభగల యీ నలుఁడు, ఎల్లప్పుడును తన
యొద్దకు సన్నానాదులచే సంతోషించి విచ్చేయు కవులతోడను, పండితులతోడను
కూడినవాడై కాలమును గడుపుచు నభివృద్ధి నొందుచుండెను.

సూర్య భగవానుడు, తన సమీపమున సంఛరించు బుధ శుక్రలతో
కూడినవాడై ప్రతి దినము నుదయించుచుండెను. జ్యోతిశ్శాస్త్రము నమసరించి
సూర్యునకు బుధ శుక్ర లెల్లప్పుడును సన్నిహితులై యుందురు.

శ్లో॥ అధోవిధానా కమల ప్రవాళయో
శ్శిరస్సు ధానాదఖిలక్షమాభుజాయ్ ।
పురేదమూర్ధ్వం భవతీతి వేధసా
పదం కిమస్యాంకితమూర్ధ్వరేఖయా ॥

౧౮

ప॥వి॥ అధః । విధానాత్ । కమలప్రవాళయోః । శిరస్సు । ధానాత్ । అఖిల
క్షమాభుజాయ్ । పురా । ఇదమ్ । ఊర్ధ్వమ్ । భవితా । ఇతి । వేధసా ।
పదమ్ । కిమ్ । అస్య । అంకితమ్ । ఊర్ధ్వరేఖయా ।

టీక॥ కమల ప్రవాళయోః కమల = పద్మమును. ప్రవాళ = చిగురుటాకును.
అధోవిధానాత్ = తిరస్కరించుటవలనను. అఖిలక్షమాభుజాయ్ =
సమస్త భూపాలుర యొక్క. శిరస్సు = తలలయందు. ధానాత్ =

ఉంచుటవలనను. ఇదమ్ = ఈ. అస్య = ఈ నలునియొక్క. పదమ్ = పాదము. ఊర్ధ్వమ్ = ఉత్కృష్టముగను, పై నున్నదిగను. పురా భవ తీతి = కాగలదని యెంచి. వేధసా = బ్రహ్మచే. ఊర్ధ్వరేఖయా = ఊర్ధ్వ రేఖచే అంకితం కిమ్ = గుర్తింపబడినదా ఏమి:

ఇచ్చట కమల ప్రవాళమును తిరస్కరించుటవలన సౌందర్యా తిశయోక్తియు, సమస్త రాజుల తలపై నుంచుటవలన శౌర్యాతిశయోక్తియు “ఊర్ధ్వ రేఖచే గుర్తింపబడినదా ఏమి?” యని చెప్పుటవలన ఉత్తేజయు నలంకారములు.

ఊర్ధ్వరేఖ అనునది సాముద్రిక శాస్త్రమునఁ జెప్పఁబడిన ఒక రేఖ. ఈ రేఖగల పాదము సర్వోత్తమమని సాముద్రికులు చెప్పుచున్నారు.

సమాసములు :-

కమల ప్రవాళయోః :- కమలంచ - ప్రవాళంచ - కమలప్రవాళే - తయోః
కమల ప్రవాళయోః

అఖిలక్షమాభుజామ్ :- అఖిలాశ్చ తే క్షమాభుజశ్చ - అఖిలక్షమాభుజః
తేషాం = అఖిలక్షమాభుజామ్.

భావము :-

ఈ నలుని పాదము కమలమును, చిగురుటాకును తిరస్కరించుటవలనను సమస్త భూపాలుర శిరస్సుల యందుండుటవలనను, రానున్న కాలమున ఈ పాదము ఉన్నత స్థలముల యందుండ గలదని బ్రహ్మ భావించి యీ పాద మును ఊర్ధ్వ రేఖతో గుర్తించెనా యేమి యనితో చుచున్నది. సౌందర్య శౌర్య ములతో నీ పాదము సర్వశ్రేష్ఠముగ నుండగలందులకు బ్రహ్మ ఊర్ధ్వ రేఖ నిందుంచెను.

శ్లో॥ జగజ్జయం తేన చ కోశమక్షయం
ప్రణీతవాఞ్మోశవ శేషవానయమ్ ।
సఖా రతీశస్య ఋతుర్యథా వనం
వపుస్తథాలింగ దథాస్య యౌవనమ్ ॥

ప॥వి॥ జగజ్జయమ్ । తేన । చ । కోశమ్ । అక్షయమ్ । ప్రణీతవాన్ । శైశవ శేషవాన్ । అయమ్ । సఖా । రతీశస్య । ఋతుః । యథా । వసమ్ । వపుః । తథా । ఆలింగత్ । అథ । అస్య । యౌవనమ్ ।

టీక॥ అయమ్ = ఈ నలుడు. శైశవ శేషవాన్ = కొలదిగ మిగిలిన బాల్యా వస్థ గలవాడుగనే, జగజ్జయమ్ = ప్రపంచ విజయమును. తేన = ప్రపంచ విజయముచే. అక్షయమ్ = తఱుగని. కోశమ్ = ద్రవ్యరాశిని. ప్రణీతవాన్ = సమకూర్చెను. అథ = పిదప. రతీశస్య = మన్మథునకు సఖా = చెలికాడగు. ఋతుః = ఋతువైన. వసంతః = వసంతుడు, వసం యథా = అరణ్యమునెట్లో. తథా = అట్లు. యౌవనం = జవ్వనము. అస్య = ఇతని యొక్క. వపుః = శరీరమును. ఆలింగత్ = కౌగిలించెను.

ఇచ్చట వసంతుడు వనమును కౌగిలించినట్లు యౌవన మీతని కౌగిలించి నదని యథా తథా శబ్దములతో వర్ణించుటవలన ఉపమాలంకారము.

సమాసము :-

జగజ్జయమ్ :- జగతాం జయః - జగజ్జయః, తం జగజ్జయమ్.

శైశవ శేషవాన్ :- శిశోర్భావః - శైశవం, శైశవస్య శేషః - శైశవ శేషః, శైశవశేషః అస్య అస్తీతి = శైశవ శేషవాన్.

భావము :-

కొంత బాల్యదశ మిగిలి యుండగనే, ప్రపంచ విజయమును, సంపాదించినవాడై, తఱుగని ధనరాశిని చేకూర్చుకొనెను. తర్వాత మన్మథుని చెలికాడగు వసంతుడు వనములను కౌగిలించునట్లు యౌవన మీతనిని కౌగిలించి నది. అనగా బాల్యము తొలగి యౌవనము వచ్చినదని యభిప్రాయము.

శ్లో॥ అధారి పద్మేషు తదంఘ్రిణా ఘృణా
క్వ తచ్చయచ్ఛాయలవోఽపి పల్లవే ।
తదాస్యదాన్యేఽపి గతోఽధికారితాం
న శారదః పార్వీకశర్వరీశ్వరః ॥

ప॥వి॥ అధారి । పద్మేషు । తదంఘ్రిణా । ఘృణా । క్వ । తచ్ఛయచ్ఛాయలవః ।
అపి । పల్లవే । తదాస్యదాస్యే । అపి । గతః । అధికారితామ్ । న ।
శారదః । పార్విక శర్వరీశ్వరః ।

టీక॥ తదంఘ్రిణా = ఆనలుని పాదముచే. పద్మేషు = కమలముల విషయ
మున. ఘృణా = ఏవగింపు. అధారి = ధరింపబడినది. పల్లవే = చిగురు
టాకునందు. తచ్ఛయచ్ఛాయలవః అపి = తత్ = ఆ నలుని యొక్క.
శయ = అటచేతియొక్క. ఛాయ * కాంతి యొక్క. లవః అపి = లేశ
మైనను. క్వ = ఎక్కడ. శారదః = శరద్ృతువునందలి. పార్వికశర్వరీ
శ్వరః = పున్నమనాటి చంద్రుడు, తదాస్య దాస్యేఽపి, తత్ =
ఆ నలుని యొక్క. ఆస్య = ముఖము యొక్క. దాస్యేఽపి = సేవ
యందును. అధికారితాం = అధికారము కల్గియుండుటను. న గతః =
పొందలేదు.

ఇట్లు పద్మములయందు నలుని పాదమునకు, జుగుప్స సంబంధము లేక
పోయినట్లు, జుగుప్స యొక్క సంబంధము చెప్పుటవలన సంబంధాతిశయోక్తి.
అట్లే పల్లవమునందు అతని అటచేతి కాంతిలేశ సంబంధమున్నను సంబంధము
లేదని చెప్పుటవలను, అట్లే చంద్రునకు అతని ఆస్య దాస్య సంబంధమున్నను
లేదని చెప్పుటవలనను సంబంధాశయోక్తి.

సమాసములు :-

తదంఘ్రిణా:- తస్య-అంఘ్రిః తదంఘ్రిః. తేన తదంఘ్రిణా-

తచ్ఛయచ్ఛాయలవః :- తస్య-శయః తచ్ఛయః. తచ్ఛయస్య ఛాయా
తచ్ఛయచ్ఛాయా. తచ్ఛయచ్ఛాయస్య లవః తచ్ఛయచ్ఛాయలవః ।
తదాస్యదాస్యే :- తస్య ఆస్యం తదాస్యం. తదాస్యస్య దాస్యం
తదాస్యదాస్యం, తస్మిన్, తదాస్యదాస్యే.

పార్విక శర్వరీశ్వరః :- పర్వణి భవః = పార్వికః, శర్వర్యాః ఈశ్వరః
= శర్వరీశ్వరః । పార్వికశ్చసౌ శర్వరీశ్వరశ్చ = పార్వికశర్వరీశ్వరః.

భావము :-

ఆ నలుని పాదము పద్మముల యందు ఏవగింపును కల్గియుండినది.
అతని అటచేతి కాంతి లేశము గూడ చిగురుటాకుల యందు లేకపోయినది.

శరత్కాలపు పున్నమ చంద్రుడు అతని మోమునకు దాస్యము చేయునధికారమును గూడ గోల్పోయెను. అనగా అతని పాదములును హస్తములును ముఖమును సాటిలేనివని యభిప్రాయము.

శ్లో॥ కిమస్య రోష్ణాం కపటేన కోటిభిః
విధిర్న రేఖాభిరజీగణత్ గుణాన్ ।
న రోమకూపౌఘమిషాజ్జగత్కృతా
కృతాశ్చ కిం దూషణశూన్యబిందవః ॥ ౨౧

ప॥వి॥ కిమ్ । అస్య । రోష్ణామ్ । కపటేన । కోటిభిః । విధిః । న । రేఖాభిః ।
అజీగణత్ । గుణాన్ । న । రోమకూపౌఘమిషాత్ । జగత్కృతా ।
కృతాః । చ । కిం । దూషణ శూన్య బిందవః ।

టీక॥ విధిః = బ్రహ్మ. అస్య = ఈ నలుని యొక్క. గుణాన్ = గుణములను. రోష్ణామ్ = రోమములయొక్క. మిషేణ = నెపముచే. కోటిభిః = కోటి సంఖ్యగల. రేఖాభిః = గీతలచే. నాజీగణత్ కిమ్ = లెక్కించలేదా ఏమి? జగత్కృతా = బ్రహ్మచే. రోమకూపౌఘ మిషాత్ = రోమకూపములనెడి నెపముచే. దూషణ శూన్య బిందవః = దూషణ = దోషముల యొక్క. శూన్య = లేమికి. బిందవః = జ్ఞాపకపు గుండ్రని గీతలుగ. న కృతాః కిమ్ = చేయఁబడలేదా ఏమి?

ఇచ్చట రోష్ణాం కపటేన అని రోమముల నెపము చేతనను నెడ కపట శబ్దము చేతను “రోమ కూపౌఘ మిషాత్” అని రోమ కూపముల యొక్క సమూహము యొక్క నెపము చేత ననునెడ మిష శబ్దము చేతను, రోమముల యొక్కయు, రోమ కూపముల యొక్కయు నైస్సర్గిక రూపములను మఱుగుపరచి వాని యందు గుణములను లెక్కించు రేఖల రూపమును, దోషములేదని సూచించు బిందువుల రూపమును ఉత్ప్రేక్షించుటవలన అపహ్నములతోఁ గూడిన ఉత్ప్రేక్షలకు నెట సంస్పృష్టి-

సమాసములు !

రోమకూపౌఘమిషాత్ : రోష్ణాం, కూపాః రోమ కూపాః. రోమ

కూపానామోఘః = రోమకూపాఘః ఓఘస్యఋషః తస్మాత్ = రోమ
కూపాఘమిషాత్ ।

జగత్కృతా : జగత్ కరోతీతి = జగత్కృత్. తేన. జగత్కృతా.

దూషణశూన్యబిందవః : దూషణస్య శూన్యం = దూషణ శూన్యం
దూషణశూన్యస్య బిందవః దూషణ శూన్య బిందవః.

భావము:

బ్రహ్మ నలుని గుణములను అతని రోమములను నెపముతో నున్న
కోటి రేఖలతో నెంచుచున్నాడు. మరియు నా బ్రహ్మ నలుని శరీరమందలి
రోమ కూపముల నెపముతో నలునియందు నేలాటి దోషములు లేవని
సూచించు బిందువులను ఉంచినాడు. అనగా నలుని గుణములు అసం
ఖ్యాకములని యతని రోమ రేఖలు సూచించుచున్నవి. అతని రోమ
కూపములును, బిందువులు అనలుని యందేలాటి దోషములు లేవని
సూచించుచున్నవి.

శ్లో॥ అముష్య దోర్భ్యామరిదుర్గులుణ్ణనే
ద్రువం గృహీతార్గలదీర్ఘపీనతా।
ఉరశ్శ్రియా తత్ర చ గోపురస్ఫుర
త్కవాటధుర్ధర్షతిరః ప్రసారితా॥

౨౨

ప॥ వి॥ అముష్య । దోర్భ్యామ్ । అరిదుర్గులుంఠనే । ద్రువమ్ । గృహీతా । అర్గల
దీర్ఘపీనతా । ఉరశ్శ్రియా । తత్ర । చ । గోపురస్ఫురత్కవాట ధుర్ధర్ష
తిరః ప్రసారితా ।

టీక॥ అముష్య = ఈ నలుని యొక్క. దోర్భ్యామ్ = భుజములచే. అరిదుర్ఘ
లుణ్ణనే = శత్రుదుర్గుములను పడగొట్టు విషయమున. అర్గలదీర్ఘ పీనతా
= అర్గల = కోటగడియల యొక్క. దీర్ఘపీనతా = పొడుగు తనము
లావుతనము. గృహీతా = గ్రహించబడినది. ద్రువం = నిశ్చయము.
కిం చ = మరియు. అముష్య = ఇతనియొక్క. ఉరఃశ్శ్రియా = వక్షఃస్థల
లక్ష్మిచే తత్ర = ఆ శత్రు దుర్గుములను పడగొట్టు విషయమున. గోపుర
స్ఫురత్ కవాట ధుర్ధర్ష తిరఃప్రసారితా = గోపుర = నగర ద్వారముల

యందు. స్ఫురత్ = ప్రకాశించు. కవాట = తలుపుల యొక్క. దుర్ధర్ష
= తిరస్కరింప సాధ్యముకానట్టి. తిరఃప్రసారితా = అడ్డముగా వ్యాపించు
వైశాల్యము. గృహీతా = గ్రహింపఁబడినది. ద్రువం = నిశ్చయము.

బాహువుల యందు అర్గలదీర్ఘ పీనత్వ గ్రహణము లేకపోయిన
ఉన్నట్లు చెప్పుట చేతను, వక్షస్థలమునందు కవాట దుర్ధర్షతిరః
ప్రసారితాశ్రీగుణము లేకపోయినను ఉన్నట్లు చెప్పుటచే నిట ఉత్తేజై
లంకారములు. ఆ రెంటికినిట సంస్పృష్టి.

సమాసములు :

- (1) అరిదుర్గలుఞ్ఞనే : అరీణాం దుర్గాణి, అరిదుర్గాణి అరిదుర్గాణాం
లుఞ్ఞనమ్ అరిదుర్గలుఞ్ఞనమ్ తస్మిన్ అరిదుర్గలుఞ్ఞనే.
- (2) అర్గలదీర్ఘ పీనతా : దీర్ఘాని చ తాని పీనాని చ దీర్ఘపీనాని దీర్ఘపీనానాం
భావః దీర్ఘపీనతా, అర్గలానాం, దీర్ఘపీనతా అర్గలదీర్ఘ పీనతా ।
- (3) ఉరఃశ్రీయా : ఉరసః శ్రీః ఉరశ్రీః తయా ఉరఃశ్రీయా.
- (4) గోపుర...ప్రసారితా : గోపురేషు స్ఫురన్తి, గోపురస్ఫురన్తి స్ఫుర
న్తి చ తాని, కవాటాని చ, గోపురస్ఫురత్ కవాటాని, దుర్ధర్షాణి చ తాని,
తిరః ప్రసారీణి చ, దుర్ధర్షతిరఃప్రసారీణి, ప్రసారిణాం భావః ప్రసారితా.
గోపుర స్ఫురత్ కవాటానాం దుర్ధర్షతిరః ప్రసారితా, గోపుర...ప్రసారితా.

భావము :

ఈ నలునియొక్క భుజములు శత్రుదుర్గములను బడగొట్టు నిషయమున
కోట గడియలయొక్క పొడవును లావును కల్గియుండినవి. అట్లే ఇతని వక్ష
స్థలము నగర ద్వారముల యందలి తలుపుల యొక్క దృఢత్వమును వైశాల్య
మును వహించి యుండినవి. అనగా ఇతని భుజములు, దీర్ఘపీనములుగ వక్ష
స్థలము దృఢ విశాలముగను ఉండెనని భావము.

శ్లో॥ స్వకేశిలేశస్మితనిర్జతేందునో
నిజాంశదృక్తర్జిత పద్మసంపదః ।
అతద్వయీజిత్వరసుందరాంతరే
న తన్ముఖస్య ప్రతిమా చరాచరే॥

ప॥ ని॥ స్వకేశిలేశస్మితనిర్జతేందునః । నిజాంశ దృక్ తర్జిత పద్మ సంపదః ।
అతద్వయ్యాజిత్వరసుందరాంతరే । న । తన్ముఖస్య । ప్రతిమా :
చరాచరే ।

టీక॥ స్వకేశి...ఇందునః. స్వకేశిలేశ = తన విలాసము యొక్క అంశమైన
స్మిత = నవ్వుచే. నిర్జిత = జయింపబడిన. ఇందునః = చంద్రుడుగలదియు
నిజాంశ...సంపదః. నిజాంశ = తన అవయవమగు. దృక్ =
నేత్రముచే, తర్జిత = బెదరింపబడిన. పద్మసంపదః = కమలముల
యొక్క శోభ కలిగినదియు నగు. తన్ముఖస్య = ఆ నలుని
ముఖమునకు. అతద్వయ్యా...రాంతరే = ఆ చంద్రుని పద్మము అను
రెంటిని జయించగల సుందరమగు మరి యొక వస్తువులేని. చరాచరే
= ప్రపంచమునందు. ప్రతిమా = ఉపమానము. న = లేదు.

ఇచ్చట నలుని ముఖమునందలి ఉపమాన రాహిత్యమునకు చంద్రారవింద
విజయము హేతువు అగుటవలన పదార్థ హేతువైన కౌవ్యలింగాలంకారము.

సమాసము -

స్వకేశి...ఇందునః. స్వస్య కేశిః స్వకేశిః. స్వకేశేః లేశః స్వకేశిలేశః.
లేశ ఏవ స్మితం లేశస్మితం. లేశస్మితేన నిర్జితః ఇందుః యేన తత్. స్వకేశి
...ఇందుః. తస్య స్వకేశి ఇందునః.

(2) నిజాంశ...సంపదః :- నిజశ్చసౌ అంశశ్చ నిజాంశః నిజాంశ
ఏవ దృక్ నిజాంశదృక్, పద్మస్య సంపదః పద్మసంపదః పద్మసంపదః.
దృశ తర్జితాః దృక్ తర్జితాః. తర్జితాః పద్మసంపదః యేన తత్,
నిజాంశ...సంపదః

(3) అతద్వయ్యా...సుందరాంతరే:- తయోః ద్వయ్యా తద్వయ్యా తద్వ
య్యాః జిత్వరం తద్వయ్యా జిత్వరమ్, అన్యత్ సుందరం సుందరాంత
రం. జిత్వరం చ తత్ సుందరాంతరం చ, తద్వయ్యా జిత్వర సుందరాంత
రం, అవిద్యమానం, తద్వయ్యా జిత్వరసుందరాంతరం యస్మిన్, తత్,
అతద్వయ్యా జిత్వర సుందరాంతర తస్మిన్ అతద్వయ్యా...సుందరాంతరే

(4) తన్ముఖస్య :- తస్య ముఖం తన్ముఖం. తస్య తన్ముఖస్య

(5) చరాచరే:- చరం చ తత్ అచరం చ. చరాచరం తస్మిన్ చరాచరే

భావము :-

తన విలాసలేశమైన నవ్వుచే చంద్రుని జయించినదియు. తన అవయవమగుటచే పద్మశోభను బెదిరించినదియు సగు ఆ నలుని ముఖమునకు ఆ చంద్రుని పద్మమును ఓడింపగల సుందర వస్తువులేని ఈ ప్రపంచమున ఉపమానమే లేక పోయివది.

శ్లో॥ సరోరుహం తస్య దృశై వ నిర్జితమ్
జితాఃస్మితేనై వ విధోరపి శ్రియః ।
కుతః పరమ్ భవ్యమహో మహీయసీ
తదాననస్యోపమితౌ దరిద్రతా ॥

౨౪

ప॥వి॥ సరోరుహమ్ । తస్య । దృశా । ఏవ । నిర్జితమ్ । జితాః । స్మితేన । ఏవ ।
విధోః । అపి । శ్రియః । కుతః । పరమ్ । భవ్యమ్ । అహో । మహీ
యసీ । తదాననస్య । ఉపమితౌ । దరిద్రతా ।

టీక॥ తస్య = ఆ నలుని యొక్క. దృశైవ = కంటి చేతనే సరో
రుహమ్ = తామర పుష్పము. నిర్జితమ్ = జయింపబడినది. స్మితేనైవ
= మందహాసము చేతనే. విధోః = చంద్రుని యొక్క. శ్రియోపి =
కాంతులున్ను. జితాః = ఓడింపబడినవి. పరమ్ = వీనికంటె వేరైన
భవ్యమ్ = అందమైన వస్తువు. కుతః = ఎక్కడ వున్నది. తదాననస్య
= అతని ముఖమునకు. ఉపమితౌ = ఉపమాన విషయమున. దరిద్రతా
= లేమి. మహీయసీ = గొప్పదిగ ఏర్పడినది.

ఇచ్చట చంద్రునివింద విజయ రూపమైన వాక్యార్థము ఉపమాన దారిద్ర్య
హేతువు కాన వాక్యార్థ హేతుకమగు కావ్యలింగాలంకారము.

భావము :

అతని నేత్రము చేత తామర పుష్పము జయింపబడినది. ఆ నలుని
యొక్క మందహాసముచే చంద్రుని కాంతులు ఓడింపబడినవి. ఈ రెంటి కంటె
అందమైన వస్తువు ప్రపంచమున లేదు కదా! కావున అతని ముఖమునకు ఉప
మానమే లభించుటలేదు.

శ్లో॥ స్వవాలభారస్య తదుత్తమాంగజై
స్వయం చమర్యేవ తులాభిలాషిణః ।
అనాగనే శంసతి బాలచాపలం
పునఃపునః పుచ్చవిరోలనచ్చలాత్ ॥

౨౫

ప॥వి॥ స్వవాలభారస్య । తదుత్తమాంగజైః । స్వయమ్ । చమరీ । ఏవ ।
తులాభిలాషిణః । అనాగనే । శంసతి । బాలచాపలం । పునః పునః ।
పుచ్చ విరోలనచ్చలాత్ -

టీక॥ చమరీ = చమరీ మృగము. స్వయమేవ = తానే, తదుత్తమాంగజైః =
నలుని తల వెంట్రుకలతో. తులాభిలాషిణః = సామ్యమును కోరెడి.
స్వవాల భారస్య = తన వెంట్రుకల సమూహమునకు. అనాగనే =
గొప్ప వారితో సామ్యమును కోరుటవలన ఏర్పడెడి అపరాధము తొలు
గుటకై. పునః పునః = మరల మరల పుచ్చ విరోలనచ్చలాత్ =
తోకను విదలించుట యనెడి వ్యాజ్యమువలన. వాలచాపలమ్ = రోపము
లను కడలించుటను, బాలచాపలమ్ = బాల్యపు చాపల్యమును. శంసతి =
చెప్పుచున్నది.

ఇప్పటి తోకను విదిలించుటను చల శబ్దము చేత. మరుగు బరచి,
వకార బకారములకు అభేదమును అధ్యవసాయము చేసి బాలచాపల్యమును
ఆరోపించుటవలన అసహ్యవాలంకారము.

సమాసములు :

(1) స్వవాలభారస్య : స్వస్య వాలః స్వవాలః స్వవాలస్య భారః,
తస్య, స్వవాలభారస్య.

(2) తదుత్త మాంగజైః : తస్య ఉత్తమాంగం తదుత్తమాంగం.
తదుత్తమాంగాత్, జాయంతే ఇతి తదుత్తమాంగజాః. తైః తదుత్త
మాంగజైః

(3) తులాభిలాషిణః ; తులాయాః : అభిలాషి, తులాభిలాషి తస్య
తులాభిలాషిణః

(4) అనాగనే : ఆగసః అభావః, అనాగః, తస్మై అనాగనే

వాలచాపలమ్ : వాలస్య చాపలమ్ తత్ = వాలచాపలమ్

కాలస్య చాపలమ్ : కాలచాపలమ్ తత్ = కాలచాపలమ్.

పుచ్చనితోలనచ్చలాత్ : పుచ్చస్య వితోలనమ్ = పుచ్చనితోలనమ్,
పుచ్చనితోలనస్య చలమ్ = పుచ్చనితోలనచ్చలమ్. తస్మాత్ = పుచ్చ
నితోల నచ్చలాత్.

భావము :

చమరీ మృగముయొక్క పెండ్లుకల నలునికురులతో సామ్యముపేక్షించి
యపరాధము గావించినది. తక్కువశ్రేణికి చెందినవానితో సామ్యముఁ గోరుట
గొప్ప యపరాధముగదా : కావున చమరీమృగ మా యపరాధమునుఁ దొల
గింపఁ జేసికొనుటకై తన వాల చాపలమును (పెండ్లుకల చాపలమును నపరాధ
మును) కాలచాపలముని తన తోలను జాడించుటయును నెపముతోఁ జెప్పుచుండి
నది కాల్యముందలి చేష్టలు క్షణమున నగినవిగదా. “వాలచాపలమ్మ”నునెడ
వకార జకారముల యొక్క యధోదమునుఁ బురస్కరించి, వాలచాపలమును
కాలచాపలముతో నభిన్నము గావించుటవలన నీ యర్థము సిద్ధించినది.

శ్లో॥ మహీభృతస్తస్య చ మస్మధశ్రియా
నిజస్య చిత్తస్య చ తా ప్రతిచ్ఛయా ।
ద్విధా స్మదే చత్ర జగత్ప్రియాభువాం
నతప్రువాం మస్మతః క్రయోఽథవత్ ॥ ౨౬

ప॥ ది॥ మహీభృతః । తస్య । చ । మస్మధశ్రియా । నిజస్య । చిత్తస్య । చ । తా ।
ప్రతి ।చ్ఛయా । ద్విధా । స్మదే । చత్ర । జగత్ప్రియాభువాం । నతప్రువాం ।
మస్మతః । క్రయోఽథవత్ ।

టీక॥ తస్య = త. మహీభృతః = నదిమహారాజుయొక్క. మస్మధశ్రియా =
మస్మదుని చుట్టి నెలమిచ్చుచునేరదు. నిజస్య = తనదగు. చిత్తస్య =
చున్నదగు. చ = తా గూర్చి. ప్రతిచ్ఛయా చ = అను
రాగము చేరదు. ద్విధా = ఆ నదిమహారాజు విషయమున. జగత్ప్రియా
భువాం = మల్లోకములోనున్న. నతప్రువాం = స్త్రీలకు. ద్విధా =

రెండువిధములుగ అనగా సౌందర్యము వలన మన్మథ భ్రాన్తియు తమ కతనిపైఁ గల్గిన యనురాగము వలన మన్మథ వికారము నను రెండు విధములుగ. మన్మథ విభ్రమః = మన్మథ వికారము, అభవత్ = అయెను,

ఇచ్చట గలసౌందర్యమునకు, విశ్వ వనితల యిచ్చకును, క్లిష్ట పదములచే ననుకూర్పఁ బడిన విభ్రమద్వయముతో క్రమముగ సంబంధ ముండుట వలన క్లిష్ట సంకీర్ణమగు యథా సంఖ్యాలంకారము.

సమాసములు :

మన్మథశ్రీయా : మన్మథస్యేవశ్రీః = మన్మథశ్రీః తయా. మన్మథశ్రీయా.
జగత్త్రీయాభువాం : జగతాం త్రీయా = జగత్త్రీయా జగత్త్రీయాం,
భవన్తీ జగత్త్రీయాభువః = తాసాం జగత్త్రీయాభువాం.
మన్మథ విభ్రమః : మన్మథ ఇతి విభ్రమః - మన్మథ విభ్రమః మన్మథస్య విభ్రమః = మన్మథ విభ్రమః.

భావము:

మజ్జగములలోని ప్రీతికు యా నలుని మన్మథ శోభచేతను, నలుని పొందవలయుననెడి యనురాగము చేతను, నా నలుని విషయమున మన్మథు డను భ్రాన్తియు మన్మథ వికారము నని రెండు విధములు గల మన్మథ విభ్రమ మేర్పడినది. అనగా నలుఁడు మన్మథునివలె నుండుఁడుగ నుండుటవలన నతనిపై మన్మథుడను భ్రమ ఏర్పడినది. అతనిపైఁ గామము వలన మన్మథ వికార మేర్పడినదని యాశయము.

శ్లో॥ నిమీలనభ్రంశజుషా దృశా భృశం
నిపీయ తం యస్త్రిదశీభిరాజితః ।
అమూస్తదభ్యాసభరం వివృణ్వతే
నిమేష నిస్సైస్విర ధునాపి లోచనైః ॥

౨౭

ప॥ వి॥ నిమీలనభ్రంశజుషా । దృశా । భృశం । నిపీయ । తం । యః ।

త్రిదశీభిః । ఆర్జితః । అమూః । తదభ్యాసభరం । వివృణ్వతే । నిమేష
నిస్సైన్యః । అధునా । అపి । లోచనైః .

టీక॥ త్రిదశీభిః = దేవతాస్త్రీలచే. నిమీలనభ్రంశజుషా = తెప్పపాట్లులేని.
దృశా = దృష్టిచే. తం = ఆ నలుని. భృశం = గాఢముగ. నిపీయ =
పానముచేసి. (చూచి) యః = ఏ. అభ్యాస భరః = అలవాటు భారము
అర్జితః = సంపాదించిడిడినదో. అమూః = ఈ దేవతాస్త్రీలు. తం = ఆ
అభ్యాసభరం = ఆ అలవాటులోని అతిశయమును. నిమేషనిస్సైన్యః
= తెప్పపాట్లులేని లోచనైః = నేత్రములచే. అధునాపి = ఇప్పటికిని
వివృణ్వతే = ప్రకటించుచున్నారు.

దేవతా స్త్రీలకు తెప్పపాట్లు లేక యుండుట స్వభావ సిద్ధము.
ప్రస్తుత మా తెప్పపాట్లు లేని స్త్రీతి, నలుని తెప్పలు వాల్చుక చూచుటవలని
యభ్యాసముచే నేర్పడినవని యిట నుత్పేక్షితము. వ్యంజక ప్రయోజ
నము లేనందువలన నిది యిట గమ్యము.

సమాసములు :

నిమీలన భ్రంశజుషా : నిమీలనానాంభ్రంశః = నిమీలనభ్రంశః. నిమీలన
భ్రంశంజుషతీతి = నిమీలనభ్రంశజుష్. తయా = నిమీలనభ్రంశజుషా.
అభ్యాస భరమ్ : అభ్యాసస్య భరః = అభ్యాసభరః. తమ్ = అభ్యాసభరం
నిమేష నిస్సైన్యః : నిర్గతం స్వం యేభ్యస్తాని = నిస్సాన్వని. నిమేషైః
నిస్సాన్వని = నిమేష నిస్సాన్వని. తైః = నిమేషనిస్సైన్యః.

భావము ;—

దేవతాస్త్రీలు తెప్పపాట్లులేని దృష్టితో నా నలునిఁ జూచి సంపాదించిన
యభ్యాసము నిప్పటికిని యుంచుకొని తెప్పపాట్లు లేక చూచుట కా యలవాటును
నేటికిని ప్రకటించుచున్నారు సహజముగ దేవతలు తెప్పపాట్లు లేనివారైనను
నవి సహజముగాక నలుని తెప్పపాట్లు లేక చూచుట వలన నలవడినవని కవి
కల్పన.

శ్లో॥ అదస్తదాకర్ణి ఫలాధ్య జీవితం
 దృశోర్జ్వలం నస్తదవీక్షి చాఫలం।
 ఇతి స్మ చక్షుశ్శ్రవసాం ప్రియా నలే
 స్తువన్తి నిందన్తి హృదా తదాత్మనః ॥ ౨౮

ప॥ వి॥ అదః । తదాకర్ణి । ఫలాధ్యజీవితం । దృశోః । ద్వయం । నః ।
 తదవీక్షి । చ । అఫలం । ఇతి । స్మ । చక్షుశ్శ్రవసాం । ప్రియాః । నలే ।
 స్తువన్తి । నిందన్తి । హృదా । తదా । ఆత్మనః ।

టీక॥ చక్షుశ్శ్రవసాం = సర్పములయొక్క. ప్రియాః = ప్రియరాండ్రు. అదః
 = ఈ. నః = మాయొక్క. దృశోః = నేత్రములయొక్క, ద్వయం =
 జంట. తదాకర్ణిన్ = ఆ నలుని విన్నదై. ఫలాధ్య జీవితం = సఫల
 జీవితము గలదిగను, తదవీక్షి = ఆ నలుని చూడనిదై. అఫలం చ =
 నిష్ఫలమునై నది. ఇతి = ఈ విధముగ. నలే = నలుని విషయమందు.
 తదా = ఆ నలుని ప్రసక్తి వచ్చినపుడు. ఆత్మనః = తమ్ము. హృదా —
 చిత్తముచే. స్తువన్తి స్మ = స్తుతిచేయుచుండినవి. నిందన్తి స్మ = నిందిం
 చుచు నుండినవి.

ఇచ్చట నిందాస్తుతి సంబంధము లేకపోయినను ఆ సంబంధము
 చెప్పబడినందువలన అతిశయోక్తి.

నమాసములు :-

- (1) తదాకర్ణి : తం ఆకర్ణయతీతి తదాకర్ణి.
- (2) ఫలాధ్య జీవితం : ఫలేన అధ్యం ఫలాధ్యం. ఫలాధ్యం జీవితం
 యస్య తత్ ఫలాధ్య జీవితం.
- (3) తదవీక్షి : వీక్షత ఇతి = వీక్షి, తస్య అవీక్షి = తదవీక్షి
- (4) అఫలం : అవిద్యమానం ఫలం యస్య తత్ అఫలం
- (5) చక్షుఃశ్రవసాం : చక్షాం ష్టేవ, శ్రవాంసి యేషాం తే చక్షుఃశ్రవనః
 తేషాం చక్షుశ్రవసాం

భావము :-

నాగకాంతలు నలుని వినుటవలన తమ నేత్రద్వయము సఫలమయిన దనియు, కాని అదే సమయమున నలుని చూడలేకపోయినందువలన నిష్ఫలమైన దనియు భావించి నలుని ప్రసక్తి వచ్చినప్పుడు తమ్ములను హృదయముతో స్తుతి చేసుకొనుచు నున్నవి, నిందించుకొనుచున్నవి. సర్పములకు కనులే చెవులు, అవి వినుచున్నప్పుడు చూడఁజాలవు, చూచునపుడు వినఁజాలవు. నలునిఁగూర్చి వినునపుడు నలుని చూడలేకపోవుచున్నవి. అందువలన నలునిఁగూర్చి వినగలిగినందులకు తమ్ముఁగొని యాడుకొనుచున్నవి. కాని అదే సమయమున నతనిఁ జూడలేకపోయినందులకు తమ్ములను నిందించుకొనుచున్నవి.

శ్లో॥ విలోకయంతీభిరజస్రభావనా
బలాదముం నేత్రనిమీలనేష్వపి ।
అలంభి మర్త్యాభిరముష్య దర్శనే
న విఘ్నలేశోపి నిమేషనిర్మితః॥

౨౯

ప॥ వి॥ విలోకయంతీభిః । అజస్రభావనాబలాత్ । అముం । నేత్రనిమీలనేషు ।
అపి । అలంభి । మర్త్యాభిః । అముష్య । దర్శనే । న । విఘ్నలేశః ।
అపి । నిమేషనిర్మితః ।

టీక॥ అజస్ర...బలాత్, అజస్ర = నిరంతరము, భావనా = ధ్యానముయొక్క, బలాత్ = ప్రభావమువలన, అముం = ఈ నలుని, నేత్రనిమీలనేష్వపి = కనులుమూసిన సమయమందుకూడ, విలోకయంతీభిః = చూచుచున్న, మర్త్యాభిః = మనుష్య స్త్రీలచే, అముష్య = ఈ నలునియొక్క, దర్శనే = దర్శనమందు, నిమేషనిర్మితః = కనుతెప్పపాటుచే నేర్పడిన, విఘ్నలేశోపి = విఘ్నము యొక్క లేశముగూడ, నలంభి = పొందఁబడలేదు.

ఇచ్చట మనుష్యులకు అన్నిదశలలోను దర్శనసంబంధము లేకపోయినను అది యున్నట్లు చెప్పుటవలన అతిశయోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :-

- (1) అజస్రభావనాబలాత్ : అజస్రం భావనా, అజస్రభావనా, భావనాయాః బలం భావనాబలం, తస్మాత్, భావనాబలాత్.
- (2) నేత్రనిమీలనేషుః నేత్రాణాం నిమీలనాని నేత్రనిమీలనాని తేషు, నేత్రనిమీలనేషు.
- (3) విఘ్నలేశః విఘ్నస్య లేశః విఘ్నలేశః.
- (4) నిమేషనిర్మితః నిమేషైః నిర్మితః నిమేషనిర్మితః.

భావము :-

ఎల్లప్పుడు నలుని భావన చేయుచుండుటవలన ఈ నలుని తమ కనులు మూతఁబడినదశయందుకూడ మానవస్త్రీలు చూచుచుండిరి. అందువలన వారికి నలుని చూచుటలో తెప్పపాట్లవలన స్వల్పమైన విఘ్నముకూడ లేకయుండినది. ఎల్లప్పుడు భావనచేయుచుండుటవలన వారికి స్వప్నాదిదశలయందు నిర్నిమేషముగ నలునిఁజూచుట కవకాశముండినది.

శ్లో॥ న కా నిశి స్వప్నగతం దదర్శ తం
జగాద గోత్రస్థలితే చ కా న తం।
తదాత్మతాధ్యాతధవా రతే చ కా
చకార కా న స్వమనోభవోద్భవమ్?॥

౩౦

ప॥ వి॥ న। కా । నిశి । స్వప్నగతం । దదర్శ । తం । జగాద । గోత్రస్థలితే । చ ।
కా । న । తం । తదాత్మతాధ్యాతధవా । రతే । చ । కా । చకార । కా । న ।
స్వమనోభవోద్భవమ్ ।

టీక॥ కా = ఏస్త్రీ. నిశి = రాత్రియందు. స్వప్నగతం = కలయందులభించిన.
తం = ఆ నలుని, నదదర్శ = చూడలేదు, గోత్రస్థలితే = పేరు వ్యత్యస్త
మయినపుడు. తం = అతనిని. కా = ఎవతె. న జగాద = పిలువలేదు.
రతే చ = క్రీడయందు. కా = ఎవతె. తదా...ధదా. తదాత్మతా = నలుని
రూపముగ కల్గినట్లుగ. ధ్యాత = భావింపఁబడిన. ధవా = భర్తకలదై.

స్వస్య = తనయొక్క, మనోభవోద్భవమ్ = కామోద్రేకమును, న చకార
= చేయలేదు,

ఇచట నలుని దర్శనాదులకు సంబంధము లేకపోయినను సంబం
ధము చెప్పుటవలన నతిశయోక్త్యలంకారము.

సమాసము -

- (1) స్వప్నగతం : స్వప్నం గతః, స్వప్నగతః, తం, స్వప్నగతం.
- (2) గోత్రస్థలితే : గోత్రస్య స్థలితమ్, గోత్రస్థలితం, తస్మిన్ గోత్ర
స్థలితే.
- (3) తదాత్మతాధ్యాతధవా : తస్య ఆత్మా తదాత్మా, తదాత్మనః భావః,
తదాత్మతా, తదాత్మతయా ధ్యాతః ధవః, యస్యాస్యా తదాత్మతా
ధ్యాతధవా
- (4) మనోభవోద్భవమ్ : మనోభవస్య ఉద్భవః, మనోభవోద్భవః తం
మనోభవోద్భవమ్.

భావము :-

ఏప్రీ స్వప్నమునందు లభించిన నలుని చూడకయున్నది. ఎవతె పేరు
చెప్పనపుడు పొరబాటుగ నలునిపేరు చెప్పలేదు. ఎవతె రతికాలమునందు నలుని
రూపముతో తన భర్తను భావించి కామోద్రేకము నొందలేదు. అనగా అందఱు
నన్నియు చేసిరని భావము. కామాంధులు ఏమిచేయరు? అన్నియుఁ జేయగలరు.

శ్లో॥ శ్రియాస్య యోగ్యాహమితి స్వమీక్షితుం
కరే తమాలోక్య సురూపయా ధృతః ।
విహాయ భై మీమపదర్పయా కయా
న దర్పణశ్వాసమలీమసః కృతః ॥

31

ప॥ వి॥ శ్రియా । అస్య । యోగ్యా । అహమ్ ఇతి । స్వమ్ ఈక్షితుం । కరే ।
తమ్ । ఆలోక్య । సురూపయో - ధృతః । విహాయ । భై మీమ్
అపదర్పయా । కయా । న । దర్పణః । శ్వాసమలీమసః । కృతః ।

టీక || తం = ఆ నలుని. ఆలోక్య = చూచి. శ్రియా = సౌందర్యముచే. అహం నేను. అశ్య = ఇతనికి. యోగ్యా = తగినదానను. ఇతి = అని. స్వం తన్ను. ఈక్షితుం = చూచుటకు. కరే = చేతియందు. ధృతః = ధరింప బడిన. దర్పణః = అద్దము సురూపయా = సౌందర్యవతియు, (నేను ఇతనికి తగినని తెలిసికొనినదియు) (అందువలననే) అపదర్పయా = గర్వము తొలగిన. కయా = ఏశ్రీచే భైమిం = దమయంతిని. విహాయ = వదిలి. శ్వాసమలీమసః = నిట్టూర్పులచే మలినమయినదిగ. న కృతః = చేయబడలేదు.

ఇచ్చట శ్రీల కెవ్వరికిని యిట్టి కార్యముతో సంబంధము లేక పోయినను, దాని సంబంధము చెప్పుటవలన నతిశయోక్తి.

సమాసములు :

- (1) అపదర్పయా : అపగతః, దర్పః యస్యాస్సా, అపదర్పా తయా అపదర్పయా,
- (2) శ్వాసమలీమసః : శ్వాసైః మలీమసః శ్వాసమలీమసః

భావము :

ఆ నలునిచూచి యందములో తా నతనికి దగినదానినా ? యని చూచుట కద్దము చేతనెత్తుకొనిన సౌందర్యవతిసైతము తాను యోగ్యముకాదని తలంచి గర్వముతొలగినదై దమయంతితప్ప మఱి యేశ్రీ ఆ యద్దమును నిట్టూర్పులచే మలినము చేయలేదు ? దమయంతితప్ప మఱి యేశ్రీయైనను నద్దమును చూచి నచో తాను నలునకు తగినదానననియే గ్రహించును. కావున అతి సౌందర్య వతులుకూడ అద్దమును చూచుకొనుటచే దమ వికాసమును తెలిసికొని నలుని, ఆపేక్షించినందులకు సిగ్గు పొందుచుండిరి.

శ్లో యథోహ్యమానః ఖలు భోగభోజినా
ప్రసహ్య వై రోచనిజస్య పత్తనం ।
విదర్భజాయా మదనస్తథా మనో
నలావరుద్ధం వయస్సై వ వేశితః ॥

ప॥ వి॥ యథా । ఊహ్యమానః । ఖలు । భోగభోజినా । ప్రసహ్య । వైరోచ
నిజస్య । పత్తనం । విదర్భజాయాః । మదనః । తథా । మనః ।
నలావరుద్ధం । వయసా । ఏవ । వేశితః ।

టీక॥ మదనః = మన్మథుడు (ప్రద్యుమ్నావతారమందు) భోగభోజినా =
సర్పములను తినెడి, గరుడుని. వయసా = పక్షియగు, గరుడునిచే
ఊహ్యమానః = మోయబడుచున్నవాడై. అనలావరుద్ధం =
అగ్నిచేచుట్టబడిన- వైరోచనిజస్య = బాణాసురునియొక్క, పత్తనం =
పట్టణమును. ప్రసహ్య = బలవంతముగ. యథా = ఎట్లు. ప్రవేశితః =
ప్రవేశపెట్టబడెనో. తథా = అట్లు అద్య = ఇప్పుడు. నలావరుద్ధం =
నలునిచే ఆక్రమింపబడిన, విదర్భజాయాః = దమయంతియొక్క,
మనః = మనస్సును. భోగభోజినా = సుఖము ననుభవించెడి. వయసా
= యౌవనముచేతనే. ఊహ్యమానః = ఊహింపబడుచున్నవాడై,
వేశితః = ప్రవేశపెట్టబడెను.

ఇచ్చట “యథోహ్యమానః” “మనోనలావరుద్ధం” అను చోట
శబ్దశేష, “భోగభోజినా” “వయసా” ఇత్యాది స్థలములయందు అర్థశేష
శిష్టవిశేషణములతో నిట నుపమాలంకారము. అవి “వయసా” అను
నెడ. వయస్సునకును, పక్షికిని చేసిన. అభేదాధ్యవసాయమును మూల
ముగా కలిగినయతిశయోక్తిచేననుప్రాణితమైనది, దానితో దీనికి సంకరము.

సమాసములు:

- (1) భోగభోజినా : భోగస్యభోజీ, భోగభోజీ, తేన, భోగభోజినా
- (2) వైరోచనిజస్య : విరోచనస్య అవత్యం పుమాన్ వైరోచినిః
వైరోచనేః జాయతే ఇతి. వైరోచనిజః, తస్య, వైరోచనిజస్య
- (3) అనలావరుద్ధం : అనలేన అవరుద్ధం అనలావరుద్ధం.
- (4) నలావరుద్ధం : నలేన అవరుద్ధం నలావరుద్ధం.

భావము :-

ప్రద్యుమ్నావతారమందు మన్మథుడు సర్పములను భక్షించెడి గరుడునిపై
నెక్కి యగ్నిచే పరివేష్టించబడిన బాణాసురుని పట్టణమును ప్రవేశించినట్లు

నలునిచే నాక్రమింపబడిన దమయంతియొక్క మనస్సునందు సుఖము ననుభ
వింపజేయు యౌవన వయస్సుచేత నా మన్మథుడు ప్రవేశపెట్టఁబడెను.

శ్లో॥ నృపే అనురూపే నిజరూపసంపదాం
దిదేశ తస్మిన్ బహుశః శ్రుతిం గతే ।
విశిష్య సా భీమనరేంద్రనందనా
మనోభవాజ్ఞైకవశంవదం మనః ॥

33

ప॥ వి॥ నృపే । అనురూపే । నిజరూపసంపదాం । దిదేశ । తస్మిన్ , బహుశః
శ్రుతిం । గతే । విశిష్య । సా । భీమనరేంద్రనందనా । మనోభవాజ్ఞైక
వశంవదం । మనః ।

టీక॥ సా = ఆ. భీమనరేంద్రనందనా = దమయంతి. నిజరూపసంపదాం = తన
సౌందర్య సంపదలకు. అనురూపే = తగినటువంటి. బహుశః =
పెక్కుమందినుండి. శ్రుతిం = చెవిని. గతే = పొందిన. అనురూపే =
తగిన. తస్మిన్ = ఆ నృపే = రాజునందు. మనః...వదం. మనోభవ
మన్మథునియొక్క. అజ్ఞైక = అజ్ఞకే. వశంవదం = స్వాధీనయైన. మనః
మనస్సును. విశిష్య = విశేషించి దిదేశ = ఇచ్చెను.

సమాసములు :

- (1) నిజరూపసంపదాం ; నిజం చ తత్ రూ పం చ నిజరూపం నిజ
రూపస్య సంపదః నిజరూపసంపదః తాసాం. నిజరూపసంపదాం.
- (2) భీమనరేంద్రనందనా : భీమ ఇతి నరేంద్రః. భీమనరేంద్రః. భీమ
నరేంద్రస్య నందనా, భీమ నరేంద్రనందనా
- (3) మనః...వదం : అజ్ఞాచ సా. ఏకాచ. అజ్ఞైకా. మనోభవస్య అజ్ఞైకా
మనోభవాజ్ఞైకా. ఏకస్యాః వశంవదం = మనోభవాజ్ఞైక
వశంవదం.

భావము:

ఆ దమయంతి తన సౌందర్య సంపదకుఁ దగినవాడును పెక్కుమంది
నుండి వినఁబడినవాఁడునునగు, నలునియందు మన్మథుని యాజ్ఞకు లోఁబడిన

తన మనస్సునుంచెను. ఇచ్చట మనస్సంగమనెడి మన్మథావస్థ వర్ణింపబడినది. నలుని గుణములను వినగనే యతనియందు నీమె మనస్సు లగ్నమైనది.

శ్లో॥ ఉపాసనామేత్య పితుః స్మ రజ్యతే
దినేదినే సాఽవసరేషు వందినామ్ ।
పఠత్సు తేషు ప్రతిభూపతీనలం
వినిద్రరోమాఽజని శృణ్వతీ నలమ్ ॥ ౩౪

మ॥ వి॥ ఉపసానామ్-ఏత్య । పితుః । స్మ । రజ్యతే । దినే-దినే । సా । అవసరేషు
వందినామ్ । పఠత్సు । తేషు । ప్రతిభూపతీన్ । అలం । వినిద్రరోమా ।
అజని । శృణ్వతీ । నలమ్ ।

టీక॥ సా = ఆ దమయంతి. దినేదినే = ప్రతిదినమందును. వందినాం =
స్తుతిపాఠకులయొక్క. అవసరేషు = సమయములయందు. పితుః =
తండ్రియొక్క. ఉపాసనాం = సేవను. ఏత్య = పొంది. తేషు = అ
స్తుతిపాఠకులు. భూపతీన్ ప్రతి = రాజులనుగుఱించి (స్తుతిం = స్తుతిని)
పఠత్సునత్సు = చదువుచుండగ. నలం = నలుని. శృణ్వతీ = వినుచు.
అలం = మిక్కిలి. రజ్యతేస్మ = రంజిల్లుచుండెను. (కావుననే) వినిద్ర
రోమా = పైకిలేచిన పులకములుకలదిగ. అజని = ఆయెను.

సమాసములు:

వినిద్రరోమా : వినిద్రాణి, రోమాణి, యస్యాస్యా వినిద్రరోమా.

భావము :

ఆ దమయంతి ప్రతిదినమును స్తుతి పాఠకుల సమయములయందు,
తండ్రి సేవను పొంది, యా స్తుతిపాఠకులు రాజులును (గుఱించి స్తుతిచేయునపుడు
నలుని (గూర్చి మిక్కిలి యనురక్తురా లగుచుండెను. కావుననే ఆమెకు శరీరమునఁ
బులుకొంకురము లేర్పడుచుండినవి.

ఇందువలన నిచ్చట రోమాంచములచే నలునియందు ఆమెకు శ్రవణ
జన్యఽనురాగము వ్యక్తమగుచున్నది.

శ్లో॥ కథానుషంగేషు మిథస్సఖీముఖా
 తృణేపి తన్వ్యా నలనామని శ్రుతే ।
 ద్రుతం విధూయాన్యదభూయతానయా
 ముదా తదాకర్ణనసజ్జకర్ణయా ॥

3౫

ప॥ వి॥ కథానుషంగేషు మిథః సఖీముఖాత్ తృణే అపి తన్వ్యా నలనామని శ్రుతే ద్రుతం విధూయ అన్యత్ అభూయత అనయా ముదా తదాకర్ణన సజ్జకర్ణయా.

టీక మిథః = అన్యోన్యము లేదా రహస్యమునందు. కథానుషంగేషు = విశ్వాస పూరితములైన గోష్ఠిప్రసంగములయందు. సఖీముఖాత్ = చెలికత్తె ముఖమునుండి. నలనామని = నలమనుపేరుగల. తృణేపి = గడ్డిపోచయైనను. శ్రుతే సతి = వినబడగా. అనయా = ఈ దమయంతిచే. ద్రుతం శీఘ్రముగా. అన్యత్ = ఇతర కార్యమును. విధూయ = నిరాకరించి. ముదా = సంతోషముతో. తదాకర్ణన సజ్జకర్ణయా = తదకర్ణన = దానిని వినుటయందు. సజ్జ = సిద్ధమైన. కర్ణయా = చెవిగలదిగ. అభూయత = ఉండుట.

గడ్డిపోచపై ప్రయోగింపబడిన నల శబ్దము నైత మీమెకు నలుని జ్ఞాపకము పఱచుటవలన నలునియందు నీమెకున్న యనురాగము వ్యక్తపడుచున్నది కావున నిచ్చట రాగాతిశయోక్తి.

సమాసములు :

- (1) కథానుషంగేషు:— కథానాం, అనుషంగాః కథానుషంగాః తేషు కథానుషంగేషు.
- (2) సఖీముఖాత్;— సఖ్యాః ముఖం, సఖీముఖం, తస్మాత్ సఖీముఖాత్
- (3) నలనామని:— నల ఇతి నామ యస్య తత్ నలనామ, తస్మిన్ నలనామని.
- (4) తదాకర్ణన సజ్జ కర్ణయా:— తస్య ఆకర్ణనం, తదాకర్ణనం, సజ్జా కర్ణౌ యస్యా స్సా, సజ్జకర్ణా, తదాకర్ణనే, సజ్జకర్ణా, తదాకర్ణన సజ్జకర్ణా, తయా = తదాకర్ణన సజ్జకర్ణయా.

భావము :

రహస్యమున విశ్వాన పూర్వకమైన సంభాషణలలో చెలికత్తె యెవరైనను నలమనెడి గడ్డిని గుఱించి, నలశబ్దమును ప్రయోగించినను దమయంతి యితర కార్యములను వదలివేసి సంతోషముతో నలశబ్దమును వినుటయందే చెవియెగ్గియుండెడిది. ఇందువలన ఈమెకు నలునియందున్నటువంటి రాగాతిశయము వెల్లడియగుచున్నది, ఇదియును శ్రవణాను రాగమునకుదాహరణము.

శ్లో॥ స్మరాత్పరాసోరని మేషలోచనాత్
బిభేమి తద్భిన్నముదాహరేతి సా।
జనేన యూనస్తువతా తదాస్పదే
నిదర్శనం నైషధమభ్యషేచయత్॥

౩౬

ప॥ వి॥ స్మరాత్ పరాసోః అనిమేషలోచనాత్ బిభేమి తద్భిన్నమ్ ఉదాహర।
ఇతి సా జనేన యూనః స్తువతా తదాస్పదే నిదర్శనం నైషధమ్
అభ్యషేచయత్।

టీ॥ పరాసోః = మరణించిన (కావుననే) అనిమేషలోచనాత్ = నిశ్చల
నేత్రములులిగిన, స్మరాత్ = మన్మథదేవుని నుండి. బిభేమి = భయ
పడుచున్నాను. తద్భిన్నం = అతనికంటె భిన్నమైన వానిని, ఉదాహర =
చెప్పుము. ఇతి = ఇట్లు, సా = ఆదమయంతి. యూనః = యువకులను,
స్తువతా = స్తుతిచేసెడి. జనేన = జనముచే. తదాస్పదే = ఆమన్మథుని
స్థానమునందు నిదర్శనం = దృష్టాంతముగ. నైషధం = నిషధదేశపు
రాజైన నలుని. అభ్యషేచయత్ = అభిషేకము చేయించెను.

మన్మథుని స్థానమున అతనికి సాటియైన నలుని కభిషేకము
జేయుటను దమయంతి హర్షముతో వినుచున్నది, కావున నిచ్చటగూడ
రాగాతిశయోక్తి.

సమాసములు :

- (1) పరాసోః - పరాః అసవః యస్య సః పరాసుః తస్మాత్ = పరాసోః
- (2) అనిమేషలోచనాత్ - అవిద్యమానాః నిషేషాః యయోస్తే అని

మేషే అనిమేషే లోచనే యర్యసః అనిమేషలోచనః తస్మాత్ =
అనిమేషలోచనాత్.

(3) నై షధం:- నిషధానాం, రాజా, నై షధః తమ్ = నై షధమ్.

(4) తదాస్పదే:- తస్య ఆస్పదం. తదాస్పదం, తస్మిన్ తదాస్పదే.

భావము :-

మన్మథుడు చిరకాలమందగాండ్రకు సమానముగా నుండెను. కాని
యతడు శివుని తృతీయ నేత్రముచే దగ్ధుడై ప్రాణములు గోల్పోయి కనులను
మూయకయుండెను. మఱియు నాతడు దేవజాతికిఁ జెందుటవలనను తెప్పపాట్లు
లేనందువలన కనులనుఁ దెఱచియేయుండుట సంభవించినది. అట్లు ప్రాణములు
గోల్పోయి వికృతముగఁ గన్నులు దెఱచి ప్రేక్షకులకు భయముగొల్పు మన్మ
థుని యందగాండ్రకుదృష్టాంతముగఁ జెప్పుటకంటె నతనికంటె భిన్నమైన
వానిని దృష్టాంతముగఁ జెట్టఁదలచినదై దమయంతి; దృష్టాంతముగ నుంచఁ
దగిన యువకులనుఁ గొందఱినిఁ బొగడుచున్న జనముచే నందగాండ్రకు నలుఁడు
దృష్టాంతముగా నుండనర్హుడనిచెప్పి నలుని, నా స్థానముం దభిషిక్తునిఁగావింపఁ
జేసెను. అనగా నలుఁడు మన్మథుని మించిన సౌందర్యముగలవాడని యాగ
మము.

శ్లో॥ నలస్యవృష్టా నిషధాగతా గుణాన్
మిషేణ దూతద్విజవంది చారణాః।
నిపీయ తత్క్రిత్రికథా మథానయా
చిరాయ తస్థే భిమనాయమానయా॥

౩౭

ప॥ వి॥ నలస్య! వృష్టాః! నిషధాగతాః! గుణాన్! మిషేణ! దూతద్విజవంది
చారణాః! నిపీయ! తత్క్రిత్రి కథామ్! అథ! అనయా! చిరాయ! తస్థే!
అభిమనా యమానయా!

టీక॥ నిషధాగతాః = నిషధదేశమునుండి వచ్చిన దూత...చారణాః, దూత =
సమాచారము తెచ్చువారును, ద్విజ = బ్రాహ్మణులును, వంది = స్తుతి
పాఠకులును, చారణాః = దేశద్రుమ్మరులు. మిషేణ = ఏదియోయొక

సాకుతో. నలస్య = నలునియొక్క, గుణాన్ = గుణములను గుఱించి, పృష్టాః = అడుగఁబడినవారై. అథ = పిదప. అనయా = ఈదమయంతిచే. తత్కీర్తికథాం = కీర్తియొక్క కథను. నిపీయ = విని. చిరాయ = చాలకాలమువరకు అభిమనాయమానయా = సంతోషించినదిగ, తస్మే = ఉండుట.

ఇచ్చట దూతాదులవలన నాయక గుణకీర్తన రూపమైన ప్రలాప మనెడి భావము వర్ణితము.

సమాసములు :

- (1) నిషధాగతాః- నిషధేభ్యః ఆగతాః, నిషధాగతాః
- (2) దూత...చారణః- దూతాశ్చ, ద్విజాశ్చ, వందినశ్చ చారణాశ్చ దూతద్విజవందిచారణాః
- (3) తత్కీర్తికథాం- తస్య కీర్తిః తత్కీర్తిః, తత్కీర్తేః కథా తత్కీర్తి కథా, తాం, తత్కీర్తికథాం.
- (4) అభిమనాయ మానయాః- అభిమనాః, భవతీతి, అభిమనాయమానా, తయా, అభిమనాయమానయా.

భావము:

నిషధదేశము నుండి వచ్చిన దూతలను, బ్రాహ్మణులను స్తుతిపాఠకులను దేశద్రుమ్మరులను నేదియొయొక సాకుతో నలుని గుణములను గుఱించి ప్రశ్నింపగ; వారు చెప్పెడి నలుని కీర్తి కథనువిని చాలకాలము వరకును దమయంతి ప్రహృష్ట హృదయురాలుగ నుండినది.

శ్లో॥ ప్రియం ప్రియాం చ త్రిజగజ్జయిశ్రియా
లిఖాధీలీలాగృహభిత్తి కావపి ।
ఇతి స్మ సా కారువరేణ లేఖితం
నలస్య చ స్వస్య చ సఖ్యమీక్షతే॥

ప॥ వి॥ ప్రియం॥ ప్రియాం॥ చ॥ త్రిజగజ్జయశ్రియౌ॥ లిఖ॥ అధిలీలాగృహభిత్తి॥
కౌ॥ అపి॥ ఇతి॥ స్మ॥ సా॥ కారువరేణ॥ రేఖితం॥ నలస్య॥ చ॥ స్వస్య॥
చ॥ సఖ్యమ్॥ ఈక్షతే॥

టీక॥ సా = ఆదమయన్తి, త్రిజగజ్జయశ్రియౌ = త్రిజగత్ = మూడులోకములను, జయి = జయించెడి, శ్రియౌ = శోభగల్గిన. కౌ అపి = ఎవరినైనను. ప్రియం = ప్రియుని, ప్రియాం = ప్రియురాలిని, అనగా నాయికా నాయకులను, అధిలీలా గృహభిత్తి = కేశీగృహముయొక్క గోడపై, లిఖ = వ్రాయుము, ఇతి = అని (నియమించి) కారువరేణ = శిల్పి శ్రేష్ఠునిచే, రేఖితం = వ్రాయింపఁబడిన, నలస్య చ = నలునకును, స్వస్య చ = తనకును. సఖ్యం = సాహచర్యమును, ఈక్షతే = చూచుచున్నది.

ఇచ్చట చిత్రాదులవలన గుణకీర్తన రూపమైన ప్రలాపమును రత్యనుభావము.

సమాసము:-

త్రిజగజ్జయశ్రియౌ:- త్రీణి జగన్తి సమాహృతాని త్రిజగత్॥ త్రిజగతః జయినీ = త్రిజగజ్జయినీ = త్రిజగజ్జయినీ-శ్రీః యయోస్తౌ = త్రిజగజ్జయి శ్రియౌ.

అధిలీలాగృహభిత్తి:- లీలాయాః గృహం = లీలాగృహం. లీలాగృహస్య భిత్తిః లీలాగృహభిత్తిః లీలాగృహభిత్తేః అధి లీలాగృహభిత్తి.

కౌ: కా చ కశ్చ = కౌ.

భావము :

ఆ దమయన్తి, చిత్రకారుని పిలిచి ముల్లోకములను జయించెడి సౌందర్యముగల నాయికా నాయకులను తననివాస గృహము యొక్క గోడపై వ్రాయుమనిచెప్పి, చిత్రకారుడు దానిని వ్రాసిన పిదప నాప్రియా ప్రియులలో నలదమయన్తుల సాక్షాత్ సాహచర్యమును భావనచేయుచు కాలము గడపుచుండినది.

శ్లో॥ మనోరథేన స్వపతీకృతం నలం
 నిశి క్వ సా స్మ స్వపతీ న పశ్యతి ।
 అదృష్టమప్యర్థమదృష్టవై భవాత్
 కరోతి సుప్తిర్జనదర్శనాతిథిమ్ ॥

౩౯

ప॥ వి॥ మనోరథేన॥ స్వపతీకృతం॥ నలం॥ నిశి॥ క్వ॥ సా॥ స్మ॥ స్వపతీ॥ న॥
 పశ్యతి॥ అదృష్టమ్॥ అపి॥ అర్థమ్—అదృష్టవై భవాత్॥ కరోతి॥ సుప్తిః॥
 జనదర్శనాతిథిమ్॥

టీక ॥ సా = ఆ దమయన్తి. మనోరథేన = సంకల్పముచే. స్వపతీకృతం = తన
 భర్తగజేయబడిన. నలం = నలుని. క్వ నిశి = ఏరాత్రియందు. స్వపతీ
 = నిద్రించుచు, న పశ్యతిస్మ = చూచుటలేదు. సుప్తిః = నిదుర. అదృ
 ష్టం = ముందెన్నిడుచూడబడని. అర్థమపి = వస్తువునుగూడ. అదృష్ట
 వై భవాత్ = ధర్మా ధర్మములశక్తిచే. జనదర్శనాతిథిం = జనులదృష్టి
 గోచరమును. కరోతి = చేయుచున్నది.

ఇచ్చట నలుని స్వప్నమున చూచుటయను విశేషార్థము. “నిద్ర,
 ముందుఁజూడబడని విషయములను ధర్మా ధర్మముల సామర్థ్యముచే
 కను బఱచునను సామాన్యార్థముచే సమర్థింపఁబడుటవలన నర్థాంతరన్యా
 సము.

సమాసములు :

స్వపతీకృతం : అపతిః పతిః సంపర్యమానః కృతః పతీకృతః.
 = స్వస్యాః పతీకృతః = స్వపతీకృతః తం = స్వపతీకృతం

అదృష్టవై భవాత్ : అదృష్టయోః వై భవం అదృష్టవై భవం తస్మాత్
 అదృష్టవై భవాత్.

జనదర్శనాతిథిమ్ : జనానాం దర్శనం = జనదర్శనం, జనదర్శనస్య
 అతిథిః = జనదర్శనాతిథిః తం

భావము :

ఆ దమయన్తి తన సంకల్పముచే భర్తగా చేసుకొనబడిన ఆనలుని
 నిద్రించుచును స్వప్నమున చూడగలిగినది ఏల యనగా నిదుర ధర్మా ధర్మ

ముల మహిమవలన ముందెన్నడును చూడని విషయములను దృష్టిపథమునకు
స్వప్నమునందు తేగలదు. కావున దమయన్తి నలుని ముందెన్నడును జూడక
యున్నను, తన యదృష్టబలమువలన నిదురయందు జూడగల్గినది.

శ్లో॥ నిమీలితాక్షియుగాచ్చ నిద్రయా
హృదో = పి బాహ్యేంద్రియమౌనముద్రితాత్ ।
అదర్శి సంగోప్య కదాప్యవీక్షితో
రహస్యమస్యాస్స మహాన్మహీపతిః ॥

౪౦

ప॥ వి॥ నిమీలితాత్ । అక్షియుగాత్ । చ । నిద్రయా । హృదః । అపి । బాహ్యేం
ద్రియమౌనముద్రితాత్ । అదర్శి । సంగోప్య । కదా । అపి । అవీక్షితః ।
రహస్యమ్ । అస్యాః । సః । మహాత్ । మహీపతిః ॥

టీక ॥ నిద్రయా = నిద్రచే. నిమీలితాత్ = ముకుళితమయిన అక్షియుగాచ్చ =
కనుజంటనుండియు. బాహ్యేంద్రియమౌనముద్రితాత్ = బాహ్యేంద్రియ
= కన్నమున్నగు, బాహ్యేంద్రియములయొక్క. మౌన = వ్యాపార
రాహిత్యముచే. ముద్రితాత్ = నిరోధింపబడిన మనసః అపి = హృద
యమునుండియు. సంగోప్య = మటుగుబఱచి. కదా = పి = ఎప్పుడును.
అవీక్షితః = చూడబడని. మహాత్ = గొప్పదైన. రహస్యం = మిక్కిలి
గోప్యమైనవస్తువు. సః = ఆ మహీపతిః = నలమహారాజు. అస్యాః
= ఈ దమయన్తిక. అదర్శి = చూపబడెను.

సమాసములు :

అక్షియుగాత్ : అక్షోఃయుగం = అక్షియుగం, తస్మాత్ = అక్షియుగాత్.
బాహ్యేంద్రియమౌనముద్రితాత్ : బహిః భవాని = బాహ్యని బాహ్యని చ
తాని. ఇంద్రియాణి చ = బాహ్యేంద్రియాణి బాహ్యేంద్రియాణాం మౌనం
బాహ్యేంద్రియమౌనం మౌనేన ముద్రితం = బా-ముద్రితం తస్మాత్
బాహ్యేంద్రియమౌనముద్రితాత్.

అవీక్షితః : న-వీక్షితః = అవీక్షితః

మహీపతిః ; మహ్యః పతిః మహీపతిః

భావము :

నిద్రచే కనులు మూయఁబడి యుండగా చక్షురాది బాహ్యేంద్రియములు వ్యాపారమునుండి తొలగుటచే మనస్సు నిరుద్ధముకాగా నెప్పుడును చూడఁబడని మిక్కిలి గోప్యమయిన నలుఁడను రహస్యవస్తువు ఈ దమయంతికి చూపఁబడెను. చక్షురాది బాహ్యేంద్రియములకును, మనస్సునకును తెలియకయే నిద్ర అతి రహస్య వస్తువైన నలుని దమయంతికి చూపెను. ఏవిధముగా నొక చెలికత్తె యొకనాయికకు నొక నాయకుని రహస్యముగా చూపునో, అట్లే నిద్రయను చెలికత్తె నలుని దమయంతికి రహస్యముగఁగనుఁబఱచెనని తాత్పర్యము.

శ్లో ॥ అహో అహోభిర్మహిమా హిమాగమే

వ్యభిప్రపేదే ప్రతి తాం స్మరార్ధితామ్ ।

తపర్తుపూర్తావపి మేదసాం భరాః

విభావరీభిర్భిభరాంబభూవిరే ॥

౪౧

ప॥ వి॥ అహో! అహోభిః! మహిమా! హిమాగమే! అపి! అభిప్రపేదే! ప్రతి! తాం! స్మరార్ధితాం! తపర్తుపూర్తా! అపి! మేదసాం! భరాః! విభావరీభిః! బిభరాంబభూవిరే॥

టీక ॥ హిమాగమే = పి = హేమ స్తమందును, స్మరార్ధితాం = స్మర = మన్నఁగు నిచే. అర్ధితాం = పీడింపఁబడిన. తాంప్రతి = దమయంతినిగుఱించి. అహోభిః = దినములచే. మహిమా = అభివృద్ధి. అభిప్రపేదే = పొందఁబడినది. తథా = అట్లే. తపర్తుపూర్తాఅపి = గ్రీష్మఋతువుయొక్క యవసానమందును. విభావరీభిః = రాత్రులచే. మేదసాం = మాంసముల యొక్క. భరాః = రాసులు, అనగా రాత్రికాలపు పెరుగుదల. బిభరాంబభూవిరే = భరింపఁబడినవి. అహో = ఆశ్చర్యము.

హేమ స్తమందు పగళ్ళు తక్కువగను, రాత్రు లెక్కువగను నుండును. అట్లే గ్రీష్మఋతువునందు పగళ్ళెక్కువగను రాత్రులు తక్కువగను నుండును. ఇచ్చట దానికి విరుద్ధముగ చెప్పుటవలన నాశ్చర్యము. విరహాల దృష్టిలో నీవై పరీత్యము కనఁబడును కాన విరోధపరిహారము.

సమాసము :

హిమాగమే ; హిమస్య ఆగమః = హిమాగమః = తస్మిత్ హిమాగమే.

స్మరార్థితాం : స్మరేణ అర్థితా స్మరార్థితా తాం స్మరార్థితామ్.

తపర్తుపూర్తా : తపర్తోః పూర్తిః తపర్తుపూర్తిః తస్యాం తపర్తు
పూర్తా ॥

భావము :

కామపీడితు రాలగు దమయన్తికి హేమన్తము నందు పగళ్ళు పొడుగై
నవి. గ్రీష్మఋతువు నందు రాత్రులు దీర్ఘములైనవి. వస్తుస్థితిలో హేమంత
మున పగళ్ళు తక్కువగను గ్రీష్మఋతువు నందు పగళ్ళు హెచ్చుగను నుండును.
కాని కామార్తయగు దమయన్తికి నిరంతరము చింత జాగరముచే నివి విపరీ
తములైనవి.

శ్లో॥ స్వకాంతి కీర్తివ్రజ మౌక్తిక స్రజః

శ్రయంత మన్తర్ఘట నాగుణశ్రియమ్ ।

కదాచిదస్యా యువధైర్య లోపినం

నలోఽపి లోకాదశృణో గుణోత్కరమ్ ॥ ౪౨

ప॥వి॥ స్వకాంతి కీర్తి వ్రజ మౌక్తిక స్రజః । శ్రయంతం । అన్తర్ఘట నాగుణ
శ్రియం । కదాచిత్ । అస్యాః । యువ ధైర్య లోపినం । నలః । అపి ।
లోకాత్ । అశృణోత్ । గుణోత్కరమ్ ।

టీక॥ నలోఽపి = నలుడును, స్వ . స్రజః, స్వ = తనదైన, కాంతి =
సౌందర్యముచే నేర్పడిన, కీర్తి = కీర్తుల యొక్క, వ్రజ = సమాహ
మనెడి. మౌక్తిక స్రజః = ముత్తెపు హారమునకు. అంతః = లోపల.
ఘటనా = కూర్చున కుపయుక్తమైన. గుణశ్రియం = దానముయొక్క
శోభను. శ్రయంతం = పొందు చున్నదియు. యువధైర్య లోపినం =
యువకుల ధైర్యమును హరించెడి. అస్యాః = ఈ దమయన్తియొక్క.
గుణోత్కరం = సౌందర్యాది గుణ సమాహమును, కదాచిత్ =
ఒకప్పుడు, లోకాత్ = ఆ గంతుక జనమువలన, అశృణోత్ = వినెను,

ఇచ్చట కీర్తిప్రజమును, ముత్తైములగను, దమయన్తి గుణ
సమూహమును ముత్తైపు సరములను, గజైడి దారముగను, రూపించుట
వలన రూపకాలంకారము.

సమాసములు :

స్వ....ప్రజః, స్వస్య కాంతి :- స్వకాంతిః. కీర్తేః ప్రజః కీర్తిప్రజః
స్వకాంతేః కీర్తిప్రజః, స్వకాంతి కీర్తిప్రజః మౌక్తికానాం స్రక్, మౌక్తి
కస్రక్, స్వకాంతి కీర్తిప్రజ ఏవమౌక్తికస్రక్, స్వకాంతి కీర్తిప్రజ
మౌక్తికస్రక్, తస్యాః స్వ....ప్రజః

అంతర్వటనానురూపమ్ :- అంతః-ఘటనా అంతర్వటనా, అంతర్
వటనాయాః, గుణః అంతః- -గుణః గుణస్య శ్రీః, అంతర్వటనా
గుణశ్రీః తాం అంతః-శ్రియమ్

యువధైర్యలోపినం :- యూనాం-ధైర్యం = యువధైర్యం, యువధైర్య
స్యలోపీ = యువధైర్యలోపీ, తం = యువధైర్య లోపినం

గుణోత్కరం :- గుణానాం-ఉత్కరః గుణోత్కరః, తం, గుణోత్కరం

భావము :

ఈ శ్లోకమందు నలునకేర్పడిన శ్రవణాను రాగమును కవి వర్ణించు
చున్నాడు. నలుడును తన సౌందర్యము వలన సంపాదితమగు కీర్తి పుంజమనెడి
ముత్తైపు సరమును, గూర్చుట కుపయుక్తమగు సూత్ర సమూహముగా నయి
నదియు, యువకుల ధైర్యము హరించు నదియునగు దమయంతి గుణరాశిని,
యాదృచ్ఛికముగ తన కడకు వచ్చెడి జనము వలన నొకప్పుడు వినెను—అనగా
నలుని సౌందర్యము వలని కీర్తి రాశి ముత్తైములు కాగా, దమయంతి గుణములు
దారములై యా ముత్తైములను సరములుగా కూర్చుట కుపయుక్తము లైనవి.

శ్లో॥ తమేవలభ్యాఽవసరం తతః స్మరః

శరీరశోభా జయజాత మత్సరః ॥

అమోఘశక్త్యా నిజయేవ మూర్తయా

తయా వినిర్జేతుమియేష నైషధమ్ ॥

ప॥ వి॥ తమ్ । ఏవ । అబ్ధ్యా । అవసరం । తతః । స్మరః । శరీర శోభాజయ జాత
మత్సరః । అమోఘ శక్త్యా । నిజయా । ఇవ । మూర్తయా । తయా ।
వినిర్జేతుమ్ । ఇయేష । నైషధమ్.

టీక॥ తతః = ఆ దమయంతి గుణములను వినిన పదప. శరీరశోభా జయ
జాత మత్సరః. శరీరశోభా = దేహసౌందర్యము యొక్క. జయేన =
జయముచే. జాతమత్సరః = ఉత్పన్నమగు అసూయ కల్గిన. స్మరః =
మన్మథుడు. తమేవ అవసరం = ఆయవకాశమునే. అబ్ధ్యా = పొంది.
మూర్తయా = శరీరము దాల్చిన. నిజయా = తనదగు. అమోఘశక్త్యా
ఇవ = కుంటువోని శక్తియో యనదగిన. తయా = ఆ దమయంతిచే.
నైషధం = నలుని. వినిర్జేతుం = జయించుటకు ఇయేష కోరెను.

ఇచ్చట దమయంతిని- తనయమోఘ శక్తియో యనినట్లు
చెప్పుట వలన ఉత్పేక్ష శత్రువు లెప్పుడును రంధ్రాన్వేషులు కాన మన్మ
థుడును నిట రంధ్రాన్వేషియై యవకాశము నుపయోగించు కొనుటకు
నిచ్చగించెను.

సమాసములు :

శరీర శోభాజయ జాత మత్సరః :- శరీరస్య శోభా = శరీరశోభా; శరీర
శోభయాః జయః, శరీర శోభాజయః, జయేన జాతః-జయజాతః, శరీర
-జాతః మత్సరః యస్య సః = శరీర-మత్సరః

అమోఘశక్త్యా:- న మోఘా = అమోఘా, అమోఘా చ సా శక్తిశ్చ =
అమోఘశక్తిః = తయా. అమోఘశక్త్యా.

నైషధమ్ :- నిషధానాం రాజా నైషధః, తం, నైషధం.

భావము :-

నలునకు దమయంతి యందు రాగోదయమిట వర్ణింపఁబడుచున్నది.
నలుని సౌందర్యముపై నీర్ష్యవహించిన మన్మథుడు, దమయంతి గుణ శ్రవణము
నవకాశముగఁ జేసికొని, శరీరము దాల్చిన తన శక్తియో యని చెప్పవగిన
యా దమయంతి యనెడి సాధనముతో నా నలుని జయించుట కిచ్చగించెను.
అనగా నలునకు దమయంతిపై ననురాగముద్భవిల్లినదని భావము.

శ్లో॥ అకారి తేన శ్రవణాతిధిర్గుణః
క్షమాభుజా భీమనృపాత్మజాశ్రయః ।
తదుచ్ఛదైర్యవ్యయసంహితేషుణా
స్మరేణ చ స్వాత్మశరాసనాశ్రయః

౪౪

ప॥ వి॥ అకారి , తేన । శ్రవణాతిధిః । గుణః । క్షమాభుజా । భీమనృపాత్మజా
శ్రయః । తదుచ్ఛదైర్య వ్యయ సంహితేషుణా । స్మరేణ । చ । స్వాత్మ
శరాసనాశ్రయః ।

టీ॥ తేన = ఆ. క్షమాభుజా = నలమహారాజుచే. భీమ నృపాత్మజాశ్రయః
దమయంతి యే యాశ్రయముగాఁ గల్గిన. గుణః = సౌందర్యాది గుణము.
శ్రవణాతిధిః = శ్రవణ విషయముగ. అకారి = చేయబడినది. తదుచ్ఛ
దైర్య వ్యయ సంహితేషుణా. తత్ = ఆ నలునియొక్క. ఉచ్ఛదైర్య =
ఉన్నత దైర్యము యొక్క. వ్యయ = నాశనమునకై. సంహిత =
సంధింపఁబడిన. ఇషుణా = బాణము కల్గిన. స్మరేణ చ = మన్మథుని
చేతను. గుణః = అల్లెత్రాడు. స్వాత్మశరాసనాశ్రయః = స్వాత్మ =
తనదగు. శరాసన = ధనుస్సు. ఆశ్రయః = ఆశ్రయము గలదిగ. అకారి
= చేయబడినది.

ఇందు “దమయంతీ గుణమును నలుడు శ్రవణ విషయముగాఁ
జేసుకొనె”నను పూర్వ వాక్యార్థము; అల్లె త్రాటిని ధనుస్సుపై నారో
పించెనను నుత్తర వాక్యార్థమునకు హేతువైనందు వలన వాక్యార్థ హేతు
కమగు కావ్య లింగాలంకారము.

సమాసములు :-

శ్రవణాతిధిః :- శ్రవణయోరతిధిః = శ్రవణాతిధిః.

భీమనృపాత్మ జాశ్రయః :- భీమ ఇతి నృపః = భీమనృపః. భీమనృపస్య
ఆత్మజా = భీమనృపాత్మజా. భీమనృపాత్మ జాయాః ఆశ్రయః = భీమ..
శ్రయః

తదుచ్ఛదైర్యవ్యయ సంహితేషుణా :- ఉచ్ఛంచ తత్ దైర్యం చ ఉచ్ఛ
దైర్యం. తస్య, ఉచ్ఛదైర్యం; తదుచ్ఛదైర్యం, దైర్యస్య వ్యయః

తదుచ్ఛదైర్యవ్యయః. వ్యయే సంహితః ఇషుః యేన సః తదుచ్ఛ..సంహితేషుః. తేన తదుచ్ఛ..సంహితేషుణా.

స్వాత్మశరాసనాశ్రయః :- స్వఏవ ఆత్మా స్వాత్మా. స్వాత్మనః శరాసనం. స్వాత్మశరాసనం. స్వాత్మశరాసనం ఆశ్రయః యస్య సః స్వాత్మశరాసనాశ్రయః

భావము :-

ఆ నలునిచే దమయంతి యందలి గుణము చెవికి తేబడగనే, నలుని దైర్యమును నాశము చేయుటకై బాణ సంధానము చేసిన మన్మథునిచే గుణము (అల్లెత్రాడు) వింటిపై నారోపింపబడినది. అనగా దమయంతి గుణములను నలుడు వినగనే యతనికి గొప్ప మన్మథోద్రేకము కల్గినదని యాశయము. అనగా దమయంతి యొక్క సౌందర్యాది గుణమును, నలుడు చెవికిఁ దెచ్చుకొనగనే మన్మథుఁడును, తన వింటిపైకి నల్లె త్రాడను గుణమును దెచ్చెను.

శ్లో॥ అముష్య ధీరస్య జయాయ సాహసీ
తదా ఖలు జ్యాం విశిఖైస్సనాథయన్ ।
నిమజ్జయామాస యశాంసి సంశయే
స్మరత్రిలోకీ విజయార్జితాన్యపి॥

౪౫

ప॥ వి॥ అముష్య । ధీరస్య । జయాయ । సాహసీ । తదా । ఖలు । జ్యాం ।
విశిఖైః । సనాథయన్ । నిమజ్జయామాస । యశాంసి । సంశయే ।
స్మరః । త్రిలోకీవిజయార్జితాని । అపి ।

టీక॥ స్మరః = మన్మథుడు. సాహసీ = సాహసముగలవాడై. ధీరస్య = ధీరుఁడయిన. అముష్య = ఈ నలుని యొక్క. జయాయ = జయమునకై. జ్యాం = అల్లె త్రాటిని విశిఖైః = బాణములతో. సనాథయన్ = సంధించుచు. తదా = ఆ సమయమున. త్రిలోకీవిజయార్జితాని = త్రిలోకీ = ముల్లోకములను. విజయ = జయించుటచేత. ఆర్జితాని = సంపాదించిపొడిన. యశాన్యపి = కీర్తులను సైతము. సంశయే = సందేహముండు. నిమజ్జయామాస ఖలు = ముంచివైచెను.

అనుచితమగు కార్యములను తలపెట్టినప్పుడు కార్యము సిద్ధింపక పోవుటయేగాక మూలమునకే ముప్పువాటిల్లును. కావున నల్పవిజయము నకు సాహసించిన మన్మథుడు తాను ముల్లోకములను జయించుట వలన గల్గిన తన కీర్తులను సంశయమున ముంచుకొనుట సంభవించినది.

వాస్తవమున మన్మథునకు పై సంశయ సంబంధము లేక పోయినను సంశయ సంబంధము చెప్పబడి నందు వలన సంబంధాతిశయోక్తి.

సమాసములు:

సాహసీ సాహసం ఆప్య అస్తీతి = సాససీ.

త్రిలోకీవిజయార్జితాని :- త్రయాణాం, లోకానాం సమాహారః త్రిలోకీ = త్రిలోక్యః విజయః = త్రిలోకీవిజయః త్రిలోకీ విజయేన. ఆర్జితాని = త్రిలోకీవిజయార్జితాని. తాని త్రిలోకీవిజయార్జితాని.

భావము:

సాహసము గల్గిన మన్మథుడు జయింపనలవికాని నలుని జయించుటకై యముల్మలో నల్లె త్రాటిని గూర్చి తాను ముల్లోకములను జయించుటచే నార్జించిన యశస్సులన్నింటిని సంశయమున ముంచుకొనెను. అనగా నలుని జయించుటకు సాహసించి జయించలేని స్థితియందుఁబడి తన పూర్వ ప్రతిష్ఠను. నలుని జయింపగలనో లేదో యనెడి సంశయమున ముంచుకొనెను. అనగా జయింప లేక పోయెనని యాశయము.

శ్లో॥ అనేన భై మీం ఘటయిష్యత స్తథా
విధేరవంద్యేచ్ఛతయా వ్యలాసి తత్ ।
అభేది తత్తాదృగనంగమార్గజైః
యదస్య పౌష్పైరపి ధైర్యకంచుకమ్॥

౪౬

ప॥ వి॥ అనేన । భై మీం । ఘటయిష్యతః । తథా । విధేః । అవంద్యేచ్ఛతయా ।
వ్యలాసి । తత్ । అభేది । తత్ । తాదృక్ । అనంగమార్గజైః । యత్ ।
అస్య । పౌష్పైః । అపి । ధైర్యకంచుకం ।

టీక॥ అనేన = ఈ నలునితో. బై మీ = దమయంతిని. ఘటయిష్యతః
సంధాన పఱచెడి. విధేః = బ్రహ్మకు అవంధ్యేచ్ఛతయా = అవంధ్య
= విఫలముకాని. ఇచ్ఛతయా = ఇచ్ఛల్గి యుండుటచేత. తత్ = అది.
తథా = ఆ విధముగా. వ్యలాసి = విలసించినది (ఏవిధముగానన).
యత్ = ఎందు వలన. తత్ = ప్రసిద్ధ మయిన. తాదృక్ = అంతటి
దుర్బేద్యమైన అశ్య = ఈ నలునియొక్క. దైర్యకంచుకం = దైర్య.
మనెడి కవచము పౌష్పైః = పుష్పమయములైన. అనంగమార్గణై రపి
= మన్మథ బాణములచేతను. అనగా శరీరములేనివాడు ప్రయోగించిన
బాణముల చేతను. అభేది = భేదింపఁ బడినది.

ఇచ్చట పుష్పములచే మన్మథుడు కవచమును భేదించుట విరో
ధము. అది విధి విలాసముచే నాభాపించుచున్నది గాన విరోధాభాసాలం
కారము. ఆ విరోధాభాసము దైర్య కంచుకమును రూపకముచే నుత్తాపిత
ముగాన నారెంటికిని అంగాంగి భావ ప్రయుక్తమగు సంకరము.

సమాసములు :

భీమస్య అపత్యం స్త్రీ బై మీ, తాం, బై మీమ్.

అవంధ్యేచ్ఛతయా :- న వంధ్యా = అవంధ్యా-ఇచ్చా యశ్య సః. అవం
ధ్యేచ్ఛస్య భావః అవంధ్యేచ్ఛతా. తయా = అవంధ్యేచ్ఛతయా.

అనంగమార్గణైః :- అనంగస్య మార్గణాః అనంగ మార్గణాః తైః
అనంగమార్గణైః-అవిద్యమాసమ్, అంగం యశ్య సః = అనంగః.
అనంగస్య మార్గణాః, తైః, అనంగమార్గణైః:-

పౌష్పైః :- పుష్పస్య వికారాః పౌష్పాః, తై = పౌష్పైః

దైర్యకంచుకమ్ :- ధీరస్య భావః దైర్యం. దైర్యమేవ కంచుకమ్ =
దైర్యకంచుకః = తం, దైర్య కంచుకమ్

భావము :-

దైవ సహాయముండుట వలన నిట పువ్వు విలుతునికిఁ గూడ విజయు
మని చెప్పబడినది. నలునితో దమయంతిని కలువవలయుననెడి దైవసంకల్ప
ముండుట వలన నంతటి దుర్బేద్యమగు నలుని దైర్య కంచుకమును గూడ

మన్మథుడు తన పూల బాణముల తోడనే, భేదించి నలునికి దమయంతిపై రాగోదయము నేర్పఱచెను. దైవాను కూఱ్యమున్నప్పుడేది యసాధ్యమగును.

శ్లో॥ కిమన్యదద్యాపి యదస్త్రతాపితః
పితామహో వారిజమాశ్రయత్యహో ।
స్మరం తనుచ్ఛాయతయా తమాత్మనః
శశాక శంకే న న లంఘితుం నలః ॥

౪౭

ప॥ వి॥ కిమ్ । అన్యత్ । అద్య । అపి । యదస్త్రతాపితః । పితామహః । వారిజం ।
ఆశ్రయతి । అహో । స్మరం । తనుచ్ఛాయతయా । తమ్ । ఆత్మనః ।
శశాక । శంకే । నః । న । లంఘితుం । నలః ।

టీక॥ అన్యత్ = మఱియొకటి కిం = ఏమి. ఉచ్యతే = చెప్పబడు చున్నది
పితామహః = బ్రహ్మ. యదస్త్రతాపితః = యత్ = ఏ మన్మథునియొక్క
అస్త్ర = బాణములతో. తాపితః = సంతాపము. బొందింప బడినవాడై.
ఆద్యాఽపి = ఇప్పటికిని, వారిజం = తామరపూవును. ఆశ్రయతి = ఆశ్రయించుచున్నాడు. అహో = ఆశ్చర్యము. తం = ఆ బ్రహ్మను సంతాపపఱచెడి. స్మరం = మన్మథుని. సః = ఆ. నలః = నలుడు. ఆత్మనః = తన యొక్క (నలుని యొక్క) తనుచ్ఛాయతయా = శరీరకాంతి వంటి కాంతి గల్గి యుండుటచేత (తన శరీరపు నీడగ నుండుటచేత) లంఘితుం = తిరస్కరించుటకును. (దాటుటకును) న శశాక = శక్తుడు కాలేదు. ఇతి = అని. శంకే = ఆలోచించుచున్నాను.

ఇచ్చట మన్మథుడు నలుని కాంతి వంటి కాంతి గలవాడని చెప్పుటచే మన్మథుని మించిన సౌందర్యము కలవాడని సూచికము. “తనుచ్ఛాయతయా” అని “శరీరపు నీడ యగుటచేత”నని యర్థము చెప్పుటచే తన శరీరపు నీడను తాను లంఘింపలేక పోయెననెడి యిర్థము సిద్ధమైనది. లోకమున ఎవఁడును తన నీడను తాను లంఘింపలేడు. తాను ఎంతదవ్వు నడచినను తన నీడ వచ్చుచునే యుండును కాని యా నీడను దాటి పోలేడు. మన్మథుని నలుని నీడగఁ జెప్పుట వలన నతనిని నలుడు లంఘింపలేక పోయెననెడి సారస్వమిట సిద్ధించుచున్నది. ఇచ్చట మన్మథు నతిక్రమించుటకు బ్రహ్మగూడ సమర్థుడు కానప్పుడు

నలుఁడెట్లు సమర్థుఁడగునను నర్థము సిద్ధించుట వలన నర్థాపత్త్యలంకారము. తనుచ్ఛాయలకు రెంటికిని భౌపమ్యముఁ జెప్పుటవలన నుపమాలంకారము. ఈ ఛాయలకు రెంటికి న భేదాధ్యవ సాయముఁ జేయుట వలన నతిశయోక్త్యలంకారము. ఈ మూడలంకారములను నాథారముగఁ జేసికొని, లంఘింప శక్యము కానందులకు తను ఛాయత్వమును హేతువుగఁ జెప్పుట వలన నుత్పేక్ష. 'శంకే' యను వ్యంజితమునుఁ బ్రయోగించుట వలన నది వాచ్యము. ఈ యుత్పేక్ష పై మూటితోఁడను సంకీర్ణము గాన వీని కన్నింటికినిఁట సంకరము.

సమాసములు :

యదప్త తాపితః యస్య అస్త్రిణీ, యదస్త్రిణీ యదస్త్రిః తాపితః =
యదప్తతాపితః.

తనుచ్ఛాయతయా :. తనోఃఛాయేవ ఛాయా యస్య సః = తనుచ్ఛాయః,
తనుచ్ఛాయస్య భావః = తనుచ్ఛాయతా, తయా = తనుచ్ఛాయ
తయా, లేదా

తనోః ఛాయా = తనుచ్ఛాయమ్. తనుచ్ఛాయస్య భావః = తనుచ్ఛాయతా
తయా తనుచ్ఛాయతయా

భావము :- ఇక నేమి చెప్పగలము-బ్రహ్మయా నా మన్మథుని బాణము
లచేఁ దావమునొంది యిప్పటికిని (జలజమైన) పద్మము నాశ్రయించు
చున్నాఁడు. అట్లు బ్రహ్మనుఁదపింపఁ జేసిన మన్మథుఁడు తన శరీర
చ్ఛాయగ నుండుటచే నలుడ తనిని లంఘింప లేక యుండెను. శరీర
చ్ఛాయగ నుండుట యనగా శరీరముయొక్క నీడగ నుండుట కాన తన
శరీరపు నీడను తా నెన్నటికిని దాటలేడు. గదా. శరీర చ్ఛాయ నుండుట
యనగా శరీర సౌందర్యము వంటి సౌందర్యము గల్గి యుండుట యను
నర్థాంతరము నందును నిట్లే సమన్వయము,

శ్లో॥ ఉరోభువా కుంభయుగేన జృంభితం

నవోపహారేణ వయస్కృతేన కమ్ ।

త్రపాసరిద్దుర్గమపి ప్రతీర్యసా

నలస్య తస్మి హృదయం దివేశ యత్

వ॥ వి॥ ఉరోభువా॥ కుంభయుగేన॥ జృంభితం॥ నవోపహారేణ॥ వయస్కృతేన॥ కిం॥
త్రపాస రిద్దుర్గం॥ అపి॥ ప్రతీర్య॥ సా॥ సలస్య॥ తస్వీ॥ హృదయం॥
వివేశ॥ యత్.

టీక॥ సా = ఆ భీమబాజసుతయగు. తస్వీ = సుందరియైన దమయంతి త్రపాసరి
దుర్గమపి = త్రపాసరిత్ = లజ్జరూపమైనది యను. దుర్గం = దుర్గమును.
ప్రతీర్య = దాటి. సలస్య = నలునియొక్క హృదయం = మనస్సును.
వివేశ ఇతి యత్ = ప్రవేశించెననునది ఏది కలదో, అది. వయస్కృ
తేన = వయస్సుచేఁ జేయబడిన. నవోపహారేణ = నూతనముగ నిర్మిత
మగు. ఉరోభువా = తొమ్మన జన్మించిన. కుంభయుగేన = కుచ
కుంభముల జంటచే. జృంభితం కిం = విజృంభణమా ఏమి.

ఇచ్చట ఉపమేయములగు కుచములను ఉదాహరింపక కుంభ
యుగముతో వానికి నభేదాద్యవసాయముఁ జేయుట వలన నతిశయోక్తి,
“జృంభణమా ఏమి” అను నెడ ఉత్పేక్ష దానికి పైనఁ జెప్పిన యతిస
యోక్తి మూలము. ఈ రెంటికిని సంకరము.

దమయంతి యొక్క కుచకుంభముల విభ్రమమును వినుట
వలన నలుఁడు సిగ్గును వదలి యామెయందు తనచిత్తమును లగ్నము
జేసెనని చెప్పుటచే నిట మనస్సంగమమును మన్మథావస్థ చెప్పబడినది.

సమాసములు :

ఉరోభువా :- ఉరసి భవతీతి ఉరోభు తేన ఉరోభువా.

కుంభయుగేన :- కుంభయోః యుగం, కుంభయుగం. తేన కుంభయుగేన.
నవోపహారేణ :- నవశ్చసౌ, ఉపహారశ్చ, నవోపహారః తేనః నవోప
హారేణ.

వయస్కృతేన :- వయసా కృతః, వయస్కృతః, తేన వయస్కృతేన.
త్రపాసరిద్దుర్గమ్ :- త్రపైవ సరిత్ = త్రపాసరిత్, త్రపాసరి
దేవదుర్గం = త్రపాసరిద్దుర్గం = త్రపాసరిద్దుర్గం. తత్, త్రపా...దుర్గమ్

భావము :-

దమయంతి నలుని లజ్జయనెడి యగధమగు నదీ దుర్గమును గూడ నది గమించి యతని హృదయమును, సులభముగ ప్రవేశింపినదను విషయము సాధారణమయినదిగాదు. అది యౌవనముచే నూతన నిర్మాణము నొంది తొమ్ము నందావిర్భవించిన కుంభముల జంట యొక్క విజృంభణమువలన నేర్పడిన విజయమేగాని షతౌండుగాదు. కుండలను కట్టుకొని నదీత్రవాహములను సులభముగా తరించునట్లు దమయంతి తనతొమ్మునందు యౌవనముచే నూతనముగా నేర్పడిన కుండలవంటి స్తనముల జంటను నాధారముగావించికొని నలుని సిగ్గునెడి నదీదుర్గమునుదాటి యాతని హృదయరాజ్యమును పట్టుకొనినది. నలుడింత కాలము లజ్జాధీనుడై యుండెను. ఇప్పుడు లజ్జనుగూడ నడలించజేసికొని దమయంతిని తనహృదయమందిడుకొనెను. ఆమెయొక్క కుచకుంభముల విలాసమును వినగనే యతనికి ఆమె యండనురక్తి వర్ధిల్లి యాతని చిత్తమామెయందు నిరంతర మానక్తమైయుండెను.

శ్లో॥ అపహ్నావానస్య జనాయ యన్నిజా
మధీరతామస్య కృతం మనోభువా ।
అబోధి తజ్జాగరదుఃఖ సాక్షిణీ
నిశా చ శయ్యా చ శశాంకకోమలా ॥

౪౯

ప॥ వి॥ అపహ్నావానస్య, జనాయ, యత్, నిజామ్, అధీరతామ్, అస్య, కృతం, మనోభువా, అబోధి, తత్, జాగరదుఃఖసాక్షిణీ, నిశా, చ, శయ్యా, చ, శశాంకకోమలా.

టీక॥ నిజాం = తనదైన. అధీరతాం = చాపల్యమున జనాయ = ప్రజలకొరకు అపహ్నావానస్య = మఱుగుపఱుచుచున్న. అస్య = ఈ నలునికి. మనోభువా = మన్నధునిచే. కృతం = చేయబడిన. జాగరణప్రలాపాదిక మేదిగలదో. తత్ = దానినంతటిని. జాగరదుఃఖసాక్షిణీ = ఆనలుని జాగరణదుఃఖములను నేరుగ చూచుచున్న శశాంకకోమలా = చంద్రునిచే మృదువైన, నిశా = రాత్రియు. శశాంకకోమలా = చంద్రునివలె మృదువైన, శయ్యా చ = పడకయు. అబోధి = తెలిసికొనినది

రాత్రులలో పడకయందు మేల్కొనియుండుటవలన రాత్రియు, పడకయు. నాతని జాగరణ దుఃఖమునకు సాక్షిత్వమును వహించినవి. ఇందువలన ఇతనికి దమయంతిపై గల్గిన యుత్కటానురాగము ద్యోతితము.

సమాసములు:

అధీరతామ్ : ధీరస్య భావః ధీరతా నధీరతా = అధీరతా = తామ్ అధీరతామ్.
జాగరదుఃఖసాక్షిణీ : జాగరస్య = దుఃఖమ్ = జాగరదుఃఖమ్ జాగర
దుఃఖస్య సాక్షిణీ = జాగరదుఃఖసాక్షిణీ

భావము :

నలుఁడు దమయంతి విషయమున మన్మథుని వలన తనకు గల్గిన చాపల్యమును జనులకుఁ దెలియనట్లు మఱుగుపఱచుకొను చున్నను, రాత్రులయందు సెజ్జపైఁ బరుండి నపుడా చాపల్యము మిక్కుటమగుట వలన దానిని రాత్రియు. శయ్యయ చక్కగ గమవించి తెలుసుకొనఁగల్గినది. ప్రకృతి గంభీరుడగు నలుఁడు తనకు మన్మథుని వలన కల్గిన సకల వికారము జనమునకు తెలియనీయక గుప్తముచేయగల్గెననియు నచేతనములగు నిశయు శయ్యయు దెలిసుకొనఁగల్గి యుండెననియు కవితాత్పర్యము. ఇందు నలుని గాంభీర్యము సాచిలేనిదని సిద్ధించు చున్నది.

శ్లో॥ స్మరోపతప్తోపి భృశం న స ప్రభుః
విదర్భరాజం తనయామయాచత।
త్యజంత్యసూశ్కర్మ చ మానినో వరం
త్యజంతి నత్వేకమయాచితవ్రతమ్॥

౫౦

ప॥ వి॥ స్మరోపతప్తః॥ అపి॥ భృశం॥ న॥ సః॥ ప్రభుః॥ విదర్భరాజం॥ తనయామ్
అయాచత॥ త్యజంతి॥ అసూన్॥ శర్మ॥ చ॥ మానినః॥ వరం॥ త్యజంతి॥
న॥ తు॥ ఏకమ్॥ అయాచితవ్రతమ్.

టీక॥ ప్రభుః = ప్రభువును. సమర్థుడనైన. సః = అనలుఁడు. భృశం =
మిక్కిలి. స్మరోపతప్తోపి = మన్మథునిచే బాధింపఁబడి నప్పటికిని,

విదర్భరాజం = భీమరాజును తనయాం = కుమార్తెయైన దమయంతిని
 గూర్చి. నా = యాచతి = యాచింపలేదు. తాథా హి = అదియెట్లన.
 మానినః = మానవంతులు అసూన్ = ప్రాణములు. శర్మ చ = సుఖ
 మును. త్యజంతి = వదలిపెట్టుచున్నారు. వరం = శ్రేష్ఠమయిన. ఏకం =
 సాటిలేని. అయాచితవ్రతంతు ఒకరిని యాచించరాదను వ్రతమును
 న త్యజంతి = విడువరు.

మానవంతులకు యాచన, కంటే బ్రాణత్యాగమే శ్రేష్ఠమయినది.
 కావుననే నలుఁడు దమయంతికై. భీమరాజును యాచించలేదు. నలుఁడు
 దమయంతిని యాచించ లేదను “విశేషార్థమును” మానవంతులు ప్రాణ
 మును నైతము వదలెదరుగాని దానికంటెను శ్రేష్ఠమయిన అయాచిత
 వ్రతమును వదలరను సామాన్యముచే రమర్థించుట వలన. సామాన్యార్థ
 ముచే విశేషార్థ సమర్థన రూపమగు నర్ధంతరన్యాసాలంకారము.

సమాసము:-

స్మరోపతప్తః : స్మరేణ = ఉపతప్తః స్మరోపతప్తః.

విదర్భరాజం: విదర్భాణాం రాజా విదర్భరాజః తం విదర్భరాజమ్

అయాచితవ్రతమ్: అవిద్యమానం యాచితం యస్మిక్ తత్. అయా
 చితమ్. అయాచితం చ తత్ వ్రతం చ = అయాచితవ్రతమ్.

భావము:

నలుడెంత మన్మథుని వలన సంతాపము పొందినను ప్రభువైన తాను
 విదర్భరాజగు భీముని తనకుమార్తె నీయమని యాచించలేదు. మానవంతులు
 ప్రాణమునైన వదలెదరుగాని “యొకరిని యాచించరాదను” నయాచిత వ్రతమును
 మాత్రము వదలి పెట్టరు. నలుడును దమయంతికై యాచింపక తన యయాచిత
 వ్రతమును నిలుపుకొనెను.

శ్లో॥ మృషావిషాదాభినయాదయం క్వచి
 జ్ఞుగోప నిశ్వాసతతి వియోగజామ్।
 విలేపనస్యాధికచంద్రభాగతా
 విభావనాచ్ఛాపలలాప పాండుతామ్॥

ప॥ వి॥ మృషావిషాదాభినయాత్ । అయం । క్వచిత్ । జుగోప, నిశ్వాసతతిమ్ ।
వియోగజామ్ । విలేపనస్య । అధికచంద్రభాగతావిభావనాత్ । చ । అపల
లాప । పాండుతామ్ ।

టీక॥ అయం = ఈ నలుడు. వియోగజామ్ = దమయంతి వియోగమువలనఁ
గల్గిన. నిశ్వాసతతిమ్ = నిట్టూర్పుల సమూహమును. క్వచిత్ = ఏదియో
యొక విషయమునందు. మృషావిషాదాభినయాత్ = మృషావిషాద =
అసత్యపుదుఃఖముయొక్క, అభినయమువలన. జుగోప = కప్పిపుచ్చెను.
పాండుతాం = (వియోగము దుఃఖముచే శరీరమందేర్పడిన) తెల్లదన
మును. విలేపనస్య = చందనాది విలేపనద్రవ్యములకు. అధికచంద్ర
భాగతావిభావనాత్ః, అధికచంద్రభాగతా = అధికమయిన కర్పూరపు
భాగముకలియుటయొక్క. విభావనాచ్చ = ఆరోపణవలనను. అపలలాప
= మఱుగుబఱచెను.

ఇందు ప్రత్యక్షముగ విరహజన్యములుగఁ గానవచ్చు నిట్టూర్పు
లను, శరీరములోని తెల్లదనమును, విరహజన్యములుగానట్లుజేసి దుఃఖ
జన్యములుగను. కర్పూరమధికముగ చందనమునఁ గలియుటచే నేర్పడి
నట్లు నారోపించుటవలన, నపహ్నవాలంకారము.

సమాసము :

మృషావిషాదాభినయాత్ః :

మృషా, విషాదః = మృషావిషాదః, మృషావిషాదస్య అభినయః =
మృషావిషాదాభినయః.

నిశ్వాసతతిమ్:- నిశ్వాసానాం తతిః = నిశ్వాసతతిః, తాం, నిశ్వాస
తతిమ్.

వియోగజామ్:- వియోగాత్ జాయత ఇతి వియోగజా = తాం = వియోగ
జామ్.

అధికచంద్రభాగతా విభావనాత్ః:- చంద్రస్య భాగః = చంద్రభాగః
అధికః చంద్రభాగః యస్మిన్ తత్ అధికచంద్రభాగమ్। అధికచంద్ర
భాగస్య భావః. అధికచంద్రభాగతా. అధికచంద్రభాగతాయా విభావనం =

అధికచంద్రభాగతా విభావనమ్. తస్మాత్, ఆధికచంద్రభాగతా
విభావనాత్॥

పాండుతామ్:— పాండునః భావః = పాండుతా. తామ్, పాండుతామ్.

భావము :

ఈ నలుడు దమయంతీవియోగవేదనచే తనకేర్పడు నిట్టూర్పుల
పరంపర నితరులకు తెలియనీయకుండుటకై, యేదియోయొక వస్తువుయొక్క
మిషచే, దుఃఖమభినయించి కప్పిపుచ్చెడివాడు, వియోగబాధవలన శరీరమందేర్ప
డిన తెల్లదనమును. చందనమునందు కర్పూర మెక్కువ కలసినందువలన
శరీరము తెల్లబడినదని చెప్పి గప్పిపుచ్చెడివాడు. సహజముగ ధీరోదాత్తుడగు
నలునికి యాకారగోపనము లెంతయో తగియున్నది.

శ్లో॥ శశాక నిహ్నోతుమయే న తత్త్రియా

మయం బభాషే యదశీకవీక్షితామ్ ।

సమాజ ఏవాలపితాసు వైణికై

ముమూర్షు యత్పంచమమూర్షనాస్వపి॥ ౫౩

ప॥ వి॥ శశాక । నిహ్నోతుమ్ । అయే । న । తత్ । ప్రియామ్ । అయం ।
బభాషే । యత్ । అశీకవీక్షితామ్ । సమాజే । ఏవ । ఆలపితాసు ।
వైణికై : । ముమూర్షు । యత్ । పంచమమూర్షనాసు । అపి ।

టీక॥ అయం = ఈ నలుడు. అశీకవీక్షితాం = భ్రాంతిచే చూడబడిన
ప్రియాం = ప్రియురాలగు, దమయంతిని. బభాషే ఇతి యత్ = భాషించె
ననునది యేదిగలదో. సమాజే ఏవ = సభయందే. వైణికై : = వీణా
కోవిదులచే. ఆలపితాసు = ఉచ్చరింపబడిన. పంచమ మూర్షనాస్వపి =
పంచమస్వరముయొక్క. ఆరోహణావరోహణములయందును.
ముమూర్షు ఇతి యత్ = మూర్ఛిలైననునది యేదిగలదో. తత్ = ఆ
రెంటిని. నిహ్నోతుం = మఱుగుపఱచుటకు. న శశాక = శక్తుడుకాలేదు.
అయే = అయ్యో ?

ఇచ్చట భ్రాంతిచే గనబడిన దమయంతితో మాట్లాడుటవలనను,
వైణికులు పంచమస్వరమున నాలాపము చేసినపుడు మూర్ఛిలుటవలనను,

నలునియందు, లజ్జాత్యాగము, ఉన్మాదము-మూర్ఛయను మన్మథావస్థలు
మూడును సూచితములు.

నమాసములు:-

అలీక వీక్షితాం:- అలీకేన వీక్షితా, అలీక వీక్షితా తాం । అలీక వీక్షితామ్.
పంచమమూర్ఛనాసు:- పంచమస్య మూర్ఛనాః. పంచమమూర్ఛనాః
తాసు, పంచమమూర్ఛనాసు.

భావము :

ఈ నలుడు నిరంతరము దమయంతిని చింతించుచుండుటవలన భ్రమచే
నామె కనబడుచుండినది. అప్పుడామెతో నితడు మాట్లాడుచుండెను. దీనిని
నతడు మఱుగుజేసికొనలేకపోయెను. వైణికులు పంచమస్వరముచే గానము
చేయుచుండగా ఆ స్వరారోహణావరోహణములఁ గప్పిపుచ్చుటకు శక్తుడు
కాకపోయెను. దీనివలన నతనికి దమయంతిపై నుత్కటానురాగమేర్పడి
తత్ప్రయుక్తములగు మన్మథావస్థలుఁగూడఁ బొడసూపినదని సూచితము. ఇందు
పంచ స్వరము కోకిలస్వరమై విరహుల కుద్దిపకమగుచున్నది.

ఈ శ్లోకమున కర్ధాంతరము:-

అయం = ఈ నలుడు. అలీక వీక్షితాం, అలీక = మోహముచే
వీక్షితాం = చూడబడిన. ప్రియాం = ప్రియురాలినిగూర్చి. యత్ =
ఏదియో యొకటి. బభాషే = మాట్లాడెనో. తత్ = దానిని. అయేన =
దైవముచే. నిహ్నోతుం = మఱుగుపఱచుటకు. శశాక = శక్తుఁడాయెను.
వైణికైః = వీణాకోవిదులచే. పంచమమూర్ఛనాసు, పంచమ = పంచమ
రాగముయొక్క. మూర్ఛనాసు = ఆరోహణావరోహణములు.
అలపితాసు = ఆలాపముజేయఁబడగా. ముమూర్ఛఇతియత్ = మూర్ఛిలై
నను నదేది కలదో. తదపి = దానిని. అయేన = ఆలాపమువలని సుఖ
పారవశ్యపు వ్యాజముచే. నిహ్నోతుం = మఱుగుపఱచుటకు. శశాక =
శక్తుఁడాయెను. ప్రియాంప్రతి = ప్రియురాలగు దమయంతినిగూర్చి.
అయే ఓ దమయంతీ ! (ఇతి = అని) యత్ = దేనిని. బభాషే =
పఠెనో. తత్ = దానినిసై తము. నిహ్నోతుం = మఱుగుపఱచుకొను

టకు. న శశాక : = శక్తుడుకాలేదా (అనగా దానిని గూడ మఱుగు
పఱచుటకు శక్తుడాయెనని యర్థము) లేదా వైణికైః = వైణికులచే.
పంచమమూర్ఛనాసు = పంచమస్వరాలాపములు చేయదొడగగనే.
సమాజః ఏవ = సభయే మూర్ఛనొందినది. (అందువలన నలుడు
దమయంతిని సంబోధించుట వినువారు లేకపోయిరి) లేదా యత్కించిదృ
భాషే = ఏదియో కొద్ది మాట్లాడినవిషయము. అయే = మన్మథునికొఱకు
(ఇః అనగా మన్మథుడు) నిహ్నోతుం = మఱుగుపఱచుటకు. న శశాక
= శక్తుడుకాలేదు. సమాజమునకుమాత్రమే మఱుగుజేయ గల్గెను.

శ్లో॥ అవాప సాపత్రపతాం మహీపతి
జితేంద్రియాణాం ధురి కీర్తితస్థితిః ।
అసంవరే శంబరవైరి విక్రమే
క్రమేణ తత్ర స్ఫుటతామపేయుషి ॥

౫౩

ప॥వి॥ అవాప సాపత్రపతాం మహీపతిః జితేంద్రియాణాం ధురి కీర్తితస్థితిః ।
అసంవరే శంబరవైరి విక్రమే క్రమేణ తత్ర స్ఫుటతామ్ ఉపేయుషి ।

టీక॥ జితేంద్రియాణాం = ఇంద్రియముల నిగ్రహించిన వారియొక్క, ధురి =
ముందట, కీర్తితస్థితిః = కొనియాడబడిన స్థితిగల్గిన, మహీపతిః = నల
మహారాజు, అసంవరే = కప్పిపుచ్చుట కశక్యమైన, శంబరవైరి =
మన్మథునియొక్క, విక్రమే = సరాక్రమము. తత్ర = ఆసమాజమందు,
క్రమేణ = క్రమముగా, స్ఫుటతాం = వెల్లడి యగుటను, ఉపేయుషి
సతి = పొందగా, సాపత్రపతాం = లజ్జతో గూడి యుండుటను,
అవాప = పొందెను.

సమాసములు :

సాపత్రపతాః :- అపత్ర పయా సహ వర్తత ఇతి = సాపత్రపః ।
సాపత్రపత్య భావః = సాపత్రపతాతామ్ = సాపత్రతామ్ ।
జితేంద్రియాణాం :- జితాని ఇంద్రియాణి యైస్తే జితేంద్రియాః । తేషాం ।
జితేంద్రియాణాం ।

కీర్తితస్థితిః :- కీర్తితా స్థితిః యేన సః కీర్తితస్థితిః॥

అసంవరే:- సంవరీతుం శక్యః, సంవరః న, సంవరః = అసంవరః
తస్మిన్, అసంవరే

శంబరవై రివిక్రమే:- శంబరస్య వై రీ = శంబరవై రీ, శంబరవై రిణః
విక్రమః = శంబరవై రివిక్రమః । తస్మిన్ = శంబరవై రివిక్రమే,

భావము :-

చక్షరాదీం ద్రియములను నిగ్రహించిన వారిలో ప్రథమగణ్యుఁ డగు నలమహారాజు కప్పిపుచ్చుటకు సాధ్యముగాని మన్మథుని యుపద్రవము తనయందు క్రమముగా, స్పష్టపడు చుండగా, ధైర్యముఁ గోల్పోయి సిగ్గుఁబడ సాగెను. ధైర్యశాలురకు ధైర్యము భంగమగుటయే సిగ్గునకు కారణమగుచున్నది.

శ్లో॥ అలం నలం రోద్ధుమిదం కిలాభవన్
గుణం వివేకప్రముఖా న చాపలమ్
స్మరస్స రత్యామనిరుద్ధమేవ య
త్సృజత్యయం సర్గనిసర్గ ఈదృశః

౫౪

ప॥వి॥ అలం నలం రోద్ధుం ఇదం కిల అభవన్ గుణాః వివేకప్రభవాః
న చాపలమ్ స్మరః స్మ రత్యామ్ అనిరుద్ధమ్ ఏవ యత్ సృజతి
అయం సర్గనిసర్గః ఈదృశః ।

టీక॥ వివేకప్రముఖాః, వివేక = యుక్తాఽయుక్త విచారము. ప్రముఖాః =
మొదలయిన గుణాః = గుణములు నలం = నలుని ఇదం = ఈ
చాపలమ్ = స్త్రీ లోలత్వమును చాపల్యబుద్ధిని రోద్ధుం = వారించుటకు
నలం = శక్తముగా లేదు. తథాపి = అదియుక్తమే ఏలయనగా,
స్మరః = మన్మథుడు (కామము) రత్యాం = అనురాగము సంభవించి నపుడు
(రతీదేవియందు) అనిరుద్ధమేవ = పరతంత్రునిగ (అనిరుద్ధుండను
కుమారుని) సృజతి = చేయుచున్నది (పుట్టించుచున్నాడు.) ఇతి యత్ =
అనునదేది గలదో అందుపలన అయం = ఈ, సర్గనిసర్గః = సృష్టిస్వ
భావము, ఈదృశః = ఇటువంటిదేగదా.

ఇచ్చట మన్మథుని రాగము వారింప సాధ్యముగాదని సమస్త
సృష్టి సాధారణ్యముచెప్పి నలుని చాపలముగూడ వారింప శక్యముగా
లేదని చెప్పుటవలన, సామాన్య విషయముచే విశేష విషయమును సమ
ర్థించుటయను నర్థాంతర న్యాసాలంకారము.

సమాసములు:

వివేక ప్రముఖః = వివేకః ప్రముఖః యేషాం తే = వివేక ప్రముఖః
సర్గనిసర్గః సర్గస్య నిసర్గః = సర్గనిసర్గః॥

భావము:

నలునికియుక్తా యుక్త విచారణయనెడి వివేకము మున్నగు గుణము
లేన్నియున్నను. అవి యేవియు నతనిని స్త్రీ చాపలము నుండి వారింపలేక
పోయినవి. అది యుక్తమే. ఏలయనగా కామము, మనుష్యునకు రాగమేర్పడినపు
డతనిని, బరవశు, గావించుచున్నది. ఇది సృష్టియొక్క స్వభావము. కావున
నలునికి దమయంతిపై నేర్పడిన రాగమాతనిని పరతంత్రు, గావించుటవలన
నతని యందున్న వివేకాది గుణములేవియు నాతనిని ఆస్త్రీ చాపలము నుండి
యడ్డగింప జాలక పోయినవి. రతి మన్మథులకు అనిరుద్ధుడను పుత్రుడు కల్గె
నను విషయమిట ధ్వనించుచున్నది.

శ్లో॥ అనంగచిహ్నం స వినా శశాక నో
యదాసితుం సంసది యత్నవానపి
క్షణం తదారామవిహారకై తవాత్
నిషేవితుం దేశమియేష నైషధః॥

౫౫

ప॥ వి॥ అనంగచిహ్నం, సః, వినా, శశాక, నో, యదా, ఆసితుం, సంసది,
యత్నవాన్, ఆపి, క్షణం, తదా, ఆరామవిహారకై తవాత్, నిషేవితుం,
దేశమ్, ఇయేష, నైషధః.

టీక॥ నైషధః = నలుడు యత్నవానపి = ప్రయత్నముగల వాడైనను,
అనంగచిహ్నం = మన్మథ చిహ్నమగు మూర్చను, ప్రలాపము మున్నగు
వానిని వినా = విడచి సంసది = సమాజమందు క్షణమపి = క్షణకాలమై

నను ఆసితం = ఉండుటకు యదా = ఎప్పుడు నశశాక = శక్తుడు
కారేదో, తదా = అప్పుడు, ఆరామవిహారకై తవాత్ = ఆరామ =
ఉద్యానమందలి విహారకై తవాత్ = విహరించుటయను వ్యాజమువలన
దేశం = ఉద్యానమును నిషేవితం = సేవించుటకు ఇయేష = కోరెను.

ఈ నలుని మనోరథము సిద్ధించుటకు సాధనమగు హంస సంవాద
మునకు వనవిహారము కారణము కాగలదు. అదియిందు సూచితము,
ఇందు చాపలమను వ్యభిచారి భావము చెప్పబడినది. “చాపలంత్యన
వస్థానం రాగద్వేషాది సంభవమ్” అను లక్షణము ననుసరించి యెందును
నిలకడ లేకయుండుట చాపలమనబడును.

సమాసములు:

అనంగచిహ్నమ్: అనంగస్య చిహ్నమ్। అనంగచిహ్నమ్ తత్ =
అనంగచిహ్నం।

ఆరామవిహారకై తవాత్ : ఆరామే విహారః। ఆరామవిహారః విహారః
ఏవ కై తవం। ఆరామవిహారకై తవమ్। తస్మాత్। ఆరామవిహారకై త
వాత్.

నైషధః : నిషధానాం రాజా = నైషధః

భావము:

నలునకు దినములు గడచినకొలది వలరాజు చిహ్నములగుమూర్ఖ ప్రలా
పములు మిక్కుటములగుచుండినవి. అతడెంత ప్రయత్నించినను సభల
యందు గూడనవి వెల్లడియగు చుండుటవలన నతడు సభలయందుండలేక
పోయెను. అట్టి పరిస్థితియందు ఉద్యానమున విహరించుటను నెపముగావించు
కొని, అందుఁగాలము గడపుటకై యిచ్చఁగించెను.

శ్లో॥ అథ శ్రీయా భర్తృత్వమత్యక్తేతనః
స్వయం వయస్యైస్సర్వరహస్యవేదిభిః
పురోపకంఠోపవనం కిలేక్షితా
దిదేశ యానాయ నిదేశకారిణః

వ॥ వి॥ అథ॥ శ్రీయా॥ భర్తృతమత్స్యకేతనః॥ సమం॥ వయస్యైః॥ స్వరహస్య
వేదిభిః॥ పురోపకంతోపవనం॥ కిల॥ ఈక్షితా॥ దిదేశ॥ యానాయ॥
నిదేశకారిణః॥

టీక॥ అథ = ఉద్యానముఁజూడ నిచ్చగించిన పిదప శ్రీయా = సౌందర్యముచే,
భర్తృతమత్స్యకేతనః, భర్తృత = బెదరింపఁబడిన మత్స్యకేతనః =
(మీనమును ధ్వజమఁదుగల) మన్మథుడుఁ గల్గి సః = ఆనలుఁడు
స్వరహస్యవేదిభిః; స్వ = తనయొక్క రహస్య = రహస్యమును వేదిభిః
= తెలిసిన వయస్యైస్సమం = స్నేహితులతోఁగూడ పురోపకంతోప
వనం పుర = నగరము యొక్క ఉపకంత = సమీపమందలి వనం =
ఉద్యానమును ఈక్షితా కిల = చూచెఁడివాఁడుగ నిదేశకారిణః = ఆజ్ఞనుఁ
చేయునట్టి కింకరులను యానాయ = వాహనములనుఁ దెచ్చుట కొఱకు
దిదేశ = అజ్ఞాపించెను.

సమానములు:

భర్తృతమత్స్యకేతనః: మత్స్యః కేతనే యస్య సః మత్స్యకేతనః .
భర్తృతః మత్స్యకేతనః యేన సః = భర్తృత మత్స్యకేతనః

స్వరహస్యవేదిభిః : స్వస్య రహస్యం = స్వరహస్యం స్వరహస్యం
విదంతీతి = స్వరహస్య వేదినః = తైః = స్వరహస్య వేదిభిః

పురోపకంతోపవనమ్; పురస్య ఉపకంతం = పురోపకంతమ్ పురోపకం తే
ఉపవనమ్ = పురోపకంతోపవనమ్ = తత్ = పురోపకంతోపవనమ్.

నిదేశకారిణః : నిదేశం కుర్వంతీతి = నిదేశకారిణః॥

భావము:

సౌందర్యముచే మన్మథుని సైతము తిరస్కరించు నానలమహా రాజు
తనకు దమయంతిపై నేర్పడిన యనురాగ రహస్యములనుఁ దెలిపిన చెలి
కాండ్రనుఁ దోడఁబెట్టికొని, పట్టణమునకు సమీపమందున్న యుద్యానమునుఁ
జూడగోరినవానివలె నటించుచు కింకరులను రథ తురగాది వాహనములను సిద్ధ
పఱచుటకాజ్ఞాపించెను.

శ్లో॥ అమీ తతస్తస్య విభూషితం పితం
జవేఽపి మానేఽపి చ పౌరుషాధికమ్ ।
ఉపాహరన్నశ్వమజస్రచంచలైః
ఖురాంచలైః క్షోదితమందురోదరమ్॥

౫౭

ప॥ వి॥ అమీ । తతః । తస్య । విభూషితం । పితం । జవే । అపి । మానే । అపి ।
చ । పౌరుషాధికమ్ । ఉపాహరన్ । అశ్వమ్ । అజస్రచంచలైః । ఖురాం
చలైః । క్షోదితమందురోదరమ్ ।

టీక॥ తతః = అట్లు ఆజ్ఞాపించిన పదప. అమీ = ఆ కింకరులు. తస్య =
ఆ నలునికి. విభూషితం = అలంకరింపబడినదియు. జవేఽపి = వేగ
మందును. మానేఽపి = పొడుగు వెడల్పు మొదలగు కొలతయందును
పౌరుషాధికమ్. పౌరుష = పురుషుని గమన వేగము కంటెను. (పురుషుని
శరీర ప్రమాణము కంటెను) అధికం = అధికమైనదియు. అజస్ర
చంచలైః అజస్ర = ఎల్లప్పుడును. చంచలైః = కదలుచున్న. ఖురాం
చలైః ఖుర = గిట్టల యొక్క. అంచలైః = అంచులచే. క్షోదితమందు
రోదరమ్. క్షోదిత = నలగఁగొట్టబడిన. మందుర = గుఱ్ఱపుకాల
యొక్క. ఉదరం = నడిమి భాగము గలదియునగు సీతం = తెల్లని.
అశ్వం = గుఱ్ఱమును. ఉపాహరన్ = తెచ్చిరి.

సమాసములు :

పౌరుషాధికమ్ :- పురుషస్య ఇదం పౌరుషమ్, పౌరుషాత్ అధికః =
పౌరుషాధికః, తం, పౌరుషాధికమ్.

అజస్ర చంచలైః :- అజస్రం-చంచలాః, అజస్రచంచలాః తైః
అజస్ర చంచలైః.

ఖురాంచలైః :- ఖురాణాం-అంచలాః = ఖురాంచలాః తైః = ఖురాం
చలైః.

క్షోదితమందు రోదరమ్ :- మందురాయాః ఉదరః = మందురోదరః
క్షోరితః మందురోదరః యేన సః = క్షోరితమందు రోదరః తమ్, క్షోదిత
మందురోదరమ్.

భావము :

అజ్ఞాపించిన వెంటనే కింకరులు, నలునకై, అలంకరింపఁబడినదియు, వేగమందును. పొడవు వెడల్పు కొలతలయందు మానసగమన వేగమును, మానవ శరీర ప్రమాణములను మించినదియు, నెల్లప్పుడును కదలుచున్న గిట్టల కొనలచే నాలయము యొక్క మధ్యభాగమును నలగఁగొట్టుచున్నదియునగు తెల్లని గుట్టమును గొనితెచ్చిరి.

శ్లో॥ అథాంతరేణావటుగామినాధ్వనా
నిశీధినీనాథమహస్సహోదరైః ।
నిగాళగాద్దేవమణేరివోత్థితై
ర్విరాజితం కేసరకేశరశ్మిభిః॥

౫౮

వ॥ పి॥ అథ అంతరేణావటుగామినాధ్వనానిశీధినీ నాథమహస్సహోదరైః ।
నిగాళగాత్ । దేవమణేః । ఇవ । ఉత్థితైః । విరాజితం । కేసరకేశ
రశ్మిభిః ।

టీక॥ అథ = గుట్టమును తెచ్చిన తర్వాత. అంతరేణ = లోన నున్నటు
వంటిదియు. అవటుగామినా = ముచ్చెనగుంటను తాకునదియు నగు.
అధ్వనా = మార్గముచే, నిగాళగాత్ = కంఠ ప్రదేశమునుఁ బొందిన.
దేవమణేః = దేవమణియను సుడినుండి (దివ్యమాణిక్యము నుండి)
ఉత్థితై రవ = పైకి వ్యాపించినవో యమనట్లుండునవియునగు. నిశీధి నీ
నాథ మహస్సహోదరైః = చంద్ర కిరణములతో సమానములునునగు
కేసర కేశరశ్మిభిః. కేసరకేశ = గుట్టపు జూలు వెంట్రుకలనెడి. రశ్మిభిః
కిరణములచే విరాజితం = ప్రకాశించినవియునగు హయం = గుట్టమును.
సః = అనలుడు. ఆవరోహ = ఎక్కిను. (అని ఏడవ శ్లోకములోని
కర్తృ కర్మ క్రియలతో నన్వయము-కాననిట్టిది కులకమని చెప్పబడును)

నిశీధినీ నాథ మహస్సహోదరైః యని చంద్ర కిరణములతో
సమానములుగ. గుట్టపు జూలును చెప్పుట వలన ఉపమాలంకారము.

కేసర కేశరశ్మిభిః—యని కేసర కేశములే కిరణములని చెప్పుట
వలన రూపకాలంకారము.

సమాసములు :

అవటుగామినా :- అవటుంగచ్ఛతీతి = అవటుగామీ. తేన = అవటుగామినా.

నిశీధినీ నాథమహస్సహోదరైః :- నిశీధిన్యాఃనాథః నిశీధినీనాథః నిశీధినీనాథస్య మహాంసి = నిశీధినీనాథమహాంసి. నిశీధినీ నాథమహాభిః సహోదరాః = నిశీధినీనాథమహస్సహోదరాః = తైః నిశీధినీనాథమహస్సహోదరైః.

నిగాళగాత్ :- నిగాళం గచ్ఛతీతి = నిగాళగః. తస్మాత్ నిగాళగాత్.

కేసర కేశరశ్శిభిః :- కేసరా ఏవ కేశాః = కేసరకేశాః. కేసర కేశా ఏవ రశ్మయః. కేసరకేశ రశ్మయః, తైః కేసరకేశరశ్శిభిః.

భావము :

లోభాగమున ముచ్చెనగుంట నంటిన మార్గమున మెడపైన నేర్పడిన దేవమణి యను సుడి నుండి పైకి వ్యాపించినదియు చంద్రుని కాంతితో సమానములు నగు జూలు వెంట్రుక లనెడి కిరణములతో ప్రకాశించు గుట్టమును నలు దెక్కిను.

శ్లో॥ అజస్రభూమీతటకుట్టనోద్గతై
రుపాస్యమానం చరణేషు రేణుభిః ।
రయప్రకర్షాధ్యయనార్థమాగతై
ర్జనస్య చేతోభిరివాణిమాంకితైః॥

౫౯

వ॥ ని॥ అజస్రభూమీతటకుట్టనోద్గతైః । ఉపాస్యమానం । చరణేషు ,
రేణుభిః । రయప్రకర్షాధ్యయనార్థమ్ । ఆగతైః । జనస్య । చేతోభిః ।
ఇవ । అణిమాంకితైః .

టీక॥ అజస్ర భూమీతట కుట్టనోద్గతైః; అజస్ర = విరామములేని భూమీతట .
కుట్టన = భూతలమును కొట్టుటచే. ఉద్గతైః = పైకిలేచినవియు. రయ
ప్రకర్షాధ్యయనార్థమ్. రయప్రకర్ష = వేగాధిక్యమును. అధ్యయనార్థం

= నేర్చుకొనుటకు. ఆగతైః = వచ్చినట్టి. అణిమాంకితైః = అణుత్వముతోఁ గూడిన. జనస్య = జనము యొక్క చేతోభిరివ = మనస్సులో యనునట్లున్న రేణుభిః = ధూళులతోఁ, చరణేషు = పాదములయందు ఉపాస్యమాన = సేవింపఁబడుచున్న (హయం = గుఱ్ఱమును. సః = ఆ నలుఁడు). ఆరురోహ = ఎక్కిను)

తార్కిక మతమునందు మనస్సు అణువని సిద్ధాంతము. కావున అణు పరిమాణము గల ధూళులుగ నవి యుత్ప్రేక్షింపఁబడినవి. కాన నుత్ప్రేక్షణలంకారము.

సమాసములు :

అజస్ర భూమీ తటకుట్ట నోద్గతైః :- భూమ్యాః తటాని = భూమీ తటాని. భూమీతతేషు కుట్టనాని = భూమీతటకుట్టనాని. అజస్రాణి చ తాని భూమీ తటకుట్టనాని చ అజస్రభూమీతటకుట్టనాని అజస్రభూమీతటకుట్టనై రుద్గతాః = అజస్రభూమీ తటకుట్ట నోద్గతాః = తైః అజస్రభూమీతటకుట్టనోద్గతైః.

రయప్రకర్షాధ్యయనార్థమ్ :- రయస్యప్రకర్షః = రయప్రకర్షః. రయప్రకర్షస్య అధ్యయనం రయప్రకర్షాధ్యయనమ్. రయప్రకర్షాధ్యయనాయ, రయప్రకర్షాధ్యయనార్థమ్.

అణిమాంకితైః :- అణిమ్నా - అంకితాని = అణిమాంకితాని తైః అణిమాంకితైః.

భావము :-

ఆ గుఱ్ఱము తెంపులేక భూతలమును గిట్టలచే నలగగొట్టుచు, బరుగెత్తుచుండుటవలన పైకిలేచిన ధూళులు, అణువులుగ నుండుటవలన, వేగమందు శిక్షణపొందుటకై పఱతెంచిన జనులమనస్సులో యనునట్లున్నవి. అట్టిమనస్సులో యనఁదగు ధూళులతో సేవింపఁబడుచున్న గుఱ్ఱమును నలుడెక్కిను. తార్కిక మతమున మనస్సు అణురూపము. కాన నణురూపములగు ధూళులను మనస్సులుగా భావించుట యేర్పడినది. అన్నివేగములను మించినది మనోవేగముకాగా నిచట, అశ్వవేగము మనోవేగమును గూడ మించినది. కావున మనస్సు లశ్వముకడ వేగము నేర్చుకొనునట్లు వర్ణించుట సంభావించినది. మనోవేగమును

గూడ మించి యశ్వము పరుగిడుచున్నదని యుద్దేశము. పాదములవద్ద శిష్యులు విద్యనేర్చుకొనుట లోకసిద్ధము. అట్లే ధూళిపటలము గుట్టపు పాదములనుండి రేగి దాని పాదములకడ వేగమును నేర్చుకొనుటకువచ్చిన మనస్సులుగ నుత్తేజీంచుట చాల సముచితము ప్రాచీన గురుశిష్యభావములు చక్కగఁ జిత్రింపఁ బడినవి. నిరంతరము ముజ్జగములనుఁ దిరిగెడి సూర్యుని రథమువెంటఁ బరుగిడుచు, యాజ్ఞావల్క్యుఁడు సూర్యునికడ విద్యనేర్చిన సందర్భముప్రకృతమునకు సరిపడుచున్నది

శ్లో॥ చలాఽచలప్రోథతయా మహీభృతే
స్వవేగదర్పానివ వత్తుముత్సుకమ్ ।
అలం గిరా వేద కిలాయమాశయం
స్వయం హయస్యేతి చ మౌనమాస్థితమ్ ౬౦

ప॥ వి॥ చలాఽచలప్రోథతయా । మహీభృతే । స్వవేగదర్పాన్ । ఇవ । వత్తుం । ఉత్సుకమ్ । అలం । గిరా । వేద । కిల । అయమ్ । ఆశయం । స్వయం । హయస్య । ఇతి । చ । మౌనమ్ । ఆస్థితమ్ ।

టీక॥ చలాఽచలప్రోథతయా, చలాఽచల = చలించియు, చలించకయునున్న— అనగా కొంచము అదురుచున్న ముట్టెగల్లియుండుటచే. మహీభృతే = నలమహారాజునకు. స్వవేగదర్పాన్, స్వ = తనదైన వేగవేగము = యొక్క. దర్పాన్ = ఆధిక్యములను. వత్తుం = చెప్పుటకు ఉత్సుకమివస్థితం = ప్రయత్నించునట్లుండునదియు. గిరా = మాటచే. అలం = చాలునని అయం = ఈ నలుఁడు. స్వయం = తాను. హయస్య = గుట్టముయొక్క ఆశయం = అభిప్రాయమును. వేదకిల = తెలుసుకొనుచున్నాడుగదా ఇతి = అని. మౌనం = చెప్పకయుండుటను. ఆస్థితమ్ = పొందిన. హయం = గుట్టమును. నలః = నలుఁడు. అరురోహ = ఎక్కెను.

నలుడు అశ్వశాస్త్రమునందు పండితుఁడని ప్రసిద్ధి అశ్వము యొక్క ముట్టెలోని కదలికను, కదలమినిఁ బురస్కరించుకొని, అది నలమహారాజుకు తన వేగాతిశయమును చెప్పునున్నట్లును, తర్వాత కొంతతడవు అలోచించుకొని, నలుడు అశ్వశాస్త్రవేదిగాన నతడు తన

వేగాతిశయమును స్వయముగఁ దెలిసికొనియే యున్నాడుగదా యింక చెప్పనవసరమేమియున్నది యని మౌనమువహించినట్లునుఁ గానవచ్చుచున్నది. కావుననే “చలాచలప్రోథతయా” యని గుఱ్ఱపుముఠైన చలముగను, అచలముగను చెప్పుట యేర్పడినది. అది స్వభావముగనే కదలియు కదలక యుండుటవలన, కదలినపుడు మాట్లాడ నున్నట్లును, కదలనపుడు మాట్లాడనవ రము లేదని తలంచినట్లును వర్ణించుట కవ కాశ మేర్పడినది కాన నిట నుత్పేక్ష.

సమాసములు :-

చలాచలప్రోథతయా:-చలం చ తత్ అచలం చ = చలాచలం చలాచలం ప్రోథంయస్య సః = చలాచలప్రోథః, చలాచలప్రోథస్య భావః = చలాచలప్రోథతా, తయా, చలాచలప్రోథతయా।
స్వవేగదర్పాన్:-స్వస్య వేగః = స్వవేగః = స్వవేగస్య దర్పాః, స్వవేగదర్పాః, తాన్ = స్వవేగదర్పాన్.

భావము:-

గుఱ్ఱము పరుగిడునపుడు సహజముగ దాని ముఠై కదలియు కదలకయు నుండును. ప్రస్తుతము సలాశ్వము పరుగిడునపుడు దానిముఠై యా విధముగ కదలియు కదలక యుండుటవలన కదలికపుడది తన గమనవేగాధిక్యమును నలుని కెఱింగించునట్లును, కదలనపుడు తన వేగమును నలునకు చెప్పడ మెందులకు? అతడు అశ్వశాస్త్రమునందు ప్రవీణుడగుటవలన తానే అశ్వ హృదయమును తెలిసికొనియుండఁగలడని భావించినట్లును కానవచ్చుచున్నది

“చలాచలప్రోథతయా” అనునెడ “చలాచల” శబ్దము ‘చరిచలిపతి వదీనాం ద్విర్వచనమాకృత్యాసస్యేత్యా’ ది విధి ననుసరించి ‘అత్యంతం చలమ్ చలాచలమ్’ను సర్థమున కనుగుణముగ వ్యుత్పాదింపఁబడియున్నది. కొన్ని వ్యాఖ్యానములయందు ‘స్ఫురమాణార్థకము’గను వివరింపఁబడియున్నది. కాని యీ యాంధ్ర టీకయందుఁ ‘గొంతకాలము చలించునవియు, కొంతకాలము చలింపనవియు’ నను సర్థము కవిహృదయముగ భావించి వ్రాయఁబడియున్నది. చలించుదశయందు మాట్లాడుట కుద్యుక్తమైనట్లును, చలింపనిదశయందు మాట్లా

డక మౌనమువహించినట్లును యథాక్రమముగ నన్వయముఁ జెప్పుటకువలను గలుగుచున్నది. కావుననే శ్లోకమందు “వత్తుముత్సుకమ్” అను విశేషణము చలనదశయందును, “మౌనమాస్థితమ్” అను విశేషణము చలనఽహితదశయందునుఁ గ్రమముగ నన్వయింపఁజేయుటకై కవిప్రయుక్తములని తోచుచున్నది. అట్లుగాక, ‘అత్యంతచలము’లను నర్థము ననుసరించినచో, ‘వత్తుముత్సుకమ్’ అను వచనోత్సుక్యదశలోను, ‘మౌనమాస్థితమ్’ అను మౌనావలంబనదశలోను నత్యంత చాంచల్యమే యేర్పడుటవలన భేదము కానరాదు. అందువలన న్యూనత యేర్పడుచున్నది.

శ్లో॥ మహారథస్యాధ్వని చక్రవర్తినః

పరానపేక్షోద్వహనాద్యశస్థితమ్।

రదావదాతాంశుమిషాదనీదృశాం

హసంతమంతర్బలమర్వతాం రవేః ॥

౬౧

ప॥ వి॥ మహారథస్య । అధ్వని । చక్రవర్తినః । పరానపేక్షోద్వహనాత్ ।
యశస్థితం । రదావదాతాంశుమిషాత్ । అనీదృశాం । హసంతం ।
అంతర్బలమ్ । అర్వతాం । రవేః ।

టీక॥ మహారథస్య = మహారథుని లక్షణములుగలవాఁడును. (గొప్ప రథము యొక్క) చక్రవర్తినః = చక్ర = రాష్ట్రమును, వర్తినః = పాలించు వాఁడును. అనగా సార్వభౌమఁడను. (ఒకచక్రముచే రథమును నడుపుకొనువాడును) అధ్వని - మార్గమందు. పరానపేక్షోద్వహనాత్ పరానపేక్ష = ఇతరాపేక్షలేక. ఉద్వహనాత్ = రథమును మోయుట వలన. అనగా = ఇతరసహాయము లేకయే రథమును లాగుటవలన. యశస్థితం, యశఃస్థితం = కీర్తిచే తెల్లఁబడినదియు (అతఏవ కావుననే) అనీదృశామ్ = ఇట్టి కీర్తిలేని. రవేః = సూర్యునియొక్క. అర్వతామ్ = గుఱ్ఱములయొక్క. అంతర్బలం = లోపలిజలమును. రదావదాతాంశు మిషాత్, రద = దంతములయొక్క. ఆవదాత = తెల్లని. అంశు = కిరణములయొక్క. మిషాత్ = నెపమువలన. హసంతమివ స్థితమ్ = నవ్వుచున్నదో యనునట్లున్న. హయం = గుఱ్ఱమును, నలః = నలుఁడు. ఆరురోహ = ఎక్కెన.

మహారథుఁడనగ-తన్ను, సారథిని, గుఱ్ఱములను రక్షించుచు నెవడు యుద్ధముచేయుచుండునో యతఁడు మహారథుఁడు— ‘ఆత్మానం సారథిం చాశ్వాన్, రక్షన్ యుద్ధేతయో సరః’ స మహారథసంజ్ఞః స్యాదిత్యా హుర్నీతికోవిదాః’ అని మహారథలక్షణము నలు డు చక్రవర్తులుగఁ బ్రసిద్ధులైన, హరిశ్చంద్ర, నల, పురుకుత్స, పురూరవన్, సగర, కార్తవీర్యులను నాడుగురులో నొక్కఁడు. ‘హరిశ్చంద్రో నలో రాజా పురు కుత్సం పురూరవాః సగరః కార్తవీర్యశ్చ షడేతే చక్రవర్తినః” అని షట్చక్రవర్తులు పరిగణింపఁబడియున్నారు.

‘చక్రవర్తినః’ యని సూర్యుఁడు ఏకచక్రముచే రథమును నడిపించుకొనుటయు, నా రథమునకు ‘సప్తయుంజతిరథ మేకచక్రమ్’ అను శ్రుతినినుసరించి యేడుగుఱ్ఱములు లాగుటయు, నిట ననేకచక్రములుగల యీ మహారథము నొకగుఱ్ఱముమాత్రమే లాగుటయు ననువిషయములు శ్లేషమహిమచే సూచితము. ‘వదావదాతా శుమిషాత్’ అని మిషశబ్దముచే కిరణములయందు అసత్యత్వమును కల్పించి— ‘హసంతమివస్థితం’ అని హాసమును ఉత్పేక్షించుటవలన అపహ్నవాలంకారముతోఁగూడిన యుత్పేక్షాలంకారము. వ్యంజకములగు “మన్యే—శంకే” ఇత్యాదిశబ్దములు ప్రయోగించినందువలన నిది గమ్యము.

సమాసములు :

మహారథస్యః— మహాన్. రథః యస్య సః=మహారథః = తస్య మహారథస్య, మహాంశ్చసారథశ్చ=మహారథః = తస్య మహారథస్య చక్రవర్తినః— చక్రం వర్తయతీతి=చక్రవర్తీ=తస్య, చక్రవర్తినః, చక్రేణ, వర్తయతీతి=చక్రవర్తీ తస్య=చక్రవర్తినః.

రదావదాతాంశుమిషాత్— అవదాతాశ్చతే అంశవశ్చ=అవదాతాంశవః, రదానామవదాతాంశవః = రదావదాతాంశదః, రదావదాతాంశవ ఏవ మిషః=రదావదాతాంశుమిషః తస్మాత్ రదావదాతాంశుమిషాత్

అనీదృశామ్;— న ఈదృశః=అనీదృశః, తేషాం అనీదృశామ్.

అంతర్బలమ్;— అంతఃబలమ్=అంతర్బలమ్ తత్=అంతర్బలమ్

వరానపేక్షోద్వహనాత్;— అవిద్యమానా అపేక్షా యస్మిన్ తత్=అనపే

క్షమ్ పరేషామనపేక్షమ్ పరానపేక్షం చ తత్, ఉద్వహనం చ = పరాన
పేక్షో ద్వహనం తస్మాత్ పరానపేక్షోద్వహనాత్

భావము :

ఆయశ్వము మహారథ లక్షణములతో నొప్పారు వాడును, పట్టక్రివర్తు
లలో నొక్కడుగ ప్రసిద్ధి కెక్కిన వాడునునగు నలుని యొక్క యనేకచక్రము
లతోఁ గూడిన మహారథము నితరాపేక్ష లేక లాగుచుండుట వలన, నొకచక్రమే
గల్గిన సూర్య రథమును లాగుచున్న యేడు గుఱ్ఱములలోని శక్తిని తన దంత
కాంతుల నెపముచే పరిహసించు చున్నదో యనునట్లు కానవచ్చు చున్నది.
అంతటి నలుని మహారథమును తానొక్కటియే లాగుచుండ, నొంటి చక్రము గల
సూర్య రథమును నేడుగుఱ్ఱములు లాగుట నలాశ్వమునకు పరిహాస నీయుమైనదని
భావము. అట్టి గుఱ్ఱమును నలుడెక్కిను.

శ్లో॥ సితత్విషశ్చం చలతాముపేయుషో
మిషేణ పుచ్చస్య చ కేసరస్య చ।
స్ఫుటాం చలచ్ఛామరయుగ్మచిహ్నకై
రనిహ్నువానం నిజవాజిరాజతామ్॥

౬౨

ప॥వి॥ సితత్విషః। చంచలతామ్। ఉపేయుషః। మిషేణ। పుచ్చస్య। చ। కేసరస్య।
చ। స్ఫుటాం। చలచ్ఛామరయుగ్మచిహ్నకైః। అనిహ్నువానం। నిజవాజి
రాజతామ్।

టీక॥ సితత్విషః : సిత = తెల్లని, త్విషః = కాంతిగల్గినదియు, చంచలతాం =
కదలికను, ఉపేయుషః = పొందుచున్నదియునగు, పుచ్చస్య = తోక
యొక్కయు, కేసరస్య చ = జూలుయొక్కయు మిషేణ = నెపముచే చల
చ్ఛామరయుగ్మచిహ్నకైః, చలత్ = కదలుచున్న చామరయుగ్మ =
వింజామరల జంటయొక్క చిహ్నకైః = గుర్తులతో స్ఫుటాం = స్పష్ట
మైన, నిజవాజిరాజతాం = నిజ = తనదగు వాజిరాజతాం = అశ్వముల
యొక్క ప్రభుత్వమును, అనిహ్నువానం = ప్రకటించుచున్న
(హయం = గుఱ్ఱమును నలః = నలుడు ఆరురోహ = ఎక్కిను)

ఇచ్చట “మిషేణ” యని మిషశబ్దముచే, పుచ్చమందలి పుచ్చత్వమును, కేసరముల యదంలి కేసరత్వమును మఱుగుపఱచి వానియందు చామర యుగ్మత్వము నారోపించుట వలన నపహ్నావముతోఁ గూడిన యుత్పేక్ష.

సమాసములు :

సితత్విత్ = సితా + త్విత్ యస్య సః, సితత్విత్, తస్య = సితత్విషః.
చలచ్ఛామరయుగ్మచిహ్నకైః :- చామరయోః, యుగ్మం, చామరయుగ్మం,
చలచ్ఛ చామరయుగ్మం చ = చలచ్ఛామరయుగ్మం, చలచ్ఛామరయుగ్మ
మేవ చిహ్నకాని, తైఃచలచ్ఛామరయుగ్మ చిహ్నకైః.

అనిహ్నావానమ్ :- న, నిహ్నావానః, = అనిహ్నావానః, తమ్ = అని
హ్నావానమ్

నిజవాజిరాజతామ్ :- వాజినామ్, రాజా వాజిరాజః వాజిరాజన్య భావః, వాజి
రాజతా, నిజా చ సా వాజిరాజతా = నిజవాజిరాజతా, తామ్, నిజవాజిరాజతామ్.

భావము :

రాజులకు నిజుపార్శ్వముల యందును వింజామరములున్నట్లే యశ్వ
రాజమునకు తెల్లని కాంతిగల్గినదై కదలికతో నొప్పెడి తోకయు, జూలును
రెండు వింజామరములు కాగా, వానితో తన యశ్వరాజ పదవి నీ యశ్వము ప్రక
టించుకొనుచున్నది. అట్టి యశ్వమును నఁబడధిరోహించెను.

శ్లో॥ అపి ద్విజిహ్వోభ్యవహారపౌరుషే
ముఖానుషక్తాయతవల్గువల్గయా ।
ఉపేయివాంసం ప్రతిమల్లతాం రయ
స్మయే జితస్య ప్రసభం గరుత్మతః ॥

౬౩

ప॥ వి॥ అపి । ద్విజిహ్వోభ్యవహారపౌరుషే । ముఖానుషక్తాయతవల్గువల్గయా ।
ఉపేయివాంసం । ప్రతిమల్లతాం । రయస్మయే । జితస్య । ప్రసభం ।
గరుత్మతః ।

టీక॥ రయస్మయే. రయ = వేగము వలని. స్మయే = అహంకారమందు.
 ప్రసభం = బలవంతముగ. జితస్య = ఓడింపఁబడిన, గరుత్మతః =
 గరుడునకు. ముఖానుషక్తాయతవల్గవల్గయా. ముఖ = ముఖమందు
 అనుషక్త = తగిలింపఁబడిన. ఆయత = పొడవైన వల్గ = అందమైన.
 వల్గయా = ముక్కుత్రాటిచే. ద్విజిహ్వభ్యవహారపౌషేఽపి. ద్విజిహ్వ
 = సర్పముల యొక్క అభ్యవహార = భక్షణమందలి పౌరుషేఽపి =
 ప్రయత్నమందును ప్రతిమల్లతాం = ప్రతి భటుఁడుగ నుండుటను.
 ఉపేయివాంసమ్ - పొంచుచున్న దోయనునట్లున్న (హయం = గుఱ్ఱ
 మును నలః = నలుఁడు ఆరురోహ = ఎక్కెను)

“ప్రతిమల్లతాముపేయివాంసమ్” అను ప్రతిభటత్వమును
 పొందుచున్నదో యనునట్లు చెప్పుట వలన నుత్పేక్ష. ఇవాది వ్యంజ
 కము లేనందు వలన నది గమ్యము “ముఖానుషక్తాయత వల్గవల్గయా
 యనునెడ, నోటికిఁ దగిలింపఁబడిన పొడవగు ముక్కుత్రాటి నెప
 ముచే, యని ముక్కుత్రాటి యందు వల్గత్వమును మఱుగు పఱచి సర్ప
 త్వము నారోపించుట వలన నపహ్నావము-మిషాది శబ్దములు లేనందు
 వలన నిదియు గమ్యము.

సమాసములు :-

ద్విజిహ్వభ్యవహారపౌరుషే: ద్వే జిహ్వే యేషాం తే ద్విజిహ్వః, ద్విజి
 హ్వనామభ్యవహారః = ద్విజిహ్వభ్యవహారః, ద్విజిహ్వభ్యవహారే పౌరు
 షమ్ ద్విజిహ్వభ్యవహారపౌరుషమ్ తత్ = ద్విజిహ్వభ్యవహార
 పౌరుషమ్

ముఖానుషక్తాయతవల్గవల్గయా : ముఖే అనుషక్తా ముఖాను షక్తా,
 ఆయతా చ సా వల్గశ్చ = ఆయతవల్గః ఆయత వల్గశ్చ సౌ వల్గచ
 ఆయత వల్గవల్గా, ముఖానుషక్తాచ సా ఆయతవల్గవల్గా చ = ముఖాను
 షక్తాయత వల్గవల్గా. తయా, ముఖానుషక్తాయత వల్గవల్గయా ॥

రయస్మయే:- రయస్య స్మయః = రయస్మయః తస్మిన్ = రయస్మయే-

భావము :-

వేగమునందు గరుత్మంతు నోడించిన యీ యశ్వము తన నోటికిఁ దగి
లింపఁబడిన పొడవగు ముక్కుత్రాటినెపముచే సర్పభక్షణ పౌరుషమందును గరు
త్మంతునితోఁ బోటిఁజేయుచున్నట్లుగానఁబడుచున్నది. అట్టి యశ్వమును నలుఁ
డధిరోహించెను.

శ్లో॥ స సింధుజం, శీతమహస్సహోదరం

హరంతముచ్చైశ్రవసః శ్రియం హయమ్।

జితాఖిలజ్ఞా భృదనల్పలోచన

స్తమారురోహ క్షితిపాకశాసనః ॥

౬౪

ప॥ వి॥ సః । సింధుజం । శీతమహస్సహోదరమ్ । హరంతమ్ । ఉచ్చైఃశ్రవసః ।
శ్రియం । హయం । జితాఖిలజ్ఞాభృత్ । అనల్పలోచనః । తమ్ । ఆరు
రోహ । క్షితిపాకశాసనః.

టీ॥క॥ జితాఖిలజ్ఞాభృత్; జిత = జయింపఁబడిన, అఖిలజ్ఞాభృత్ = సమస్త
భూపాలురుఁగలవాడును. (సమస్తపర్వతములుగలవాడును) అనల్ప
లోచనః; అనల్ప = విశాలమైన, లోచనః = నేత్రములుగలవాడును,
అనల్ప = అధికసంఖ్యాకములైన, లోచనః = నేత్రములుగలవాడును.
(అనగా, సహస్రాక్షుడును)నగు సః = ఆ క్షితిపాకశాసనః = భూమి
కింద్రుడును. (దేవేంద్రుడును)నగు నలమహారాజు, సింధుజం = సింధు
దేశమునందుఁ బుట్టినదియు, (సముద్రమందుఁబుట్టినదియు) శీతమ
హస్సహోదరం; శీతమహః = చల్లని కాంతిగల చంద్రునితో, సహో
దరం = సమానమైనదియు, (శీతమహః = చంద్రునికి, సహోదరం =
తోఁబుట్టువును) ఉచ్చైఃశ్రవసః = ఉచ్చైఃశ్రవమును గుఱ్ఱముయొక్క,
శ్రియం = శోభను, హరంతమ్ = హరించునదియు. (ఉచ్చైఃశ్రవముతో
సమానమైనదియునగు) తం = ఆ, హయం = గుఱ్ఱమును, ఆరురోహ
= ఎక్కిను.

శ్లేషచే నలశ్వమునకుఉచ్చైః శ్రవముతో సామ్యముఁ దేఁబడి
నది. కాన నిట నుపమాలంకారము. అది శ్లేషతో సంకీర్ణము, “క్షితి

పాకశాసనః," అని నలుని భూమికి నిండ్రుడని చెప్పుట యతిశయోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :

సింధుజమ్:- సింధౌ జాయత ఇతి సింధుజః, తమ్ = సింధుజమ్

శీతమహస్సహోదరమ్: శీతం మహః యస్మ సః శీతమహః, శీతమహసా సహోదరః శీతమహస్సహోదరః, (శీతమహసః సహోదరః, శీతమహస్సహోదరః) తం = శీతమహస్సహోదరమ్.

జితాభిలక్ష్యేభృత్: క్ష్యం బిభ్రతీతి = క్ష్యేభృతః, అభిలాశ్చ తే క్ష్యేభృతశ్చ అభిలక్ష్యేభృతః-జితాః, అభిలక్ష్యేభృతఃయేన సః = జితాభిలక్ష్యేత్.

అనల్పరోచనః: అనల్పే రోచనే యస్య సః = అనల్పరోచనః- (అనల్పాని-రోచనాని యస్య సః = అనల్పరోచనః)

క్షితిపాకశాసనః : క్షితేః పాకశాసనః = క్షితిపాకశాసనః.

భావము :

సమస్త రాజులను జయించిన వాడును, విశాలరోచనములుకలవాడును (సమస్త పర్వతములను జయించిన వాడును, బహురోచనములు గలవాడునై) భూమి కిండ్రుడుగ వెలయుచు సింధుదేశమునఁ బుట్టినదియు, చంద్రునితో సమానమైనదియు, (సాగరమున జన్మించినదియు చంద్రునికి తోఁబుట్టువుగ వెలసినదియు) నగు నుచ్చైఃశ్రవము శోభను హరించుటచేఁ దానికి సమానముగ నున్న తన గుఱ్ఱము నారోహించెను.

శ్లో॥ నిజా మయాభా ఇవ తిగ్మదీధితిం
స్ఫుటారవిందాంకితపాణిపంకజమ్ ।
తమశ్వవారా జవనాశ్వయాయినం
ప్రకాశరూపా మనుజేశమన్వయుః॥

- ౫

ప॥ వి॥ నిజాః । మయాభా : । ఇవ । తిగ్మదీధితిమ్ । స్ఫుటారవిందాంకితపాణి
పంకజమ్ । తమ్ । అశ్వవారాః । జవనాశ్వయాయినం । ప్రకాశరూపాః ।
మనుజేశమ్ । అన్వయుః ।

టీక || నిజాః = తనకు సంబంధించినవారును. ప్రకాశరూపాః = ఉజ్జ్వలమైన రూపముకలవారును భాస్వరమగు రూపముగల వారును నగు అశ్వ వారాః = గుఱ్ఱపు రౌతులు, స్ఫుటారవిందాంకితపాణిపంకజమ్; స్ఫుట = స్పష్టములైన. అరవింద = పద్మరేఖలచే, అంకిత = గుర్తింపబడిన, పాణిపంకజమ్ = తామర పుష్పమువంటి హస్తములుగలవాడును, (స్ఫుట = వికసించిన. అరవింద = తామర పుష్పములతో, అంకిత = గూడిన పాణిపంకజమ్ = పద్మమువంటి హస్తములు గలవాడును) జవనాశ్వ యాయినమ్, జవన = వేగముగల, అశ్వ = గుఱ్ఱముతో, (గుఱ్ఱములతో) యాయినం = పోవుచున్న. మనుజేశం = రాజైన నలుని. తిగ్మదీధితిమ్ = సూర్యుని, మయాఖా ఇవ = కిరణమువలె, అన్వయుః = వెంట డించిరి.

ఇచ్చట నలుని శ్లిష్టవిశేషణములతో సూర్యునితో పోల్చి నందు వలన—శ్లేష సంకీర్ణమగు నుపమ.

సమాసములు :

తిగ్మదీధితిమ్:- తిగ్మా:-దీధితయః యన్య సః = తిగ్మదీధితిః. తమ్ = తిస్మ దీధితిమ్—

స్ఫుటారవిందాంకిత పాణిపంకజమ్;- స్ఫుటాని చ తాని అరవిందాని చ = స్ఫుటారవిందాని స్ఫుటారవిందైః అంకితే = స్ఫుటారవిందాంకితే. పాణి పంకజే ఇవ = పాణిపంకజే, స్ఫుటారవిందాంకితే, పాణిపంకజే యన్య సః = స్ఫుటారవిందాంకితపాణిపంకజః = తం స్ఫుటారవిందాంకితపాణిపంకజమ్.

అశ్వవారాః :- అశ్వాన్ వారయం తీతి = అశ్వవారాః.

జవనాశ్వయాయినమ్ :- జవనశ్చసౌ అశ్వశ్చ = జననాశ్వః జవనాశ్వేన యతీతి జవనాశ్వయాయీ = తం, జవనాశ్వయాయినమ్—జవనాశ్చ తే, అశ్వాశ్చ = జవనాశ్వాః జవనాశ్వైః యతీతి = జవనాశ్వయాయీ తం = జవనాశ్వయాయినమ్.

ప్రకాశరూపాః :- ప్రకాశః రూపం యేషాం తే ప్రకాశరూపాః—

మనుజేశమ్:- మనుజానామీశః = మనుజేశః = తం = మనుజేశమ్.

భావము:

ఇందు సూర్యుని, కిరణములు వెంబడించినట్లు నలుని అశ్వారోహులు వెంబడించిరని శ్లేషచే చెప్పబడు చున్నది. ఉజ్జ్వలమైన ఆకారముగల తన రాతులు; స్పష్టముగఁ గానవచ్చెడి పద్మరేఖలతో నంకితములగు హస్తములుగల్గి వేగము గల గుఱ్ఱముపై స్వారిచేయుచున్న నలమహారాజును; వెలుగు రూపముగఁ బ్రకాశించుచున్న కిరణములు: వికసిత పద్మములను హస్తములయందు ధరించినవాడై పెక్కుగుఱ్ఱములపై వెడలుచున్న సూర్యుని వెంబడించినట్లు వెంబడించిరి. నలుఁడిట నొక గుఱ్ఱముపై నవారి చేయుచుండును. సూర్యుడు సప్తాశ్వములపై స్వారిచేయుచుండును. సూర్యునిచేత వికసితములగు తామర పుష్పము లుండును-నలునిచేత స్పష్టముగ కానవచ్చెడి సాముద్రిక శాస్త్ర ప్రసిద్ధములగు పద్మరేఖలుండును. సూర్యుని, భాస్వరరూపములగు కిరణములు వెంబడించును. నలుని చక్కగ నలంకరించుకొని యుజ్జ్వల రూపులై వెలయు భటులు వెంబడింతురు. ఇట్లు రెండర్థములును శ్లేషచే నిందిమిడియున్నవి.

శ్లో॥ చలన్నలంకృత్య మహారయం హయం

స వాహవాహోచితవేషవేశలః।

ప్రమోదనిష్పందతరాక్షిపక్షిభి

ర్యలోకి లోకై ర్నగరాలయైర్నలః॥

౬౬

ప॥ వి॥ చలన్ । అలంకృత్య । మహారయం । హయం । సః । వాహవాహోచిత వేషవేశలః । ప్రమోదనిష్పందతరాక్షిపక్షిభిః । ర్యలోకి । లోకైః । నగరాలయైః । నలః ।

టీక॥ వాహవాహోచిత వేషవేశలః; వాహవాహ = గుఱ్ఱపునవారికి, ఉచిత = తగిన, వేష = అలంకారముచే. వేశలః = రమ్యమయిన వాడైన సః = ఆ నలుఁడు, మహారయం = గొప్ప వేగముగల. హయం = గుఱ్ఱమును, అలంకృత్య = భూషించి (అనగా తా నధిరోహించుటచే భూషించు అని యర్థము) చలన్ = వెళ్లుచు, ప్రమోదనిష్పందతరాక్షిపక్షిభిః ప్రమోద = సంతోషముతో, నిష్పందతర మిగుల నిశ్చలములగు, అక్షి పక్షిభిః = కండ్లరెప్పలుగల, నగరాలయైః = నగరవాసులగు, జనైః = జనులచే ర్యలోకి = చూడబడెను.

చలన్నలం, మహారయం, హయం, ఇత్యాదిశబ్ద పునరుక్తిచే నిట
వృత్త్యనుప్రసాసాలంకారము.

సమాసములు:

మహారయ :- మహాన్, రయః యస్య సః = మహారయః, తం =
మహారయమ్,

వాహవాహోచితవేషపేశలః :- వాహస్య - వాహః = వాహవాహః
వాహవాహస్య ఉచితః = వాహవాహోచితః, వాహవాహోచితశ్చ సౌ
వేషశ్చ = వాహవాహోచితవేషః, వాహవాహోచిత వేషేణ పేశలః = వాహ
వాహోచిత వేషపేశలః ।

ప్రమోదనిష్పందతరాక్షిపక్షిభిః :- అతిశయేన నిష్పందాని =
నిష్పందతరాణి, ప్రమోదేన నిష్పందతరాణిః ప్రమోదనిష్పందతరాణిః
ప్రమోదనిష్పందతరాణి — అక్ష్పి పక్షిణి = అక్షిపక్షిణి. ప్రమోద
నిష్పందతరాణి—అక్షిపక్షిణి యేషాం తే. ప్రమోదనిష్పందతరాక్షి
పక్షి సః,

నగరాలయైః :- నగరమ్. ఆలయః యేషాం తే = నగరాలయాః, తైః
= నగరాలయైః

భావము :

గుఱ్ఱపు సవారికి దగిన వేషము ధరించుటచే మిగుల నందముగఁ గాన
వచ్చు నా నలమహారాజు, గొప్పవేగముతోఁ బోఁగల్గిన యాగుఱ్ఱమును తానది
రోహించుటచేతనే యలంకరించి, పోసాగెను. అదృశ్యమును పరమహర్షముతో
రెప్పలల్లార్చక పౌరులందఱును గాంచిరి. ఇట్లు నలుని యశ్చారోహణము
పౌరుల కందఱికిని మిక్కిలి హర్షదాయకముగ నుండినది.

శ్లో॥ క్షణాదధైష క్షణదాపతిప్రభః

ప్రభంజనాధ్యేయజవేన వాజినా ।

సహైవ తాభిర్జన దృష్టివృష్టిభి

ర్భహిఃపురోఽభూత్ పురుహూతపౌరుషః ॥

ప॥ వి॥ క్షణాత్ । అథ । ఏషః । క్షణదాపతిప్రభః । ప్రభంజనాధ్యేయజ న ।
వాజినా । సహ । ఏవ । తాభిః । జనదృష్టివృష్టిభిః । బహిః । పురః ।
అభూత్ । పురుహూత పౌరుషః॥

టీక॥ అథ = పిదప, క్షణదాపతిప్రభః : క్షణదాపతి = చంద్రునియొక్క, ప్రభః
కాంతివంటి కాంతిగల్గిన, పురుహూత పౌరుషః = ఇంద్రుని పరాక్రమము
వంటి పరాక్రమము గల్గిన, ఏషః = ఈ నలుఁడు ప్రభంజనాధ్యేయ
జవేన, ప్రభంజన = వాయువుచే, అధ్యేయ = నేర్వతగిన, జవేన = వేగ
ముగల, వాజివా = గుఱ్ఱముతో, క్షణాత్ = క్షణము కాలమునుండి;
తాభిః = ముందుఁ జెప్పబడిన జనదృష్టివృష్టిభిః, జన = పౌరుల
యొక్క, దృష్టివృష్టిభిః = చూపుల వర్షములతో, పురః = పట్టణము
నుండి. బహిః = వెలుపలనున్న వాఁడుగ! అభూత్ = ఆయెను.

మొదట పట్టణమందు తనపైన నేర్పడిన జనదృష్టి క్షణము
కాలములోనే పట్టణము వెలుపలఁ జూడబడెననుటచే నిట వేగాతిశయోక్తి.

సమాసములు:-

క్షణదాపతి ప్రభః ।. క్షణదాయాః పతిః = క్షణదాపతిః, క్షణదాపతేః
ప్రభా ఇవ ప్రభా యస్యసః = క్షణదాపతిప్రభః

ప్రభంజనాధ్యేయజవేన : ప్రభంజనేన అధ్యేయః = ప్రభంజనాధ్యేయః,
ప్రభంజనాధ్యేయః జవః యస్య సః = ప్రభంజనాధ్యేయజవః, తేన
ప్రభంజనాధ్యేయజవేన.

జనదృష్టివృష్టిభిః- జనానాం దృష్టయః = జనదృష్టయః, జనదృష్టయ
ఏవ పృష్టయః = జనదృష్టిపృష్టయః. తాభిః = జనదృష్టివృష్టిభిః

పురుహూతపౌరుషః:-పురుహూతస్య పౌరుషమివ పౌరుషం యస్య.సః =
పురుహూతపౌరుషః.

భావము:-

చంద్రుని వంటికాంతియు. నింద్రునివంటి పౌరుషముగల యానలుఁడు
వాయువుగూడ నేర్చుకో తగిన యంతటి వేగముగల గుర్రముతో, జనులు తనపై

దృష్టులను వర్షించుచుండ నట్టి దృష్టి వర్షములతో క్షణకాలమున నగరము వెలుపలికి చేరెను. తొలుత నగరమునఁ జూడఁబడిన నలుడు, క్షణకాలమున నగరము వెలుపలఁ జూడఁబడెను కాన నాతని యశ్వవేగము వాయువేగమునుఁగూడ మించినది.

శ్లో॥ తతఃప్రతీచ్ఛ ప్రహరేతి భాషిణీ
పరస్పరోల్లా సితశల్యపల్లవే।
మృషామృధం సాదిబలే కుతూహలా
న్నలస్య నాసీరగతే వితేనతుః॥

౬౮

ప॥వి॥ తతః । ప్రతీచ్ఛ । ప్రహర । ఇతి । భాషిణీ । పరస్పరోల్లాసిత శల్య పల్లవే । మృషామృధం । సాదిబలే । కుతూహలాత్ । నలస్య । నాసీర గతే । వితేనతుః.

టీ॥క॥ తతః = పురమునుండి వెలుపలికి వచ్చిన పిదప, ప్రతీచ్ఛ = పట్టుకొనుము, ప్రహర = కొట్టుము ఇతి = అని, భాషిణీ = మాట్లాడునవియు, పరస్పరోల్లాసిత శల్యపల్లవే, పరస్పర - ఒండొరులపైన. ఉల్లాసిత = విసరఁబడిన. శల్యపల్లవే = తోమరాయుధములు గలవియునగు. నలస్య = నలునియొక్క. నాసీరగతే = సేనకుముందున్న. సాదిబలే = గుర్రపుదండున కుతూహలాత్ = వినోదమును ద్వేషించుట వలన, మృషామృధం = కృత్రిమయుద్ధమును, వితేనతుః = చేసినవి.

సమాసములు :

పరస్పరోల్లాసిత శల్యపల్లవే :- పరస్పరయోరుల్లాసితాని, పరస్పరోల్లాసితాని, శల్యానాం పల్లవాని = శల్యపల్లవాని, పరస్పరోల్లాసితాని, శల్యపల్లవాని యాభ్యాం తే = పరస్పరోల్లాసిత శల్యపల్లవే.

మృషామృధమ్ :- మృషా మృధం = మృషామృధమ్ = తత్ = మృషామృధమ్॥.

నాసీరగతే :- నాసీరం గతే = నాసీరగతే.

భావము :

నలుఁడు నగరమునకు వెలుపలికిరాగానే యతని సేనకు ముందున్న యశ్వసైనికులు “పట్టుకొనుము” “కొట్టుము” అని మాట్లాడుచు నొండొరు

లపై బల్లెములు మున్నగు నాయుధముల కొనలను విసరుచు వినోదమునకై కృత్రిమయుద్ధమును సలిపిరి.

శ్లో॥ ప్రయాతుమస్మాక మియం కియత్పదం
ధరా తదంభోధిరపిస్థలాయతామ్ ।
ఇతీవ వాహై ర్నిజవేగదర్శితైః
పయోధిరోధక్ష మముద్ధతం రజః ॥

౬౯

ప॥ వి॥ ప్రయాతుమ్ । అస్మాకమ్ । ఇయం । కియత్ । పదం । ధరా । తత్ । అంభోధిః ।
అపి । స్థలాయతామ్ : ఇతి । ఇవ । వాహై : । నిజవేగదర్శితైః ।
పయోధిరోధక్షమమ్ । ఉద్ధతం । రజః ।

టీ॥క॥ ఇయం = ఈ (సముద్ర వ్యతిరిక్తమైన) ధరా = భూమి అస్మాకం =
మనకు ప్రయాతుం = ప్రయాణము గావించుటకు కియత్ = ఎంత పదమ్
= స్థానము తత్ = అందువలన అంభోధిరపి = సముద్రముగూడ స్థలా
యతాం = నేలవలె నాచరించుగాత ఇతీవ = అని భావించునట్లు నిజవేగ
దర్శితైః, నిజవేగ = తమవేగముచే దర్శితైః = గర్వించిన వాహైః =
గుర్రములచే పయోధిరోధక్షమం పయోధి = సముద్రమును సై తమును
కప్పివేయుటకు క్షమం = చాలినంత రజః = ధూళి ఉద్ధతం = రేపబడి
నది.

ధూళిని రేపుటకు “సముద్రము గూడనేలగ నాచరించునుగాత
యని తలంచుట హేతువుగాదుగాన దానిని హేతువుగఁ జెప్పుటవలన
హేతూత్ప్రేక్షలంకారము.

సముద్రమును కప్పనంతటి ధూళి రేపలేక పోయినను, వానిని
రేపినట్లు చెప్పుటవలన అతిశయోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :

నిజవేగ దర్శితైః :- నిజశ్చాసౌ. వేగశ్చ = నిజవేగః—నిజవేగేన
దర్శితాః, నిజవేగదర్శితాః = తైః = నిజవేగదర్శితైః.
పయోధిరోధక్షమమ్ :- పయోధేః రోధః = పయోధిరోధః

భావము :

తమ వేగముచే గర్వించిన నలాశ్వములు సముద్రమును మినహాయించినచో మిగిలు భూమి ఎంతమాత్రము? దానిని, దాటిపోవుట కెంత కాలము పట్టును కావున నీభూమి మన ప్రయాణమునకు జాలదుగాన సముద్రము గూడ భూమిగ మార్చబడినచో మనకు చాలవచ్చు నను నభిప్రాయముతో సముద్రమునుఁ గూడఁ గప్పి స్థలముగ మార్చగలిగిన ధూళి యా గుఱ్ఱము లచే రేపబడినది.

శ్లో॥ హరేర్యదక్రామి పదై కకేన ఖం
పదై శ్చతుర్భిః క్రమణేఽపి తస్య నః ।
త్రపా హరీణామితి నమ్రితాననై
న్యవర్తి తై రర్థనభః కృతక్రమైః॥

౭౦

ప॥ వి॥ హరేః । యత్ । అక్రామి । పదా । ఏకకేన । ఖం । పదైః । చతుర్భిః ।
క్రమణే । అపి । తస్య । నః । త్రపా । హరీణామ్ । ఇతి । నమ్ర
తాననైః । న్యవర్తి । తైః । అర్థనభఃకృతక్రమైః ।

టీ॥క॥ యత్ = ఏ ఖం = ఆకసము, హరేః = విష్ణువుయొక్క ఏకకేన = ఒక్క
టియేయైన పదా = పాదముచే అక్రామి = ఆక్రమింపఁబడినది. అనగా
లంఘింపఁబడినది, చతుర్భిః = నాలుగైన, పదైః = పాదములచే తస్య =
ఆయాకసముయొక్క క్రమణే = లంఘించుట కృతేనతి = చేయఁబడి
నచో హరీణాం = అశ్వములైన (విష్ణువులైన) నః = మనకు త్రపా
ఇతి = లజ్జయని తలంచినట్లుగ. నమ్రితాననైః = వంచఁబడిన తలలుగల
తైః = ఆయశ్వములచే, అర్థనభః కృతక్రమైః, అర్థనభః = ఆకాశ
మధ్యమందు కృతక్రమైః = లంఘనముచేసిన వానిచే, న్యవర్తి = మర
లుట సంభవించినది)

నమ్రితాననత్వమునకు. నభోమధ్యమందు లంఘించి ఆగుట
కును లజ్జ హేతువుగాకపోయినను హేతువుగఁజెప్పుటవలన నిఁట
హేతుత్వేక్ష వ్యంజకములగు, ఇవాదిశబ్దములు రేనందులన నది
గమ్యము అర్థనభః కృతక్రమణము జెప్పుటవలన, అశ్వములు గంతు

అతో పరుగిడుచున్నవనియు నందువలననే యవి యాకాశమును లంఘిం
చుట సంభవమనియు సూచితము.

సమాసములు :

నమ్రితాననై :- నమ్రితాని ఆననాని యేషాం తే = నమ్రితాననాః తైః.
నమ్రితాననైః.

అర్థనభఃకృతక్రమైః :- అర్థంచ తత్ నభశ్చ అర్థనభః అర్థనభసికృతాః
అర్థనభఃకృతాః అర్థనభఃకృతాఃక్రమాః యేషాంతే, అర్థనభఃకృతక్రమాః,
తైః అర్థనభఃకృతక్రమైః.

భావము :-

వామనావతారమునందు విష్ణువు ఒకపాదముచే నాకాశము నాక్రమించినట్లు
పురాణగాథ. కాన హరిశబ్దవాచ్యుడగు విష్ణు వొక పాదముచే నాక్రమించిన యాకాశ
మును హరిశబ్దవాచ్యములగు నశ్వములు నాలుగుపాదములచే నాక్రమించుట
లజ్జాకరమని భావించినట్లుగా, తలలు వంచుకొని ఆకాశమధ్యమునుండియే
మఱినివి. పుత్రగతితోపోయెడి యశ్వము నభోమధ్యము నంటుచు మఱి
భూమికి దిగుచు వెళ్లుట స్వభావము. ఆకాశమధ్యమునకుపోయి, లజ్జ కలుగగా తల
వంచుకొని మఱినినట్టిట నా స్వభావము భావింపఁబడుచున్నది.

శ్లో॥ చమూచరాస్తస్య నృపస్య సాదినో
జినోక్తిషు శ్రాద్ధతయేవ సైంధవాః
విహారదేశం తమ వాప్యమండలీ
మకారయన్భూరితురంగమానవి॥

౭౧

ప॥ వి॥ చమూచరాః । తస్య । నృపస్య । సాదినః । జినోక్తిషు । శ్రాద్ధతయా ।
ఇవ । సైంధవాః । విహారదేశం । తమ్ । అవాప్య । మండలీమ్ ।
అకారయన్ । భూరితురంగమాన్ । అపి

టీక॥ తస్య = ఆ, నృపస్య = నలునియొక్క, చమూచరాః; చమూ = సేన
యందు, చరాః = సంచరించునట్టి, సైంధవాః = సింధుదేశమందుఁ
బుట్టిన గుఱ్ఱములకు సంబంధించిన, సాదినః = గుఱ్ఱపు రోతులు,

జినోక్తిషు = జై నసిద్ధాంతములయందు, శ్రద్ధగల్గియుం
డుటచేతనో యనునట్లు, తం = ఆ. విహారభూమిం = విహరించునట్టి
దేశము, అవాప్య = పొంది, తురంగమాన్ = గుఱ్ఱములను, భూరి
= ఎక్కువగా, మండలీమపి = వర్తులముగ తిరుగుటను, (మండలాస
నమును) అకారయన్ = చేయించిరి.

మండలీకరణమునకు, జై నసిద్ధాంతములయందు, శ్రద్ధ హేతువు
కాకపోయినను, దానిని హేతువుగఁజెప్పుటవలన హేతుత్వేక్ష. జై న
బౌద్ధమతములయందు మండలాకారముగఁ గూర్చొని కర్మానుష్ఠానము
జేయుట ప్రసిద్ధము. వారి నివాసస్థలములు విహారములని చెప్పఁబడును.

సమాసములు:

చమూచరా : చమూషు చరంతీతి = చమూచరాః.

జినోక్తిషు : జినన్య ఉక్తయః = జినోక్తయః తాసు జినోక్తిషు.

సైంధవాః : సింధుషు భవాః = సైంధవాః = సైంధవాః.

భావము ;—

ఆ నలుని సేనయందు సంచరించుచు, సింధుదేశమున జన్మించిన గుఱ్ఱము
లకు సంబంధించిన రౌతులు, ఆ గుఱ్ఱములను వర్తులాకారముగ నిలఁబెట్టి, జై న
దర్శనమునందు శ్రద్ధగల్గినట్లు, విహారదేశములయందు మండలాకరణముతో
ద్రిప్పిరి జై న బౌద్ధమతములయందు విహారములయందు, ఆ మతస్థులు మండలా
కారముగఁ గూర్చొని కర్మానుష్ఠానములుగావించురు. ఆ విధముగనే గుఱ్ఱములచే
మండలస్థితినిఁ చేయించి యా మతమందు తమకున్న శ్రద్ధను బ్రకటించు
చుచున్నారా యనునట్లు రౌతులు వర్తించిరి. మండలీకరణముతో నశ్వవిన్యాసము
గావించిరనుట తత్పర్యము.

శ్లో॥ ద్విషద్భిరేవాస్య విలంఘితా దిశో

యశోభిరేవాబ్ధిరకారి గోష్పదమ్।

ఇతీవ ధారామవధీర్యమండలీ

క్రియాశ్రియా మండి తురంగమైఃస్థలీ॥

౭౨?

ప॥ వి॥ ద్విషద్భిః । ఏవ । ఆస్య । విలంఘితాః । దిశః । యశోభిః । ఏవ । అభిః॥
అకారి । గోష్పదమ్ । ఇతి । ఇవ । ధరామ్ । అవధీర్య । మండలీ
క్రియాశ్రియా । అమండి । తురంగమైః । స్థలీ ।

టీ॥క॥ ఆస్య = ఈ నలునియొక్క ద్విషద్భిరేవ = శత్రువుల చేతనే దిశః =
దిక్కులు విలంఘితాః = దాటఁబడినవి ఆస్య = ఇతనియొక్క యశోభి
రేవ = కీర్తులచేతనే అభిః = సముద్రము, గోష్పదం = గోవుపాదపు
పరిమితి గలదిగ. కృతః = చేయఁబడినది. ఇతీవ = ఇట్లు భావించినట్లు.
తురంగమైః = గుర్రములచే ధరాం = ధరాగతులను నైదింటిని, అవ
ధీర్య = తిరస్కరించి, మండలీక్రియాశ్రియా మండలీక్రియా = సగము
దుముక్టమున్నగు మండలీకరణ క్రియయొక్క శ్రియా = లక్ష్మిచే,
స్థలీ = ఆ యకృత్రిమమగు భూమి అమండి = భూషింపఁబడినది.

వి॥ “ఇతీవధరామవధీర్య” ఇత్యాదిగ ధరాగతులను తిరస్కరించుటకు శత్రుకృతమగు దిగ్గంఘనము. యశఃకృతమగు సాగర
గోష్పదీకరణము హేతువులు గాకపోయినను, వానిని హేతువులుగఁ
జెప్పటవలన హేతుత్వేక్ష.

“ఆస్కందితం, ధౌరితకం, రేచితం, వల్గితం, ప్లుతమ్, గత
యోఽమూః పంచ ధరాః” అని అయిదు విధములగు ధరాగతులు గుర్ర
ముల కుండునని ప్రసిద్ధి.

సమాసములు :

గోష్పదమ్ :- గోః పదమ్ = గోష్పదమ్.

మండలీ క్రియాశ్రియా :- మండల్యాః క్రియా, మండలీక్రియా, మండలీ
క్రియాయాః శ్రీః = మండలీక్రియాశ్రీః. తయా = మండలీక్రియా
శ్రియా॥

భావము :

నలునిచేఁ దఱుమబడిన శత్రువులు నానాదిక్కులకు వెళ్ళిపోయిరి కాన
నాదిక్కులకు తామువెళ్లుట ప్రతిష్ఠాకరముగాదు. నలుని యశస్సులచే సముద్ర
ములు గప్పఁబడి గోవుపాద మంతటిదిగఁ జేయఁబడినవి. కాన నట్టిసముద్రము

లకు వెళ్లుటయు ప్రతిష్ఠాకరముగాదు. ఏలయనగా ఒకరుచేసిన పనినే మఱియొకరును జేసినచో నది లోకమున మెచ్చఁబడదు. ప్రస్తుతము నలుదిక్కులకు శత్రువులు వెళ్లుట వలన, మఱల తాము వెళ్లుటలో విలువయుండదు. అట్లే నలునముద్రములను గీర్తియలముకొనినందువలన నచటికితాము వెళ్లుటయు మెప్పునుబడయదు. కాన దిక్కులును సముద్రములును నొరులచే డాయంబడినందువలన వానిని మఱల తాము డాయనియ్య కొనక గుర్రములన్నియు నొకచో నిలబడి తమ యాస్కంతాది ధారాగతులను వదలి మండలీకరణములతో, నా బీటిభూమిని శోభావంతము గావించినది. ఇందు నలునిశత్రువులు నలుదిక్కులకు తఱుమఁబడిరనియు నలునికీర్తి సముద్రముల గ్రమ్ముకొనిన దనియుఁ జెప్పుటవలన నలుని ప్రతాపకీర్తుల యాధిక్యము ధ్వనితము.

శ్లో॥ అచీకరచ్చారుహయేన యా భ్రమీ

ర్నిజాతపత్రస్య తలస్థలే నలః, ।

మరుత్కిమద్యాపి న తాసు శిక్షతే

వితత్య వాత్యామయచక్రచంక్రమాన్॥

౭౩

ప॥ వి॥ అచీకరత్ చారు హయేన యాః భ్రమీః నిజాతపత్రస్య తలస్థలే నలః మరుత్ కిమ్ అద్య అపి న తాసు శిక్షతే వితత్య వాత్యామయచక్రచంక్రమాన్.

టీక॥ నలః = నలుడు. చారు = చక్కగా. హయే = గుఱ్ఱముచే. నిజాతపత్రస్య నిజ = తనదగు ఆతపత్రస్య = గొడుగునకు. తలస్థలే = అడుగుభాగమునందు. యాః = ఏ. భ్రమీః = మండలగతులను. అచీకరత్ = చేయించెనో. తాసు = ఆ మండలక్రియలందు. మరుత్ = వాయువు అద్యాపి = ఇప్పటికిని. వాత్యామయచక్రచంక్రమాన్; వాత్యామయ = వాత సమూహభ్రమరూపములైన. చక్రచంక్రమాన్ = మండలగతులను. వితత్య = అధికముగ. న శిక్షతే కిమ్ = నేర్చుటలేదా ఏమి ?

“న శిక్షతే కిం” నేర్చుటలేదా ఏమి యని చెప్పుటవలన, అప్రసక్తమగు గతిశిక్షణకు ప్రసక్తత్వ ముత్పేక్షింపఁబడినది గాన నుత్పేక్ష. వాయువునకుఁగూడ సంభావితములుగాని గతులనుఁ జేయించెనని సూచితము.

సమాసములు :-

నిజాతపత్రస్య : నిజం చ తత్ ఆతపత్రం చ నిజాతపత్రమ్, తస్య = నిజాతపత్రస్య.

తలస్థలే : తలమేవ స్థలమ్ తలస్థలమ్, తస్మిన్ తలస్థలే.

వాత్యామయచక్రచంక్రమాన్ :

వాతానాం సమూహః = వాత్యాః. వాత్యానాం వికారాః = వాత్యామయాః.
చక్రస్య చంక్రమాః = చక్రచంక్రమాః. వాత్యామయాశ్చ తే చక్రచంక్ర
మాశ్చ = వాత్యామయచక్రచంక్రమాః = తాన్ వాత్యామయచక్రచంక్ర
మాన్.

భావము :

నలుడు తన గొడుగుక్రింద నా హయముచే చక్కగాఁ గొన్ని మండల
గతులనుఁ జేయించెను అట్టి మండలగతుల విషయమున వాయువు శిక్షణను
విశేషముగ పొందినట్లు లేదు. ఒకవేళ పొందియున్నచో నా వాయువు నైత మట్టి
సుడిగాడ్చుగతులనే చూపునుగదా. కాన వాయువునకుఁగూడ నభ్యస్తముగాని
మండలగతులను నలుఁడు తన యశ్వముచేఁ జేయించుటవలన వాయువును మిం
చిన గతివిశేషము లశ్వములకున్నవని సిద్ధించినది.

శ్లో॥ వివేశ గత్వా స విలాసకాననం
తతః క్షణాత్క్షోణీపతిర్ధృతీచ్ఛయా ।
ప్రవాళరాగచ్ఛురితం సుషుప్సయా
హరిర్ఘనచ్ఛాయమివాంభసాం నిధిమ్॥

౭౪

ప॥ వి॥ వివేశ । గత్వా । సః । విలాసకాననం । తతః । క్షణాత్ । క్షోణీపతిః ।
ధృతీచ్ఛయా । ప్రవాళరాగచ్ఛురితం । సుషుప్సయా । హరిః । ఘనచ్ఛా
యమ్ । ఇవ । అంభసాం । నిధిమ్.

టీక॥ తతః = తర్వాత, సః = ఆ క్షోణీపతిః = ప్రభువైన నలుఁడు, క్షణాత్ =
క్షణ కాలమున, గత్వా = వెళ్లి, ధృతీచ్ఛయా; ధృతి = సంతోషము
నందలి, ఇచ్ఛయా = కోరికచే, ప్రవాళరాగచ్ఛురితమ్; ప్రవాళ = చిగురు
టాకుల యొక్కయు, (పవడముల యొక్కయు) రాగ = ఎఱ్ఱఁదనముచే

ఛ్చురితం = వ్యాప్తమైనదియు (పూయఁబడి నదియు) ఘనచ్ఛాయం =
దట్టమైన నీడఁగలదియు (మేఘకాంతిగలదియు)నగు విలాసకాననం =
క్రీడావనమును, (వకార బకారముల కభేదమొందుటవలన బిలాసకాననం;
బిలాసక = సర్పముల యొక్క ఆననం = జీవనసాధనమును) సుషు
ప్సయా = నిదురింపవలయునని కోరికచే, హరిః = విష్ణువు అంభసాం,
నిధిమివ = ఉదకములకు నిధియగు సముద్రమును వలె, వివేళ = ప్రవే
శించెను.

“అంభసాం నిధిమివ వివేళ” యని విష్ణువు సముద్రమును వలె
నలుఁడు విలాస వనమును ప్రవేశించెనని చెప్పుట వలన సుషమాం
కారము. అది శ్లేషతో ననుప్రాణితము.

సమాసములు :

విలాసకాననమ్ : విలాసస్య కాననమ్ = విలాస కాననమ్, తత్ = విలాస
కాననమ్.

బిలాస కాననమ్ : బిరే-ఆసతే ఇతి = బిలాసకాః, బిలాసకానామ్, అన
నమ్ = బిలాస కాననమ్ - తత్ - బిలాసకాననమ్.

క్షోణిపతిః : క్షోణ్యాః పతిః = క్షోణిపతిః.

ధృతీచ్ఛయా : ధృత్యామిచ్ఛా = ధృతీచ్ఛా = తయా ధృతీచ్ఛయా.

ప్రవాళరాగచ్ఛురితమ్ : ప్రవాళానాం రాగః, ప్రవాళరాగః, ప్రవాళ
రాగేణ ఛ్చురితమ్ = తత్ = ప్రవాళరాగచ్ఛురితమ్.

ఘనచ్ఛాయమ్ : ఘనా చ్ఛాయా యస్మిన్ తత్ = ఘనచ్ఛాయం = తత్ =
ఘనచ్ఛాయమ్, ఘనానాం చాయా యస్మిన్ సః = ఘనచ్ఛాయః =
తం = ఘనచ్ఛాయమ్.

భావము :

శ్రీ మహా విష్ణువు పవడంపు గాంతులతో నుపలిప్తమై మేఘకాంతితో
నొప్పుచు, సర్పములకు నివాస భూమియై, జీవనము గల్పించు సముద్రమును,
నిదురింపఁ బ్రవేశించిన విధముగ నలమహారాజు సుఖమును కాంక్షించి చిగుర్లు

టాకులఁ గాంతులతో, బూయఁబడినదియు, దట్టమైన నీడగలదియునగు నుద్యానమునుఁ బ్రవేశించెను.

శ్లో॥ వనాంతపర్యంతముపేత్య సస్పృహం
క్రమేణ తస్మిన్నవతీర్ణదృక్పథే ।
న్యవర్తి దృష్టిప్రకరైః పురొకసా
మనువ్రజద్బంధుసమాజబంధుభిః॥

౭౫

ప॥ వి॥ వనాంతపర్యంతమ్ । ఉపేత్య । సస్పృహం । క్రమేణ । తస్మిన్ ।
అవతీర్ణ దృక్పథే । న్యవర్తి । దృష్టిప్రకరైః । పురొకసామ్ । అను
వ్రజద్బంధు సమాజ బంధుభిః ।

టీక॥ అనువ్రజద్బంధుసమాజబంధుభిః; అనువ్రజత్ = స్నేహము వలన
వెంబండించుచున్న, బంధు సమాజ = చుట్టముల సంఘముతో, బంధు
భిః = సమానములగు, పురొకసాం = నగరవాసుల యొక్క దృష్టిప్రక
రైః, = దృష్టి సమూహములచే, వనాంత పర్యంతం; వనాంత = అడవి
యంచు యొక్క, పర్యంతం = అవధిని, వనాంత = జల ప్రాంతము
యొక్క, పర్యంతం = అవధిని, సస్పృహం = అభిలాష యుక్తముగ,
ఉపేత్య = వెళ్లి, క్రమేణ = క్రమముగా, తస్మిన్ = ఆ నలుఁడు అవతీర్ణ
దృక్పథే; అవతీర్ణ = అతిక్రమింపఁ బడిన దృక్పథే = నేత్ర విషయము
కాగా, న్యవర్తి = మఱియొక (దృష్టి సమూహములు మఱియొకటి యని
యర్థము)

“అనువ్రజద్బంధుసమాజబంధుభిః” - అని బంధు సమా
జముతో సమానముగ దృష్టులు చెప్పఁ బడుటవలన నిట నుపమాలంకా
రము “అవనాంతాదోదకాంతాత్ ప్రియం పాంథమను వ్రజేత్” అని
వనాంతము వఱకును, నీటి వఱకును, ప్రియమైన బాటసారిని బ్రయాణ
కాలమం దనుసరింపవలయునని శాస్త్రముండుటవలన, నిట నలుని వెంట
వచ్చి బంధువుల దృష్టి సమూహము నలుని యుద్యానవనము వఱకును
వెంబడించి సాగనంపినవి.

సమాసములు:-

వనాంతం : వనస్య అంతః = వనాంతః వనాంతస్య పర్యంతః = వనాంత
పర్యంతః, తం, వనాంతపర్యంతమ్.

సస్పృహమ్ : స్పృహయా సహితం యథా తథా = సస్పృహమ్.

అవతీర్ణ దృక్పథే : దృశోః పంథా = దృక్పథః, అవతీర్ణః = దృక్పథః
యేన సః = అవతీర్ణ దృక్పథః = తస్మిన్ = అవతీర్ణ దృక్పథే.

దృష్టి ప్రకరైః : దృష్టినాం ప్రకరాః = దృష్టి ప్రకరాః, తైః = దృష్టి
ప్రకరైః.

పురౌకసామ్ : పురం-ఓకః యేషాం తే, పురౌకసః, తేషాం, పురౌకసామ్.

అనువ్రజద్బంధుసమాజబంధుభిః : బంధూనాం సమాజః = బంధు
సమాజః, అనువ్రజంశ్చసౌ బంధుసమాజశ్చ = అనువ్రజద్బంధు
సమాజః, అనువ్రజద్బంధు సమాజేన బంధవః = అనువ్రజద్బంధు
సమాజబంధవః = తైః, అనువ్రజద్బంధుసమాజబంధుభిః.

భావము :

నలుడు విలాస వనమున కేగునపుడు పౌరుల యొక్క చూడ్కుల
సమూహములు, వెంబడించి సాగనంపు బంధువులతో సమానములై యా నలుని
ఉద్యానవనము వఱకును సాగనంపి (నీటి పట్టు వఱకును సాగనంపి) యతడు
దృష్టి విషయమును, దాటిపోగనే యా పౌరుల చూడ్కులు మఱలి వచ్చినవి.
తమ యింటి నుండి బంధువులు ప్రయాణ మగునపుడు వారిని నీటిపట్టు వఱకును
సాగనంపి తిరిగి వచ్చుట ధర్మము గాన నాధర్మమిట పౌరదృష్టులచే నిర్వహింపఁ
బడినది.

శ్లో॥ తతః ప్రసూనే చ ఫలే చ మంజుశే

స సమ్మృభీనాంగుశినా జనాధిపః।

నివేద్యమానం వనపాల పాణినా

వ్యలోకయత్కానరామణీయకమ్॥

౭౭

ప. వి. తతః । ప్రసూనే । చ । ఫలే । చ । మంజుశే । సః । సమ్మృభీవాంగు
శినా జనాధిపః । నివేద్యమానం । వనపాలపాణినా । వ్యలోకయత్ । కానరా
మామణీయకమ్ ।

అర్థము:- తతః = వనమునుఁ బ్రవేశించిన తర్వాత. సః = ఆ జనాధిపః = నలమహారాజు. మంజుశే = మనోహర మైన. ప్రసూనే = పుష్పవిషయ మందును ఫలే చ = ఫలవిషయమునందును. సమ్మఖీనాంగుళినాః సమ్మఖీన = ఎదుటనున్న వస్తువునుఁ బ్రదర్శించెడి. అంగుళినా = వ్రేలు గల వనపాలపాణినా. వనపాల = తోటమాలియొక్క. పాణినా = చేతిచే. నివేద్యమానం = చూపబడుచున్న, కాననరామణీయకం = ఉద్యాన సౌందర్యమును. వ్యలోకయత్ = చూచెను.

ఇచ్చట నలునకు ఉద్యాన సౌందర్యమును, వ్రేలిపెట్టి తోటమాలి చూపుట స్వాభావికముగాన, స్వభావోక్తి.

సమాసములు :

సమ్మఖీనాంగుళినా :- సమ్మఖిస్య దర్శి నీ = సమ్మఖీనా, సమ్మఖీనా, అంగుళిః యస్య సః = సమ్మఖీనాంగుళిః తేన = సమ్మఖీనాంగుళినా.

వనపాలపాణినా:- వనం పాలయతీతి = వనపాలః వనపాలస్య పాణిః = తేన వనపాలపాణినా.

కాననరామణీయకమ్ :- రమణీయస్య భావః = రామణీయమ్, కాననస్య రామణీయకమ్ = కాననరామణీయకమ్.

భావము:-

నలుఁడు ద్యానమును ప్రవేశించిన తర్వాత తోటమాలి. యా నలున కా యుద్యానములోని పుష్పములను, ఫలములను వ్రేలితో నిర్దేశించి చూపు చుండగా తానా యుద్యానము యొక్క సౌందర్యమునుఁ జూచెను.

శ్లో॥ ఫలాని, పుష్పాణి, చ పల్లవే కరే
వయోతిపాతోద్గతవాతవేపితే।
స్థితై స్సమాదాయ మహర్షివార్ధకా
ద్వనే తదాతిధ్యమశిషీ శాఖిభిః॥

౭౭

ప, వి. ఫలాని । పుష్పాణి । చ । పల్లవే । కరే । వయోతిపాతోద్గతవాతవే
పితే । స్థితైః । సమాదాయ । మహర్షి వార్ధకాత్ । వనే । తదాతిధ్యమ్ ।
అశిషీ । శాఖిభిః ।

టీక॥ వయోఽతి పాతోద్గతవాత వేపితే, వయః = పక్షుల యొక్క, (బాల్య వయస్సు యొక్క) అతిపాత = ఎగురుటచే (అతిక్రమణచే) ఉద్గత = సంభవించిన, వాత = గాలిచే, (వాత దోషముచే) వేపితే = కదలింపఁ బడిన (వణికింపఁ బడిన) వల్లవే = చిగురుటాకనెడి, కరే = చేతియందు (చిగురువంటి హస్తమందు) ఫలాని = పండ్లను, పుష్పాణి = పూలను సమాధాయ = ఉంచుకొని, స్థితైః = ఉన్నటువంటి, వనే = ఉద్యానమందలి, శాఖిభిః = వృక్షములచే (వేదశాఖల నధ్యయనము గావించినవారిచే) తదాతిధ్యమ్ : తత్ = ఆ నలునికైన, ఆతిధ్యం = అతిధి సత్కారము, మహర్షివార్ధకాత్ = వృద్ధులయిన మహర్షి సంఘము నుండి అశిక్షి = నేర్వఁ బడినది.

“తదాతిధ్యం శాఖిభి రశిక్షి” యని, “యా నలునికై యాతిధ్యము వృక్షములచే నేర్వబడినదా యేమి” యని చెప్పుటవలన నిటనుత్పేక్షలంకారము. ఇవాది వ్యంజకములు లేనందువలన నది గమ్యము. అదియు నిందలి రూపకశ్లేషలచేనుత్థాపితమై వానితో సాంకర్యమందుటవలన నాయలంకారముల కిందు సంకరము.

సమాసములు :

వయోఽతి పాతోద్గతవాతవేపితే : వయసామతిపాతః, వయోఽతిపాతః, వయోతిపాతేన ఉద్గతః, వయోతిపాతోద్గతః, వయోఽతిపాతోద్గతశ్చాసౌ వాతశ్చ, వయోతిపాతోద్గతవాతః, వయోతిపాతోద్గతవాతేన, వేపితః = వయోతి పాతోద్గతవాతవేపితః, తస్మిన్, వయోతి పాతోద్గతవాత వేపితే, మహర్షి వార్ధకాత్ : వృద్ధానాం సమూహః వార్ధకమ్ మహర్షీణాం వార్ధకమ్, మహర్షి వార్ధకమ్, తస్మాత్, మహర్షి వార్ధకాత్.

తదాతిధ్యమ్ : తస్య ఆతిధ్యమ్ = తదాతిధ్యమ్.

భావము:-

ఆవనమందలి వృక్షములు పక్షు లెగిరిపోవుటవలన నేర్పడిన గాలికిఁ గదలిన చిగురుఁ జేతియందు, ఫలములనుఁ బుష్పములను నుంచుకొనినవై, ఆ నలునికిఁ జేయఁనగు నాతిధ్యమును, వనమందలి వృద్ధులగు ఋషుల సంఘమున నేర్చుకొనినవో యనునట్లుండినవి.

ఆ వనమందలి వేదాధ్యయన సంపన్నులు వయస్సు గడచుటచే నేర్పడిన వాత దోషముచే వణకుచున్న హస్తములయందు ఫల పుష్పముల నుంచుకొని నలునికిఁ జేయఁదగు నాతిధ్యమును వృద్ధులగు మహర్షుల సంఘమునుండి నేర్చు కొనిరోయన్నట్లుండిరని శ్లేషచే నేర్పడు నర్థాంతరమునకు తాత్పర్యము.

శ్లో॥ వినిద్ర పత్రాళి గతాళికై తవా
న్మృగాంక చూడామణి వర్జనార్జితమ్ ।
దధానమాశాసు చరిష్ణు దుర్యశ
స్స కౌతుకీ తత్ర దదర్శ కై తకమ్॥

౭౮

ప॥ వి॥ వినిద్ర పత్రాళిగతాళికై తవాత్ । మృగాంక చూడామణి వర్జనార్జితమ్ ।
దధానమ్ । ఆశాసు । చరిష్ణు । దుర్యశః । సః । కౌతుకీ । తత్ర । దదర్శ ।
కై తకమ్.

టీక॥ వినిద్ర పత్రాళిగతాళికై తవాత్, వినిద్ర = వికసించిన, పత్ర = ఆకుల యొక్క, అళి = వరుసను, గత = పొందిన, అళి = తుమ్మెదలయొక్క కై తవాత్ = నెపమువలన, ఆశాసు = దిక్కులయందు, చరిష్ణు = సంచరించు స్వభావముగల, దుర్యశః = అపకీర్తిని, దధానం = ధరించుచున్న కై తకం = మొగలి పూవును, తత్ర = అవనమందు, కౌతుకీ(సన్) = కూతూహలముగలవాడై, సః = ఆ సలుఁడు, దదర్శ = చూచెను.

“వినిద్ర పత్రాళి గతాళికై తవాత్” అనునెడ, కై తవ శబ్దము చేఁ దుమ్మెదలయందలి యశిత్వమును మఱుగు పఱచి యందు నపకీర్తి త్వము నారోపించుటవలన పహ్నవాలంకారము. శివుఁడు మొగలి పూవు నకు శాప మొసంగుటవలన నది యతని పూజకు నిషిద్ధమై యా బహిష్కరణము వలన నపకీర్తినిఁ బొందినది.

సమాసములు :

వినిద్ర పత్రాళి గతాళికై తవాత్ : వినిద్రాణి చ, తాని పత్రాణి చ, వినిద్ర పత్రాణి, వినిద్ర పత్రాణామాశయః, వినిద్ర పత్రాశయః, వినిద్ర పత్రాళిః గతాః = వినిద్ర పత్రాళిగతాః, వినిద్ర పత్రాళి గతాశ్చ తాః ఆశయశ్చ, వినిద్ర పత్రాళి గతాశయః, వినిద్ర పత్రాళి గతాళీనాం, కై తవమ్,

వినిద్ర పత్రాశి గతాశి కై తవమ్ = తస్మాత్ వినిద్ర పత్రాశి గతాశి కై త
వాత్.

మృగాంక చూడామణి వర్జనార్జితమ్ : మృగాంకః చూడామణిః యశ్యః
= మృగాంకచూడామణిః మృగాంక చూడామణినా వర్జనం, మృగాంక
చూడామణి వర్జనమ్, మృగాంక చూడామణి వర్జనేన ఆర్జితం, మృగాంక
చూడామణి వర్జనార్జితమ్, తత్ = మృగాంక చూడామణి వర్జనార్జితమ్.

దుర్యశః : దుష్టం చ తత్ యశశ్చ = దుర్యశః, తత్ = దుర్యశః.

కౌతుకీ : కౌతుకమస్య అస్తీతి = కౌతుకీ.

కై తకమ్ : కేతక్యాః కుసుమం = కై తకమ్.

భావము :-

ఆ యుద్ధానమునందు పూచిన పూరేకులపై వ్రాలి యున్న తుమ్మెదలను
నెపముతో పరమ శివుడు తన్ను పరిహరించుటవలని పాపముచే నేర్పడిన యప
కీర్తిని ధరించుచున్న నలుఁడు గాంచెను. పరమ శివుడు మొగలి పూవునకు
శాపము నొసంగుట చేనది యతని పూజకు నిషిద్ధమని పురాణ ప్రసిద్ధి అప
కీర్తి నలుపుగ నుండటంవలన తుమ్మెదలపై నవి యారోపింపఁ బడినవి. కాన
తుమ్మెదలా మొగలి పూవులపై వ్రాలి నపుడు ఆ పూలు శివుడు వర్జించుటచే
సంప్రాప్తమైన యపకీర్తిని ధరించునట్లున్నవి.

శ్లో॥ వియోగభాజాం హృది కంటకైః కటు

ర్నిధీయసే కర్ణి శరస్మరేణ యత్ ।

తతో దురాకర్షతయా తదంతకృ

ద్విగీయసే మన్మథ దేహదాహినా॥

౭౯

ప. వి, వియోగభాజాం । హృది । కంటకైః । కటుః । నిధీయసే । కర్ణిశరః ।
స్మరేణ । యత్ । తతః । దురాకర్షతయా । తదంతకృత్ । విగీయసే ।
మన్మథదేహదాహినా ।

టీక॥ హే కై తక = ఓ మొగలిపూవు! యత్ = ఎందు వలన. స్మరేణ = మన్మ
ధునిచే, వియోగభాజాం = విరహులయొక్క. హృది = హృదయమందు.

కంటకైః = తన ముండచే. కటుః = తీక్షణమైన కర్ణి. శరః = కర్ణము
 లతోఁ గూడిన బాణముగ నిధీయసే = ప్రయోగింపఁబడుచున్నావో. తతః
 = అట్లు కర్ణిశర మగుట వలననే, దురాకర్షతయా = లాగుట కశక్య
 మగుట వలన, తదంతకృత్. తత్ = ఆ వియోగులకు. అంతకృత్ =
 హంతకమగుచు. మన్మథ దేహదాహినా = మన్మథుని దేహమును
 దగ్ధము గావించిన పరమేశ్వరునిచే. విగీయసే = నిందింపఁబడుచున్నావు.

ఇందు కైతకమునందు కర్ణిశరత్వమునారోపించుట వలన రూప
 కాలంకారము. ఈశ్వరుడు మొగలిపూవును నిందించుటకు. వియోగులనధి
 హింసించుట కారణము కాకపోయినను, దానిని కారణముగఁ జెప్పటవలన
 నుత్పేక్షలంకారము. వ్యంజకమును చెప్పనందు వలన నది గమ్యము అది
 పైరూపకాలంకారముచేనుత్పాతము గాననారెంటికిని సంకరము.

సమాసములు :-

వియోగభాజామ్ :- వియోగం భజంతీతి = వియోగభాజః. తేషాం =
 వియోగ భాజామ్.

కర్ణిశరః :- కర్ణీ చాసౌ శరశ్చ = కర్ణిశరః.

దురాకర్షతయా :- ఆక్రష్టమశక్యః = దురాకర్షః. దురాకర్షస్య భావః =
 దురాకర్షతా, తయా, దురాకర్షతయా.

తదంతకృత్ :- తేషామంతః = తదంతః. తదంతం కరోతీతి = తదంత
 కృత్

మన్మథదేహదాహినా :- మన్మథస్య దేహః = మన్మథదేహః. మన్మథ
 దేహస్య దాహీ = మన్మథదేహదాహీ. తేన = మన్మథదేహదాహినా.

భావము:

ఓ మొగలిపూవు! నీవు ముండతో తీక్షణమైన యిటువైపుల కర్ణముగల
 బాణముగ నేర్పడి, మన్మథునిచే వియోగులహృదయములయందు నాటఁబడు
 చున్నావు తర్వాతనాహృదయములనుండి లాగుటకశక్యమగుటవలన నీవా వియో
 గులకు మారకమగుచున్నావు ఇట్లు పరమశివునకు ద్వేషింపఁదగిన మన్మథునకు

నీవు సాధనమగుటవలననే యాతనివలన నీవు నిందింపఁబడుచున్నావు కానిమఱి యొక కారణము వలనగాదు.

శ్లో॥ త్వదగ్రసూచీసచివస్స కామినో
 ర్మనోభవస్సీవ్యతి దుర్యశఃపటౌ ।
 స్ఫుటం చ పత్నేః కరపత్రమూర్తిభిః
 వియోగిహృద్ధారుణీ దారణాయతే॥

౮౦

ప. వి. త్వదగ్రసూచీసచివః । సః । కామినోః । మనోభవః । సీవ్యతి । దుర్య
 శఃపటౌ । స్ఫుటం । చ । పత్నేః । కరపత్రమూర్తిభిః । వియోగి
 హృద్ధారుణీ । దారణాయతే ।

టీక॥ త్వదగ్రసూచీ సచివః, త్వత్ = నీ యొక్క. అగ్ర = కొనలనెడి.
 సూచీ=సూచులను. సచివః = సహకారముగాగల్గిన. సః = ఆ ప్రసి
 ధమైన. మనోభవః = మన్మథుఁడు. కామినోః = కామినీ కాముకులకు
 దుర్యశఃపటౌ; దుర్యశః = దీరత్వము లేనివారను సపకీర్తి రూపములగు
 పటౌ = వస్త్రములను, సీవ్యతి = కుట్టుచున్నాఁడు (కించ = మఱియు)
 కరపత్ర మూర్తిభిః = అంపపుటాకారము గల్గిన. పత్నేః = నీ యాకు
 లచే వియోగిహృద్ధారుణీః వియోగి = విరహులయొక్క. హృత్ =
 హృదయమనెడి. దారుణీ = కొయ్యయందు దారణాయతే = చేదించు
 వాఁడుగ నాచరించుచున్నాడు. స్ఫుటం = స్పష్టము,

“దుర్యశఃపటౌ” అని యపకీర్తిని వస్త్రములుగఁ రూపించుట
 వలన రూపకాలంకారము. వియోగిహృద్ధారుణీ యని వియోగుల హృద
 యమును కొయ్యతో రూపించుటవలన మఱియొక రూపకాలంకారము.
 దారణాయతే యని మన్మథుని చేదకుని వలెఁ జెప్పుట వలన ఉపమాలం
 కారము. అది ‘వియోగిహృద్ధారుణీ యనునెడ హృదయ దారుణును
 రూపకముతో ననుప్రాణితము.

ఋలు :

త్వదగ్రసూచీ సచివః :- తవ అగ్రాణి = త్వదగ్రాణి. త్వదగ్రాణ్యేవ గాచ్యః. తదగ్రసూచ్యః, త్వదగ్రసూచ్యః సచివాఃయస్య సః = త్వదగ్ర సూచీసచివః.

కామినోః :- కామీ చ, కామినీ చ = కామినౌ. తయోః = కామినోః.

మనోభవః :- మనసి-భవతీతి = మనోభవః.

దుర్యశఃపటౌ :- దుష్టే చ తే యశసీ చ = దుర్యశసీ. దుర్యశసీ ఏవ పటౌ దుర్యశకఃపటౌ. తౌ = దుర్యశఃపటౌ.

కరపత్ర మూర్తిభిః :- కరపత్రస్య మూర్తి రివ మూర్తిః. యేషాం తే. కరపత్ర మూర్తయః తైఃకరపత్రమూర్తిభిః

వియోగి హృద్దారుణి :- వియోగినాం హృదయమ్ = వియోగి హృద యమ్, వియోగిహృదయమేవ దారు = వియోగి హృద్దారు = తస్మిన్ వియోగి హృద్దారుణి

దారణాయతే :- దారణ ఇవ ఆచరతీతి = దారణాయతే.

:

మొగలిపువ్వాఃమన్మథుఁడు నీకొనలనెడి సూదులలో కామునకును లికిని నపకీర్తియనెడి వస్త్రమును గుట్టుచున్నాడు. అంపమువలె నుండు. కులచే విరహుల హృదయమనెడి కొయ్యను నరకువాఁడుగ నామన్మథు ఁచున్నాడు. ఇది స్పష్టము.

శ్లో॥ ధనుర్మధుస్విన్న కరోఽతిభీమజా
పరం పరాగైస్తవ ధూళిహస్తయన్ ।
ప్రసూనధన్వా శరసాత్కరోతి మా
మితి క్రుధాక్రుశ్యత తేన కైతకమ్॥

ప. వి. ధనుర్మధుస్విన్నకరః | అతిభీమజాపరం | పరాగైః | తవ | ధూళిహస్తయన్
ప్రసూనధన్వా | శరసాత్ | కరోతి | మామ్ | ఇతి | క్రుధా | అక్రుశ్యత |
తేన | కైతకమ్ ||

టీక || హేకై తక = ఓ కేతక పుష్పమా! ప్రసూన ధన్వా = పుష్పములను
ధనుస్సునందు కలిగిన మన్మధుడు, మధుస్విన్న కరః = మధు = మక
రందముచే. స్విన్న = తడిపిన. కరః = చేయితలవాడై. తవ = నీ
యొక్క. పరాగైః = పుప్పొడిచే. ధూళిహస్తయన్ = మాటి మాటికి.
ధూళిని చేతికిఁ బట్టించుకొనిన వానిగఁ దన్నుఁ జేసికొనుచు అతిభీమ
జాపరం. అతి = మిక్కిలి. భీమజా = దమయంతియందు. పరం =
ఆసక్తినిఁ బొందిన. మాం = నన్ను. శరసాత్ = బాణములకు వశముగ
కరోతి = చేయుచున్నాడు. ఇతి = ఈ మూడుశ్లోకములయందును చెప్పిన
రీతిగ. తేన = ఆరాజుచే. క్రుధా = కోపముతో. కైతకం = మొగలిపూవు
అక్రుశ్యత = ఆక్రోశింపఁబడెను.

సమాసములు :

ధనుర్మధు స్విన్నకరః : ధనుషః - మధు = ధనుర్మధు, ధనుర్మధునా
స్విన్నో = ధనుర్మధు స్విన్నో, ధనుర్మధు స్విన్నో కరో యస్య సః
ధనుర్మధు స్విన్నకరః.

అతిభీమజాపరం : భీమాత్ జాయత ఇతి = భీమజా, భీమజాయాం పరః
= అతి భీమ జాపరః, అత్యంతం భీమజా పరః = అతి భీమజా పరః
తమ్ = అతి భీమజా పరమ్.

ధూళి హస్తయన్ : ధూళిభిః ఉద్వాసిత హస్తమాత్మానం కరోతీతి, ధూళి
హస్తయన్.

ప్రసూనధన్వా : ప్రసూనాని ధనుషి యస్య సః ప్రసూనధన్వా, లేదా -
ప్రసూనం ధనుః యస్య సః = ప్రసూనధన్వా.

శరసాత్ : శరాణామధీనః = శరసాత్ - తం - శరసాత్.

కైతకమ్ : కేతక్యాః పుష్పమ్ = కైతకమ్.

భావము :

ఓ కేతకీ పుష్పమా ! పూవిల్లుడగు మన్మథుడు, తన పూవిల్లు నుండి ప్రవించెడి మకరందముతోఁ దడిసిన హస్తములు గలవాడై, నీ పుష్పాదులను తన చేతికిఁ బట్టించుకొనిన వాడై, ధనస్సును జాలనీక గట్టిగఁ బట్టుకొని, దమ యంతిపై మిక్కిలి యాసక్తిఁ జెందిన నన్ను బాణములకుఁ లక్ష్మము గావించు కొనుచున్నాడు. నీ పుష్పాడి లేచిచో వతని చేతినుండి విల్లు జారిపోవుట వలన నతఁడు నన్నేమి చేయఁగలడని యీ విధముగ రాజు కోపముతో మొగలి పూవు పైఁ దన యాక్రోశమును వెల్లడిఁ జేసెను.

శ్లో విదర్భ సుభ్రాస్తన తుంగతాప్తయే
ఘటానివాఽపశ్యదలం తపస్యతః ।
ఫలాని ధూమస్య ధయానధోముఖాన్
స దాడిమే దోహదధూపిని ద్రుమే॥

౮౨

ప॥ వి॥ విదర్భ సుభ్రాస్తన తుంగతాప్తయే । ఘటాన్ । ఇవ । అపశ్యత్ ।
అలం । తపస్యతః । ఫలాని । ధూమస్య । దయాన్ । అధోముఖాన్ ।
సః । దాడిమే । దోహద ధూపిని । ద్రుమే.

టీక॥ సః = ఆ నలుఁడు, దోహదధూపిని; దోహద = అకాలమున వృక్షములు పుష్పించుటకు సాధనమైన, సంస్కార రూపమైన ధూపముగల, దాడిమే ద్రుమే = దాడిమ వృక్షమందు, ఫలాని = పండ్లను, విదర్భ సుభ్రాస్తన తుంగతాప్తయే; విదర్భ సుభ్రా = విదర్భ దేశపు సుందరియగు దమ యంతియొక్క, స్తన = స్తనములయొక్క, తుంగతా = ఔన్నత్యము యొక్క, ఆప్తయే = ప్రాప్తికై, అలం = మిక్కిలి, తపస్యతః = తపస్సు జేయునవియును, ధూమస్య = ధూమమును, ధయాన్ = పానము చేయునవియును, అధోముఖాన్ = ముఖమును క్రిందికి వార్చినవియునగు ఘటానివ = కుండలనువలె, అపశ్యత్ = చూచెను.

“ఘటానివ” యని దాడిమపండ్లను కుండలుగ నుత్పేక్షించుట వలన నుత్పేక్షింపఁకారము — వృక్షములకును, లతలకును, నకాలమున,

పుష్ప ఫలముల నొసంగునట్లు చేసెడి సంస్కారము దోహద మనఁబడునని శబ్దారవమునఁ జెప్పఁబడినది. అదెట్లన—

“తరుగుల్మ లతాదీనానుకాలే కుశలైః కృతం ।

పుష్పాద్యుత్పాదకం ద్రవ్యం దోహదం స్యాత్తు తత్క్రియా”
మ టి యు, మేక పొలసు నీటితో దడుపుచు, మేక వెంట్రుకలతోడను, మేక పొలసుతోడను పొగవేయుట దాడిమచెట్లు ఫలించుటకు శ్రేష్టమైన దోహదమని చెప్పఁబడియున్నది. అదెట్లన—

“మేషా మిషాంబు సంసేక స్తత్కేశా మిష ధూపవమ్ ।

శ్రేయానయం ప్రయోగో హి దాడిమీఫల వృద్ధయే”. అని,
మ టి యు దాడిమచెట్లు పెద్ద పండ్లను నిండుగఁ గాయుటకును విశేష దోహద క్రియలు శాస్త్రములయందుఁ జెప్పఁబడియున్నవి.

సమాసములు :

విదర్భ సుభ్రూస్తనతుంగ తాప్తయే : విదర్భాణాం సుభ్రూః, విదర్భ సుభ్రూః, విదర్భ సుభ్రువః స్తనౌ = విదర్భ సుభ్రూస్తనౌ. విదర్భ సుభ్రూస్తనయోః తుంగతా, విదర్భ సుభ్రూస్తన తుంగతా, విదర్భ సుభ్రూస్తన తుంగ తాయాః, ఆప్తిః. విదర్భ సుభ్రూస్తన తుంగతాప్తిః, తస్యై = విదర్భ సుభ్రూస్తన తుంగతాప్తయే.

అధోముఖాన్ : అధః ముఖం యేషాం తే = అధోముఖాః, తాన్ = అధోముఖాన్.

దోహద ధూపిని : దోహదస్య ధూపః = దోహద ధూపః, దోహద ధూపః, అస్య అస్తేతి = దోహద ధూపీ, తస్మిన్ = దోహద ధూపిని.

భావము :

ఆ నలుఁడు దోహద ధూపముగల దాడిమీ వృక్షమందలి ఫలములనుఁ జూచి యవి దమయంతి దేవియొక్క స్తనముల యొన్నత్యము పొందుటకై తల క్రిందలై ధూపమును పానము గావించుచుఁ దపస్సు చేయుచున్న కుండలో యని భావించెను.

శో వియోగినీ మైక్షత దాడిమీమసౌ
 ప్రియాస్మృతే స్పృష్టముదీత కంటకామ్ ।
 ఫలస్తనస్థాన విదీర్ణరాగి హృ
 ద్విశచ్ఛుకాస్య స్మరకింశుకాశుగామ్॥

౮౩

ప॥ వి॥ వియోగినీమ్ । ఐక్షత । దాడిమీమ్ । అసౌ । ప్రియాస్మృతేః । స్పృష్టమ్ ।
 ఉదీతకంటకామ్ । ఫలస్తనస్థాన విదీర్ణ రాగి హృద్విశచ్ఛు కాస్యస్మరకిం
 శుకాశుగామ్.

టీక॥ అసౌ = ఈ నలుడు, ప్రియాస్మృతేః = ప్రియుని స్మరించుట వలన,
 స్పృష్టం = స్పృటముగ, ఉదీతకంటకామ్ = ఉదీత = ఉద్భవించిన కంటకాం
 కాం = తన శరీరమందలి ముళ్లనెడి రోమాంచములు గలదియు, ఫల
 స్తనస్థాన విదీర్ణరాగి హృద్విశచ్ఛు కాస్యస్మరకిం శుకాశుగామ్, ఫల =
 ఫలములనెడి స్తన = స్తనములను, స్థాన = స్థానమందు, విదీర్ణ = చీల్చి
 బడినదియు, రాగి = రక్తవర్ణముగలదియు (అనురాగము గలదియు)నగు
 హృత్ = హృదయమందు, విశత్ = ప్రవేశించుచున్న, శుకాస్య = చిలుక
 ముక్కునెడి, స్మర = మన్మధునియొక్క, కింశుక = మోదుగమొగ్గయను
 అశుగామ్ = బాణము గల్గిన, దాడిమీం = దాడిమయనెడి, వియోగినీం =
 విరహిణిని (వి = పక్షిల యొక్క యోగినీం = సంబంధముగల దానిని)
 ఐక్షత = చూచినది.

“దాడిమీం, వియోగినీమ్” అని, దాడిమయనెడి “విరహిణిని”
 అని రూపించుటవలన రూపకాలంకారము.

“శుకాస్య స్మరకింశుకా శుగామ్” అని చిలుక ముక్కును, మన్మ
 థుని మోదుగ పూవనెడి యమ్ముగఁ జెప్పుటవలనను రూపకాలంకారము.

“ఉదీత కంటకామ్” అని, ఉద్భవించిన ముళ్లనెడి రోమాంచ
 ములు గల్గినట్లు చెప్పుటవల్ల శ్లిష్ట రూపకము.

“రాగి హృత్” అని, ఎఱ్ఱదనము గలదియు, అనురాగము గల
 దియునని చెప్పుటవలన శ్లిష్ట.

సమాసములు :-

వియోగినీమ్ : వియోగః అస్యాః అస్తీతి = వియోగినీ, తాం = వియోగినీం, వీనాం యోగః = వియోగః, వియోగః అస్యాః అస్తీతి వియోగినీ తాం = వియోగినీమ్.

ప్రియస్మృతేః : ప్రియస్య స్మృతిః = ప్రియస్మృతిః, తస్యాః ప్రియస్మృతేః.

ఉదీత కంటకామ్ : కంటకా ఏవ కంటకాః = కంటకాః, ఉదీతాః కంటకాః యస్యాం సా ఉదీత కంటకా తామ్ = ఉదీత కంటకామ్.

ఫలస్తనస్థాన విదీర్ణరాగి హృద్విశచ్చ కాన్యస్మరకిం శుకాశుగామ్ : ఫలే ఏవ స్తనౌ = ఫలస్తనౌ, ఫలస్తనౌ వేవ స్థానం; ఫలస్తనస్థానం, ఫలస్తనస్థానే విదీర్ణం, ఫలస్తనస్థాన విదీర్ణం రాగః అస్యాః అస్తీతి = రాగి, రాగి చ తత్ హృచ్చ = రాగి హృత్, ఫలస్తనస్థాన విదీర్ణం చ తత్ రాగి హృచ్చ = ఫలస్తనస్థాన విదీర్ణరాగిహృత్, ఫలస్తనస్థానవిదీర్ణరాగిహృది విశత్ = ఫలస్తన — హృద్విశత్, శుకన్య ఆన్యం = శుకాన్యమ్ హృద్విశచ్చ తత్ శుకాన్యం చ = ఫలస్తన - - - శుకాన్యమ్, కిం శుకమేవ అశుగః = కింశుకాశుగః స్మగన్య కింశుకాశుగః, స్మరకింశుకాశుగః, ఫల...శుకాన్య మేవ స్మరకింశుకాశుగః, యస్యాస్సా = ఫలస్తనస్థాన విదీర్ణరాగి హృద్వి శచ్చకాన్య స్మరకింశుకాశుగా, తామ్ ఫలస్తనస్థాన విదీర్ణరాగి హృద్విశచ్చకాన్య స్తనకింశుకాశుగామ్.

భావము :-

నలుడా యుద్ధానమందలి దాడిమను విరహిణిగ భావించుచున్నాడు ఆ దాడిమ ప్రియుని స్మరించుట వలన (బొడమిన రోమాంచములుగ గానవచ్చు తనముళ్లతో నిండిన దై తన ఫలము లనెడి స్తనముల యందు తొలి వేయుటచే జిందిన నెత్తుట నెట్టబారిన అనురాగముల హృదయమున (జొచ్చుకొనిన చిలుక ముక్క నెడి, మన్మధుని మోదుగపూవు బాణము గల్గిన విరహిణిగ (పక్షులతో గూడి నవిగ) గాంచెను. ఆ దాడిమ యందలి ముళ్లు పులకములవలె గానవచ్చుచున్నది.

దాని ఫలములనెడి సనములను చిలుకలు తమ ముక్కులచేఁ బొడుచుటవలన ఆ ఫలరసము స్రవించి హృదయమునకంటినది. ఎఱ్ఱని యా రసముచే నా హృదయము రాగముగలదై నది. అనురాగముగలదై నదని థ్వనిః ఫలరస మెఱుగనుండుట వలన నెత్తురుగగూడ భావింపఁబడినది. అట్టి రక్తమగు హృదయమున చొచ్చుకొనిన చిలుకముక్కు మన్మథుని బాణమగు మోదుగమొగ్గగ భావింపఁబడినది. ఇట్టి రోమాంచములనఁదగు కంఠకములతోడను, ఫలములనఁదగు సనములకడ చీల్చి యందుండిస్రవించిన రసరక్తముతోఁగమ్మిన హృదయమునుఁజొచ్చుకొనిన మన్మథుని మోదుగమొగ్గయమ్మనదగు చిలుకముక్కుతోడను నొప్పినదాడిమను విరహిణిగ నలుఁడు గాంచెను.

శ్లో॥ స్మరార్థచంద్రేషునిభే క్రశీయసాం
స్ఫుటం పలాశేఽర్థజుషాం పలాశనాత్ ।
స వృంతమాలోకత ఖండమన్వితం
వియోగిహృత్థండిని కాలఖండజమ్॥

౮౪

వ॥ వి॥ స్మరార్థచంద్రేషునిభే । క్రశీయసాం । స్ఫుటం । పలాశే । అర్థజుషాం । పలాశనాత్ । సః । వృంతం । ఆలోకత । ఖండం । అన్వితం । వియోగి హృత్థండిని । కాలఖండజం ।

టీక॥ సః = ఆ నలుడు స్మరార్థచంద్రేషునిభే, స్మర = మన్మథునియొక్క. అర్థచంద్ర = అర్థచంద్రాకారమగు ఇషు = బాణముతో. నిభే = సమానమైనదియు వియోగిహృత్థండిని; వియోగి = విరహాలయొక్క. హృత్ = హృదయములను. ఖండిని = భేదించునదియు. క్రశీయసామ్ = విరహముచే మిక్కిలి కృశించిన. అధ్వజుషామ్ = బాటసారులయొక్క. పలాశనాత్; పల = మాంసమును. అశనాత్ = తినుటవలన. స్ఫుటం = స్పష్టముగ. పలాశే = పలాశమను సార్థకనామముగలదియునగు మోదుగమొగ్గయందు అన్వితం = అతికియున్న. వృంతం = తొడిమెను. కాలఖండజం = యక్ష్మత్తనెడి యవయవమునుండి యుద్భవించిన ఖండం =

“వృంతం కాలఖండజమ్” అని మోదుగతొడిమెను యక్ష్మత్థండముగఁ జెప్పుటవలన నిట వ్యస్తరూపకము యక్ష్మత్తు మనుష్యశరీరమున కుడిభాగముననుండు నల్లని మాంసఖండము. “పలాశనాత్ పలాశ” మ్మని బాటసారుల మాంసమును తినుటచే పలాశమను సార్థకనామమేర్పడినదని నిర్వచనమిచ్చుటవలన నిరుక్తాలంకారము.

సమాసములు :

స్మరార్థచంద్రేషునిభే. ఇషవః అర్థచంద్రా ఇవ = అర్థచంద్రేషవః = స్మరస్య అర్థచంద్రేషవః = స్మరార్థచంద్రేషవః. స్మరార్థచంద్రేషుభిః సదృశమ్ స్మరార్థచంద్రేషునిభమ్: తస్మిన్: తస్మిన్ = స్మరార్థచంద్రేషునిభే—

పలాశే :- పరిమత్నాతీతి = పలాశః. తస్మిన్ పలాశే.

అధ్వజుషామ్:- అధ్వాసం జుషస్తీతి = అధ్వజుషః = తేషామ్. అధ్వజుషామ్.

పలాశనాత్:- పరిశ్య ఆశనమ్ = పలాశనమ్ తస్మాత్ పలాశనాత్॥

వియోగిహృత్థండిని:- వియోగినాం హృంది = వియోగిహృంది. వియోగిహృదాంఖండి = వియోగిహృత్థండి తస్మిన్ వియోగిహృత్థండిని.

కాలఖండజే:- కాలఖండాత్ జాయత ఇతి = కాలఖండజమ్ తస్మిన్ = కాలఖండజే.

భావము :

నలుఁడు మోదుగపూవును జూచి భావించిన విధమిందు వర్ణింపఁబడినది. ఆ మోదుగపూవు మన్మథుని యర్థచంద్రాకారపు బాణము వలె నుండి విరహముచే కృశించిన బాటసారుల మాంసమును భక్షించుట వలన, పలాశమని సార్థకనామమును వహించినది. అట్టి మోదుగపూవునకు వెనుకనతికియున్న తొడిమను అది వియోగహృదయములను భేదించి వారి మాంసమును భక్షించుట వలన నతికిన యక్ష్మత్తుయొక్క ముక్కగా నలుఁడు భావించెను.

శ్లో॥ నవా లతా గంధవహేన చుంబితా
కరంబితాంగీ మకరందశీకరైః ।
దృశా నృపేణ స్మితశోభికుట్మలా
దరాదరాభ్యాం దరకంపిణీ పపే॥

రా५

ప॥ వి॥ నవా । లతా । గంధవహేన । చుంబితా । కరంబితాంగీ । మకరందశీకరైః ।
దృశా । నృపేణ । స్మితశోభికుట్మలా । దరాదరాభ్యాం । దరకంపిణీ । పపే ।

టీక॥ గంధవహేన = వాయువుచే, చుంబితా = తాకఁబడినదియు (గంధవహేన
= చందనముపూసికొనిన పురుషునిచే. చుంబితా = వీక్షింపఁబడినదియు)
మకరందశీకరైః : మకరంద = పుష్పరసముయొక్క. శీకరైః = బిందువు
లచే కరంబితాంగీ; కరంబిత = మిళితమైన. అంగీ = శరీరముగలదియు
(కరంబిత = తడిసిన. అంగీ = శరీరముగలదియు) స్మితశోభికుట్మలా;
స్మిత = వికసించుటచే. శోభి = శోభించు. కుట్మలా = మొగ్గులుగలదియు
(స్మిత = చిఱునవ్వుచే. శోభి = ప్రకాశించు. కుట్మలా = మొగ్గులవంటి
దంతములుగలదియు) దరకంపిణీ; దర = కొంచము. కంపిణీ = కదలు
చున్నదియు. (దర = భయముచే. కంపిణీ = వణకుగలదియునగు)
నవా = నూతనమైన. లతా = తీగె, (తీగెవంటి కాంత) నృపేణ =
రాజుచే. దరాదరాభ్యాం; దర = భయముతోడను. ఆదర = ఆశతో
డను. పపే = చక్కగా చూడఁబడినది.

ఇచ్చట ప్రస్తుత లతావిశేషణముల సామ్యముచే నప్రస్తుతమగు
నాయికావృత్తాంతము ప్రతీయమానమగుటవలన సమాసోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :

గంధవహేన:- గంధం వహతీతి = గంధవహః తేన = గంధవహేన.

కరంబితాంగీ:- కరంబితమ్ అంగం యస్యాస్యా = కరంబితాంగీ

మకరందశీకరైః:- మకరందస్య శీకరైః = మకరందశీకరైః తైః =
మకరందశీకరైః.

స్మితశోభికుట్మలా:- స్మితేన శోభీని = స్మితశోభీని, స్మితశోభీని
కుట్మలానియస్యాస్స = స్మితశోభికుట్మలా.

దరాదరాభ్యామ్:- దరశ్చ అదరశ్చ = దరాదరౌ. తాభ్యాం = దరా
దరాభ్యామ్.

దరకంపినీ:- దరం కంపినీ = దరకంపినీ. దరేణ = కంపినీ = దర
కంపినీ.

భావము ;

గాలిచే తాకఁబడినదియు, మకరందబిందువులచేఁ దడిసినదియు, వికాస
ముచే శోభించు మొగ్గలుగలది కొంచముకదలుచున్నదియునగు నవలతను నలుఁడు
భయాదరముతోడ జూచెను.

శరీరమునకు గంధము పూసికొనిన పురుషుని చే వీక్షింపఁబడినదియు
శరీరమందలి స్వేదబిందువులచే తడిసినదియు చిఱునగవుచే శోభించు మొగ్గల
వంటి దంతములుగలదియు, భయముచేఁ గంపించునట్టి యొక నూతనమగు
కాంతచూడఁబడినది.

శ్లో॥ విచిన్వతీః పాంథపతంగహింసనై
రపుణ్యకర్మాణ్యశికజ్జలచ్ఛలాత్ ।
వ్యలోకయచ్ఛంపకకోరకావళి
స్స శంఖరారేర్భలిదీపికా ఇవ॥

౮౬

ప॥ వి॥ విచిన్వతీః । పాంథపతంగహింసనైః । అపుణ్యకర్మాణి । అశికజ్జలచ్ఛలాత్ ।
వ్యలోకయత్ । చంపకకోరకావళిః । సః । శంఖరారేః । బలిదీపికాః । ఇవ ।
పాంథపతంగహింసనైః, పాంథ = బాటసారులనెడి. పతంగ = పక్షుల
యొక్క. హింసనైః = వధించేత. అపుణ్యకర్మాణి = పాపకర్మములను.
అశికజ్జలచ్ఛలాత్; అశికజ్జల = కొటుకలవంటి తుమ్మెదలయొక్క.
చ్ఛలాత్ = నెపమువలన. విచిన్వతీః = సంపాదించునట్టి. చంపకకోర
కావళిః; చంపక = సంపెంగచెట్లయొక్క. కోరకావళిః = మొగ్గల వరు

సలను. శంబరారేః = మన్మథునియొక్క. బలిదీపికా ఇవ = పూజార్థపుదీప ములోయనునట్లు. సః = ఆ నలుఁడు వ్యలోకయత్ = చూచెను.

“అశికజ్జలచ్ఛలాత్” అని ‘కాటుకల వంటి తుమ్మెదల నెపముతో పాపకర్మములను వహించునట్లు’ చెప్పుటవలన, అశికజ్జలములయందు. అశికజ్జలత్వమును, నిషేధించి పాపకర్మత్వము నారోపించుటవలన అపహ్నవాలంకారము.

“బలిదీపికా ఇవ” యని సంపెంగ మొగ్గలను పూజాదీపములో యనునట్లున్నవని చెప్పుటవలన, ఉత్పేక్షలంకారము.

సమాసములు :

పాంథపతంగహింసనై :- పథి గచ్ఛంతీతి పాంథః, పాంథ ఏవ పతంగాః, పాంథ పతంగాః పాంథ పతంగానాం హింసనాని = పాంథ పతంగహింసనాని. తైః = పాంథ పతంగ హింసనైః

అపుణ్యకర్మాణిః పుణ్యస్య కర్మాణి = పుణ్య కర్మాణి, న పుణ్య కర్మాణి అపుణ్య కర్మాణి, తాని = అపుణ్యకర్మాణి.

అశికజ్జలచ్ఛలాత్ః ఆశయః కజ్జలానీవ = అశికజ్జలాని, అశికజ్జలాన్యే వ చ్ఛలమ్ = అశికజ్జ లచ్ఛలం, తస్మాత్ = అశికజ్జలచ్ఛలాత్.

చంపక కోరకావళీః చంపకస్య కోరకాః = చంపకకోరకాః, చంపక కోరకాణామ్ — ఆవళయః, చంపకకోరకావళయః = తాః = చంపక కోరకావళీః.

బలిదీపికాః బలేః దీపికాః, బలిదీపికాః తాః = బలిదీపికాః ॥

భావము :

ఆ యుద్ధానమందు సంపెంగ మొగ్గలపై కాటుకవంటి నల్లని తుమ్మెదలు వ్రాలియున్నవి. పక్షులవలె దీనులగు బాటసారులకు విరహవేదన నుద్దీపింపఁజేసి వారినందఱిని హింసించుటవలన సంప్రాప్తములగు పాపకర్మము లను చేర్చి పెట్టుకొనుచున్నవిగ నాసంపెంగమొగ్గలు తుమ్మెదలు వ్రాలుటవలన కానవచ్చున్నవి. మరియు నా సంపెంగమొగ్గలు కామోద్దీపకములగుట వలన

మన్మథుని పూజకై యుంచఁబడిన దీపము లోయనునట్లు కనఁబడుచున్నవి. పాపములు నలుపురంగు గల్గి యుండునని కవిసమముగాన నల్లని తుమ్మెదలు పాపములుగ భావింపఁబడినవి. మొగ్గలను, పూజాదీపములుగఁ జెప్పుటవలన. నా మొగ్గలపై వ్రాలిన తుమ్మెదలను, ఆ దీపపు మసిగ చెప్పుటకై కాటుకతోఁ బోల్చెను. అట్టి సంపెంగ పూలను నలుఁడు గాంచెను.

శ్లో॥ అమన్యతాసౌ కుసుమేషుగర్భజం
పరాగమంధంకరణం వియోగినామ్।
స్మరేణ ముక్తేషు పురా పురారయే
తదంగభస్మేవ శరేషు సంగతమ్॥

రా ౭

ప॥ వి॥ అమన్యతా అసౌ కుసుమేషుగర్భజం పరాగం అంధంకరణం వియోగినాం స్మరేణ ముక్తేషు పురా పురారయే తదంగభస్మ ఇవ శరేషు సంగతమ్।

టీక॥ అసౌ = ఈనలుడు, కుసుమేషు గర్భజమ్, కుసుమ = పుష్పములను, ఇషు = బాణములయొక్క అనగా మన్మథ బాణముల యొక్క గర్భజమ్ = లోపలనుండిఁ గల్గినదియు, వియోగినాం = విరహులకు, అంధంకరణం = గుడ్డితనముఁ గావించునదియునగు పరాగం = ధూళిని, పురా = పూర్వము, పురారయే = శివునికై స్మరేణ = మన్మథునిచే ముక్తేషు = విడునఁబడిన, శరేషు = బాణములయందు, సంగతం = తగుల్కొనిన, తదంగభస్మేవ = తత్ = ఆశివునియొక్క, అంగ = శరీరమందలి భస్మేవ = భస్మమోయనునట్లు అమన్యత = తలంచెను.

వి. “తదంగభస్మేవ” యని, పుష్పబాణముల యందలి పుష్పాడిని శివుని శరీరమందలి భస్మమో యనునట్లు చెప్పుట వలననుత్రేప్తజ్ఞలంకారము. పూర్వము మన్మథుఁడు శివునిపైఁ బ్రయోగించిన బాణము లివియే యని యభిప్రాయము. లేనిచో నీబాణములకు భస్మమంటుట కవకాశము లేదు.

సమాసములు :

కుసు మేషుగర్భజమ్:- కుసుమాన్యేవ ఇషవః = కుసు మేషవః, కుసు
మేషాణాంగర్భః = కుసు మేషుగర్భాత్ జాయత ఇతి = కుసు మేషుగర్భజః
తం, కుసు మేషుగర్భజమ్.

అంధంకరణమ్:- అనంధాః, అంధాః = క్రియంతే అనే నేతి = అంధం
కరణః, తం = అంధంకరణమ్.

తదంగభస్మ:- తస్య అంగం = తదంగం, తదంగస్య భస్మ = తదంగ
భస్మ = తత్ = తదంగభస్మ.

భావము :

ఆ యుద్ధానమందు కామబాణములగు పుష్పముల నుండి దూళి రాలు
చున్నది. అది వియోగుల నేత్రములలోఁ బడి వారినంధులనుఁ గావించుచున్నది.
అట్టి పుష్పాడిని నలుఁడు, పూర్వము మన్మథుఁడు శివునిపై ప్రయోగించిన, బాణ
ములకుఁ దగుల్కొనిన, యాశివునిమేన, బూసి కొనిన భస్మముగఁదలంచెను.
అప్పుడు శివునిపైఁ బ్రయోగించిన పుష్పబాణములే యుద్ధానమునందిప్పుడు
పుష్పాడిని వెదఁజల్లుచున్నవి.

శ్లో॥ పికాద్వనే శృణ్వతి భృంగహుంకృతై
ర్దశాముదంచత్కరుణం వియోగినామ్।
అనాస్థయా సూనకరప్రసారిణీం
దదర్శ దూనఃస్థలపద్మినీం నలః॥

౮౮

ప॥ వి॥ పికాత్ వనే శృణ్వతి భృంగహుంకృతైః దశామ్ ఉదంచత్కరుణం
వియోగినామ్ అనాస్థయా సూనకరప్రసారిణీం దదర్శ దూనః స్థల
పద్మినీం నలః।

టీ॥ వనే = ఉద్ధానము. పికాత్ = కోకిల నుండి భృంగహుంకృతైః; భృంగ
= తుమ్మెదల యొక్క హుంకృతైః = హుంకారములతో, వియోగినాం
= విరహాలయొక్క దశాం = అవస్థను, ఉదంచత్ కరుణమ్; ఉదంచత్

= ఉదయించిన కరుణం = కనికరముగలుగునట్లుగాఁ ఉదంచత్ = విక-
సించిన కరుణం = కరుణవృక్షము గలుగునట్లుగాఁ శృణ్వతి సతి = విను-
చుండగా, అనాస్థయా = వినుటకాసక్తి లేకుండుటచే, సూనకర ప్రసారి-
ణీమ్, సూన = పుష్పమను, కరం = చేతిని ప్రసారిణీం = చాపుచున్న,
స్థలపద్మినీం = మెట్టుతామగను నలః = నలుఁడు, దూనః = సంతాపము
జెందినవాడై దదర్శ = చూచెను.

వి. “సూనకరప్రసారిణీమ్” అని పుష్పమనెడి చేతినిఁ జాపు-
చున్నదో యనునట్లు చెప్పుటవలన నుత్తేజ్జలంకారము. వ్యంజకములగు
ఇవాదిశబ్దములనుఁ బ్రయోగించనందువలన నదియిట గమ్యము— కోకి-
లలు కూయునపుడు కరుణ వృక్షములు వికసించునని ‘ఉదంచత్కరుణ’
నునునెడ శ్లేష యాశ్రయింపఁబడినది.

సమాసములు :

భృంగహుంకృతైః— భృంగాణాం హుంకృతాని = భృంగహుంకృతాని,
తైః = భృంగహుంకృతైః ॥

ఉదంచత్కరుణమ్:— ఉదంచతీ కరుణా యస్మిన్ కర్మణి తత్యథా భవతి
తథా = ఉదంచత్ కరుణమ్.

అనాస్థయా:— న అస్థా = అనాస్థా, తయా. అనాస్థయా.

సూనకరప్రసారిణీమ్:— సూనమేవ కరః = సూనకరః సూనకరస్య
ప్రసారిణీ = సూనకరప్రసారిణీ = తాం సూనకరప్రసారిణీమ్.

స్థలపద్మినీం:— స్థలస్య పద్మినీ = స్థలపద్మినీ తాం = స్థలపద్మినీమ్.

భావము :

ఆ యుద్ధానమందు కోకిలలు కూయుచున్నవి. తుమ్మెదలు హుంకార-
ములు చేయుచున్నవి మెట్టుతామర గాలికిఁగదలుచున్నది. ఈ సందర్భమిట్లు వర్ణిం-
పఁబడినది తుమ్మెదల హుంకారముచే వియోగుఁకు విరహబాధ యుద్దీపిత మైన
దని కోకిల చెప్పుచుండగా నాయుద్ధానవనము మిక్కిలి కరుణతో వినుచున్నది.

ఆ వనమున కంటెను నెక్కువ కరుణగల్గిన మెట్టదామర యీ వియోగుల దుఃఖ గాథలను వినుటకు కూడ సహించనిదై గాలికిఁగదలుచుండుట వలన కాడతో గూడిన తన పుష్పమును హస్తముతో, ఆ వియోగుల దురవస్థనుఁ జెప్పవద్దని వారించునట్లుండినది. అట్టి మెట్టదామరను పరమదయానిధి యగు నలుఁడు దుఃఖ సంతప్తుడై కాంచెను.

శ్లో॥ రసాలసాలస్సమదృశ్యతామునా

స్ఫురద్ద్విరేఫారవరోషహుంకృతిః।

సమీరలోలై ర్ముకుళైర్వియోగినే

జనాయ దిత్సన్నివ తర్జనాభయమ్ ॥

౮౯

ప॥ వి॥ రసాలసాలః। సమదృశ్యతః। అమునా। స్ఫురద్ద్విరేఫారవరోషహుంకృతిః। సమీరలోలైః। ముకుళైః। వియోగినే। జనాయ। దిత్సన్। ఇవ। తర్జనాభయమ్।

టీక॥ అమునా = ఈ నలునిచే, స్ఫురద్ద్విరేఫారవరోషహుంకృతిః, స్ఫురత్ = ప్రకాశించుచున్న ద్విరేఫ = తుమ్మెదల యొక్క, ఆరవ = యంకారమనెడి, రోష = రోష ముతోఁగూడిన, హుంకృతిః = హుంకారము గల్గినదియు, సమీరలోలైః; సమీర = గాలికి, లోలైః = కదలుచున్న ముకుళైః = మొగ్గలచే, (మొగ్గలనెడి వ్రేళ్ళచే) వియోగినే = విరహము గల్గిన జనాయ = జవమునకై తర్జనాభయం = బెదిరించుటవలని, భయమును, దిత్సన్నివ = ఈయఁగోరుచున్నదో యనునట్లున్న, రసాలసాలః = మామిడిచెట్టు, సమదృశ్యత = చూడఁబడినది.

‘తర్జనాభయందిత్సన్నివ’ = అని, మామిడిచెట్టు గాలికిఁగదలు తన మొగ్గలచే బెదిరించుచున్నదో యనునట్లు చెప్పుటవలన ఉత్పేక్ష లంకారము— “స్ఫురద్ద్విరేఫారవరోషహుంకృతిః” అని తుమ్మెదల యంకారమును రోషయంకారముగ రూపించినందువలన రూపకము. ఈ రూపకముచే నాయుత్పేక్ష యుత్థాపితమై నది— ఆ రూపకోత్పేక్షలకిట సంకరము.

సమాసములు :

రసాలసాలః- రసాల ఇతి సాలః = రసాలసాలః ॥

స్ఫురద్ద్విరేఫారవరోషహుంకృతిః- ద్విరేఫాణామారవః = ద్విరేఫారవః,
రోషస్యహుంకృతిః = రోషహుంకృతిః, ద్విరేఫాణాంరవరోషహుం
కృతిఃద్విరేఫారవరోషహుంకృతిః, స్ఫురన్తి-ద్విరేఫారవరోషహుంకృతిః
యస్య సః = స్ఫురద్ద్విరేఫారవరోషహుంకృతిః

సమీరలోలైః = సమీరేణ లోలాః = సమీరలోలాః, తైః = సమీర
లైః ॥

తర్జనాభయమ్:- తర్జనాయాః భయమ్ = తర్జనాభయమ్-తత్ =
తర్జనాభయమ్-

దిత్సన్:- దాతుమిచ్ఛన్ = దిత్సన్.

భావము:-

ఆ యుద్ధానమునందు, తుమ్మెదల యుంకారమును, రోషహుంకారము
తో గూడిన మామిడిచెట్టును గాలికి గదలుచున్న మొగ్గలనెడి ప్రేళ్ళచే విరహు
లను బెదరించుచున్నటుగ నలు డు గాంచెను. మామిడిచెట్లు తుమ్మెద రొదలు
మామిడి మొగ్గలు మన్మథోద్దీపకములు గాన నీసన్నివేశము పై వర్ణనకు సరిపడి
నది.

శ్లో॥ దినే దినే త్వం తనురేధి రేఽధికం
పునఃపునర్మూచ్చ చ మృత్యుమృచ్చ చ।
ఇతీవ పాంథం శపతః పికాన్ ద్విజాన్
సఖేదమైక్షిష్ట స లోహితేక్షణాన్ ॥

౯౦

ప॥ వి॥ దినే । దినే । త్వం । తనుః । ఏధి । రే । అధికం । పునః । పునః ।
మూచ్చ । చ । మృత్యుం । ముచ్చ । చ । ఇతి । ఇవ । పాంథం । శపతః ।
పికాన్ । ద్విజాన్ । సఖేదమ్ । ఐక్షిష్ట । సః । లోహితేక్షణాన్ ।

టీక॥ రే = ఓరీ, (పాంథ = బాటసారీ) త్వం = నీవు దినేదినే = ప్రతిదిన
మందును అధికం = మిక్కిలి తనుః = కృశించినవాడుగ ఏధి = కమ్ము

పునఃపునః = మాటిమాటికి మూర్ఛ చ = మూర్ఛనుఁ బొందుము, మృత్యుం
 = మరణమును ఋచ్చ చ = పొందుము. ఇతి = అని. పాంథం =
 బాటసారిని. శపతః = శపించుచున్నవో యనునట్లున్న. లోహితేక్షణన్;
 లోహిత = ఎఱ్ఱనైన. ఈక్షణన్ = దృష్టులుగల్గిన పికాన్ = కోకిలను,
 ద్విజాన్ = పక్షులను, (బ్రాహ్మణులను) సః = అనలుఁడు సఖేదం =
 కష్టముతో ఐక్షిష్ట = చూచెను.

“పాంథం శపత ఇవ” యని బాటసారిని శపించుచున్నవోయను
 నట్లుగ కోకిలను, జెప్పుటవలన ఉత్ప్రేక్షలంకారము, వ్యంజకమునుఁ
 బ్రయోగించనందువలన నది గమ్యము.

సమాసములు:

లోహితేక్షణాన్:- లోహితే—ఈక్షణే యేషాం తే = లోహితేక్షణాః
 తాన్ = లోహితేక్షణాన్.

భావము :

“ఓరి బాటసారీ; నీవు ప్రతిదినము మిక్కిలి కృశించుము. మఱల మఱల
 మూర్ఛిల్లుము. మరణించుము.” అని నిత్యము త్రోవనడిచెడి విరహియగు బాట
 సారిని శపించుచున్న యెఱ్ఱటి నేత్రములుగల కోకిలలను (రోషముతో నెఱ్ఱని
 కండ్లుగల వానిని) (బ్రాహ్మణులను అనిధ్వని) విరహబాధననుభవించుచున్న
 నలుఁడు ద్విజశాపమన్వయించునను భయముతోఁ గూడినవాడై చూచెను.

శ్లో॥ అశిస్రజా కుట్మలముచ్చశేఖరం

నిపీయ చాంపేయమధీరయా దృశా ।

స ధూమకేతుం విపదే వియోగినా

ముదీతమాశంకితవానశంకత ॥

౯౧

ప॥ వి॥ అశిస్రజా । కుట్మలం । ఉచ్చశేఖరం । నిపీయ । చాంపేయం । అధీ
 రయా । దృశా । సః । ధూమకేతుం । విపదే । వియోగినాం । ఉదీతం ।
 అశంకితవాన్ । అశంకత ।

టీక॥ అశీస్రజా = తుమ్మెదల పంక్తిచే, ఉచ్చశేఖరం = ఉన్నతమగు శిరో
భూషణముగలవాఁడును, చాంపేయం = సంపంగె చెట్టునకు సంబంధించిన
కుట్మలం = మొగ్గను, అధీరయా = ధైర్యములేని దృశా = దృష్టిచే
నిపీయ = చక్కగఁ జూచి, ఆశంకితవాన్ = అస్పష్టమునొకదానిని సందే
హించినవాడై సః = ఆ నలుఁడు, వియోగినాం = విరహులకు విపదే =
అపదకై, ఉదీతం = ఉదయించిన, ధూమకేతుం = తోకచుక్కగా అశం
కత = ఊహించెను.

“ధూమకేతు మశంకత” అని తుమ్మెదలతోఁ గూడిన సంపెంగ
మొగ్గను ధూమకేతువుగ నూహించెననుటవలన నుత్త్రేక్షలంకారము—
‘న షట్పదో గంధఫలీ మజిఘ్రత్’ అని తుమ్మెదలు చంపక పుష్పములను
మూర్కొనవని ప్రసిద్ధి కాననిట తుమ్మెదల పంక్తి చంపక పుష్పముపై
నుండెననుట యెట్లు సరిపడునని శంకింపరాదు. తుమ్మెదలు చంపక పుష్ప
ములను మూర్కొనవనుట లేదు. అవి మూర్కొనును కాని మూర్కొనిన
క్షణమున మరణింపగలవు. అందువలన మూర్కొనవనెడి వాడుక
యేర్పడినదని కొందఱు చెప్పుదురు. కాని యిట్టిస్థలములలో చాంపేయ
మనగా నాగకేసరమని చెప్పవచ్చును. ‘చాంపేయః కేసరో నాగకేసరః
కాంచనాహ్వయః’ అని యమరమున చాంపేయ శబ్దమునకు నాగకేసర
మనియునర్థముగలదు.

సమాసములు:

అశీస్రజా:— అశీనాం స్రక్ = అశీస్రక్ = తయా = అశీస్రజా.

ఉచ్చశేఖరం:— ఉచ్చః శేఖరః యస్య తత్ = ఉచ్చశేఖరం తత్ =
ఉచ్చశేఖరమ్.

చాంపేయమ్:— చంపకస్య వికారః చాంపేయమ్, తత్ చాంపేయమ్.

అధీరయా:— న ధీరా = అధీరా, తయా = అధీరయా.

భావము:

తుమ్మెదల బారు, పైన వ్రాలినందు వలన దానినున్నతమగు శిరోభూషణ
ముగనుంచుకొనిన, సంపెంగ మొగ్గను మిక్కిలి భయముతో చూచి యానలుఁడ

నిష్టమొకటి రానున్నదని సంఘేహించినవాడై యా సంపెంగమొగ్గను, విరహుల కావదలనుఁ దెచ్చిపెట్టిడి ధూమకేతువని యూహించెను.

శ్లో॥ గళత్పరాగం భ్రమిభంగిభిః పత

త్ప్రసక్తభృంగావళినాగకేసరమ్।

స మారనారాచనిఘర్షణస్థల

జ్వలత్కణం శాణమివ వ్యలోకయత్॥ ౯౨

ప॥ వి॥ గళత్పరాగం । భ్రమిభంగిభిః । పతత్ । ప్రసక్త భృంగావళి । నాగ కేసరం । సః । మారనారాచ నిఘర్షణ స్థలజ్వలత్కణం । శాణమ్ । ఇవ । వ్యలోకయత్ ।

టీక॥ సః = ఆ నలుఁడు, గళత్పరాగం; గళత్ = రాలుచున్న పరాగం = ధూళిగలదియు. భ్రమిభంగిభిః; భ్రమి = గుండ్రముగ తిరుగుటలోని. భంగిభిః = విధములతో (ఉపలక్షితం = గుర్తింప బడినదియు) పతత్ = పడుచున్నదియు. ప్రసక్తభృంగావళి; ప్రసక్త = వ్రాలియున్న. భృంగావళి = తుమ్మెదలబారుగలదియునగు. నాగకేసరం = నాగకేసర పుష్పమును మారనారాచనిఘర్షణస్థలజ్వలత్కణమ్; మార = మన్మథుని యొక్క. నారాచ = బాణములు. నిఘర్షణ = సానఁబెట్టుటవలన. స్థలత్ = రాలుచున్నవియు. జ్వలత్ = మండుచున్నవియునగు. కణం = నిప్పుకణి కలుగల. శాణమివ = సాననువలె వ్యలోకయత్ = చూచెను.

“నాగకేసరం శాణమివ”యని, నాగకేసరపుష్పము మన్మథబాణ ములకుఁ బదనుఁబెట్టెడి సానయో యనునట్లు చూచుటవలననిఁట నుత్పేక్షలంకారము.

సమాసములు :-

గళత్పరాగమ్:- గళంతః పరాగాః యస్మాత్తత్ = గళత్పరాగమ్.

భ్రమిభంగిభిః:-భ్రమీణాం భంగయః = భ్రమిభంగయః, తాభిః = భ్రమి భంగిభిః

ప్రసక్తభృంగావళి:- భృంగానామావళిః భృంగావళిః ప్రసక్తా = భృంగా వళిః యస్మిన్ తత్ ప్రసక్తభృంగావళి. తత్ ప్రసక్తభృంగావళి

మారనారాచ నిఘర్షణసలజ్వలత్కణమ్:- మారస్య నారాచాః = మార
నారాచానాం నిఘర్షణం, మారనారాచనిఘర్షణం, మారనారాచనిఘర్షణేన
సలంతః = మారనారాచనిఘర్షణసలంతః మారనారాచనిఘర్షణసలంతశ్చ
తే జ్వలంతశ్చ = మారనారాచనిఘర్షణసలజ్వలంతః, మారనారాచ
నిఘర్షణసలజ్వలంతః కణాః యస్మిన్ సః మారవారాచనిఘర్షణసలజ్వల
త్కణః = తం మారనారాచనిఘర్షణసలజ్వలత్కణమ్.

భావము :

దూళిని రాల్చుచు, గుండ్రముగ భ్రమించు విధములుగల్గినదై, పడుచున్న
తుమ్మెదల బారులతో గూడిన నాగకేసరపుష్పమును మన్మథుని బాణములకు
పదనుజేయునపుడు రాల్చుచు, మండుచున్న నిప్పుకణికలుగల సానయని యా
నలుఁడు భావించెను. ఇందునల్లని తుమ్మెదల బారు సానవంటినాగకేసరముపై
వ్రాలి యున్నప్పుడవి సానబెట్టునపుడు చెదరుచున్న నిప్పుకణికలుగ భావింపఁ
బడినవి. నిప్పుకణికలు చల్లారగనే నల్లఁబడుట ప్రసిద్ధము. కావున తుమ్మె
దలతో వానికి పౌలిక సరిపడినది.

శ్లో॥ తదంగముద్దిశ్య సుగంధి పాతుకాః,

శిలీముఖాళిః కుసుమాద్గుణస్పృశః ।

స్వచాపదుర్నిర్గతమార్గణభ్రమా

త్స్మరస్వనంతీరవలోక్య లజ్జితః ॥

౯౬

ప॥ వి॥ తదంగమ్ । ఉద్దిశ్య । సుగంధి । పాతుకాః । శిలీముఖాళిః । కుసుమాత్ ।
గుణస్పృశః । స్వచాపదుర్నిర్గతమార్గణభ్రమాత్ । స్మరః । స్వనంతీః ।
అవలోక్య । లజ్జితః.

టీక॥ సుగంధి = పరిమళముగల. తదంగం = నలుని యొక్క శరీరమును.
ఉద్దిశ్య = గుఱిజేసికొని, గుణస్పృశః; గుణ = గంధాదిగుణమును.
(అల్లెత్రాటిని, స్పృశః = తాకునటువంటి) కుసుమాత్ = పుష్పమునుండి.
పాతుకాః = పరుగిడునట్టి. స్వనంతీః = శబ్దించుచున్న. శిలీముఖాళిః;
శిలీముఖ = తుమ్మెదలయొక్క. ఆళిః = బారులను. (శిలీముఖ = బాణ
ములయొక్క. ఆళిః = వరుసలను) అవలోక్య = చూచి. స్మరః =

మన్మథుడు స్వచాపదుర్నిర్గతమార్గణభ్రమాత్: స్వ = తనయొక్క.
చాప = వింటినుండి దుర్నిర్గత = క్రమము తప్పివెల్వడినమార్గణబాణ
ముల యొక్క. భ్రమాత్ = భ్రమవలన. లజ్జితః = సిగ్గు పడెను.
(నూనం = నిశ్చయము)

ఇచ్చట 'స్వచాపదుర్నిర్గతమార్గణభ్రమాత్' అని శబ్దించు శిలీముఖ
ములయందు తన బాణములని మన్మథునికి భ్రాంతి యేర్పడుట వలన
భ్రాంతిమదలంకారము.

'శిలీముఖ' శబ్దమునకు బాణములనియు, తుమ్మెదలనియు శ్లేషచేనర్థ
ద్వయముండుటవలన ఆశ్లేషచే భ్రాంతిమదలంకారము త్థాపితము.

"అవలోక్య లజ్జితః" శబ్దించు శిలీముఖములనుఁ దనబాణములని భ్రాంతి
జెంది మన్మథుడు సిగ్గుపడెనో యనునట్లుండెనని చెప్పుటవలన సుత్రేజ్ఞ
లంకారము. అది పై భ్రాంతిమదలంకారముచే నుత్థాపితముగాన నిందు
భ్రాంతిమత్-శ్లేషోత్పేక్షలకు సంకరము.

క్రమము తప్పి వెల్వడు బాణములు శబ్దించునని ప్రసిద్ధి గాన నట్టి
శబ్దించు శిలీముఖములను మన్మథుడు తన బాణములని భ్రాంతి పడెను.

సమాసములు :

తదంగమ్:- తస్య అంగమ్ = తదంగమ్. తత్ = తదంగమ్.

సుగంధి:- శోభనః గంధః యస్య తత్ = సుగంధి

శిలీముఖాళీ:- శల్యం ముఖే యేషాం తే = శిలీముఖాః శిలీముఖానామా
శయః = శిలీముఖాశయః తాః శిలీముఖాళీః.

గుణస్పృశ:- గుణం స్పృశ నీతి = గుణస్పృశః

స్వచాపదుర్నిర్గతమార్గణభ్రమాత్:- స్వస్య చాపః = స్వచాపః స్వచాపాత్
దుర్నిర్గతాః = స్వచాపదుర్నిర్గతాః స్వచాపదుర్నిర్గతాశ్చ తే మార్గణాశ్చ
= స్వచాపదుర్నిర్గతమార్గణాః. స్వచాపదుర్నిర్గతమార్గణానాంభ్రమః =
స్వచాపదుర్నిర్గతమార్గణభ్రమః తస్మాత్ = స్వచాపదుర్నిర్గతమార్గణ
భ్రమాత్.

భావము:-

మంచి పరిమళముగల నలుని శరీరమును గుఱివెట్టుకొని, పరిమళములు గల్గిన (మన్మథుని యల్లెత్రాటిలో, గూర్చబడిన) పుష్పములనుండి తుమ్మెదల బారులు (బాణపంక్తులు) శబ్దించుచు పరుగులిడుచున్నవి. వానిని గాంచి మన్మథుడు తన పూరిల్లునుండి వెల్వడిన బాణములు క్రమము తప్పి నడచినందువలన శబ్దించుచున్నవో యని భ్రాంతి పడి సిగ్గు పడెనో యనునట్లుండెను. ఇది నిశ్చయము.

శ్లో॥ మరుల్ల సత్పల్ల వకంటకైః క్షతం
సముచ్చరచ్చందనసారసౌరభమ్ ।
స వారనారీకుచసంచితోపమం
దదర్శ మాలారఫలం పచేళిమమ్॥

౯౪

వి॥ ప॥ మరుల్ల సత్పల్ల వకంటకైః । క్షతం । సముచ్చరచ్చందనసారసౌరభం ।
సః । వారనారీకుచసంచితోపమం । దదర్శ । మాలారఫలం । పచేళిమమ్॥

టీక॥ మరుల్ల సత్పల్ల వకంటకైః; మరుత్ = గాలిచే. లసత్ = చలించునట్టి. పల్ల వ = చిగుళ్ల యొక్క. కంటకైః = ముండ్లచే క్షతం = గాయపఱుప బడినదియు, (లసత్ = ప్రకాశించు. పల్ల వ = విటులయొక్క. కంటకైః = గోళ్ల చే. క్షతం = గాయపఱుపబడినదియు) సముచ్చరచ్చందనసార సౌరభమ్; సముచ్చరత్ = చుట్టును వ్యాపించుచున్న. చందనసార = చందనముయొక్కసారము వంటి. సౌరభం = పరిమళముగలదియు. (చందనసారముయొక్క పరిమళముగలదియు) వారనారీకుచసంచితోపమ్ వారనారీ = వేశ్యాస్త్రీలయొక్క. కుచ = స్తనములతో. సంచిత = సంపాదించబడిన ఉపమం = సామ్యముగలదియును, పచేళిమం = తనంతట పండినదియునగు మాలారఫలం = మారేడుపండును. దదర్శ = చూచెను.

“చందనసారసౌరభం”:- అని బిల్వఫలము పక్షమున చందన సారము వంటి పరిమళము గలది యు” నని చెప్పుట వలన నుపమాలంకారము.

వారనారీకుచసంచితోపమ్:- అని వేశ్యాస్తనములతో సంపాదింపఁ బడిన సామ్యము గల దని చెప్పుట వలన నుపమానింకారము.

సమాసములు:-

మరుల్ల సత్పల్ల వకంటకై :- మరుతా లసంతః మరుల్ల సంతః మరుల్ల సంత శ్చ తే పల్ల వాశ్చ మరుల్ల సత్పల్ల వాః మరుల్ల సత్పల్ల వానాం కంటకాః = మరుల్ల సత్పల్ల వకంటకాః = తైః = మరుల్ల సత్పల్ల వకంటకైః.
సముచ్చరచ్ఛందనసారసౌరభమ్:- సముచ్చరంశ్చాసౌ చందనసారశ్చ = సముచ్చరచ్ఛందనసారఃచందనశ్చసారః = చందనసారః సముచ్చరచ్ఛందనసారస్య సౌరభమివ సౌరభం యస్య తత్ = సముచ్చరచ్ఛందనసార సౌరభమ్. తత్ = సముచ్చరచ్ఛందనసారసౌరభమ్.

భావము :

ఆ యుద్ధానమందు గాలికి కదలు చిగుళ్లలోని ముళ్లచే గాట్లుపడిన దియు చందనసారమువంటి మరిమళము గల్గినదియు విటులవలన నఖిక్షతములు పొందినదియు, చుట్టును వ్యాపించిన చందనసారముయొక్క పరిమళము గలదియు వేశ్య యొక్కస్తనములతో పోలిక కల్గిన తనంతపండిన మాతేడు పండును నలుఁడు జూచెను.

శ్లో॥ యువద్వయీచిత్తనిమజ్జనోచిత
ప్రసూనశూన్యేతరగర్భగహ్వరమ్।
స్మరేషుధీకృత్య ధియా భయాంధయా
స పాటలాయాః స్తబకం ప్రకంపితః॥

ప॥ వి॥ యువద్వయీచిత్తనిమజ్జనోచితప్రసూనశూన్యేతరగర్భగహ్వరమ్ ।
స్మరేషుధీకృత్య , ధియా । భయాంధయా । సః । పాటలాయాః । స్తబకం ।
ప్రకంపితః ।

టీక॥ యువద్వయీచిత్తనిమజ్జనోచితప్రసూనశూన్యేతరగర్భగహ్వరమ్; యువ
యువతీయువకుల, ద్వయీ = జంటయొక్కచిత్త = మనస్సులను నిమజ్జన
= ముంచుటయందు ఉచిత = సమర్థములగు ప్రసూన = పుష్పములతో
శూన్యేతర = నిండిన గర్భగహ్వరమ్ = లోపలియవకాశముకల్గిన; పాట

లాయాః = పాటలవృక్షము యొక్క; స్తబకం = పూగు తిని భయాంధ
యా; భయ = భయముచే; అంధయా = మూఢమైన. ధియా = బుద్ధిచే;
స్మరేషుధీకృత్యః స్మర = మన్మథుని యొక్క ఇషుధీకృత్య = అంబు పొది
యని భావించి, సః = ఆనలుడు; చకంపే = వణకెను:

స్మరేషుధీకృత్య అని, పాటలవృక్షము యొక్క పూగు తియందు
మన్మథుని అంబు అపొది యను భ్రాంతి యేర్పడి నందువలన భ్రాంతి
మదలంకారము.

సమాసములు :

యువద్వయా చిత్త నిమజ్జనోచిత ప్రసూనశూన్యేతర గర్భగహ్వరమ్:—
యువా చ యువతిశ్చ = యువానౌ, యూనోః ద్వయా యువద్వయా;
యువద్వయ్యాః చిత్తే = యువద్వయ్యాచిత్తే; యువద్వ
య్యాచిత్తయోః నిమజ్జనం = యువద్వయ్యాచిత్త నిమజ్జనం యువద్వ
య్యాచిత్త నిమజ్జనే ఉచితాని; యువద్వయ్యాచిత్త నిమజ్జనోచితాని;
యువద్వయ్యాచిత్త నిమజ్జనోచితాని చ తాని ప్రసూనాని చ యువ
ద్వయ్యాచిత్త నిమజ్జనోచిత ప్రసూనాని శూన్యాత్ ఇతరం శూన్యేతరం
యువద్వయ్యాచిత్త నిమజ్జనోచిత ప్రసూనైః శూన్యేతరం = యువద్వ
య్యాచిత్త నిమజ్జనోచిత ప్రసూనశూన్యేతరం. గర్భస్య గహ్వరం = గర్భ
గహ్వరం: యువద్వయ్యాచిత్త నిమజ్జనోచిత ప్రసూనశూన్యేతరంగర్భ
గహ్వరం యస్య సః = యువద్వయ్యాచిత్త నిమజ్జనోచిత ప్రసూనశూన్యే
తరగర్భగహ్వరః తం, యువద్వయ్యాచిత్త నిమజ్జనోచిత ప్రసూనశూన్యే
తరగర్భగహ్వరమ్—

స్మరేషుధీకృత్యః— ఇషవః ధీయంతే అస్మిన్నితి ఇషుధిః స్మరస్య
ఇషుధిః = స్మరేషుధిః అస్మరేషుధిం స్మరేషుధిం సంపద్యమానం
కృత్వా = స్మరేషుధీకృత్య.

భయాంధయాః— భయేన అంధా = భయాంధా = తయా; భయాంధయా.

భావము :

అయుద్యాన మందు పాటలవృక్షము యొక్క పూగు తి యువతీయువకుల
మనస్సులను ముంచెడి పూలతో రోస నిండియుండగా దానినినలుడు భయమువలన

మూఢత్వమొందిన బుద్ధిచే, మన్మథుని యంబులపొదియని తలంచి మిక్కిలి కంపించెను. దమయంతీవిరహముచే బాధపడు నలునకు మతి చెడినందువలన పూగుతియందంబులపొది యను భ్రాంతి యేర్పడుట సహజము.

శ్లో॥ మునిద్రుమః కోరకితశ్శితిద్యుతి
ర్వనేఽమునాఽమన్యత సింహికాసుతః।
తమిస్రపక్షత్రుటికూటభక్షితం
కలాకలాపం కిల వైధవం వమన్ ॥ ౯౬

ప॥ వి॥ మునిద్రుమః। కోరకితః। శితిద్యుతిః। వనే। అమునా। అమన్యత। సింహికాసుతః। తమిస్రపక్షత్రుటికూటభక్షితం। కలాకలాపం। కిల। వైధవం। వమన్ ।

టీక॥ అమునా = ఈ నలునిచే; వనే = ఉద్యానమందు; కోరకితః = మొగ్గలు తొడిగిన; శితిద్యుతిః = (ఆకల యందు) నల్లనికాంతిగల్గిన; మునిద్రుమః = అగస్త్యవృక్షము (అవిశిచెట్టు) తమిస్రపక్షత్రుటికూటభక్షితం; తమిస్రపక్ష = కృష్ణపక్షమందు; త్రుటి = క్షయములయొక్క కూట = నెపముచే; భక్షితం = భక్షింపబడిన; వైధవం = చంద్రసంబధమైన కలాకలాపం = కళలసమూహమును; వమన్ = వెలుపలికిఁగ్రక్కుచున్న సింహికాసుతః = రాహువుగ. అమన్యత = తలంపబడెను.

ఇచ్చట ఆగస్త్యవృక్షము కోరకితత్వ శితిద్యుతిత్వ ధర్మములచే చంద్రకళలను వెడలఁగ్రక్కుచున్న రాహువుగ తలంపఁబడినట్లు చెప్పుటవలన ఉత్ప్రేక్షలంకారము. “త్రుటికూటభక్షితమ్” అని కళాక్షయమును నెపముగఁజెప్పి కూటశబ్దముచే క్షయమందు భక్షణమునారోపించుటవలన నపహ్నవాలంకారము. ఈయపహ్నవాలంకారముచే బైన యుత్ప్రేక్ష ఉత్తాపితమయినది కాన నారెంటికిని సంకరము.

సమాసములు:

శితిద్యుతిః ;— శితిః ద్యుతిః యస్య సః శితిద్యుతిః।

సింహికాసుతః;— సింహికాయాః సుతః = సింహికాసుతః

తమిస్రపక్షత్రుటికూటభక్షితమ్:— తమిస్రస్య పక్షః తమిస్రపక్షః తమి
స్రపక్షే త్రుటయః తమిస్రపక్షత్రుటయః, తమిస్రపక్షత్రుటయఏవకూ
టం తమిస్రపక్షత్రుటికూటం తమిస్రపక్షత్రుటికూటేన భక్షితః । తమిస్ర
పక్షత్రుటికూటభక్షితః తం తమిస్రపక్షత్రుటికూటభక్షితమ్ .

కలాకలాపమ్:— కలానాం కలాపః = కలాకలాపః తం, కలాకలాపమ్
వైధవం:— విధోరయం, వైధవః, తం వైధవమ్ .

భావము ;

ఆ యుద్ధానమందు మొగ్గులు వెసిన నల్లని యాకులుగల అవిశచెట్టు కృష్ణ
పక్షమందు కళలుక్షయించుట యను నెపముతో, భక్షింపఁబడిన చంద్రకళలను
వమనము జేయుచున్న రాహువే మోయని భావింపఁబడినది. అవిశచెట్టు నల్లగ
నుండుటవలన నది రాహువుగను దాని యందలి మొగ్గులు తెల్లగనుండుటవలన
చంద్రకళలుగను దలంబఁబడినది,

శ్లో॥ పురో హతాత్తిప్తతుషారపాండర
చ్ఛదావృతేర్వీరుధి బద్ధవిభ్రమాః ।
మిలన్నిమీలం విదధుర్విలోకితా
నభస్వతస్తం కుసుమేషుకేలయః॥

౯౭

ప॥ వి॥ పురః । హతాత్తిప్తతుషారపాండరచ్ఛదావృతేః । వీరుధి । బద్ధవిభ్రమాః ।
మిలన్ని మీలం । విదధుః । విలోకితాః । నభస్వతః । తం । కుసుమేషుకేలయః

టీక॥ పురః = ఎదుట, హతాత్తిప్తతుషారపాండరచ్ఛదావృతేః, హత = తటా
లున, ఆత్తిప్త = లాగఁబడిన తుషార = మంచుచే, పాండర = తెల్లని.
చ్ఛద = అకుల మొక్క. ఆవృతేః = ఆవరణముగల, (తుషార = మంచు
వలె' పాండర = తెల్లని, చ్ఛద = ఆచ్ఛాదించు వస్త్రముయొక్క ఆవృ
తేః = ఆవరణముగల) నభస్వతః = వాయువుయొక్క, వీరుధి = తీగె
యందు, బద్ధవిభ్రమాః = సంబద్ధమైన విలాసములు గల కుసుమేషు
కేలయః, కుసుమేషు = పూలబాణములుగల. మన్మధుని యొక్క కేలయః
= కామక్రీడలు, విలోకితాః = చూడఁబడినవై తం = ఆనలుని మిలన్ని
మీలం, మిలత్ = సంభవించివ, నిమీలం = కనులమూతగలవానినిగ,
విదధుః = చేసినది.

ఇచ్చట ప్రస్తుతము వాయువృత్తాంతము వలన నప్రస్తుత
మగు కాముకవృత్తాంతము స్ఫురించుచున్నది. గాన సమాసోక్త్యలంకారము
“నేక్షేతార్కం న నగ్నం త్రీం న చ సంసక్తమైథునామ్” అని శాస్త్రము
ననుసరించి ధీరోదాత్తుడగు నలుడు అవరణము దొలగిన త్రీని
దలపించుచున్న యా తీగెను చూచుట యధర్మమని కనులుమూసెను.
మఱియు నగ్నమయిన త్రీని చూచుట కామోద్దీపకమగుటవలనను కనులు
మూసెను. కాని సహజగంభీరుడగు నలుడు నిగ్రహశక్తి గల్గియుండుట
వలన నతని కనులమూతకిది కారణమనుటకంటెను ధర్మభంగ భీతియే
కారణమనుట యుచితము.

సమాసములు :

హఠాత్తిప్తతుషారపాండరచ్ఛదావృతేః— హఠాత్ అక్షిప్తా = హఠాత్తి
ప్తా, తుషారేణ పాండరః (తుషారవత్ పాండరః) = తుషారపాండ
రః, తుషారపాండరశ్చాసౌ ఛదశ్చ = తుషారపాండరచ్ఛదః తుషార
పాండరచ్ఛదస్య ఆవృతిః. తుషారపాండరచ్ఛదావృతిః హఠాత్తిప్తా
తుషారపాండరచ్ఛదావృతియేన సః హఠాత్తిప్త తుషారపాండరచ్ఛదా
వృతిః తస్య హఠాత్తిప్తతుషారపాండరచ్ఛదావృతేః॥

బద్ధవిభ్రమాః—బద్ధాః విభ్రమాః యాసు తాః, బద్ధవిభ్రమాః
తాః = బద్ధవిభ్రమాః

మిలన్నిమీలమ్— మిలంతీ నిమీలా యస్య సః మిలన్నిమీలః తం
మిలన్నిమీలమ్.

కుసుమేషుకేలయః— కుసుమాని ఇషవః యస్య సఃకుసుమేషుః, కుసుమే
షోః కేలయః, కుసుమేషుకేలయః

భావము :

నలుని యెదుట గాలికి ఆకులు రాలి మంచుచే దెల్లగ గానవచ్చుచు
నావరణము (దొలిగినవై దినమొలయగు త్రీని దలపించు తీగె పెవిలా బద్ధములగు
వాయువుయొక్క మన్మథక్రీడలు నలుని కన్నుమూయించినవి. వివస్త్తయగు
త్రీయందు వాయువుయొక్క కామక్రీడలు దీపకములై విరహాయగు తనను

మిక్కిలి దుఃఖమును తెచ్చిపెట్టువనెడి భీతియు వివస్త్తయగు స్త్రీనిజూచుటధర్మ
భంగమనెడి భీతియు కనులు మూసికొనుటకు కారణములు.

శ్లో॥ గతా యదుత్సంగతలే విశాలతాం
ద్రుమాః శిరోభిః ఫలగౌరవేణ తామ్ ।
కథం స ధాత్రీమతిమాత్రనామితై
ర్న వందమానానభినందతి స్మ తాన్ ॥ ౯౮

ప॥ వి॥ గతాః । యదుత్సంగతలే । విశాలతాం । ద్రుమాః । శిరోభిః । ఫలగౌర
వేణ । తామ్ । కథం । సః । ధాత్రీమ్ । అతిమాత్రనామితైః । న । వందమా
నాన్ । అభినందతి । స్మ । తాన్ ।

టీక॥ ద్రుమాః = వృక్షములు, యదుత్సంగతలే. యత్ = ఏభూమియొక్క
(ఏదాదియొక్క), ఉత్సంగతలే = పైప్రదేశమునందు, (ఒడియందు)
విశాలతాం = వృద్ధిని, గతాః = పొందినవో, తాం = అభూమిని.
(ఆ,దాదిని) ఫలగౌరవేణ = ఫలభారముచేత. (పుణ్యాధిక్యముచేత), అతి
మాత్రనామితైః, అతిమాత్ర = మిక్కిలియధికముగ, నామితైః =
వంచబడిన, శిరోభిః = కొనలచేతను (శిరస్సులచేతను) వందమానాన్
= తాకుచున్న (నమస్కరించుచున్న), తాన్ = ఆవృక్షమలను, సః
= ఆనలుఁడు, కథం = ఎట్లు, నాభినందతిస్మ = అభినందించఁడు, తప్పక
అభినందించును.

ఇచ్చట విశేషణబలముచే ప్రస్తుత ద్రుమవృత్తాంతము వలన
నప్రస్తుతమగు తల్లిని నమస్కరించుకుమార్తెల వృత్తాంతముస్ఫురించు
చున్నది గాన, సమాసోక్త్యలంకారము

సమాసములు :-

యదుత్సంగతలే:- యస్యాః ఉత్సంగః, యదుత్సంగః యదుత్సంగస్య
తలం = యదుత్సంగతలం, తస్మిన్, యదుత్సంగతలే.
ఫలగౌరవేణ:- ఫలానాం గౌరవమ్ = ఫలగౌరవం = తేన ఫలగౌరవేణ
ఫలస్యగౌరవం = ఫలగౌరవం, తేన = ఫలగౌరవేణ

అతిమాత్రనామితైః:- మాత్రామతిక్రాంతమతిమాత్రం = అతిమాత్రం
నామితాని = అతిమాత్రనామితాని తైః = అతిమాత్రనామితైః॥

భావము:-

ఆ యుద్ధానమందలి వృక్షములు భూమి యొక్క పైభాగమందుఁబెరిగి
నవై ఫలభారముచే మిక్కిలి వంగిన కొనలచే నాభూమిని స్పృశించుచు దాదియొడి
పైనుండి చక్కగా వర్ధిల్లి, పుణ్యాధిక్యముచే తలలు వాల్చి, నమస్కరింపు
సంతానములనుఁదలపించుచున్నవి. అట్టి వృక్షములను నలుఁదేల యభినందించఁడు
తప్పక ఆభినందింపగలఁడు.

శ్లో॥ నృపాయ తస్మై హిమితం వనానిలైః
సుధీకృతం పుష్పరసైః రహర్మహాః ।
వినిర్మితం కైతకరేణుభిస్సితం
వియోగినేఽదత్త న కౌముదీ ముదః॥

౯౯

ప॥ వి॥ నృపాయ । తస్మై । హిమితం । వనానిలైః । సుధీకృతం । పుష్పరసైః ।
అహర్మహాః । వినిర్మితం । కైతకరేణుభిః । సితమ్ । వియోగినే ।
అదత్త । న । కౌముదీ । ముదః॥

టీక॥ వనానిలైః = ఉద్ధానవనమందలి గాడ్పులచే, హిమితం = చల్ల (బలుచబడి
నదియు, పుష్పరసైః = వనమందలి గాలిచేఁదేబడిన పూలరసములతో
సుధీకృతం = అమృతముగఁజేయబడినదియు, కైతకరేణుభిః, కైతక
= మొగలి పూలయొక్క రేణుభిః = ధూళులచే సితం = తెల్లనిదిగ
వినిర్మితం = చేయబడిన, అహర్మహాః = అహః = పగటియొక్క,
ముదః = వెలుగనెడి, కౌముదీ = వెన్నెల, వియోగినే = విరహము
గల్గిన, తస్మై = ఆ నృపాయ = రాజునకు, ముదః = సంతోషములను
నాదత్త = ఈయలేదు.

“అహర్మహాః కౌముదీ” అని “పగటి వెలుగనెడి వెన్నెల” అని
చెప్పుటవలన వ్యస్తరూపకము.

సమాసములు :

పుష్పరసైః:- పుష్పాణాం రసాః = పుష్పరసాఃతైః = పుష్పరసైః
అహర్మహాః:- అహ్నాః మహాః = అహర్మహాః

కై తకరేణుభిః:- కేతక్యాః కుసుమం = కై తకం, కై తకస్య రేణవః
= కై తకరేణవః = తైః కై తకరేణుభిః

భావము:-

ఆయుద్ధానమందలి యెండ ఆ వన వాయువులచే జల్లబలుపబడిన
మకరందములతో నమృతముగఁజేయబడి మొగలి పుప్పొడులతో తెల్లబలుచఁ
బడి వెన్నెలగాఁజేయబడినది కాని యది విరహబాధఁజెందిన యా నలునకు
సంతోషము గల్గించలేదు.

శ్లో॥ వియోగభాజోఽపి నృపస్య పశ్యతా
తదేవ సాక్షాదమృతాంశుమాననమ్ ।
పికేన రోషారుణచక్షుషా ముహూః
కుహూరుతాఽహూయత చంద్రవై రిణీ॥ ౧౦౦

ప॥ వి॥ వియోగభాజః । అపి । నృపస్య । పశ్యతా , తత్ । ఏవ । సాక్షాత్ । అమృ
తాంశుం । ఆననం । పికేన । రోషారుణచక్షుషా । ముహూః । కుహూః ।
ఉత । ఆహూయత । చంద్రవై రిణీ ॥

టీక॥ వియోగభాజోఽపి = విరహము పొందినవాడైనను, నృపస్య = నల
మహారాజు యొక్క తత్ = ఆ, ఆననమేవ = ముఖమనెడి సాక్షాత్ =
ప్రత్యక్షమైన అమృతాంశుం = చంద్రుని, పశ్యతా = చూచుచున్నదియు,
(కావుననే) రోషారుణచక్షుషా, రోష = ఇంద్రుని చంద్రత్వమును వద
లలేదనెడి కోపముచే అరుణ = ఎఱ్ఱని చక్షుషా = కనులుగల పికేన =
కోకిలచే చంద్రవై రిణీ = చంద్రునికి శత్రువైన కుహూః = తనకూత
యనెడి కుహూవుఆనగా అమావాస్య, ముహూః = పలుమాటు ఆహూ
యత ఉత = పలువఁబడినదో యనునట్లుండినది.

“కుహూః” అని కోకిలధ్వనియగు కుహూవునే అమావాస్య యను కుహూవుతో రూపింపబడినది కాన శ్రిష్టరూపకము.

“కుహూరాహూయత ఉత” కుహూవు పిలువబడినదో యనునట్లుండి సదని చెప్పుటవలన ఉత్పేక్షలంకారము. ఇది ముందుచెప్పబడిన రూపకము నపేక్షించినదిగాన దానితో దీనికి సంకరము.

సమాసములు :

వియోగభాజః:- వియోగం భజతీతి = వియోగభాక్ = తస్య వియోగ భాజః

రోషారుణచక్షుషా:- రోషేణ అరుణే = రోషారుణే, రోషారుణే చక్షుషీ యస్య సః రోషారుణచక్షుః తేన = రోషారుణచక్షుషా

చంద్రవై రిణీ:- = చంద్రస్య వై రిణీ = చంద్రవై రిణీ

భావము :

విరహభాధననుభవించుచున్నను, నలుని ముఖమును ప్రత్యక్షచంద్రునితో సమాన కాంతిగలదిగఁజూచుచున్న కోకిల సహజముగ కనులెఱ్ఱగనున్నను ఇంకను నలుని ముఖము చంద్రత్వమును వీడలేదని రోషముతో కనులెఱ్ఱఁజేసి కొని కుహూవును తన పలుకుతో, కుహూవుని చెప్పఁబడు సమావాస్యను, పిలుచుచున్నదో యనునట్లుండినది, అమావాస్య చంద్రునికి శత్రువుగాన నా యమావాస్య వచ్చినచో నలముఖ చంద్రునకు కాంతి తఱుగును. దాని వలన విరహులను బాధించుటయే పనిగాఁగల్గిన కోకిల కిష్టసిద్ధియగును.

శ్లో॥ అశోకమర్ధాన్వితనామతాశయా

గతాన్ శరణ్యం గృహశోచినోఽధ్వగాన్ ।

అమన్యతావంతమివైష పల్లవైః

ప్రతీష్ఠకామజ్వలదప్రజాలకమ్ ॥

౧౦౧

ప॥ వి॥ అశోకమ్ । అర్ధాన్వితనామతాశయా । ఆగతాన్ । శరణ్యం । గృహశోచినః । అధ్వగాన్ । అమన్యత । అవంతమ్ । ఇవ । ఏషః । పల్లవైః । ప్రతీష్ఠకామజ్వలదప్రజాలకమ్ ।

టీక || ఏషః = ఈ నలుఁడు పల్లవైః = చిగుళ్లచే, ప్రతీష్ఠకామజ్వలదప్తజాల
కమ్ ప్రతీష్ఠ = ప్రతిగ్రహింపఁడి మఱుగుపఱచఁబడిన కామ = మన్మ
ధుని యొక్క జ్వలదప్త = జ్వలించు నాయుధములనెడి జాలకం = రేత
మొగ్గలగుత్తులుగల ఆశోకం = ఆశోకవృక్షమును అర్ధాన్వితనామతా
శయా; అర్ధ = శోకము లేనిదను సర్ధముతో అన్విత = కూడిన నామతా
= పేరుగల్గియుండుటతోని ఆశయా = అభిలాషతో శరణ్యం = రక్షిం
చుటయందు శక్తిగల్గినదని (మత్వా = తలంచి) ఆగతాన్ = వచ్చినటు
వంటి గృహశోచినః, గృహ = భార్యలనుగుఱించి శోచినః = దుఃఖించు
అధ్వగాన్ = బాటసారులను అవంతమివ = రక్షించుచున్నదోయనునట్లు
అమన్యత = తలంచెను.

“ఆశోకమర్ధాన్వితనామతాశయా” యని శోకము లేనిది
యశోకమని సార్ధకనామముగ నిర్వచనముచేయుట వలననిరుక్త్యలంకా
రము. “అమన్యతావంతమివ” యని యశోకవృక్షము బాటసారులను
రక్షించుచున్నదోయనునట్లు తలంపఁబడిన దని చెప్పుటవలన నుత్పే
క్షలంకారము.

సమాసములు :

ఆశోకమ్ :- అవిద్యమానఃశోకః యస్య సః = ఆశోకః తం. ఆశోకమ్
అర్ధాన్వితనామతాశయా :- అర్ధేన అన్వితం = అర్ధాన్వితం, అర్ధాన్వితం,
నామ యస్య సః, అర్ధాన్వితనామా. అర్ధాన్వితనామ్నః భావః = అర్ధాన్విత
నామతా, అర్ధాన్విత నామతాయామాకా. అర్ధాన్వితనామతాకా, తయా =
అర్ధాన్విత నామతాశయా

శరణ్యమ్ :- శరణే సాధుః = శరణ్యః ; తం = శరణ్యమ్
గృహశోచిన = గృహాన్ శోచంతీతి = గృహశోచినః తాన్ గృహ
శోభివః

అధ్వగాన్ :- = అధ్వని గచ్ఛంతీతి = అధ్వగాః = తాన్ = అధ్వగాన్
ప్రతీష్ఠకామజ్వలదప్తజాలకమ్ :- జ్వలంతి చ తాని అస్మాిణి చ = జ్వల
దస్మాిణి = కామస్య జ్వలదస్మాిణి = కామజ్వలదస్మాిణి కామజ్వల
దస్మాిణ్యేవ జాలకాని = కామజ్వలదప్తజాలకాని, ప్రతీష్ఠాని-కామజ్వల

దత్తజాలకాని యేన సః = ప్రతీష్ఠకామజ్వలదత్తజాలః, తమ్ = ప్రతీ
ష్ఠకామజ్వల దత్తజాలకమ్!

భావము :

మండుచున్న మన్మథాత్తములనెడి లేత మొగ్గల గుత్తులను చిగురుటాకు
లతో మఱుగుపఱచుకొని యశోకవృక్షమాయుద్యానమందున్నది. అట్లు చిగురు
టాకులతో నామన్మథాత్తములను మఱుగుబరచనిచో, విరాహులు వానినిజూచి
నంత మాత్రముననే మరణింతురు. అట్టి యశోకవృక్షము తమ శోకమును
బోగొట్టుటచే నశోకమని సార్థకనామము వహించునని యభిలాషచే, ప్రియు
రాండ్రగూర్చి దుఃఖించుచు శరణుబొందిన బాటసారుల నాయశోకము పైనఁ
జెప్పిన విధముగా రక్షించుచున్నదో యనునట్లు గానవచ్చుచున్నది. జ్వలించుమన్మ
థాత్తములను, చిగుళ్లలో నాయశోకము కప్పిపుచ్చి యాబాటసారులను మరణ
భయమునుండి తప్పించుటయు రక్షణయే యగుచున్నది.

శ్లో॥ విలాసవాపీతటవీచివాదనా

త్పికాళిగీతేశ్శిఖిలాస్యలాఘవాత్ ।

వనేఽపితౌర్యత్రికమారరాధ తం

క్వభోగమాప్నోతి న భాగ్యభాగ్జనః॥

౧౦౨

ప॥ వి॥ విలాసవాపీతటవీచివాదనాత్ : పికాళిగీతేః : శిఖిలాస్యలాఘవాత్ :
వనే । అపి । తౌర్యత్రికమ్ । ఆరరాధ । తం । క్వ । భోగమ్ । ఆప్నోతి । న
భాగ్యభాక్ । జనః ॥

టీక॥ విలాసవాపీతట వీచివాదనాత్, విలాసవాపీ = విహారపు నడకావి
యొక్క తట = గట్టునందలి వీచి = అలలయొక్క వాదనాత్ = వాయిం
చడమువలనను, పికాళిగీతేః, పిక = కోకిలయొక్కయు, అళి = తుమ్మెదల
యొక్కయు గీతేః = గానమువలనను, శిఖిలాస్యలాఘవాత్, శిఖి =
నెమలియొక్క లాస్య = నృత్యమందలి లాఘవాత్ = నైపుణ్యము వలన
వనేఽపి = అడవియందును, తం = అనలుని, తౌర్యత్రికం = నృత్త-
గీత-వాద్యములు, మూడును ఆరరాధ = ఆరాధించెను. భాగ్యభాక్ =
భాగ్యముగల, జనః = జనము, క్వ = ఎక్కడ భోగం = సుఖమును.
వాఽఽప్నోతి = పొందదు.

“క్వ భోగమాప్నోతి న భాగ్యభాక్ జనః” అని భాగ్యవంతుడెక్కడ సుఖమనుభవించడను సామాన్యవిషయముచే తౌర్యత్రికము నలుని సేవించుటయను విశేషార్థము సమర్థింపఁబడినదిగాన నిటనర్థాంతరన్యాసము॥

సమాసములు :

విలాసవాపీతటవీచివాదనాత్:- విలాసస్య వాపీ = విలాసవాపీ, విలాసవాప్యాః, తటం = విలాసవాపీతటం, వీచీనాం వాదనం = వీచివాదనం, విలాసవాపీతటే వీచివాదనం = విలాసవాపీతటవీచివాదనం, తస్మాత్ = విలాసవాపీతటవీచివాదనాత్॥

పికాళిగీతే:- పికాళ్చ, అళయళ్చ = పికాళయః, పికాళీనాంగీతిః = పికాళిగీతిః, తస్యాః పికాళిగీతేః॥

శిఖిలాస్యలాఘవాత్:- లాస్యానాం లాఘవం = లాస్యలాఘవం, శిఖినాం లాస్యలాఘవం = శిఖిలాస్యలాఘవం, తస్మాత్ = శిఖిలాస్యలాఘవాత్॥

తౌర్యత్రికం:- తౌర్యాణాం త్రికం, తౌర్యత్రికం,

భాగ్యభాక్:- భాగ్యం భజతీతి = భాగ్యభాక్

భావము :

ఆ యుద్ధానవనమునందు విలాసపు నడబావిలోని యల్లుగట్టునకు గొట్టుట వలన వాద్యము, కోయిలలు తుమ్మెదలు చేసెడి, కుహారుంకారములచే గానము నెమళ్ళు నేర్పుతోనాడుట వలన నాట్యము అనునీ తౌర్యత్రికము నలుని వనముందును సేవించినవి భాగ్యవంతుడెందు సుఖముననుభవించడు? అంతటను సుఖము ననుభవింపఁగలడు. నలాడట్టిభాగ్యశాలిగాన నడవియందునునతడు తౌర్యత్రికము సేవించుటవలన సుఖమనుభవించెను.

శ్లో॥ తదర్థమధ్యాప్య జనేన తద్వనే
శుకా విస్మయః పటవస్తమస్తువన్ ।
స్వరామృతేనోపజగుళ్చ శారికా
స్తథైవ తత్సౌరుషగాయనీకృతాః ।

ప॥ వి॥ తదర్థమ్ । అధ్యాప్య । జనేన । తద్వనే । శుకాః । విస్పష్టాః । పటవః ।
తమ్ । అస్తువన్ । స్వరామృతేన । ఉపజగుః । చ । శారికాః । తథా ।
ఏవ । తత్పౌరుషగాయనీకృతాః ।

టీక॥ జనేన = సేవకజనమచే, తదర్థం = నలుని ప్రీతికై అధ్యాప్య = స్తుతు
లను చదివించి తద్వనే = ఆ యుద్ధానమందు. విస్పష్టాః = విడువఁ
బడిన, పటవః = స్పష్టమగు వాక్కుగల శుకాః = చిలుకలు, తం =
ఆనలుని, అస్తువన్ = స్తుతించినవి తథైవ = అట్లే తత్పౌరుషగాయనీ
కృతాః, తత్ = ఆనలుని యొక్క పౌరుష = పరాక్రమమునకు గాయనీ
కృతాః = గాయకురాండ్రుగఁ జేయఁబడిన, శారికాః = గోరువంకలు,
స్వరామృతేన = మధురమైన స్వరముతో, ఉపజగుః = గానముఁ
జేసినవి,

సమాసములు :-

తదర్థమ్:- తస్మై = తదర్థమ్

తద్వనే = తచ్చ తత్ వనం చ = తద్వనంతస్మిన్ = తద్వనే

స్వరామృతేన:- స్వరః అమృతమివ = స్వరామృతమ్, తేన = స్వరా
మృతేన ।

తత్పౌరుషగాయనీకృతాః:- పౌరుషస్య కర్మ = పౌరుషం తస్య పౌరుషం
= తత్పౌరుషం తత్పౌరుషస్య గాయన్యః = తత్పౌరుషగాయన్యః, అత
త్పౌరుషగాయన్యః తత్పౌరుషగాయన్యః కృతాః, తత్పౌరుషగాయనీకృ
తాః॥

భావము :

ఆ యుద్ధానవనమందలి సేవకజనము నలమహారాజు యొక్క ప్రీతికై
చిలుకలకు స్తుతులునేర్పి వనమందు వదలి పెట్టియుండిరి, ఆ చిలుకలు రాజు
రాగనే, స్పృహవచనములతో నాతనిని స్తుతిఁజేసినవి. ఆవిధముగనే, యానలుని
పరాక్రమమును గానముఁజేయునవిగ శిక్షణయీయఁబడిన గోరువంకలు, అమృ
తమువంటి మధురస్వరముతో రాజునుఁగాంచి, గానములు జేసినవి.

శ్లో॥ ఇత్తిష్టగంధాఢ్యమటన్నసౌ వనం
పికోపగీతోఽపి శుకస్తుతోఽపి చ।
అవిందతామోదభరం బహిఃపరం
విదర్భసుభ్రూవిరహేణ నాంతరమ్ ॥

౧౦౪

ప॥ వి॥ ఇతి॥ ఇష్టగంధాఢ్యమ్ । అటన్ । అసౌ । వనం । పికోపగీతః । అపి ।
శుకస్తుతః । అపి । చ । అవిందత । ఆమోదభరం । బహిః । పరం । విదర్భసు
భ్రూవిరహేణ । న । ఆంతరమ్ ।

టీక॥ ఇతి = ఇట్లు, ఇష్టగంధాఢ్యం, ఇష్టగంధ = సుగంధముతో, ఆఢ్యం =
నిండిన, వనం = ఉద్యానమును అటన్ = తిరుగుచున్న అసౌ = ఈ
నలుఁడు పికోపగీతోఽపి = పికః కోకిలలచే ఉపగీతోపి = గానముచేయఁ
బడినవాడై నప్పటికిని, శుకస్తుతోఽపి చ; శుక = చిలుకలచే, స్తుతోఽపి చ
= స్తుతింపఁబడినవాడై నప్పటికిని, పరం = కేవలము, బహిః =
వెలుపల. ఆమోదభరం = పరిమళభారమును, అవిందత = అనుభ
వించెను. విదర్భసుభ్రూవిరహేణ; విదర్భసుభ్రూ = విదర్భదేశపు
సుందరియగు దమయంతియొక్క, విరహేణ = వియోగముచే, ఆంతరం
= అంతరంగమునకు సంబంధించిన, ఆమోదభరం = ఆనందాతిశయ
మును, నాఽవిందత = అనుభవించలేదు.

సమాసములు:

ఇష్టగంధాఢ్యం:- ఇష్టగంధేన ఆఢ్యమ్, ఇష్టగంధాఢ్యమ్ తత్. ఇష్ట
గంధాఢ్యమ్.

పికోపగీతః:- పికై రుపగీతః = పికోపగీతః

శుకస్తుతః:- శుకైః స్తుతః = శుకస్తుతః

ఆమోదభరం:- ఆమోదస్య భరః = ఆమోదభరః, తం ఆమోదభరమ్
విదర్భసుభ్రూవిరహేణ:- విదర్భాణాం సుభ్రూః, విదర్భసుభ్రూః.
విదర్భసుభ్రువః విరహః, విదర్భసుభ్రూవిరహః, తేన విదర్భసుభ్రూ
విరహేణ.

ఆంతరమ్:- ఆంతరే భవః = ఆంతరః, తం = ఆంతరమ్.

భావము:-

ఈ విధముగ నలుడు మంచి పరిమళముతో నిండిన యా యుద్ధాన మందు సంచరించుచు, కోయిలలు గానముజేసినను, చిలుకలు స్తుతిజేసినను కేవలము పరిమళముల ననుభవించుటవలన, బాహ్యమైన ఆమోదము ననుభవించెను. కాని, దమయంతీవిరహముచే మానసికమగు నామోదముననుభవింప లేక పోయెను. మఱియు నా యుద్ధానములోని యుద్దీపకములగు కోకిల నాదములతోడను, తుమ్మెదల యుంకారములతోడను, పూచిన మొగలిపొదలతోడను చిగిర్చిన యశోకములవలనను, దమయంతీవిరహదుఃఖితుడగు నలునకు బాధ యినుమడించినది.

శ్లో॥ కరేణ మీనం నిజకేతనం దధత్

ద్రుమాలవాలాంబునివేశశంకయా ।

వ్యతర్కి సర్వర్తుఘనే వనే మధుం

స మిత్రమత్రానుసరన్నివ స్మరః॥

౧౦౫

ప॥ వి॥ కరేణ । మీనం । నిజకేతనం । దధత్ । ద్రుమాలవాలాంబునివేశశంకయా ।
వ్యతర్కి । సర్వర్తుఘనే । వనే । మధుం । సః । మిత్రమ్ । అత్ర ।
అనుసరన్ । ఇవ । స్మరః.

టీక॥ సః = ఆ నలుడు, నిజకేతనం; నిజ = తనదగు. కేతనం = ధ్వజము
తోని చిహ్నమగు, మీనం = చేపను, ద్రుమాలవాలాంబునివేశశంకయా;
ద్రుమ = చెట్ల యొక్క, అలవాల = పాజులలోని. అంబు = నీటిలో,
నివేశ = ప్రవేశించునను, శంకయా = భయముచే, కరేణ = చేతితో,
దధత్ = (మత్స్యరేఖలను నెపముచే) ధరించుచు, సర్వర్తుఘనే;
సర్వర్తు = సమస్తముతువులచే, ఘనే = నిండిన, అత్ర = ఈ, వనే =
ఉద్ధానమందు, మిత్రం = స్నేహితుడగు, మధుం = వసంతుని, అను
సరన్ = వెంబడించుచున్న, స్మర ఇవ = మన్మథుడువలె, వ్యతర్కి =
ఊహింపఁబడెను.

‘స్మర ఇవ వ్యతర్కి’ అని నలుడు మన్మథుడుగ నూహింపఁబడె
నని చెప్పుట వలన సుత్రేజ్ఞులంకాశము.

సమాసములు:

నిజకేతనం:- నిజం చ తత్ కేతనం చ = నిజకేతనం, తత్ = నిజ కేతనమ్.

ద్రుమాలవాలాంబునివేశశంకయా:- ద్రుమాణామాలవాలాః = ద్రుమాల వాలాః, ద్రుమాలవాలానామంబూని = ద్రుమాలవాలాంబూని. ద్రుమాల వాలాంబుషు నివేశః, ద్రుమాలవాలాంబునివేశః, ద్రుమాలవాలాంబుని వేశాత్. శంకా = ద్రుమాలవాలాంబునివేశశంకా. తయా ద్రుమాలవాలాం బునివేశశంకయా.

సర్వర్తుఘనే:- సర్వే చ తే ఋతువశ్చ = సర్వర్తువఃసర్వర్తుభిః ఘనం = సర్వర్తుఘనం = తస్మిన్ = సర్వర్తుఘనే.

భావము:-

ఆ యుద్ధానమందు హస్తమున మత్స్యరేఖతో నొప్పి విహరించుచున్న యా నలుఁడు తన ధ్వజచిహ్నమగు మీనము క్రిందఁబడి చెట్ల పాదులలోని నీట మునుగునను భయముతో దానిని చేతఁబెట్టుకొని, సమస్తఋతువులతో సమృద్ధమగు నా వనమందు తన చెలికాడను మధువును వెంబడించు మన్మథుడో యనునట్లు జనులచే నూహింపఁబడెను.

శ్లో॥ లతాబలాలాస్యకలాగురుస్తరు
ప్రసూనగంధోత్కరపశ్యతోహరః ।
అసేవతాముం మధుగంధవారిణీ
ప్రణీతలీలాప్లవనో వనానిలః॥

౧౦౬

ప॥ వి॥ లతాబలాలాస్యకలాగురుః । తరుప్రసూనగంధోత్కరపశ్యతోహరః ।
అసేవత । అముం । మధుగంధవారిణీ । ప్రణీతలీలాప్లవనః । వనానిలః ।

టీక॥ లతాబలాలాస్యకలాగురుః; లతా = తీగెలనెడు, అబలా = స్త్రీలకు, లాస్యకలా = మధురనృత్యవిద్యయందు, గురుః = ఉపదేష్టయు. తరు ప్రసూనగంధోత్కరపశ్యతోహరః; తరు = వృక్షములయొక్క, ప్రసూన = పుష్పములలోని, గంధోత్కర = పరిమళాతిశయమునకు, పశ్యతో హరః = ప్రత్యక్షచోరు డును, మధుగంధవారిణీ; మధు = మకరందమును

గంధవారిణి = తావినీటియందు, ప్రణీతలీలాప్లవనః ప్రణీత = చేయఁబడిన లీలాప్లవనః = విలాసపు జలములు గల, వనానిలః = పనవా యువు అముం = ఈ నలుని, అసేవత = సేవించినది,

“లతాబలాలాస్యగురుః” అని చెప్పుటవలన వాయువు నందలి మందగతియు, “తరుప్రసూనగంధోత్కరపశ్యతోహరః” యని చెప్పుటవలన వాయువునందలి పరిమళాతిశయము ద్యోతితములు.

“ప్రణీతలీలాప్లవనః” అని చెప్పుట వలన వాయువునందలి శైత్యము సూచితమైనది శైత్య-స్థానములు గల మంద మారుతము నలుని సేవించినది. గుణవస్తుడగు సేవకుడే యజమానుని రంజిల్లఁజేయును.

“లతాబలాలాస్యగురుః” అని లతలను, అబలలతో రూపించుట వలన రూపకము.

సమాసములు :

లతాబలాలాస్యగురుః :- లతా ఏవ అబలా : లతాబలాః, లతాబలానాం లాస్యం, లతాబలాలాస్యం, లతాబలాలాస్యే గురుః, లతాబలాలాస్యగురుః తం, లతాబలాలాస్యగురుం.

తరుప్రసూనగంధోత్కర పశ్యతోహరః :- తరూణాం ప్రసూనాని, తరుప్రసూనాని, తరుప్రసూనేషు గంధాః తరుప్రసూనగంధానాముత్కరః = తరుప్రసూనగంధోత్కరః పశ్యతః హరః = పశ్యతో హరః తరుప్రసూనగంధోత్కరస్య పశ్యతోహరః, తరుప్రసూనగంధోత్కర పశ్యతోహరః.

మధుగంధవారిణి :- గంధస్య వారి = గంధవారి మధ్వేవ, గంధవారి = మధుగంధవారి, తస్మిన్, మధుగంధవారిణి.

ప్రణీతలీలాప్లవనః :- లీలయా ప్లవనమ్, లీలాప్లవనం ప్రణీతం లీలాప్లవనంయేన సః = ప్రణీతలీలాప్లవనః.

వనానిలః :- వనస్య అనిలః = వనానిలః.

భావము :

అయుద్యానమందు, వనవాయువు, తీగెలనెడి స్త్రీలకు, మధుర నృత్యమును నేర్పుటకు గురువై, పూలనెత్తావికిఁ బ్రత్యక్షచోరుడై మకరందమును గింధోదకమున విలాసపుజలకములాడిన వాడై మాంద్యమును పరిమళమును చల్లఁదనమును వహించి యానలుని సేవించెను.

శ్లో॥ అథ స్వమాదాయ భయేన మంథనా
చ్ఛిరత్నరత్నాధికముచ్ఛితం చిరాత్ ।
నిలీయ తస్మిన్నివసన్నపాంనిధి
ర్వనే తటాకో దదృశేఽవనీభుజా ॥

౧౦౭

ప॥ వి॥ అథ । స్వమ్ । ఆదాయ । భయేన । మంథనాత్ । చిరత్నరత్నాధికమ్ । ఉచ్ఛితం । చిరాత్ । నిలీయ । తస్మిన్ । నివసన్ । అపాంనిధిః । వనే । తటాకః । దదృశే . అవనీభుజా ।

టీక॥ అథ = వనము చూచిన పదప. మంథనాత్ = చిలుకుట వలని. భయేన = భయముచే. చిరాత్ = చాల కాలము నుండి, ఉచ్ఛితం = సంపాదించఁబడిన, చిరత్నరత్నాధికమ్; చిరత్న = ప్రాచీనములగు, రత్న = రత్నములతో అధికం = నిండిన, స్వం = ధనమును, ఆదాయ = తీసికొని, తస్మిన్ = ఆ, వనే = వనమందు. నిలీయ = దాగికొని నివసన్ = నివసింపుచున్న, అపాంనిధిరివ = సముద్రమోయనునట్లు, తటాకః = కొలను, అవనీభుజా = నలమహారాజుచే, దదృశే = చూపఁబడినది.

“నిలీయ నివసన్నపాంనిధిరివ” యని, తటాకమును, ఆ వనమందు దాగిన సముద్రమోయని చెప్పుటవలన నుత్పేక్ష

సమాసములు :

చిరత్నరత్నాధికమ్ :- చిరత్నాని చ తాని రత్నాని చ = చిరత్నరత్నాని, చిరత్నరత్నైరధికమ్ = చిరత్నరత్నాధికమ్, అథవా చిరత్నరత్నాని—అధికాని యస్మిన్ తత్ = చిరత్నరత్నాధికం, తత్ = చిరత్నరత్నాధికమ్. అవనీభుజా :- అవన్యః భుక్ = అవనీభుక్ = తేన = అవనీభుజా.

భావము :

ఆ యుద్ధానమునుఁ జూచిన నలమహారాజుందలి కొలనుఁ జూచెను. మఱి దేవాసురులు తన్నుఁ జిరుకుదురేమో యని భయముతో, సముద్రుఁడు తాను చిరకాలమునుండి సంపాదించుకొనిన, ప్రాచీన రత్నములతో నిండిన తన సర్వస్వమును తీసి కొనివచ్చి ఆ వనమందొక మూల దాగి నివసించుచున్నాడో యను నట్లుగ నా కొలను నలమహారాజుచేఁ భావింపఁబడినది. ఇట్లు జెప్పుటవలన ఆ తటాకము విశాలమై వివిధరత్నములకు నాకర్షణ సముద్రమునుఁ దలపించు చున్నదని సూచితము.

శ్లో॥ పయోనిలీనాభ్రముకాముకావళీ
రదాననంతోరగపుచ్చసచ్చవీన్ ।
జలార్ధరుద్ధస్య తటాంతభూభిదో
మృణాళజాలస్య నిభాద్భభార యః॥

౧౦౮

ప॥ వి॥ పయోనిలీనాభ్రముకాముకావళీరదాన్ । అనంతోరగ పుచ్చసచ్చవీన్ । జలార్ధ
రుద్ధస్య । తటాంతభూభిదః । మృణాళజాలస్య । నిభాత్ । బభార । యః ,

టీక॥ యః = ఏ తటాకము. జలార్ధరుద్ధస్య; జల = నీటిచే, అర్ధరుద్ధస్య =
సగము మూయఁబడిన, తటాంతభూభిదః; తటాంత = గట్టునొద్ద- భూ
= భూమిని. భిదః = పెళ్లగించుకొనిన, మృణాళజాలస్య, మృణాళ
= తామరతూండ్ల యొక్క జాల = సమూహముయొక్క, నిభాత్ =
నెపకు వలన, అనంతోరగ పుచ్చసచ్చవీన్; అనంత = అదిశేషు డను
ఉరగ = సర్పముయొక్క, పుచ్చ = తోకతో, సచ్చవీన్ = సమానమగు
ధవళకాఁతులుగల పయోని లీనాభ్రము కాముకావళీరదాన్; పయః =
ఉదకమందు, నిలీన = దాగిన, అభ్రముకాముకావళీ అభ్రము =
అభ్రము ననెడి యాడయేనుగకు కాముకావళీ = ప్రియులైన ఐరా
వతముల పంక్తియొక్క, రదాన్ = దంతములను, బభార = వహిం
చెను.

“పయోని లీనాభ్రముకాము కావళీరదాన్” అని తటాకమందు
“అభ్రముకాము కావళీ” యని పెక్కు ఐరావతములనుఁ జెప్పుట

వలన సముద్రమందొక ఐరావతమే యుండుటచే దానికంటెనిందాధిక్యము
సిద్ధించుట వలన వ్యతిరేకాలంకారము.

సమాసము :

పయోనిలీనాభ్రముకాముకావశీరదాన్ :- పయసి నిలీనాః = పయోనిలీనా,
అభ్రమోః కాముకాః అభ్రముకాముకాః, అభ్రముకాముకానామావశయః
అభ్రముకాముకావశయః, పయోనిలీనాశ్చ తాః అభ్రముకాముకావశయశ్చ
పయోనిలీనాభ్రము కాముకావశయః. పయోనిలీనాభ్రము కాముకావశీనాం
రదాః పయోనిలీనాభ్రము కాముకావశీరదాః తాన్ = పయోనిలీనాభ్రము
కాముకావశీరదాన్ -

అనంతోరగ పుచ్చసచ్చవీన్ :- అనంత ఇతి ఉరగః, అనంతో
రగః, అనంతోరగస్య పుచ్చః, అనంతోరగపుచ్చః, సమానా చ్చవిః
యోషాం తే = సచ్చవయః, అనంతోరగేష సచ్చవయః, అనంతోరగ
సచ్చవయః, తాన్ అనంతోరగ పుచ్చఃచ్చవీన్ -

జలార్ధరుద్ధస్య :- అర్ధే రుద్ధం = అర్థరుద్ధం, జలేన అర్థరుద్ధమ్
= జలార్ధరుద్ధమితస్య జలార్ధరుద్ధస్య -

తటాంతభూభిదః :- తటస్య అంతః = తటాంతః, తటాంతే
భూః, తటాంతభూః తటాంతభువం భిన్ తీతి = తటాంతభూభిత్, తస్య
= తటాంత భూభిదః -

మృణాలజాలస్య :- మృణాలానాం జాలం = మృణాలజాలమ్, తస్య =
మృణాలజాలస్య -

భావము :

ఆ తటాకము, నీటియందు సగము మునిగి గట్టును భేదించు తామర
తూండ్ల సమూహమును నెపముచే నాదిశేషుని తోకతో సమాసమగు ధవళకాంతి
గల్గిన నీట మునిగిన ఐరావతములను దంతముల వహించినదిగా నవచ్చినది.
సముద్ర మందొక ఐరావతముండగా నీ తటాకమందు ఐరావతములు పెక్కు
లున్నవని సిద్ధించుట వలన సముద్రమున కంటెను తటాకమునకు నాధిక్యము
సిద్ధించినది.

శ్లో॥ తటాంతవిశ్రాంతతురంగమచ్ఛటా
 స్ఫుటానుబింబోదయచుంబనేన యః ।
 బభౌ చలద్వీచికశాంతశాతనై
 సహస్రముచ్చైశ్శ్రవసామివ శ్రయన్॥ ౧౦౯

ప॥ వి॥ తటాంతవిశ్రాంత తురంగమచ్ఛటాస్ఫుటానుబింబోదయ చుంబనేన ।
 యః । బభౌ । చలత్ । వీచికశాంత శాతనైః । సహస్రమ్ । ఉచ్చైశ్శ్ర
 వసామ్ । ఇవ । శ్రయన్ ।

టీక॥ యః = ఏతటాకము, తటాంత విశ్రాంతతురంగమచ్ఛటాస్ఫుటానుబింబో
 దయచుంబనేన; తటాంత = కొలని గట్టునకు సమీపమునందు విశ్రాంత
 = విశ్రమించిన తురంగమచ్ఛటా = నలుడు తెచ్చిన గుట్టముల సమూ
 హమునకు, స్ఫుట = స్పష్టముగా, అనుబింబ = ప్రతిబింబము యొక్క
 ఉదయ = ఆవిర్భావము యొక్క చుంబనేన = వ్యాప్తిచే, వీచికశాంత
 శాతనైః; వీచి = అల్లనెడి, కశా = కొరడలయొక్క, అంత = కొన
 యొక్క, శాతనైః = దెబ్బలచే, చలత్ = కదలుచున్న ఉచ్చైః శ్రవసాం
 = ఉచ్చైశ్శ్రవముల యొక్క సహస్రం = వేయిని, శ్రయన్నివ = కల్గి
 యున్నదో యనునట్లు దదృశే = చూడఁబడినది.

“సహస్రం శ్రయన్నివ” యని ఉచ్చైశ్శ్రవముల వేయినిగల్గినదో
 యనునట్లు చెప్పుటచే నుత్పేక్షలంకారము.

సమాసములు :

తటాంత విశ్రాంత తురంగ మచ్ఛటాస్ఫుటానుబింబోదయచుంబనేన :-
 తటస్య అంతః, = తటాంతః తటాంతే విశ్రాంతా, తటాంత
 విశ్రాంతా, తురంగమానాం ఛటా = తురంగమచ్ఛటా, తటాంతవిశ్రాంతా
 చ సా తురంగమచ్ఛటా చ = తటాంతవిశ్రాంత తురంగమచ్ఛటా స్ఫుట
 మనుబింబః = స్ఫుటానుబింబః, స్ఫుటానుబింబస్య. ఉదయః స్ఫుటాను
 బింబోదయః, తటాంతవిశ్రాంత తు ర ం గ మ ఛ టా స్ఫు టా ను

బింబోదయః చుంబనమ్ తటాంతవిశ్రాంతతురంగమచ్ఛటాస్ఫటాను
 బింబోదయః చుంబనం తేన తటాంత విశ్రాంత తురంగమచ్ఛటాస్ఫటాను
 బింబోదయః చుంబనేన—

వీచికశాంతశాతనైః :- వీచయ ఏవ కళాః = వీచికశాః, వీచిక
 శానామంతః వీచికశాంతః వీచికశాంతస్య శాతనాని వీచికశాంతశాతనాని,
 తైః వీచికశాంతశాతనైః.

భావము :

ఆ యుద్యానమునకు నలుఁడు తనతోఁ గొన్ని గుఱ్ఱములనుఁ గొని
 పోయి తటాకము గట్టున కట్టివేసెను. ఆ గట్టునఁ గట్టవేయ బడిన గుఱ్ఱముల
 ప్రతిబింబము లాతటాకజలమందు కానవచ్చుచున్నవి. ఆ తటాకమందలి యలలా
 ప్రతిబింబములనుఁ దాకుటవలన, కొరడలతో వానిని కొట్టి నట్లున్నవి. ఇట్లు
 గుఱ్ఱముల ప్రతిబింబములచే వేలకొలది గుఱ్ఱము లాతటాకమందున్నట్లు గాన
 వచ్చుచున్నవి. సముద్రమందొక యుచ్చైశ్శ్రవమను గుఱ్ఱముండగా నిందు సహస్ర
 సంఖ్యాకములగు నుచ్చైశ్శ్రవములు గానవచ్చుచున్నవని చెప్పుట వలన సము
 ద్రము కంటె నాధిక్యము తటాకమునకు సిద్ధించినది.

శ్లో॥ సితాంబుజానాం నివహస్య యశ్చలా

ద్భభావశిశ్యామలితోదరశ్రియాం ।

తమస్సమచ్ఛాయకశంకసంకులం

కులం సుధాంశోర్పహుళం వహన్ బహు॥ ౧౧౦

ప॥ వి॥ సితాంబుజానాం । నివహస్య । యః । ఛలాత్ । బభౌ । అశిశ్యామలితో
 దర శ్రియాం । తమస్సమచ్ఛాయకశంకసంకులం । కులం । సుధాంశోః ।
 బహుళం । వహన్ । బహు

టీక॥ యః = ఏతటాకము; అశిశ్యామలితోదరశ్రియాం అశి = తుమ్మెదలచే
 శ్యామలిత = నలుపుగావింపఁబడిన ఉదర = మధ్యభాగమందలి శ్రియాం
 = శోభగల్గిన, సితాంబుజానాం = తెల్లదామరలయొక్క, నివహస్య =
 సమూహముయొక్క ఛలాత్ = నెపమువలన, తమస్సమచ్ఛాయకశంక
 సంకులమ్, తమః = చీకటితో, సమచ్ఛాయ = సమానకాంతిగల, కశంక

= కళంకములతో. సంకులం = కూడిన, బహుళం = సంపూర్ణమగు,
బహు = అనేక మైన, సుధాంశోః = చంద్రునియొక్క, కులం = వంశ
మును, వహన్ = వహించునదిగ, బభౌ = ప్రకాశించెను,

“సితాంబుజానాం నివహస్వ చలాత్” సుధాంశోః కులం వహ
న్నివ -యని ఛలశబ్దముచే తెల్లదామరలయందు సితాంబుజత్వమును నిషే
ధించి చంద్రత్వమునా రోపించుటవలన అవహ్నావము. వహన్నివయని
వహించుచున్నదో యనునట్లు చెప్పుటవలన సుత్రేక్షయ నలంకారములు
సముద్రమందొక చంద్రుడుండగా నిందు పెక్కుచంద్రులుండు నట్లు
చెప్పుటవలన వ్యతిరేకాలంకారము—

సమాసములు :

సితాంబుజానాం : = సితాని చ తాని, అంబుజాని చ = సితాంబుజాని-
తేషాం సితాంబుజానాం.

అశిశ్యామలితోదరశ్రియామ్ :- అశిభిఃశ్యామలితా = అశిశ్యామ
లితాః ఉదరస్య శ్రీః ఉదరశ్రీః, అశిశ్యామలితా ఉదరశ్రీః యేషాం తాని
= అశిశ్యామలితోదరశ్రీణి = తేషాం అశిశ్యామలితోదరశ్రియామ్—

భావము :

ఆ తటాకమందు తుమ్మెదలువాలుటచే నల్లబారిన మధ్యభాగముగల తెల్ల
దామరలు గలవు. తుమ్మెదలు వాలుట వలన, నల్లని కళంకములు వాని కేర్పడి
నట్లు గానవచ్చుచున్నవి, అట్టి నల్లని కళంకములు గల తెల్లదామరపూవులను
నెపముతో తటాకము పెక్కుపూర్ణచంద్రులను గల్గినట్లు కానవచ్చుచున్నది. ఆ
సముద్రమందొక్క చంద్రుడుండును నిట పెక్కు చంద్రులుండునట్లు చెప్పుట
వలన వ్యతిరేకాలంకారము.

శ్లో॥ రథాంగభాజా కమలానుషంగిణా

శిలీముఖస్తోమసభేన శార్జిణా ।

సరోజినీ స్తంబకదంబకై త వా

న్మృణాళశేషాహిభువాన్వయా యః॥

ప॥ వి॥ రథాంగభాజా । కమలానుషంగిణా । శిలీముఖస్తోమసభేన శార్ఙ్గిణా । సరో
జినీ స్తంబకదంబకై తవాత్ । మృణాళశేషాహిభువా । అన్వయా యి
యః ।

టీక॥ యః = ఏ, తటాకః = తటాకము, రథాంగభాజా; రథాంగ = చక్రవాక
మును, (చక్రాయుధమును) భాజా = పొందినవాడును కమలానుషం
గిణా = కమల = కమలముల చేతను, కమలా = లక్ష్మితోడను, అను
షంగిణా = నంబఁదించినదియు, శిలీముఖస్తోమసభేన; శిలీముఖ =
తుమ్మెదలయొక్క, స్తోమ = సమూహముతో, సభేన = సహితము, శిలీ
ముఖస్తోమ = తుమ్మెదలసమూహముతో, సభేన = సమానవర్ణము గల
వాడును, మృణాళశేషాహిభువా; మృణాళశేషాహి = ఆదిశేషుని వంటి
తామరకాడలకు, భువా = స్థానమైనదియు, మృణాళ = తామరకాడవంటి,
శేషాహి = ఆదిశేషునియందు, భువా = ఆసీనమైయుండువాడునునగు,
శార్ఙ్గిణా = శ్రీవిష్ణువుచే, సరోజినీ స్తంబకదంబకై తవాత్; సరోజినీ =
తామరల యొక్క, స్తంబ = గుల్మములయొక్క, కై తవాత్ = వ్యాజము
వలన, అన్వయా యి = అనుసరింపఁబడెను, అనగా నధిష్ఠింపఁబడెను.

సరోజినీ స్తంబకదంబకై తవాత్ - అని కై తవశబ్దముచే సరోజినీ
స్తంబమందు స్తంబత్వమును నిషేధించి యందు శార్ఙ్గిత్వమును ధర్మ
మారోపింపఁబడి నందువలన నపహ్నావము.

సమాసములు:-

రథాంగభాజా: రథస్య అంగం రథాంగమ్, రథాంగం. భజతీతి = రథాంగ
భాక్ తేన రథాంగభాజా.

కమలానుషంగిణా; కమలై: అనుషంగీ = కమలానుషంగీ, తేన =
కమలానుషంగిణా. కమలయా అనుషంగీ = కమలానుషంగీ = తేన.
కమలానుషంగిణా.

శిలీముఖస్తోమసభేన: శిలీముఖానాం స్తోమః, శిలీముఖస్తోమః శిలీముఖ
స్తోమస్యసభా = శిలీముఖస్తోమసభా, తేన = శిలీముఖస్తోమసభేన.

శార్ఙ్గిణాః శృజ్జస్య వికారః = శార్ఙ్గం, శార్ఙ్గమస్య అస్తీతి = శార్ఙ్గీ =
తేన = శార్ఙ్గిణా.

సరోజినీ స్తంబకదంబకై తవాత్: సరోజినీనాం స్తంబాః = సరోజినీ
స్తంబాః, సరోజినీ స్తంబానాం కదంబాః = సరోజినీ స్తంబకదంబాః, సరో
జినీ స్తంబకదంబస్య కై తవమ్ సరోజినీ స్తంబకదంబకై తవమ్ తస్మాత్,
సరోజినీ స్తంబకదంబకై తవాత్.

మృణాళశేషాహిభువా: శేష ఇతి అహిః, శేషాహిః, మృణాళం శేషా
హిరివ = మృణాళశేషాహిః మృణాళశేషాహేః భూః = మృణాళశేషా
హిభూః తేన = మృణాళశేషాహిభువా మృణాళమివ శేషాహిః = మృణాళ
శేషాహిః, మృణాళశేషాహిఃభూః యస్య సః = మృణాళశేహిభూః =
తేన, మృణాళశేషాహిభువా.

భావము :

చక్రవాకములతోడను, కమలములతోడను, తుమ్మెదల పిండుతోడను
కూడినదియు, శేషసర్పమువంటి తామరకాడలకు స్థానమయిన యీ తటాకము
తామరకాడల నెపమున, చక్రాయుధమును ధరించినవాఁడును, కమలాసనాధుడును,
తుమ్మెదలపిండువంటి నీలదేహము గలవాఁడును, తామరతూండ్ల వలె ధవళమైన
శేషశయ్యపై నధిష్ఠించువాఁడు నగు శ్రీమహావిష్ణువు చే నన్ని విధముల ననుస
రింపఁబడినది.

శ్లో॥ తరంగిణీరంకజుషస్స్వవల్లభా
స్తరంగరేఖా బిభరాంబభూవ యః ।
దరోద్గతైః కోకనదౌఘకోరకై
ర్ధృతప్రవాళాంకురసంచయశ్చ యః॥ ౧౧౨

ప॥ వి॥ తరంగిణీః । అంజుషః । స్వవల్లభాః । తరంగరేఖాః । ఇవ । బిభరాంబ
భూవ । యః । దరోద్గతైః । కోకనదౌఘకోరకైః । ధృతప్రవాళాంకుర
సంచయః । చ । యః ॥

టీక॥ (కించ = మఱియు) యః = ఏతటాకము, అంకభాజః; అంక = సమీప
మును, భాజః = పొందినవియు, (అంక = ఒడిసి, భాజః = పొందిన

వియు) తరంగరేఖాః = అలలపంక్తులను, స్వవల్లభాః = తనకుఁ బ్రియు
రాండ్రైన, తరంగిణీః = నదులను, బిభరాంబభూవ = భరించెను, కించ
= మరియు, యః = ఏతటాకము, దర్శోద్ధతైః = కొంచెము వికసించిన.
కోకనదౌఘకోరకైః : కోకనద = చెంగలువల, ఓఘ = తండము
యొక్క, కోరకైః = మొగ్గలచే, ధృతప్రవాళాంకురసంచయః; ధృత =
ధరింపఁబడిన, ప్రవాళాంకుర = పవడపు చిగుళ్లయొక్క, సంచయః =
సమూహము గలదియనాయెను.

“తరంగరేఖా : స్వవల్లభాస్తరంగిణీః” యని తరంగపంక్తులను,
తన ప్రియురాండ్రగు నదులతో రూపించుటవలన, వ్యస్తరూపకము.
“కోకనదౌఘకోరకైః ధృతప్రవాళాంకురసంచయః” యని చెంగలువల
తండములను పగడపుమొలకలుగ రూపించుటవలన రూపకాలంకారము.

సమాసములు :

తరంగిణీః :- తరంగాః అను సంతీతి = తరంగిణ్యః = తాః తరంగిణీ

అంకజుషః :- అంక జుషంతీతి అంకజుషః = తాః = అంకజుషః.

స్వవల్లభాః :- స్వవ్య వల్లభాః = స్వవల్లభాః, తాః = స్వవల్లభాః.

తరంగరేఖాః :- తరంగాణాం రేఖాః = తరంగరేఖాః తరంగరేఖాః తరంగ
రేఖాః.

దర్శోద్ధతైః : దరముద్గతాః = దర్శోద్ధతాః, తైః దర్శోద్ధతైః

కోకనదౌఘకోరకైః : కోకనదానామోఘః కోకనదౌఘః, కోకనదౌఘస్య
కోరకాః = కోకనదౌఘకోరకాః, తైః = కోకనదౌఘకోరకైః.

ధృతప్రవాళాంకురసంచయః : ప్రవాళానామంకురాః = ప్రవాళాంకురాః,
ప్రవాళాంకురాణాం సంచయః, ప్రవాళాంకురసంచయః, ధృతః ప్రవాళాం
కురసంచయః యేన సః = ధృతప్రవాళాంకురసంచయః.

భావము :

ఈ తటాకము తన యందుద్భవించిన తరంగపంక్తులను, తనకు ప్రియు
రాండ్రగు నదులుగ భరించెను. తనయందు కొంచెము వికసించిన చెంగలువ
మొగ్గలను పగడపు మొలకలుగ ధరించెను. కావున సముద్రము వలె నీ తటా

కము నదులకు భర్తగను పగడపు మొలకలను ధరించిన వాడనియు నిందుమూలమున సిద్ధించినది.

శ్లో॥ మహీయసః పంకజమండలస్య య

శ్చలేన గౌరస్య చ మేచకస్య చ ।

నలేన మేనే సలిలే నిలీనయో

త్త్విషం విముంచన్విధుకాలకూటయోః ౧౧౩

ప॥ వి॥ మహీయసః । పంకజమండలస్య । యః । శ్చలేన । గౌరస్య । చ ।
మేచకస్య । చ । నలేన । మేనే । సలిలే । నిలీనయోః । త్త్విషం ।
విముంచన్ । విధుకాలకూటయోః ।

టీక॥ యః = ఏ తటాకము, మహీయసః = మిగులపెద్దదియు, గౌరస్య =
తెల్లనిదియు, మేచకస్య చ = నల్లనిదియునగు, పంకజమండలస్య =
తామరపూల షండముయొక్క, శ్చలేన = నెపముచే, సలిలే = జలమందు,
నిలీనయోః = దాగిన, విధుకాలకూటయోపిః విధు = తెల్లని చంద్రుని
యొక్కయు, కాలకూటయోః = నల్లని హాలహలముయొక్కయు,
త్త్విషం = కాంతిని, విముంచన్నివ = విడుచుచున్నదో యనునట్లు,
నలేన = నలునిచే, మేనే = తలపఁబడినవి.

“పంకజమండలస్య శ్చలేన” యన్వితామరపూలషండము యొక్క
నెపముచే, చంద్రుని యొక్కయు, హాలహలముయొక్కయు కాంతిని
విడుచుచున్నట్లు జెప్పుట వలన అపహ్నావముతోఁ గూడిన యుత్పేక్ష
లంకారము.

సమాసములు:

మహీయసః : అతిశయేన మహత్ = మహీయః, తస్య = మహీయసః.
పంకజమండలస్యః పంకజయోః మండలమ్ = పంకజమండలమ్, తస్య
పంకజమండలస్య.

విధుకాలకూటయోః : విధుశ్చ కాలకూటశ్చ = విధుకాలకూటౌ =
తయోః = విధుకాలకూటయోః.

భావము :

ఆ తటాకమందు తెల్ల నివియు నల్ల నివియు నగు, తామరపూల షండము మహా త్రయమైనది నెలకొని యున్నది. ఆ తామరపూల షండము నెపమున నీ తటాకము, చంద్రహాలాహలములను వహించి, వాని కాంతులను వదలుచున్నదో యను నట్లున్నది. ఇట్లు చంద్రహాలాహలములను వహించుట వలన దీనికి సముద్రధర్మము సిద్ధించినది.

శ్లో॥ చలీకృతా యత్ర తరంగరింగణై
రబాలశై వాలలతాపరంపరాః ।
ద్రువం దధుర్బాడబహవ్యవాడధ
స్థితిప్రరోహ త్తమభూమధూమతామ్ ॥ ౧౧౪

ప॥ వి॥ చలీకృతాః । యత్ర । తరంగరింగణైః । అబాలశై వాలలతాపరంపరాః ।
ద్రువం । దధుః । బాడబహవ్యవాడధస్థితి ప్రరోహ త్తమభూమధూమతామ్.

టీక॥ యత్ర = ఏతటాకమందు, తరంగరింగణైః, తరంగ = అలలయొక్క.
రింగణైః = కదలికలచే, చలీకృతాః = కదలింపబడిన, అబాలశై వాలల
తాపరంపరాః. అబాల = కఠినమైన శై వాలలతా = నాచుదీగెల యొక్క.
పరంపరాః = పంక్తులు, బాడబహవ్యవాడధస్థితి ప్రరోహ త్తమ
భూమధూమతామ్: బాడబహవ్యవాట్ = బడబాగ్నియొక్క అధఃస్థితి =
అడుగున నునికిచే ప్రరోహ త్తమ = మిక్కుటముగ వెలుపలికిఁ బ్రస
రించు, భూమ = అధిక్యము తోగూడిన, ధూమతాం = పొగగానుండుటను
దధుః = ధరించినవి. ద్రువం = నిశ్చయము.

అబాలశై వాలలతాః బాడబహవ్యవాడధస్థితి ప్రరోహ త్తమభూమ
ధూమతాః దధుః ద్రువత్-అని, కఠినములగు నాచుదీగెలు అడుగుభాగ
మందున్నబడబాగ్నియొక్క భూమములై నవని చెప్పుట వలన నిటు
నుత్రేక్షలంకారము-‘ద్రువ’శబ్దము దానికి వ్యంజకము.

సమాసములు :

చలీకృతాః ; అచలాః చలాః సంపద్యమానాః కృతాః = చలీకృతాః,
తాః చలీకృతాః.

అబాలశ్చై వాలలతాపరంపరాః : న బాలాః = ఆబాలాః, శ్చై వాలా ఏవ
లతాః శ్చై వాలలతాః శ్చై వాలలతానాం పరమ్పరాః = శ్చై వాలలతాపరంపరాః
అబాలాశ్చ తాః శ్చై వాలలతాపరంపరాశ్చ = అబాలశ్చై వాలలతాపరంపరాః
తాః = అబాలశ్చై వాలలతాపరమ్పరాః.

బాడబహవ్యవాడధస్థితి ప్రరోహ త్తమ భూమధూమతామ్ : హవ్యం
వహతీతి = హవ్యవాట్, బాడబ ఇతి హవ్యవాట్ = బాడబహవ్యవాట్,
బాడబహవ్యవాహః అధఃస్థితిః = బాడబహవ్యవాడధఃస్థితిః, అతిశయేన
ప్రరోహన్ ప్రరోహ త్తమః, బాడబహవ్యవాడధస్థిత్యా, ప్రరోహ త్తమః
= బాడబహవ్యవాడధస్థితిప్రరోమత్తమః బాడబహవ్యవాడధఃస్థితి ప్రరో
హ త్తమః భూమా యస్య సః, బాడబహవ్యవాడధః స్థితిప్రరోహ త్తమ
భూమా, బాడబహవ్యవాడధస్థితి ప్రరోహ త్తమ భూమా చాసౌధూ మశ్చ
= బాడబహవ్యవాడధఃస్థితి ప్రరోహ త్తమభూమధూమః బాడబహవ్య
వాడధస్థితి ప్రరోహ త్తమ భూమధూమస్య భావః = బాడబహవ్యవాడధ
స్థితి ప్రరోహ త్తమభూమధూమతా, తాం, బాడబహవ్యవాడధఃస్థితి ప్రరో
హ త్తమ భూమధూమతామ్—

భావము :

ఆ తటాకమందలయి కదలుట వలననందలి నాచు తీగెల వరుసలు గూడ
కదలుచున్నవి. అవి రోననున్న బడబాగ్ని నుండి వెలుపలికి వచ్చిన మిక్కుట
మగు ధూమపరంపరగ భావింపబడినవి ఇందు వలన సముద్రధర్మమగు బడ
బాగ్ని తటాకమునకును సిద్ధమైనది.

శ్లో॥ ప్రకామమాదిత్యమవాప్య కంటకైః
కరంబితామోదభరం వివృణ్వతీ ।
ధృతస్ఫుటశ్రీగృహవిగ్రహా దివా
సరోజినీ యత్ప్రభవాప్సరాయితా॥

౧౧౫

ప॥ వి॥ ప్రకామమ్ । ఆదిత్యమ్ । అవాప్య । కంటకైః । కరంబితామోదభరం ।
వివృణ్వతీ । ధృతస్ఫుటశ్రీ గృహవిగ్రహా । దివా । సరోజినీ । యత్ప్ర
భవా । అప్సరాయితా ।

టీక॥ ఆదిత్యం = సూర్యుని, అవాప్య = పొంది, ప్రకామం = మిక్కిలి.
కంటకైః = కాడయందున్న ముండ్లచే; కరంబితా = వ్యాప్తమైనదై,
(ఆదిత్యం = అదితికుమారుడైన ఇంద్రుని, అవాప్య = పొంది, కంటకైః
= పులికములచే కరంబితా = నిండినదై) ఆమోదభరం = పరిమళ
సంపదను, (ఆనందసంపదను,) వివృణ్వతీ = వెల్లడించుచున్నదియు,
దివా = పగటియందు, ధృతస్ఫుటశ్రీగృహవిగ్రహా, ధృత = ధరించ
బడిన, స్ఫుట = వికసించిన, శ్రీగృహ = పద్మములతోఁగూడిన,
విగ్రహా = స్వరూపముగలిగినదియు, దివా = స్వర్గముచే, ధృతస్ఫుటశ్రీ
గృహవిగ్రహా; ధృత = ధరించబడిన స్ఫుటశ్రీగృహ, స్ఫుట = స్పష్ట
ముగఁబ్రకాశించు శ్రీ = శోభకు గృహ = స్థానమైన, విగ్రహా = దేహము
గలదియు, అనగా స్వర్గవాసినియు యత్ప్రభవా యత్ = ఏతటాకము
ప్రభవా = జన్మస్థానముగాఁగల్గిన సరోజినీ = పుష్పముతోఁ గూడిన
తామర కాడ, అప్సరాయితా = అప్సరసవలె నాచరించినది.

ఇచ్చట విశేషణములన్నియు శిష్టములు గాన శిష్టవిశేషణము
లతోఁ గూడిన ఉపమాలంకారము సరోజినికిని అప్సరకునుపమానోప
మేయభావము.

సమాసములు :

ఆదిత్యం : అదితేః ఆపత్యం పుమాన్, ఆదిత్యః = తం, ఆదిత్యమ్ —
ఆమోదభరమ్ : ఆమోదస్య భరః = ఆమోదభరః తం, ఆమోదభరం.

ధృతస్ఫుటశ్రీగృహవిగ్రహః : శ్రీయః గృహణీ = శ్రీగృహణీ,
 స్ఫుటాని చ తాని శ్రీగృహణీ చ = స్ఫుటశ్రీగృహణీ, ధృతాని, స్ఫుట
 శ్రీగృహణీ, ధృతాని, స్ఫుటశ్రీగృహణీ యేన సః ధృతస్ఫుటశ్రీగృహః
 ధృతస్ఫుటశ్రీగృహః, విగ్రహః యస్యాస్యా = ధృతస్ఫుటశ్రీగృహ
 విగ్రహః॥

స్ఫుటా చ సా శ్రీశ్చ = స్ఫుటశ్రీ : స్ఫుటశ్రీయః గృహం, స్ఫుటశ్రీ
 గృహం స్ఫుటశ్రీగృహమేవ విగ్రహః స్ఫుటశ్రీగృహవిగ్రహః, ధృతః
 -స్ఫుటశ్రీగృహవిగ్రహః యస్యా స్యా = ధృతస్ఫుటశ్రీ గృహ
 విగ్రహః -

“యత్ప్రభవా” యః-ప్రభవః యస్యాస్యా = యత్ప్రభవా.

“అప్సరాయితా” అప్సరా ఇవ ఆచరితా = అప్సరాయితా-

భావము :

సూర్యునిఁ బొంది కాడయందు ముక్ల చే నిండినదై, పరిమళసంపదను
 వెల్లడిఁజేయుచు పగటియందు వికసించిన పద్మములనుఁ దాల్చినదై శోభించుచు
 నాతటాకమందు జన్మించిన పద్మిని, ఇంద్రునిఁబొంది, పులకములతో నిండిన
 దై యానందసంపదను వెల్లడిఁజేయుచు, నుజ్జ్వలముగ శోభించు శరీరముగల
 యప్సర వలె నాచరించినది. ఆ తటాకమునందు జన్మించిన పద్మిని సముద్ర
 మందు జన్మించిన యప్సరసఁను బోలినట్లు చెప్పుట వలన సముద్రధర్మము
 తటాకమునకును సిద్ధమైనది.

శ్లో॥ యదంబుపూరప్రతిబింబితాయతి
 ర్మరుత్తరంగైస్తరశస్తటద్రుమః ।
 నిమజ్జ్య మైనాకమహీభృతస్సత
 స్తతాన పక్షేన్ ధువతపస్సపక్షతామ్॥

౧౧౬

ప॥ వి॥ యదంబుపూరప్రతిబింబితాయతిః । మరుత్తరంగైః । తరశః । తట
 ద్రుమః । నిమజ్జ్య । మైనాకమహీభృతః । సతః । తతాన । పక్షేన్ ।
 ధువతః । సపక్షతామ్ ।

టీక॥ యదంబుపూర ప్రతిబింబితాయతిః; యత్ = ఏ అంబుపూర = జలవ్రవాహమందు, ప్రతిబింబిత = ప్రతిఫలించిన, ఆయతిః = పొడవు గలదియు, మరుత్తరంగైః = గాలి కెరటములచే తరళః = చంచలమైన తటద్రుమః = గట్టునందలి చెట్లు, నిషజ్జ్య = నీట మునిగి, సతః = ఉన్నటువంటి పజెన్ = టెక్కలను ధువతః = విదిలించుచున్న, మైనాకమహీభృతః మైనాకపర్వతమునకు సపక్షతాం = సమానస్థితిని, (టెక్కలుగల్గియుండుటను) తతాన = చేసెను.

తటద్రుమః స పక్షతాం తతాన యని నీట, ప్రతిఫలించిన గట్టులోని వృక్షమునకు, మైనాకపర్వతముతో సామ్యముఁ జెప్పుట వలన నుపమాంకారము.

సమాసములు :

యదంబుపూరప్రతిబింబితాయతిః : యస్య అంబుపూరః = యదంబుపూరః యదంబుపూరే ప్రతిబింబితా = యదంబుపూర ప్రతిబింబితా, యదంబుపూర ప్రతిబింబితా ఆయతిః యస్య సః = యదంబుపూర ప్రతిబింబితాయతిః

మరుత్తరంగైః : మరుత్త స్తరంగాః మరుత్తరంగాః తైః మరుత్తరంగైః తటద్రుమః : తటే ద్రుమః = తటద్రుమః

మైనాకమహీభృతః : మైనాక ఇతి మహీభృత్ = మైనాకమహీభృత్, తస్య = మైనాకమహీభృతః.

సపక్షతామ్ : పక్షైః సహ వర్తత ఇతి = సపక్షః, సపక్షస్య భావః = సపక్షతా, తాం, సపక్షతామ్

భావము :

ఆ తటాక తీరమందలి వృక్షము, దాని యందు ప్రతిబింబించినదై గాలి చేనలల వలన కదలుచు సముద్రమధ్యమున మునిగి టెక్కలను విదలించుచున్న మైనాకపర్వతమునకు సమానస్థితిని వహించి యుండెను. ఇట్లు సముద్రమధ్యమున మునిగి యున్న మైనాకమునకు సమానముగ నీ తటాక మందును మఱి యొక పర్వతముండుట వలన దీనికి సముద్రధర్మము సిద్ధించినది.

శ్లో॥ పయోధిలక్ష్మీముషి కేళిపల్వలే
రిరంసుహంసీకలనాదసాదరం ।
స తత్ర చిత్రం విహారంతమంతికే
హిరణ్మయం హంసమబోధి నైషధః ॥ ౧౧౭

ప॥ వి॥ పయోధిలక్ష్మీముషి : కేళిపల్వలే । రిరంసుహంసీకలనాదసాదరం । సః ।
తత్ర । చిత్రం । విహారంతం । అంతికే । హిరణ్మయం । హంసం ।
అబోధి । నైషధః ।

టీక॥ నైషధః = నిషధదేశ ప్రభువగు నలుడు పయోధి లక్ష్మీముషి; పయోధి
= సముద్రము యొక్క లక్ష్మీ = శోభను, ముషి = హరించుచున్న,
తత్ర = ఆ కేళిపల్వలే = క్రీడాతటాకమందు రిరంసుహంసీ కలనాద
సాదరం రిరంసు = రమింపఁగోరుచున్న, హంసీ = ఆడహంసలయొక్క
కలనాద = మధురధ్వనుల యందు, సాదరం = ఆసక్తి గలదియు,
అంతికే = సమీపమందు, విహారంతం = విహరించుచున్న హిర
ణ్మయం = సువర్ణమయమైన, (అతఏవ = కావుననే) చిత్రమ్ =
ఆశ్చర్యకరమైన, హంసం = హంసను, అబోధి = తెలిసికొనెను.

సమాసములు :

పయోధిలక్ష్మీ ముషి :— పయోధేః లక్ష్మీ పయోధిలక్ష్మీః, పయోధిలక్ష్మీం
ముష్టాతీతి = పయోధిలక్ష్మీముట్, తస్మిన్ = పయోధిలక్ష్మీముషి.

కేళిపల్వలే :— కేళేః పల్వలమ్ = కేళిపల్వలమ్, తస్మిన్ కేళిపల్వలే.

రిరంసుహంసీకలనాదసాదరమ్ :— రంతుమిచ్ఛవః, రిరంసవః; రిరంస
వశ్చ తాః హంస్యశ్చ = రిరంసుహంస్యః, రిరంసుహంసీనాం కలనాదః,
రిరంసుహంసీకలనాదః, ఆదరేణ సహ వర్తత ఇతి = సాదరః రిరం
సుహంసీకలనాదే సాదరః రిరంసుహంసీకలనాదసాదరః, తం, రిరంసు
హంసీకలనాదసాదరమ్.

హిరణ్మయం :— హిరణ్యస్య వికారః = హిరణ్మయః తం హిరణ్మయం.

నైషధః :— నిషధానాం రాజా = నైషధః.

భావము:-

సముద్రశోభను హరించెడి యా క్రీడాసరము గట్టునందు, రమింపఁగోరిన పెంటిహంసలు మధురనామముల యందాదరము గల్గి, సమీపమున విహరించు చున్న స్వర్ణమయమగు హంస నొకదానిని నలుఁడు గాంచెను.

శ్లో॥ ప్రియాసు బాలాసు రతిక్షమాసు చ
ద్విపత్రితం పల్లవితం చ బిభ్రతమ్ ।
స్మరార్జితం రాగమహీరుహాంకురం
మిషేణ చంచ్వోశ్చరణద్వయస్య చ॥

ప॥ వి॥ ప్రియాసు । బాలాసు । రతిక్షమాసు । చ । ద్విపత్రితం । పల్లవితం ।
చ । బిభ్రతమ్ । స్మరార్జితం । రాగమహీరుహాంకురం । మిషేణ ।
చంచ్వోః । చరణద్వయస్య । చ ।

టీక॥ బాలాసు = రతికిఁ దాళలేని వారై సన్నిహితమైన యౌవనము గలవారును, రతిక్షమాసు = రతికి తాళిన యువతులునను, నిఱు తెఱంగులగు ప్రియాసు = ప్రియురాండ్ర విషయమున, (కమాత్ = క్రమముగ) చంచ్వోః = ముక్కులజంట యొక్కయు, చరణద్వయస్య = పాదముల జంటయొక్కయు, మిషేణ = నెపముచే, ద్విపత్రితం = రెండు ఆకులు తొడిగినదియు, పల్లవితం = చిగిర్చినదియు, స్మరార్జితం స్మర = మన్మధునిచే, అర్జితం = మొలపింపఁబడిన, రాగమహీరుహాంకురం = రాగ = రతి యనెడి మహీరుహ = వృక్షమునకు, అంకురం = మొలకను బిభ్రతం = ధరించుచున్న హంస = హంసను. నైషధః = నలమహారాజు, అబోధి = చూచెను. (అని పూర్వశ్లోకముతో నన్వయము)

ఒకని యందలి రాగము, మఱియొకతి యందుండుటకు వలను గాదు గాన, “ప్రియాసు” అనునది విషయసప్తమి యేగాని, అధికరణ సప్తమి కానేరదు, అధికరణ సప్తమిగఁ జేసిన వ్యాఖ్యానమిట సరిపడదు.

చంచుపుటము మిషనే ద్విపత్రితమగు రాగము బాలికల విషయా కరించియు; చరణముల నెపమున చిగిర్చిన రాగము యువతుల విషయా కరించియు, చెప్పఁబడినది -

మొదట మొలలు రెండాకులు తొడిగి పిదప జిగురు వేయును. కాన మొదట ద్విపత్రితమనియు దర్వాత పల్లవితమనియు జెప్పఁబడినది.

“రాగమహీరుహాంకురమ్” అని, రాగమనెడి మహీరుహమునకు అంకురమనుట వలన, రూపకాలంకారము.

“మిషేణ చంచోః చరణద్వయస్య చ” అని ముక్కుల మిషచేతను, పాదముల మిషచేతనునని, ముక్కులయందును పాదములయందును, చంచుత్వమును, పాదత్వమును నిషేధించి యందు ద్విపత్రితత్వమును పల్లవితత్వము నాగోపించుటవలన, నపహ్నవాలంకారము ఆ యపహ్నవాలంకారముతో రూపకమనుప్రాణితముకాన నారెంటికిని సంకరము. బాహ్యమైనరాగమునకును, ఆంతరంగికమగు రాగమునకును భేదమున్నను దానికభేదమిటఁ జెప్పుటవలన భేదాతిశయోక్తి.

చంచువు యొక్కయు చరణముల యొక్కయు నెపముచే నాంతరంగిక మైన రాగము వెలుపలనంకురించినదో యని యుత్పేక్షలంకారమభేదాతిశయోక్తిచే ధ్వనించుటవలన నలంకారముచే నలంకారధ్వని.

సమాసములు :

రతిక్షమాసు :— రతేః క్షమాః = రతిక్షమాః, తాసు = రతిక్షమాసు,

ద్విపత్రితమ్ :— ద్వే పత్రే అస్య సంజాతే ఇతి ద్విపత్రితః, తం, ద్విపత్రితమ్

పల్లవితమ్ :— పల్లవః అస్య సంజాత ఇతి పల్లవితః, తం, పల్లవితమ్—

స్మరార్జితమ్ :— స్మరేణ ఆర్జితః. స్మరార్జితః తం స్మరార్జితమ్—

రాగమహీరుహాంకురమ్ :— రాగ ఏవ మహీరుహః = రాగమహీరుహః, రాగమహీరుహస్య అంకురః = రాగమహీరుహాంకురః, తం రాగమహీరుహాంకురమ్,

చరణద్వయస్య :— చరణయోః ద్వయం, చరణద్వయం,

భావము :

ఆ హంసకు ముక్కు, రెండు పుటములుగ చీలియున్నది. కాలి వ్రేళ్లు నందులు గల్గి విస్తరించి యున్నవి. అందువలన నాహంస ఆసన్నయౌవనము గల బాలల విషయమునందును, రతికి తాళగల యువతుల విషయమందును చీలిన ముక్కు నెపమున, రెండాకులు తొడిగినదియు, విస్తరించిన కాలివ్రేళ్ల నెపమున చిగిర్చినదియు నై మన్మథునిచే మొలపింపఁబడిన, రాగమను వృక్షము యొక్క మొలకను ధరించుచున్న దో యనునట్లుండినది.

శ్లో॥ మహీమహేంద్రస్తమవేక్ష్య స క్షణం

శకుంతమేకాంతమనోదినోదినమ్ ।

ప్రియావియోగాద్విధురోఽపి నిర్భరం

కుతూహలాక్రాంతమనా మనాగభూత్॥

౧౧౯

ప॥ వి॥ మహీమహేంద్రః । తమ్ । అవేక్ష్య । సః । క్షణం । శకుంతమ్ ।
ఏకాంతమనోవినోదినమ్ । ప్రియావియోగాత్ । విధురః । అపి । నిర్భరం ।
కుతూహలాలక్రాంతమనాః । మనాక్ । అభూత్ ।

టీక॥ మహీమహేంద్రః మహీ = భూమికి, మహేంద్రః = ఇంద్రుడైన సః
ఆ నలుఁడు, ఏకాంతమనోవినోదినమ్, ఏకాంత = మిక్కిలిగ, మనః
= మనస్సును, వినోదినం = వినోదపఱచుచున్న, శకుంతం = పక్షియైన
హంసను, క్షణం = క్షణకాలము, అవేక్ష్య = చూచి, ప్రియావియోగాత్
ప్రియా = ప్రయురైన దమయంతి యొక్క, వియోగాత్ = విరహము
వలన నిర్భరం = మిక్కిలి, విధురోఽపి = దుర్దశ పొందిన వాడైనను
మనాక్ = కొంచెము, కుతూహలాక్రాంతమనాః, కుతూహల = ఉత్కం
ఠతో, అక్రాంత = అక్రమింపఁబడిన మనాః = మనస్సు గలవాఁడుగ
అభూత్ = ఆయెను.

సమాసములు :

మహీమహేంద్రః :- మహ్యః మహేంద్రః = మహీమహేంద్రః.

ఏకాంతమనోవినోదినమ్ :- మనసః వినోదీ = మనోవినోదీ, ఏకాంతం
మనోవినోదీ = ఏకాంతమనోవినోదీ = తమ్ = ఏకాంతమనోవినోదినం.

ప్రియావియోగాత్ :- ప్రియాయః వియోగః = ప్రియావియోగః తస్మాత్
ప్రియావియోగాత్॥

కుతూహలాక్రాంతమనః :- కుతూహలేన ఆక్రాంతం = కుతూహలా
క్రాంతం. కుతూహలాక్రాంతం మనః యస్య సః = కుతూహలాక్రాంత
మనః.

భావము :

భూమికి దేవేంద్రుడైన ఆ సలమహారాజు మనస్సును మిక్కిలి వినోద
పఱచుచున్న యా పక్షిని క్షణకాలము జూచి యొక వైపు ప్రియురాలి వియోగ
బాధననుభవించుచు నిరుత్సాహుడై యున్నను నొక విధమగు కుతూహలము
బొంది దానిని బట్టుకొనుట కుపక్రమించెను.

శ్లో॥ అవశ్యభవ్యేష్వనవగ్రహగ్రహా
యయా దిశా ధావతి వేధసః స్పృహః।
తృణేన వాత్యేవ తయానుగమ్యతే
జనస్య చిత్తేన భృశావశాత్మనా॥ ౧౨౦

ప॥ వి॥ అవశ్యభవ్యేషు । అనవగ్రహగ్రహా । యయా । దిశా । ధావతి । వేధసః ।
స్పృహః । తృణేన । వాత్యా । ఇవ । తయా । అనుగమ్యతే । జనస్య ।
చిత్తేన । భృశావశాత్మనా ।

టీక॥ అవశ్యభవ్యేషు । అవశ్య = మనకు వశ్యముగానివై తప్పకుండు భవ్యేషు
= జరుగఁగల విషయముల యందు. అనవగ్రహగ్రహా; అనవగ్రహ
= ప్రతిబంధనిర్బంధములు లేని, వేధసః = బ్రహ్మయొక్క, స్పృహః
= ఇచ్ఛ, యయా = ఏ, దిశా = దిక్కుతో, ధావతి = పరుగిడుచున్నదో,
తయా = ఆ దిక్కుతోడనే, భృశావశాత్మనాఃభృశ = మిక్కిలి,
అవశ = పరాధీనమైన, ఆత్మనా = స్వభావము గల, జనస్య = జనము
యొక్క, చిత్తేన = మనస్సుచే, తృణేన = గడ్డిపోచచే, వాత్యేవ =
వాతసమూహము వలె, అనుగమ్యతే = వెంటబడింపఁబడుచున్నది.

సమాసము :

అవశ్యభవ్యేషు:- వశే భవం = వశ్యం న వశ్యం అవశ్యం అవశ్యం,
భవ్యాని = అవశ్యభవ్యాని = తేషు = అవశ్యభవ్యేషు.

అనవగ్రహగ్రహః: అవగ్రహశ్చ గ్రహశ్చ అవగ్రహగ్రహౌ, అవిద్య
మానౌ అవగ్రహగ్రహౌ యస్యాః సా, అనవగ్రహగ్రహః.

వాత్యా వాతానాం సమూహః వాత్యా.

భావము :

భూమికి మహేంద్రుడుగను, ధీరోదాతుడుగను, వాసికెక్కిన నలమహా
రాజునకు హంసను పట్టవలయునను చపలమేల యేర్పడినదను విషయ.. ఈ
సమర్థింపఁబడుచున్నది. మనవశము దప్పి తప్పక జరుగఁగల కార్యములలో
ప్రతిబంధనిర్బంధములు లేని యీశ్వరేచ్ఛ యేత్రోవయందుఁబోవునో, ఆ త్రోవ
యందే మిగుల పరాధీనమగు మనుష్యుని చిత్తముగూడ గడ్డిపోచ, గాలివెంటఁ
బడి పోవునట్లు వెళ్లుచుండును. కావున నవశ్యము జరుగ వలసిన విషయముల
యందు జంతువున కెట్టి స్వాతంత్ర్యమును లేదు. భగవంతుని యిచ్చయే
జంతువులనుఁ బ్రేరేపించుచుండును. కాన నలమహారాజెంత ధీరోదాతుడైనను,
భగవదిచ్చ నెదుర్కొని స్వాతంత్ర్యముగ తన భవిష్యద్విషయములను దాను నిర్ణయించుకొనుట కతని కధికారము లేదు. కాననిట నంతటి వానియందును భగవ
దిచ్చచే హంసను పట్టుకొనుటకై యల్పవిషయచాపల్యము కలుగక తప్పినది గాదు.
కావున నదిదై వాయ త్తము.

శ్లో॥ అథావలంబ్య క్షణమేకపాదికాం

తదా నిద్రావృపపల్వలం ఖగః।

స తిర్యగావర్జితకంధరః శిరః

పిదాయ పక్షేణ రతిక్లమాలసః ॥

౧౨౧

ప॥ వి॥ అథ । అవలంబ్య । క్షణం । ఏకపాదికాం । తదా । నిద్రావృ । ఉపపల్వలం ।

ఖగః । సః । తిర్యగావర్జితకంధరః । శిరః । పిదాయ । పక్షేణ । రతిక్ల

మాలసః ।

టీక॥ అథ = నలుని దృష్టి పడిన పదవ, రతిక్ల మాలసః; రతి = సంభోగము
వలని, క్లమ = శ్రమముతో, అలసః = మాంద్యము వహించిన, సః =
ఆ, ఖగః = హంస, తదా = నలునకు కుతూహలము గల్గినప్పుడే, క్షణం
= క్షణకాలము, ఏకపాదికాం = ఒంటి పాదముతోఁనునికిని, అవలంబ్య
= అవలంబించి, తిర్యగావర్జితకంధరః; తిర్యత్ = అడ్డముగ, అవర్జిత
= వాల్చబడిన, కంధరః = మెడ గల్గినదై, పక్షేణ = తెక్కతో, శిరః
= తలను, పిధాయ = కప్పికొని, ఉపవల్వలం = తటాకమునకు
సమీపమున, నిదద్రౌ = నిద్రించెను.

ఏకపాదికామవలంబ్య తిర్యగావర్జితకంధరః, పక్షేణ పిధాయ
శిరః అని హంస యొక్క స్వభావస్థితిని వర్ణించుట వలన స్వభావోక్త్య
లంకారము.

సమాసములు :-

ఏకపాదికాం : ఏకః పాదః యస్యాం సా = ఏకపాదికా, తాం,
ఏకపాదికామ్.

ఉపవల్వలం : వల్వల్య సమీపే = ఉపవల్వలమ్.

తిర్యగావర్జితకంధరః : తిర్యక్ ఆవర్జితా = తిర్యగావర్జితా తిర్యగావర్జితా
కంధరా యస్య సః = తిర్యగావర్జితకంధరః.

రతిక్ల మాలసః : రతేః క్లమః = రతిక్లమః రతిక్ల మేన అలసః =
రతిక్ల మాలసః.

భావము :

నలుని దృష్టి యా పక్షిపై బడిన వెంటనే, సంభోగముచే నలసిన యా
హంస యప్పుడే క్షణకాలమొక్క కాలిపై నిలచి మెడను వంచి, తెక్కలతో
తలను గప్పికొని నిద్రించినది,

శ్లో॥ సనాశమాత్మా ననిర్జితప్రభం

హ్రీయా నతం కాంచనమంబుజస్మ కిమ్.

అబుద్ధ తం విద్రుమదండమండితం

స పీతమంభఃప్రభుచామరంచ కిమ్ ? ౧౨౨

మ. వి॥ సనాశమ్ । ఆత్మానననిర్జితప్రభం । హ్రీయా నతం । కాంచనమ్ । అంబుజస్మ । కిమ్ । అబుద్ధ । తం । విద్రుమమదండమండితం । సః । పీతమ్ । అంభఃప్రభుచామరం । చ । కిమ్.

టీక॥ సః = ఆ నలుఁడు, తం = ఆ నిద్రించు హంసను, ఆత్మానననిర్జితప్రభం; ఆత్మ = తనయొక్క, ఆనన = ముఖముచే, నిర్జిత = జయింపఁ బడిన, ప్రభం = కాంతిగల్గినదై, అతఏవ = కావుననే, హ్రీయా = సిగ్గుచే, నతం = వంగిన, సనాశం = కాడతోఁ గూడిన, కాంచనం = బంగారు వన్నెగల్గిన, అంబుజస్మ కిం ? = తామరసపుష్పమాయేమి ? (లేదా) విద్రుమదండమండితం; విద్రుమదండ = పగడపు గొట్టలచే, మండితం = అలంకరింపబడిన, పీతం = పసుపు వన్నె గల్గిన, అంభఃప్రభుచామరం చ కిం? = అంభప్రభు = ఉదకములకురాజైన వరుణుని యొక్క, చామరం చ కిమ్? = వింజామరయాయేమి? (ఇతి = అని) అబుద్ధ = భావించెను.

“అంబుజస్మ కిం ? అంభఃప్రభుచామరం చ కిమ్?” అని నిద్రించుచున్న యా హంసను, తామరసపుష్పమా ? లేక వరుణచామరమా ? యని ఉత్పేక్షించుటవలన నుత్పేక్షలంకారము

సమాసములు :

సనాశమ్ : నాశేన సహితమ్ = సనాశమ్.

ఆత్మానననిర్జితప్రభమ్: ఆత్మనః ఆననమ్, ఆత్మాననం, ఆత్మాననేన, నిర్జితా ఆత్మానననిర్జితా, ఆత్మానననిర్జితా ప్రభా యస్యతత్, ఆత్మానననిర్జితప్రభం

విద్రుమదండమండితం: విద్రుమస్య దండః విద్రుమదండః = విద్రుమదండేన మండితం = విద్రుమదండమండితం.

అంభఃప్రభుచామరం: అంభసాం ప్రభుః = అంభఃప్రభుః, అంభః ప్రభో: చామరం; అంభఃప్రభుచామరమ్.

భా.ము:-

అట్లు నిద్రించుచున్న యా హంసను నలుఁడు జూచి ఇది తన మోముచే నోడించఁబడినదై సిగ్గుచే తలవంచు కొనిన బంగారు తామరస పుష్పమా? లేక పగడపుకట్టులచే నలంకరింపబడిన పసుపుపచ్చనిదైన, జలాధిపతియగు వరుణుని చామరమా? అని యుత్పేక్షించెను.

శ్లో॥ కృతావరోహస్య హయాదుపానహా

తతః పదే రేజతురస్యబిభ్రతీ।

తయోః ప్రవాళై ర్వనయోస్తథాంబుజై

ర్నియోద్ధుకామే కిము బద్ధవర్మణీ ॥ ౧౨౩

ప॥ వి॥ కృతావరోహస్య । హయాత్ । ఉపానహా । తతః । పదే । రేజతుః।
అస్య । బిభ్రతీ । తయోః । ప్రవాళైః । వనయోః । తథా । అంబుజైః ।
నియోద్ధుకామే । కిమ్ । ఉ । బద్ధవర్మణీ ।

టీక॥ తతః = ఆ హంస నిద్రించిన పిదప, హయాత్ = గుఱ్ఱమునుండి, కృతా
వరోహస్య = కృత = చేయబడిన, అవరోహస్య = దిగడముగల్గిన,
అస్య = ఇతనియొక్క ఉపానహా = పాదరక్షలను, బిభ్రతీ = ధరించు
చున్న, పదే = పాదములు, తయోః = ప్రృతములైన వనయోః =
వనమందును, జలమందునున్నటువంటి; ప్రవాళైః = చిగుళ్లతోడను,
తథా = అట్లే, అంబుజైశ్చ = తామరసపుష్పములతోడను, నియోద్ధుకామే
యుద్ధముచేయఁగోరినవై బద్ధవర్మణీ కిము = బద్ధ = బంధించుకొనఁబడిన
వర్మణీ కిము = కవచములు గల్గినవోయని రేజతుః = ప్రకాశించినవి

“పదే బద్ధవర్మణీ కిము” అని పాదములు కవచబంధము చేసి
కొనినవా ఏమి యని భావించుట వలన నుత్పేక్షలంకారము.

సమాసములు :

“కృతావరోహస్య” :- కృతః అవరోహః యేన సః = కృతావరోహః
తస్య కృతావరోహస్య.

“నియోద్ధుకామే” నియోద్ధుం కామః యయోస్తే నియోద్ధుకామే.

బద్ధవర్మణీ :- బద్ధే వర్మణీ యాభ్యాం తే = బద్ధవర్మణీ.

భావము :-

ఆ హంస నిద్రించిన పిదప గుఱ్ఱమునుండి దిగిన యా నలుని పాద రక్షలతోఁగూడిన పాదములు రెండును, వనమందున్నటువంటి, చిగుళ్లతోఁడను; జలమందున్నటువంటి పద్మములతోఁడను యుద్ధమాడగోరి, పాదములకు కవచములను ధరించినవో యనునట్లు గానవచ్చినవి, అనగా అతనిపాదములు చిగుళ్లను పద్మములనుఁ బోలి యున్నవని యభిప్రాయము.

శ్లో॥ విధాయ మూర్తిం కపటేన వామనీం
స్వయం బలిధ్వంసివిడంబనీమయమ్ ।
ఉపేతపార్శ్వశ్చరణేన మౌనినా
నృపః పతంగం సమధత్త పాణినా॥

౧౨౪

ప॥ వి॥ విధాయ । మూర్తిం । కపటేన । వామనీం । స్వయం : బలిధ్వంస
విడంబనీమ్ । అయమ్ । ఉపేతపార్శ్వః । చరణేన । మౌనినా । నృపః ।
పతంగం । సమధత్త । పాణినా ।

టీక॥ అయం = ఈ నలుఁడు, స్వయం = తనంతటనే, కపటేన = కపట
ముతో, వామనీం = కుటుచనైస, బలిధ్వంసివిడంబనీం బలిధ్వంసి =
బలిచక్రవర్తిని నాశము గావించిన వామనుననుకరించునట్టి, మూర్తిం =
శరీరమును, విధాయ = కావించి, మౌనినా = నిశ్శబ్దమైన, చరణేన =
పాదముచే, ఉపేతపార్శ్వః - ఉపేత = పొందిన, పార్శ్వః = హంస
యొక్క సమీపదేశము గలవాడై, పాణినా = చేతిచే, పతంగం =
పక్షిని సమధత్త = పట్టుకొనెను.

ఇందు నలుఁడు హంసను పట్టునట్టి స్వభావము వర్ణింపఁబడినది
గాన స్వభావోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :-

బలిధ్వంసివిడంబనీమ్ :- బలినః ధ్వంసీ బలిధ్వంసీ బలిధ్వంసినః
విడంబనీ = బలిధ్వంసి విడంబనీ తాం బలిధ్వంసివిడంబనీమ్.

ఉపేతపార్శ్వః :- ఉపేతః పార్శ్వః యేన సః = ఉపేతపార్శ్వః.

మౌనినా :- మునేః కర్మ = మౌనమస్యాఽస్థితి = మౌనీ = తేన = మౌనినా.

భావము :

ఈ నలుడు కపటముతో, వామనావతారమున, బలిని నిగ్రహించిన విష్ణువు యొక్క బొట్టి దేహముగ తన దేహమును కుటుచబఱచి, చప్పుడు లేక హంసవద్దకుఁబోయి తన చేతితో దానినిబట్టుకొనెను.

శ్లో॥ తదా త్తమాత్మానమవేత్య సంభ్రమాత్
పునః పునః ప్రాయసదుత్స్వవాయ సః ।
గతో విరుత్యోద్దయనే నిరాశతాం
కరౌ నిరోద్ధుర్దశతి స్మ కేవలమ్॥

౧౨౫

ప॥ వి॥ తదాత్తమ్|ఆత్మానమ్ । ఆవేత్య । సంభ్రమాత్|పునః| పునః| ప్రాయసత్ ॥
ఉత్స్వవాయ । సః । గతః । విరుత్య । ఉద్దయనే । నిరాశతాం । కరౌ
నిరోద్ధుః । దశతి । స్మ కేవలమ్ ।

టీక॥ సః = ఆ హంస ఆత్మానం = తనను, తదాత్తం; తత్ = ఆ నలునిచే
ఆత్తం = పట్టుబడినదిగా, ఆవేత్య = తెలిసికొని, ఉత్స్వవాయ =
వైకెగిరి పోవుటకు, పునః పునః = మాటిమాటికి, ప్రాయసత్ = ప్రయ
త్నించెను, ఉద్దయనే = ఎగిరిపోవుటయందు, నిరాశతాం = ఆశలేమిని,
గతః = పొందినదై, విరుత్య = గట్టిగఁగూతవేసి నిరోద్ధుః = తనను
పట్టుకొనిన యానలమహారాజుయొక్క కరౌ కేవలం = హస్తములు
మాత్రము, దశతిస్మ = గ్రుచ్చుచుండెను.

ఇచ్చట నలునిచేఁబట్టువడిన హంస తప్పించుకొని పోవుటకు
చేసిన ప్రయత్నములు, అవి విఫలమైన పిదప నతని చేతనే తన
ముక్కుతో గ్రుచ్చుచున్నవిధమును, ఆ హంసయొక్క స్వభావమును
జెప్పుచున్నవి. గాన స్వభావోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :-

తదాత్తమ్ :- తేన ఆత్తః = తదాత్తః తం = తదాత్తమ్.

నిరాశతామ్ :- నిర్గతా ఆశా యస్మా త్పః = నిరాశః, నిరాశస్య భావః
= నిరాశతా, తాం = నిరాశతామ్.

భావము :

నిద్రించుచున్న యా హంస నలుడు తననుఁ బట్టుకొనెనని గ్రహించి
యెగిరి పోవుటకు పలుమాటు ప్రయత్నించినది. కాని అది సాధ్యము కానందు
వలన దాని యందు నిరాశఁజేసికొని నలుని చేతులను దనముక్కుచేఁ బొడచు
చుండెను.

శ్లో॥ ససంభ్రమోత్పాతి పతత్కులాకులం
సరః ప్రపద్యోత్కతయానుకంపితాం ।
తమూర్మిలోలైః పతగగ్రహాన్న్యపం
న్యవారయద్వారిరుహైః కరై రివ॥

౧౨౬

ము. వి॥ సః-సంభ్రమోత్పాతి పతత్కులాకులం । సరః । ప్రపద్య । ఉత్క
తయా । అనుకంపితామ్ । తమ్ । ఊర్మిలోలైః । పతగగ్రహాత్ ।
న్యపం । న్యవారయత్ । వారిరుహైః । కరైః । ఇవ ।

టీక॥ ససంభ్రమోత్పాతిపతత్కులాకులం, ససంభ్రమం == తత్తరపాటుతోఁ
గూడినవిగ, ఉత్పాతి = ఎగురుచున్న- పతత్కులం = పక్షిసంఘముచే,
ఆకులం = కలతనొందిన, సరః = తటాకము, ఉత్కతయా = వికా
రముఁజెందిన మనస్సుగల్గియుండుటచే, అనుకంపితాం = దయాశుత్వ
మును, ప్రపద్య = పొంది. తం = ఆన్యపం = నలమహారాజును ఊర్మి
లోలైః. ఊర్మి = ఆలలచే, లోలైః = కదలుచున్నవారిరుహైః =
తామరసపుష్పములను, కరైః = చేతులతో, పతగగ్రహాత్ = పతగ
పక్షియొక్క, గ్రహాత్ = గ్రహణమునుండి న్యవారయదివ = నివారిం
చెనో యనునట్లుండెను.

“వారిరుహైః కరైః,” యని తామరసపుష్పములను హస్తములతో
రూపించుట వలన వ్యస్తరూపకము.

“నృపం నృవారయదిత” యని రాజును వారించెనో యనునట్లుం
దెనని చెప్పుటవలన ఉత్పేక్ష.

సమాసములు :

ససంభ్రమోత్పాతిపతత్కులాకులమ్ :- సంభ్రమేణ సహితం యథా
తథా = ససంభ్రమం, ససంభ్రమముత్పాతి, ససంభ్రమోత్పాతి పతతాం
కులం = పతత్కులం, ససంభ్రమోత్పాతి-పతత్కులం యస్య తత్ =
ససంభ్రమోత్పాతి పతత్కులమ్ = తత్ = ససంభ్రమోత్పాతిపతత్కులమ్.
అనుకంపితామ్ :- అనుకంపః-అస్య అస్తీతి = అనుకంపి, అను
కంపినః భావః. అనుకంపితా, తాం, అనుకంపితాం.

ఊర్మిలోలైః :- ఊర్మిభిః లోలాః, ఊర్మిలోలాః, తైః, ఊర్మిలోలైః
పతగగ్రహాత్! పతగస్య గ్రహః = పతగగ్రహః తస్మాత్ పతగగ్ర
హాత్.

భావము :

ఆ హంసను నలమహారాజు పట్టగనే, అందలి సోదరవక్షులన్నియు నెగి
రినవి. దానిచే కలతఁబొందిన యాతటాకము, దయవహించి, అలల కల్లలాడు
తామరసపుష్పములను హస్తములతో రాజును హంసను పట్టనీయక వారించెను.

శ్లో॥ పతత్రిణా తద్రుచిరేణ వంచితం

శ్రియః ప్రయాంత్యాః ప్రవిహాయ పల్వలమ్ ।

చలత్పదాంభోరుహనూపురోపమా

చుకూజ కూలే కలహంసమండలీ॥

౧౨౭

ప॥ వి॥ పతత్రిణా । తత్ । రుచిరేణ । వంచితమ్ । శ్రియః । ప్రయాంత్యాః ।
ప్రవిహాయ । పల్వలమ్ । చలత్పదాంభోరుహనూపురోపమా । చుకూజ ।
కూలే । కలహంసమండలీ ।

టీ॥ రుచిరేణ = అందమైన, పతత్రిణా = హంసచే, వంచితం = పోగొట్టు
కొనుటచే రహితమైన, తత్ = ఆ పల్వలం = తటాకమును, ప్రవిహాయ
= వదిలి ప్రయాంత్యాః = వెళ్ళుచున్న శ్రియః = తటాకశోభయగు లక్ష్మి

యొక్క, చలత్పదాంభోరుహనూపురోపమా; చలత్ = కదలుచున్న,
పదాంభోరుహ = రామరసపుష్పములవంటి పాదములయందలి నూపుర
= అందెతో, ఉపమా = సామ్యముగల్గిన కలహంస మండలీ = కల
హంసల గుంపు కూలే = గట్టునందు, చుకూజ = కూతలు బెట్టినది.

ప్రయాంత్యాః | శియః యని సరస్సును వదలి పెట్టిపోవుచున్న
సరశ్శోభకు లక్ష్మితో నభేదము నధ్యవసించి కూయుచున్న కలహంసల
గుంపుపై నూపురత్వమను ధర్మముత్రేక్షింపఁబడినది గాన నుత్తేజ
లంకారము.

సమాసములు :-

చలత్పదాంభోరుహనూపురోపమా పదే అంభోరుహే ఇవ = పదాంభో
రుహే పదాంభోరుహయోః నూపురౌ, పదాంభోరుహనూపురౌ, చలంతే
చ తౌ పదాంభోరుహనూపురౌ చ చలత్పదాంభోరుహనూపురౌ, చలత్పదాం
భోరుహనూపురాభ్యా ముపమా యస్యాస్యా = చలత్పదాంభోరుహ
నూపురోపమా.

కలహంసమండలీ :- కలహంసానాం మండలీ = కలహంసమండలీ.

భావము :

అతటాకమునుండి యాయందమగు హంస తొలగిపోగనే యందలి కల
హంసల గుంపు తమసోదరపక్షికై కూతలు వేయసాగినని. హంస
తొలగిపోవుటచే ఖిన్నురాలైన తటాకలక్ష్మి యా తటాకమును వీడిపోవుచున్న
ప్పుడమె యొక్క కాలి యందెల మ్రోతయే మో యని భావింపఁబడినది.
అందెల మ్రోతను హంసలకూతలతో పోల్చుట కవిసమయము.

శ్లో॥ న వాసయోగ్యా వసుధేయమీదృశ
స్త్యమంగ యస్యాః పతిరుజ్ఞితస్థితిః ।
ఇతి ప్రహాయ ష్టితిమాశ్రితా నభః
ఖగస్తమాచుక్రకురారవైః ఖలు॥

ప॥ వి॥ న । వాసయోగ్యా । వసుధా । ఇయమ్ । ఈదృశః । త్వమ్ । అంగ ।
యస్యాః । పతిః । ఉజ్జితస్థితిః । ఇతి । ప్రహాయ । క్షితిం । ఆశ్రితా ।
నభః । ఖగాః తమ్ । ఆచుక్రతుః । ఆరవైః । ఖలు ।

టీక॥ ఇయం = ఈ, వసుధా = భూమి, న వాసయోగ్యా = వాసయోగ్యము
గాదు (కుతః = ఏలయనగా) అంగ = ఓ నలమహారాజా, యస్యాః =
ఏభూమికి, ఉజ్జితస్థితిః, ఉజ్జిత = విడువబడిన స్థితిః = మర్యాదగల్గిన,
ఈదృశః = ఇటువంటి (ఘాతుకుడవగు) త్వం = నీవు, పతిః = పాల
కుడవైతివి, ఇతి = ఇట్లు, ఖగాః = పక్షులు, క్షితిం = భూమిని,
ప్రహాయ = వదలి, నభః శ్రితాః = ఆకాశమునాశ్రయించినవై, తం =
ఆనలునిగూర్చి, ఆరవైః = బిగ్గరకూతలచే ఆచుక్రతుః ఖలు = ఆక్రో
శమును వెళ్లబుచ్చినట్లుండినవి.

“ఆరవైరాచుక్రతుః” అని హంసల కూజిత ధ్వనుల నాక్రోశ
ముగనుత్పేక్షించుటవలన నుత్పేక్షలంకారము.

సమాసములు :

వాసయోగ్యా :- వాసయోగ్య యోగ్యా = వాసయోగ్యా.

ఉజ్జితస్థితిః :- ఉజ్జితా-స్థితిః యేన నః ఉజ్జితస్థితిః

భావము :

ఓ నలమహారాజా! ఈ భూమికి బ్రభువగు నీవు మర్యాదను వదలి
యింతటి ఘాతుకుడవైతివి గాననీభూమి మాకు వాసయోగ్యముకాదని హంసలు
భూమిని వదలి యాకాశమునకెగిరి బిగ్గరగా నానలునిపై దమ యాక్రోశమును
వెళ్లబుచ్చుకొన్నట్లు ధ్వనులు జేసినవి

శ్లో॥ న జాతరూపచ్ఛదజాతరూపతా
ద్విజస్య దృష్టేయమితి స్తున్ ముహూః ।
అవాది తేనాథ స మానసౌకసా
జనాధినాథః కరపంజరస్ఫృశా॥

ప॥ వి॥ న । జాతరూపచ్ఛదజాతరూపతా । ద్విజస్య । దృష్టా । ఇయం । ఇతి ।
స్తువన్ । ముహూః । అవాది । తేన । అథ । మానసౌకసా । జనాధినాథః ।
కరపంజరస్పృశా ।

టీక॥ ఇయం = ఇటువంటి జాతరూపచ్ఛదజాతరూపతా; జాతరూప = సువర్ణ
మయములగు చ్ఛద = రెక్కలతో జాత = జన్మించిన రూపతా =
రూపము గల్గియుండుట, ద్విజస్య = పక్షికి న దృష్టా = ఎప్పుడును
చూడఁబడలేదు. ఇతి = ఇట్లు ముహూః = పలుమాలు స్తువన్ =
కొనియాడుచున్న సః = ఆ జనాధినాథః = నలమహారాజు, అథ =
తర్వాత కరపంజరస్పృశాః కరపంజర = పంజరమువంటి చేతిని,
స్పృశా = తాకుచున్న తేన = ఆ మానసౌకసా = (మానససరస్సునందు
నివసించు జాతికిఁజెందిన) హంసచే, అవాది = చెప్పఁబడెను.

సమాసములు :

జాతరూపచ్ఛదజాతరూపతా :- జాతరూపమయాశ్చ తే చ్ఛదాశ్చ = జాత
రూపచ్ఛదాః జాతరూపచ్ఛదైః జాతం, జాతరూపచ్ఛదజాతం, జాతరూప
చ్ఛదజాతం రూపం యస్య సః జాతరూపచ్ఛదజాతరూపః జాతరూపచ్ఛద
జాతరూపస్య భావః జాతరూపచ్ఛదజాతరూపతా.

మానసౌకసా :- మానసమ్, ఓకః యస్య సః = మానసౌకాః, తేన =
మానసౌకసా.

జనాధినాథః :- జనానామధినాథః = జనాధినాథః కరో పంజర మివ
= కరపంజరం, కరపంజరం స్పృశతీతి = కరపంజరస్పృశ్, తేన =
కరపంజరస్పృశా

భావము :

ఈ విధముగ బంగారు రెక్కలతో నుత్పన్నమైన సౌందర్యము పక్షికిఁ
గానరాదు. బంగారు హంసలెచ్చటను గనఁబడవు: అని పలుమాలు పొగడచున్న
నలమహారాజు తన చేతనున్న యా హంసచే చెప్పబడెను.

శ్లో॥ ధిగస్తు తృష్ణాతరళం భవన్మన
స్సమీక్ష్య పక్షెన్మమ హేమజన్మనః ।
తవార్ణవన్యేవ తుషారశీకరై
ర్భవేదమీభిః కమలోదయః కియాన్॥

ప॥ వి॥ ధిక్ । అస్తు । తృష్ణాతరళం । భవన్మనః । సమీక్ష్య । పజ్ఞేన్ । మమ ।
 హేమజన్మనః । తవ । అర్హవస్య । ఇవ । తుషారశీకరైః । భవేత్ ।
 అమీభిః । కమలోదయః । కియాన్ ।

టీక॥ హేమజన్మనః, హేమ = బంగారు నుండి జన్మనః = పుట్టుక గల్గిన,
 మమ = నాయొక్క పజ్ఞేన్ = తెక్కలను సమీక్ష్య = చూచి తృష్ణాతరళం;
 తృష్ణా = ఆశచే తరళం = చంచలమైన, భవన్మనః = నీ మనస్సును
 గూర్చి ధిక్ = నింద, అస్తు = అగుగాత, తుషారశీకరైః = మంచు
 బిందువులచే అర్హవస్యేవ = సముద్రమునకువలె తవ = నీకు, అమీభిః
 = ఈ తెక్కలచే, కియాన్ = ఎంతటి, కమలోదయః; కమలా = లక్ష్మి
 యొక్క ఉదయః = వృద్ధి కమల = జలముయొక్క ఉదయః = వృద్ధి
 భవేత్ = అగును.

సమాసములు :

“తృష్ణాతరళమ్” తృష్ణయా-తరళమ్ తృష్ణాతరళమ్

“హేమజన్మనః” హేమ్నః జన్మ యస్య నః = హేమజన్మా = తస్య
 = హేమజన్మనః.

తుషారశీకరైః :- తుషారాణాం శీకరాః, తుషారశీకరాః, తైః తుషా
 రశీకరైః .

కమలోదయః :- కమలాయాః ఉదయః = కమలోదయః, కమలస్య
 ఉదయః కమలోదయః,

భావము :

నాయొక్క బంగారు తెక్కలను, జూచి యాశచే, జపలమయిన నీ
 మనస్సు నింద్యమైనది. మంచు బొట్టులతో సముద్రమునకు జలసమృద్ధి యెంత
 మాత్రమేర్పడునో, అంత మాత్రమే నీకును నా బంగారు తెక్కలతో, లక్ష్మి
 సమృద్ధి యేర్పడును. అనగా నీకేలాటి సంపదలు దీని వలన చేకూరవని
 యాశయము,

శ్లో॥ న కేవలం ప్రాణివధో వధో మమ
త్వదీక్షణాద్విశ్వసితాంతరాత్మనః ।
విగర్హితం ధర్మధనైర్నిబర్హణం
విశిష్య విశ్వాసజుషాం ద్విషామపి

౧౩౧

ప॥ వి॥ న॥ కేవలం । ప్రాణివధః । వధః । మమ । త్వదీక్షణాత్ । విశ్వసితాంత
రాత్మనః । విగర్హితం । ధర్మధనైః । నిబర్హణం । విశిష్య । విశ్వాసజు
షాం । ద్విషామ్ । అపి ।

టీక॥ హే నృప = నలమహారాజా ; త్వదీక్షణాత్ = నిన్ను చూచుట వలననే,
విశ్వసితాంతరాత్మనః; విశ్వసిత = నమ్మకము పొందిన, అంతరాత్మనః
మనస్సుగల్గిన, మమ = నాయొక్క, వధః = హింస, కేవలం = కేవ
లము, ప్రాణివధః = ప్రాణులను వధించుట మాత్రమే, న = కాదు
(కింతు = యేదేమనగా) విశ్వాసజుషాం = విశ్వాసమును బొందిన
ద్విషామపి = శత్రువులను నైతము, నిబర్హణం = హింసించుట, ధర్మ
ధనైః = ధర్మమే ధనముగా గల్గిన మన్వాదులచే, విశిష్య = విశేషించి,
విగర్హితం = నిందింపబడినది.

సమాసములు :

ప్రాణివధః : ప్రాణినాం వధః = ప్రాణి వధః

త్వదీక్షణాత్ : తవ ఈక్షణం = త్వదీక్షణం, తస్మాత్, త్వదీక్షణాత్

విశ్వసితాంతరాత్మనః : విశ్వసితః అంతరాత్మాయస్య సః, విశ్వసితాంత
రాత్మా తస్య విశ్వసితాంతరాత్మనః

ధర్మధనైః : ధర్మః ధనం యేషాం తే, ధర్మధనాః, తైః, ధర్మధనైః

విశ్వాసజుషామ్ : విశ్వాసం జుషంతీతి = విశ్వాసజుషః తేషాం = విశ్వాస
జుషామ్.

భావము :

ఓ రాజా! నీ మూర్తిని దర్శించుట వలన నేను ఘనవిశ్వాసమందితిని.
అటువంటి నన్ను వధించుట కేవలము ప్రాణిహింసయే గాదు మఱేమన విశ్వాస

ఘాతపాతకము గూడ సంభవించును. విశ్వాసము బొందిన శత్రువులను (గూడ హింసించుట మిక్కిలి యధర్మమని ధర్మధనులగు మన్వాదులచే నిందింపఁ బడి యున్నది గాన, నన్ను హింసించుటలో, విశ్వాసఘాతదోషము గూడ నీకు సంప్రాప్తించును.

శ్లో॥ పదే పదే సంతి భటా రణోద్భటాః
న తేషు హింసారస ఏష పూర్యతే ।
ధిగీదృశం తే నృపతేః కువిక్రమం
కృపాశ్రయే యః కృపణే పతత్రిణి ॥ ౧౩౨

ప॥ వి॥ పదే । పదే । సంతి । భటాః । రణోద్భటాః । న । తేషు । హింసారసః ।
ఏషః । పూర్యతే । ధిక్ । ఈదృశం । తే । నృపతేః । కువిక్రమం ।
కృపాశ్రయే । యః । కృపణే । పతత్రిణి.

టీక॥ రణోద్భటాః; రణ = యుద్ధమందు, ఉద్భటాః = ఎదురు లేని, భటాః
యోధులు, పదే పదే = అడుగడుగునందును అనగా నంతట, సంతి =
= కలరు, ఏషః = ఈ, హింసారసః = హింసించుటఁ బిలాష, తేషు =
వారియందు, న పూర్యతే (కిం)? = పూరింపఁబడుట లేదేమి?
నృపతేః = మహారాజైన, తే = నీయొక్క, ఈ దృశం = చంపఁదగని
వారిని చంప వలయుననెడి. కువిక్రమం = కుత్సితమైన పరాక్రమమునుఁ
గూర్చి, ధిక్ = నింద యుక్తము, యః = ఏ కుత్సితమగు పరాక్రమము,
కృపాశ్రయే = కనికరింపఁదగిన, కృపణే = దీనమైన, పతత్రిణి = పక్షి
యందు (క్రమతే = అడుగుపెట్టు చున్నది)

సమాసములు :

రణోద్భటాః : రణేషు ఉద్భటాః రణోద్భటాః.

హింసారసః ; హింసాయాం రసః = హింసారసః.

నృపతేః : నృణాం పతిః = నృపతిః, తస్య = నృపతేః.

కువిక్రమమ్ : కుత్సితశ్చసౌ విక్రమశ్చ = కువిక్రమః, తం =
కువిక్రమమ్.

కృపాశ్రయే : కృపాయాః ఆశ్రయః కృపాశ్రయః తస్మిన్ =
కృపాశ్రయే.

భావము :

ఓ రాజా! యుద్ధమందు ప్రచండముగఁ బోరాడు యోధులీ భూమి యందంత
టను గలరు. ఈ హింసాభిలాషను నీవు వారియందేలఁబూర్తి జేసికొనరాదు
మహారాజైన నీ కుత్సతపరాక్రమము మిక్కిలి నింద్యమైనది ఏల యనగా నీ
యీ పరాక్రమము కనికరింపఁదగిన నావంటి దీనమగు పక్షిపై ననే గానవచ్చు
చున్నది గాని యట్టి యోధులపైనఁగానవచ్చుట లేదు.

శ్లో॥ ఫలేన మూలేన చ వారిభూరుహం
మునేరివేత్థం మమ యస్య వృత్తయః ।
త్వయాఽద్య తస్మిన్నపి దండధారిణా
కథం న పత్యా ధరణీ ఘృణీయతే॥

౧౩౩

ప॥ ని॥ ఫలేన । మూలేన । చ । వారిభూరుహం । మునేః । ఇన । ఇత్థం । మమ ।
యస్య । వృత్తయః । త్వయా । అద్య । తస్మిన్ । అపి । దండధారిణా ।
కథం । న । పత్యా । ధరణీ । ఘృణీయతే ।

టీక॥ యస్య = ఏ మమ = నాకు, మునేరివ = మునికీవలె వారిభూరుహం =
తటాకములయందు మొలచిన తామర లనెడి వారిరుహములయొక్కయు
భూమిపై మొలచినవృక్షములు మున్నగు భూరుహములయొక్కయు
మూలేన = కండములతోడను, ఫలేన = ఫలములతోడను, ఇత్థం =
ఈ, తనఁబడు విధమున. వృత్తయః = బ్రతుకు తెలుపులు, తస్మిన్నపి
= అట్టి నిరపరాధువి యందును, దండధారిణా = దండనము విధించు
చున్న పత్యా = పాలకుఁడవైన. త్వయా = నీవనుకారణముచే అద్య =
ఇప్పుడు ధరణీ = భూదేవి కథం = ఎట్లు న ఘృణీయతే = ఏవగించదు.

సమాసములు:

వారిభూరుహం : వారిణః భూః = వారిభూః, వారిభువి రోహంతీతి వారి
భూరుహః.

వారి చ భూశ్చ = వారిభువో, వారిభువోః రోహంతీతి = వారిభూరుహమ్
భూరుతేషాం, వారిభూరుహమ్.

దండధారిణా : దండం ధరతీతి = దండధారీ తేన = దండధారిణా॥

భావము :

ఓరాజా! తటాకములందు మొలచిన తామరతీగల యొక్కయు, నీటి
యందును నేలయందును మొలచిన వృక్షముల యొక్కయు ఫలమూలములచే
ముని జీవనము (జేయునట్లు నేనును; జీవనము జేయుచున్నాను, అట్లు కందమూల
ఫలములతో మునివృత్తి గడుపు నావంటి నిరపరాధియందును దండమును
విధించు నీవంటి పాలకుడు సంభవించుట యను కారణముచే నీభూదేవి యేల
యేవగింపు జెందదు. తప్పక చెందగలదని యాశయము.

శ్లో॥ ఇతీదృశైస్తం విరచయ్య వాజ్మయై
స్సచిత్రవైలక్ష్యకృపం నృపం ఖగః ।
దయాసముద్రే స తదాశయేతిథీ
చకార కారుణ్యరసాపగా గిరః ॥

౧౩౪

ప॥ వి॥ ఇతి । ఈదృశైః । తం । విరచయ్య । వాజ్మయైః । సచిత్రవైలక్ష్య
కృపం । నృపం । ఖగః । దయాసముద్రే । సః । తదాశయే । అతిథీచకార ।
కారుణ్యరసాపగాః । గిరః ।

టీక॥ ఇతి = ఇట్లు సః = ఆ ఖగః = పక్షి; తం = ఆ నృపం = నలమహా
రాజును, ఈదృశైః = ఇటువంటి నిందోపాలంభములతో, గూడిన వాజ్మ
యైః = వాగ్వి కారములై సమాటలతో, సచిత్రవైలక్ష్యకృపం; పక్షిమాట్లా
డుట వలని యాశ్చర్యము, తనతప్పుబద్ధాటింపఁబడినటు వలని లజ్జ,
పరుల బాధను తొలగింప వలయుననెడి దయ యనునీమూడింటితో,
గూడిన, వానినిగ, విరచయ్య = చేసి, దయాసముద్రే = దయకు సముద్ర
మైన తదాశయే, తత్ = అతనియొక్క ఆశయే = చిత్తమందు గిరః =
వాక్కులనెడి కారుణ్యరసాపగాః; కారుణ్యరస = కరుణాసప్రవాహము
తోగూడిన ఆపగాః = నదులను, అతిథీచకార = ప్రవేశము బొందునట్లు
చేసెను.

“గిరః = కారుణ్యరసాపగాః” అని వాక్కులను కారుణారసమయములగు నదులుగ నిరూపించుట వలన రూపకాలంకారము.

వాఙ్మయైః వాచాం వికారాః = వాఙ్మయాని తైః = వాఙ్మయైః

సచిత్రవైలక్ష్యకృపమ్ :- చిత్రం చ వైలక్ష్యం చ = కృపాః చ = చిత్రవైలక్ష్యకృపాః = చిత్రవైలక్ష్యకృపాభిః సహ వర్తత ఇతి = సచిత్రవైలక్ష్యకృపః = తం సచిత్రవైలక్ష్యకృపమ్

దయాసముద్రే = దయాయాః సముద్రః = దయాసముద్రః తస్మిన్ = దయా ముద్రే

తదాశయే, తస్య ఆశయః = తదాశయః తస్మిన్ = తదాశయే.

కారుణ్యరసాపగాః :- కారుణ్యమేవ రసః = కారుణ్యరసః, అ పాంసమూహాః ఆపం, ఆపేన గచ్ఛంతీతి = ఆపగాః కారుణ్యరసస్య ఆపగాః కారుణ్యరసాపగాః తాః = కారుణ్యరసాపగాః

భావము :

ఈ విధముగ హంస యిట్టి నిందావచనములతో నా నలునకు, పక్షియై తాను మాట్లాడినందుల కాశ్చర్యమును, నతడు జేసినతప్పులను బయటపెట్టినందులకు సిగ్గును తన భాధచూచుట చేకవికరమును గల్గించినది. పిదప దయాసముద్రమయిన నలుని చిత్తమందు తన మాటలనెడి కరుణారసనదుల బ్రవహింప జేసినది

శ్లో॥ మదేకపుత్రా జననీ జరాతురా

నవప్రసూతిర్వరటా తపస్విని.

గతిస్తయోరేష జనస్తమర్దయ

న్నహా! విధే! త్వాం కరుణా రుణద్ధి నో ॥

౧౩౫

ప॥ వి॥ మదేకపుత్రా : జననీ । జరాతురా । నవప్రసూతిః । వరటా । తపస్విని ।

గతిః । తయోః । ఏషః । జనః । తమ్ । అర్దయన్ । అహా । విధే ।

త్వాం । కరుణా రుణద్ధి । నో ।

టీక॥ జననీ = తల్లి మదేకపుత్రాః మత్ = నేనొక్కడనే పుత్రుడుగఁ గల్గినది

జరాతురాః జరా = ముసలితనముచే, ఆతురా = బాధపడునది. వరటా =

నాభార్య నవప్రసూతిః నవ = క్రొత్తదైన. ప్రసూతిః = ప్రసవముగలిగింది.
 తపస్వినీ = దీనురాలు, ఎషః = ఈ, జనః = జనము అనగా హంస
 తయోః = ఆ తల్లికిని, భార్యకును. గతిః = శరణ్యము. తం = అటు
 వంటిజనమును, అర్దయన్ = పీడించుచున్న విధే = దైవమా! త్వం =
 నిన్ను కరుణా = దయ, నోరు యద్ధి = అడ్డగించుటలేదా ఏమి ఆహా! =
 అయ్యో!

సమాసములు :-

మదేకపుత్రా! ఏకశ్చాసౌ పుత్రశ్చ = ఏకపుత్రః, ఆహమేవ ఏకపుత్రః,
 యస్సాస్సా = మదేకపుత్రా.

జరాతురాః జరయా ఆతురా = జరాతురా

నవప్రసూతిః; నవా ప్రసూతిః యాస్సాస్సా = నవప్రసూతిః

భావము :

నా తల్లికినేనొక్కడనే కుమారుడను. నేను నశించినచో నామెకు మఱి
 మొక బిడ్డలేదు. అది గాక యామె ముసలితనముచే బాధ పడుచు నశిక్తురాలై
 నది. నా భార్య యితేవలనే బిడ్డనుగనిన పచ్చిబాలింత కావుననామెయు శక్తిలేని
 దీనురాలు. ఇచ్చట నున్న నేను వారిటువరికిని గతియైయున్నాను. అట్టినన్ను
 పీడించునోదైవమా! నిన్ను కరుణ యడ్డగించుటలేదా! ఇది యెంత శోచనీయము.

శ్లో॥ ముహూర్తమాత్రం భవనిందయా దయా
 సఖా స్సఖాయః స్రవదశ్రవో మమ,
 నివృత్తిమేష్యంతి పరం దురుత్తర
 స్త్వయైవ మాతస్సుతశోకసాగరః ॥

౧౩౬

వ॥ వి॥ ముహూర్తమాత్రం । భవనిందయా । దయాసఖాః । సఖాయః । స్రవద
 శ్రవః । మమ । నివృత్తిం । ఏష్యంతి । పరం । దురుత్తరః । త్వయా ।
 ఏవ । మాతః । సుతశోకసాగరః !

టీక॥ హేమాతః = ఓతల్లీ, మమ = నాయొక్క సఖాయః = స్నేహితులు.
 ధయాసఖాః = దయతో (గూడినవాడె, (అతవీవ = కావుననే) స్రవ
 దశ్రవఃః స్రవత్ = స్రవించుచున్న అశ్రవః = కన్నీళ్లుగలవారై ముహూర్త
 మాత్రం = ముహూర్త కాలముమాత్రము, భవనిందయా, భవ =
 సంసారము యొక్క నిందయా = నిందచే నివృత్తిం = దుఃఖవిరామ
 మును ఏష్యంతి = పొందగలరు. కింతు = కాని. త్వయైవ = నీచేతనే
 సుతశోకసాగరః. సుతశోక = పుత్రశోకమను సాగరః = సముద్రము
 పరం = మిక్కిలి దురుత్తరః = తరింపసాధ్యముకాదు.

సమాసములు :

ముహూర్తమాత్రం ముహూర్తవీవ = ముహూర్తమాత్రమ్ = తత్ =
 ముహూర్తమాత్రమ్

భవనిందయాః భవస్య నిందా = భవనిందా, తయా భవనిందయా
 ధయాసఖాఃః దయాయాః సఖాః = దయాసఖాః

స్రవదశ్రవఃః స్రవంతి అశ్రూణి = యేషాం తే స్రవదశ్రవః

దురుత్తరఃః దుఃఖేన ఉత్తరీతుం శక్యః = దురుత్తరః

సుతశోకసాగరఃః శోక ఏవ సాగరః = శోకసాగరః సుతస్య శోక
 సాగరః = సుతశోకసాగరః

భావము :

ఓతల్లీ, నా చెలికాండ్రు దయగలవారై కన్నీళ్లు, గార్చుచు, ముహూర్త
 కాలము సంసారమును నిందించి దుఃఖనివృత్తినబొందగలరు. కాని నీకు
 మాత్రము పుత్రశోకమను సముద్రముతరింప సాధ్యము గాదు.

శ్లో॥ మదర్థసందేశమృణాశమంథరః
 ప్రియః కియద్దూర ఇతి త్వయోదితే।
 విలోకయంత్యా రుదతోఽథ పక్షిణః
 ప్రియే స కీదృగ్భవితా తవ క్షణః॥

ప॥ వి॥ మదర్థసందేశమృణాళమంథరః । ప్రియః । కియద్దూరే । ఇతి । త్వయా ।
ఉదితే । విలోకయంత్యాః । రుదతః । అథ । పక్షిణః । ప్రియే । సః ।
కీదృక్ । భవితా । తవ । క్షణః ।

టీక॥ హేప్రియే = ఓప్రియురాలా. మదర్థసందేశమృణాళమంథరః; మదర్థ
= నా కొఱకైన సందేశ = సమాచారమును మృణాళ = తామర
తూండ్లను మంథరః = పంపుటలోనాలస్యము చేయుచున్న ప్రియః =
ప్రియుడు కియద్దూరే = ఎంతదూరమందు వర్తతే = ఉన్నాడు ఇతి =
అని, త్వయా = నీచే. ఉదితే సతి = ప్రశ్నింపఁబడగా, అథ = తర్వాత
రుదతః = (భర్త గతించెనను సనిష్ట విషయమును చెప్పుటకు శక్తిలేక)
కన్నీళ్ళు గార్చుచున్న పక్షిణః = ఇచ్చటనుండి వెళ్ళిన పక్షులను,
విలోకయంత్యాః = చూచుచున్న తవ = నీకు సః = ఆ క్షణః = కాలము
కీదృక్ = ఎట్టిదిగ భవితా = ఉండగలదు.

సమాసములు:

మదర్థసందేశమృణాళమంథరః :- మహ్యమిమే = మదర్థే, సందేశశ్చ
మృణాళం చ = సందేశమృణాళే మదర్థే చ తే సందేశమృణాళే చ =
మదర్థసందేశమృణాళే మదర్థసందేశమృణాళయోః మంథరః = మదర్థ
సందేశమృణాళమంథరః

కియద్దూరే :- కియచ్చ తత్ దూరం చ = కియద్దూరం, తస్మిన్ = కియ
ద్దూరే.

భావము :

ఓ ప్రియురాలా! నాకొఱకు సమాచారమును తామరతూండ్లను పంపుటలో
నాలస్యము చేయుచున్న నా ప్రియు డెంతదూరమందున్నాడని నీవు ప్రశ్నించిన
వెంటనే, నీ భర్త గతించెనని యశుభము నీకు చెప్పుటకు శక్తి లేని వై కన్నీ
ళ్ళను గార్చుచున్న పక్షులను నీవు చూచెడి యా క్షణకాలము నీ కెట్లుండగలదో?
అది నీకు పిడుగువంటిదిగ నుండగలదు.

శ్లో॥ కథం విధాతర్మయి పాణిపంకజాత్
తవ ప్రియాశ్చైత్యమృదుత్వశిల్పినః ।
వియోక్త్యసే వల్లభయేతి నిర్గతా
లిపిర్లలాటంతపనిష్ఠరాక్షరా॥

౧౩౮

వ. వి. కథం । విధాతః । మయి । పాణిపంకజాత్ । తవ । ప్రియాశ్చైత్యమృదు
త్వశిల్పినః । వియోక్త్యసే । వల్లభయా । ఇతి । నిర్గతా । లిపిః । లలాటం
తపనిష్ఠరాక్షరా ।

టీక॥ హే విధాతః = ఓబ్రహ్మదేవుడా, ప్రియాయాః = నా ప్రియురాలికి, శ్చైత్య
మృదుత్వ శిల్పినః; శ్చైత్య = శరీరమునకుజల్లదనమును, మృదుత్వ =
మెత్తదనమును, శిల్పినః = నిర్మించునట్టి, తవ = నీ యొక్క పాణి
పంకజాత్, = తామరసపుష్పము వలె మెత్తనిదియును. జల్లనిదియునగు
పాణేః = హస్తమునుండి మయి = నా విషయమందు, వల్లభయా =
ప్రియురాలిచే, వియోక్త్యసే = విడువబడెదవు, ఇతి = అని లలాటంతప
నిష్ఠరాక్షరా; లలాటంతపం = నొసటి నిందపింపఁ జేయునట్టి నిష్ఠర =
కర్ణకరోరములగు, అక్షరా = అక్షరములు గల, లిపిః = అక్షరరచన,
కథం = ఎట్లు నిర్గతా = వెల్వడినవి.

శ్చైత్యమృదుత్వ శిల్పినః పాణిపంకజాత్ లలాటంతపనిష్ఠరాక్షరా
లిపిర్నిర్గతా అని, బ్రహ్మయొక్క చల్లని హస్తమునుండి, లలాట
మునుఁ గాల్చెడి, కఠినాక్షరవచన యెట్లు వచ్చినదని చెప్పుటచే, విష
మాలంకారము. కారణమునకు విరుద్ధమైన కార్యముఁ బుట్టినచో, విష
మము, ఇచ్చట చల్లదనము మెత్తదనము నొసంగు బ్రహ్మహస్తము
నుండి కఠినమయిన లలాటలిపి వచ్చిన దనుటచే విషమాలంకారము.

సమాసములు :

పాణిపంకజాత్ :- పాణేః పంకజమివ = పాణిపంకజమ్ తస్మాత్ =
పాణిపంకజాత్.

ప్రియాశైత్యమృదుత్వశిల్పినః :- శైత్యం చ మృదుత్వం చ = శైత్య
మృదుత్వే ప్రియాయాః శైత్యమృదుత్వే = ప్రియాశైత్యమృదుత్వే,
ప్రియాశైత్యమృదుత్వయోః శిల్పం = ప్రియాశైత్యమృదుత్వశిల్పమ్
ప్రియాశైత్యమృదుత్వశిల్పమశ్య అస్తీతి = ప్రియాశైత్యమృదుత్వ
శిల్ప = తస్మాత్ = ప్రియాశైత్యమృదుత్వశిల్పినః

లలాటంతపనిష్ఠరాక్షరా :- లలాటంతపంతీతి = లలాటంతపాని, నిష్ఠ
రాని చ తాని అక్షరాణి చ = నిష్ఠరాక్షరాణి లలాటంతపానినిష్ఠరాక్షరాణి
యస్యాం సా, లలాటంతపనిష్ఠరాక్షరా.

భావము :

ఓ విధాతా! ప్రియురాలి శరీరమునకుఁ జల్లదనమును మెత్తదనమును
నృజించెడి నీ హస్తకమలము నుండి నా విషయమున ప్రియురాలితో వియోగము
బొందగలవనెడి నొసటిని కాలెడి కఠినాక్షరములు గల లిపి యెట్లు వెల్వడినది!
చల్లదనమునొసంగెడి చేతినుండి యిట్టి కఠినమగు లిపి వచ్చుట చాల విరుద్ధము.

శ్లో॥ అపి స్వయూధ్యైరశనిక్షతోపమం

మమాఽద్య వృత్తాంతమిమంబతోదితా ।

ముఖాని లోలాక్షి దిశామసంశయం

దశాపి శూన్యాని విలోకయిష్యసి॥

౧౩౯

ప. వి. అపి । స్వయూధ్యైః । అశనిక్షతోపమం । మమ । అస్య । వృత్తాంతమ్ ।
ఇమం । బత । ఉతితా । ముఖాని । లోలాక్షి । దిశామ్ । అసంశయం । దశ ।
అపి । శూన్యాని । విలోకయిష్యసి ।

టీక॥ అపి = ఇంకను, అద్య = ఇప్పుడు, స్వయూధ్యైః, స్వ = తనయొక్క,
యూధ్యైః = గుంపునందుండెడి హంసలచే, అశనిక్షతోపమం; అశని
పిడుగు యొక్క, ఉత = దెబ్బచే, ఉపమం = సమానమైన, మమ =
నా యొక్క, ఇమం = ఈ వృత్తాంతం = సమాచారమును (గూర్చి, ఉతితా
సతీ = చెప్పబడినదానవై, హే లోలాక్షి! = ఓ చంచలాక్షి! చశాపి
= పదియునైన, దిశాం = దిక్కులయొక్క ముఖాని = ముఖములను

శూన్యాని = శూన్యములుగ అనగా రక్షకరహితములుగ విలోకయిష్యసి = చూడఁగలవు, అసంశయం = సంశయములేదు బత = కష్టము.

సమాసములు :

స్వయూధ్యైః :- యూధే భవాః = యూధ్యాః స్వస్య యూధ్యాః = స్వ యూధ్యాః తైః, స్వయూధ్యైః

అశనిక్షతోపమమ్ :- అశనేః క్షతం = అశనిక్షతం, అశనిక్షతము ఉపమా యస్య సః = అశనిక్షతోపమః తమ్, అశనిక్షతోపమమ్,

లోలాక్షి :- లోలే అక్షిణీ యస్యాః సా లోలాక్షీ, తస్యాః సంబుద్ధిః హే లోలాక్షీ-

అసంశయం :- న విద్యతే సంశయః యస్మిన్ కర్మణి తత్ యథా భవతి తథా = అసంశయమ్-

భావము :

ఓ ప్రియురాలా ఈదినము నా గుంపునందలి హంసలు, పిడుగు దెబ్బతో సమానమైన నా యీసమాచారమును నీకుజెప్పినచో చంచలాక్షివైన నీవు దళ దిశాముఖములను, రక్షకరహితములుగఁ జూడఁగలవు, ఇందు సంశయము లేదు

శ్లో॥ మమైవ శోకేన విదీర్ణవక్షసా
త్వయా విచిత్రాంగి! విపద్యతే యది ।
తదస్మి దైవేన హతోఽపి హా హత
స్ఫుటం యతస్తే శిశవః పరాసవః॥

౧౪౦

వ. వి. మమ । ఏవ । శోకేన , విదీర్ణవక్షసా । త్వయా । విచిత్రాంగి । విపద్యతే ।
యది । తత్ । అస్మి । దైవేన । హతః । అపి । హా । హతః । స్ఫుటం ।
యతః । తే । శిశవః । పరాసవః ।

టీక॥ హే విచిత్రాంగి = వివిధవర్ణముతోఁగూడిన శరీరము గలదానా! మమ
= నన్ను విషయీకరించిన శోకేనైవ = దుఃఖముచేతనే విదీర్ణవక్షసా
= విదీర్ణ = చీలిన వక్షసా = హృదయముగల్గిన, త్వయా = నీచే, విప

ద్యతే యది = మరణింపఁబడినచో, తత్ = అప్పుడు, దైవేన = దైవముచే, హతోఽపి = చంపఁబడినను, స్ఫుటం = స్పష్టముగా పునః = మఱి, హతః = చంపఁబడినవాడనుగ, అస్మి = అగుచున్నాను. యతః = ఏల యనగా, తే = నీయొక్క, శిశవః = బిడ్డలు. పరాసవః = మరణించిరి.

సమాసములు :

విదీర్ణ వక్షసా :— విదీర్ణం—వక్షః యస్యాస్యా = విదీర్ణవక్షః తయా = విదీర్ణ వక్షసా.

విచిత్రాంగి :—విచిత్రం అంగం యస్యాస్యా = విచిత్రాంగీ; తస్యాస్సంబుద్ధిః = హే విచిత్రాంగి.

పరాసవః :—పరాః—అసవః యేషాం తే = పరాసవః.

భావము :

ఓ వింతరంగులతో మెఱయు శరీరము గల ప్రియురాలా! నా యాపద విని యాదుఃఖముతో హృదయము భగ్నమై నీవును మరణింతువేని అప్పుడు దైవముచేనొకతడవఁజంపఁబడిన నేను మఱియు చంపఁబడెదను. ఏలయనగా నీవు నా యాపద, విని మరణించిన పిదప, పోషణ చేసెడి తల్లి లేనందువలన శిశువులు గూడ మరణింతురు. శిశువుల మరణమును భావించుటచే నాకు మరణదుఃఖము పెట్టింపుకాగలదు.

శ్లో॥ తవాఽపి హా హా విరహాత్క్షుధాకూలాః
కూలాయకూలేషు విలుర్య తేషు తే ।
చిరేణ లబ్ధా బహుభిర్మనోరథై
గతాః క్షణేనాస్ఫుటితేక్షణా మమ॥

౧౪౧

ప. వి. తవ । అపి । హాహా । విరహాత్ । క్షుధాకూలాః । కూలాయకూలేషు ।
విలుర్య । తేషు । తే । చిరేణ । లబ్ధాః । బహుభిః । మనోరథైః । గతాః ।
క్షణేన । అస్ఫుటితేక్షణాః । మమ ।

టీక॥ హేప్రియే = ఓప్రియారాలా! బహుభిః = పెక్కైన మనోరథైః = కోరికలచే, చిరేణ = చాల కాలమునకు లబ్ధాః = పొందఁబడినటువంటి, అస్ఫుటితేక్షణాః; అస్ఫుటిత = ఇస్ఫుటికిని, దెరువని ఈక్షణాః = కనులుగల్గిన మమ = నాకును, తే = నీకును శిశవః = బిడ్డలు, విరహాత్ = తల్లిదండ్రుల వియోగము వలన తక్షణకాలాః = అకలిచే పీడింపఁబడినవారై తేషు = ఆ కులాయకూలేషు కులాయ = గూండ్ల యొక్క కూలేషు = రోపలి భాగములయందు, విలుర్య = పొరలి, క్షణేన = క్షణకాలముచే, గతాః = గతించినవారుగ (భవంతి = అగుచున్నారు) హాహా = (అయ్యయ్యో) కష్టము.

సమాసములు :

కులాయానాం కూలాని = కులాయకూలాని తేషు-కులాయకూలేషు.

అస్ఫుటితేక్షణాః :- స్ఫుటితాని ఈక్షణాని యేషాం తే స్ఫుటితేక్షణాః న స్ఫుటితే క్షణాః = అస్ఫుటితేక్షణాః

భావము :

ఓ ప్రియారాలా! పెక్కు మనోరథములతో, చిరకాలమునకు సంప్రాప్తించిన వారై యిస్ఫుటికిని కనులు తెరివలేని మనబిడ్డలు మన ఎడబాపుచే నాకలి వలన బాధలకు గుటియై ఆ గూండ్ల యందే యటునటు పొరలి మరణింతురు. అయ్యో! ఎంతకష్టదశ,

శ్లో॥ సుతాః కమాహూయ చిరాయ చుంకృతై

ర్విధాయ కంప్రాణి ముఖాని కంప్రతి।

కథాసు శిష్యధ్వమితి ప్రమీల్య స

స్రుతస్య సేకాద్బుబుధే నృపాశ్రుణః॥

౧౪౨

ప॥ వి॥ సుతాః । కమ్ । ఆహూయ । చిరాయ । చుంకృతైః । విధాయ । కంప్రాణి । ముఖాని । కం । ప్రతి । కథాసు । శిష్యధ్వమ్ । ఇతి । ప్రమీల్య । సః । స్రుతస్య । సేకాత్ । బుబుధే । నృపాశ్రుణః॥

టీక॥ హే సుతాః = ఓపుత్రులారా! చుంకృతైః = చుంకారధ్వనులతో, చిరాయ = చాలకాలము కమపి = ఎవరినైనను ఆహూయ = పిలచి,

కమపి ప్రతి = ఎవరి నైనను దేశించి, ముఖాని = చంచువులను. కంప్రాణి
= కంపముతోఁగూడిన విగ విధాయ = చేసి, కథామాత్ర శేషాః = కథ
మాత్ర మేమిగిలినవారు గాఁగలరు అనగా మరణించుఁడు ఇతి = ఇట్లు
చెప్పి. ప్రమీల్య = మూర్ఛిల్లి సః = ఆహంస స్రుతస్య = దయచే
బ్రవహించుచున్న. నృపాశ్రుణః నృప = నలమహారాజు యొక్క అశ్రుణః
= కన్నీటియొక్క సేకాత్ = తడుపుటవలన బుబుధే = మేల్కొనెను.

“చుంకృతైః ముఖాని కంప్రాణి” ఇత్యాదిగ పక్షిస్వభావము
చిత్రింపఁబడినదిగాన స్వభావోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :

నృపాశ్రుణః నృపస్య అశ్రు = నృపాశ్రు తస్య = నృపాశ్రుణః

భావము :

“ఓబిడ్డలారా! చుంకారములతో, నెవరి నైనను బిలిచి, ఏవరి నైనను దే
శించి మీముఖములను ముక్కులను ఆడించి, మీరు తల్లిదండ్రులు లేనందు
వలన మరణింపుడు” అని యా హంస చెప్పినవెంటనే మూర్ఛిల్లినది. వెంటనే
దయాహృదయుఁడగు నలమహారాజు యొక్క కన్నీటిబిందువులు పైన రాలుటచే,
మూర్ఛదొలగి మేల్కొనినది.

శ్లో॥ ఇత్థమముం విలపంతమముంచ
దీనదయాశుతయాఽవనిపాలః ।
రూపమదర్శి ధృతోఽసి యదర్థం
గచ్ఛ యథేచ్ఛ మథేత్యభిధాయ॥

౪౩౧

ప॥ వి॥ ఇత్థమ్ । అముం । విలపంతం । అముంచత్ । దీనదయాశు తయా ।
అవనిపాలః । రూపం । అదర్శి । ధృతః । అసి । యదర్థం । గచ్ఛ । యథేచ్ఛం ।
అథ । ఇతి । అభిధాయ ।

టీక॥ ఇత్థం = ఇట్లు విలపంతం = విలపించుచున్న, అముం = ఆహంసను
అవనిపాలః = నలమహారాజు, దీనదయాశుతయా; దీన = దీనులయందు
దయాశుతయా = దయగల్గి యుండుటచే, రూపం = నీయపూర్వమగు
నాకృతి, అదర్శి = చూడఁబడినది యదర్థం = ఏరూపదర్శనమునకై

ధృతోఽసి = పట్టుకొన, బడితివో అథ = పిదప యథేచ్ఛం = ఇచ్ఛ
వచ్చిన విధముగ గచ్ఛ = పొమ్మ ఇతి = ఇట్లు అభిధాయ = చెప్పి
అముంచత్ = పెదిలిపెట్టెను.

సర్గ ముగియునప్పుడు భిన్నవృత్తములు వాడవలయునను కావ్య
లక్షణముననుసరించి యీశ్లోకమునుండి భిన్నవృత్తములు ప్రయోగింపఁబడి
నవి. ఇచ్చట ప్రతిపాదమందును వరుసగా మూడు భగణములు, చివర
రెండు గురువులు చెప్పుటవలన నిది దోధకవృత్తము

సమాసములు :

దీనదయాశుతయా, దీనేషు, దయాశుః = దీనదయాశుః, దీనదయాశోః
భావః దీనదయాశుతా, తయా, దీనదయాశుతయా

శ్లో॥ ఆనందజాశ్రుభిరనుస్రియమాణమార్గాన్
ప్రాకృకనిర్గమితనేత్రపయఃప్రవాహాన్ ।
చక్రే స చక్రనిభచంక్రమణచ్ఛలేన
నీరాజనాం జనయాతాం నిజబాంధవానామ్ ॥ ౧౪౪

ప॥ వి॥ ఆనందజాశ్రుభిః, అనుస్రియమాణమార్గాన్ । ప్రాక్ । శోకనిర్గమిత
నేత్రపయః ప్రవాహాన్ । చక్రే । సః । చక్రనిభచంక్రమణచ్ఛలేన । నీరాజ
నాం । విదధతాం । నిజబాంధవానామ్ ।

టీక॥ సః = ఆ హాంస, చక్రనిభచంక్రమణచ్ఛలేనః చక్రనిభ = మండలా
కారమైన, చంక్రమణ = తిరుగుట యొక్క చలేన = నెపముచే, నీ
రాజనాం = హాంతిని జనయాతాం = చేయుచున్న నిజబాంధవానాం =
బంధువులకు ప్రాక్ = తన్ను రాజు విడిపించుటకుముందు శోకనిర్గమిత
నేత్రపయః ప్రవాహాన్; శోక = దుఃఖముచే, నిర్గమిత = వెడలింపఁ
బడిన నేత్రపయః = కన్నీటియొక్క ప్రవాహాన్ = ప్రవాహములను
ఆనందజాశ్రుభిః; ఆనందజ = సంతోషమువలనఁగల్గిన, అశ్రుభిః =
కన్నీళ్ళతో, అనుస్రియమాణమార్గాన్, అనుస్రియమాణ = అనుసరింపఁ
బడుచున్నమార్గాన్ = త్రోవలు గలవిగ చక్రే = చేసెను.

ఇచ్చట బంధవిముక్తమైన పక్షులు మఱల తమ సోదరపక్షుల
కూటమియందు సంచరించునట్టి స్వభావము చలశబ్దముచే మఱుగుజేయఁబడి
దానియందు “నీరాజనాం జనయతా నిజబాంధవానామ్” అని నీరాజనత్వ
ధర్మము నారోపించుటవల నపహ్నవాలంకారమున చమత్కారహేతువుగను,
మంగళాచరణరూపముగనునుండుటకు సర్గకు జీవర ఆనందశబ్దప్రయో
గము (జేయబడినది).

ఇచ్చటఁ బ్రతిపాదమునందును తగణ-భగణ-జగణజగణ-గ-
ములున్నవిగాన వసంతతిలకావృత్తము,

సమాసములు :-

ఆనందజాశ్రుభిః :- ఆనందాజ్ఞాయంత ఇతి = ఆనందజాని, ఆనందజాని
చ తాని అశ్రూణి చ = ఆనందజాశ్రూణి, తైః ఆనందజాశ్రుభిః

అనుస్రియమాణమార్గాన్ :- అనుస్రియమాణః మార్గః - మార్గాః, తాన్.
అనుస్రియమాణమార్గాన్ -

శోకనిర్గమితనేత్రపయః ప్రవాహాన్ :- శోకేన-నిర్గమితాని = శోకనిర్గ
మితాని నేత్రయోః పయాంసి నేత్రపయాంసి శోకనిర్గమితాని చ తాని నేత్ర
పయాంసి చ = శోకనిర్గమితనేత్రపయాంసి, శోకనిర్గమితనేత్రపయ
సాం ప్రవాహాః = శోకనిర్గమితనేత్రపయః ప్రవాహాః తాన్ = శోకనిర్గమిత
నేత్రపయః ప్రవాహాన్,

చక్రనిభచంక్రమణచ్ఛరేన :- చక్రేణ సదృశం = చక్రనిభం చక్రనిభం
చ తత్ చక్రమణం చ = చక్రనిభచంక్రమణంచక్రనిభచంక్రమణమేవ
చలమ్ = చక్రనిభచంక్రమణచ్ఛరమ్, తేన, చక్రనిభచంక్రమణచ్ఛరేన,
నిజబాంధవానాం నిజాశ్చ తే బాంధవాశ్చ = నిజబాంధవాః, తేషాం నిజ
బాంధవానామ్.

భావము :-

ఆ హంస నలమహారాజునుండి విముక్తిబొందగనే దాని బంధువులగు
హంసలు దానిఁజుట్టునుఁ చేరి చుట్లు తిరగడమను నెపమున దానికి హారతిఁ బట్టి
నవి. దానికి పూర్వము తనబంధువులకు దుఃఖముచే వెల్వడిన కన్నీటివెల్లు

వలను ఆనందబాష్పప్రవాహములు గలియునట్లు చేసెను. అనగా బంధవిముక్తి
బొందినందువలన హంస బంధువులందఱును నానందభరితులై రని యాశయము.

శ్లో॥ శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిమకుటాలంకారహీరస్సుతం
శ్రీహీరస్సుషువే జితేంద్రియచయం మామల్ల దేవీ చ యం ।
తచ్ఛింతామణిమంత్రచింతనఫలే శృంగారభంగ్యా మహా
కావ్యే చారుణీ నై షధీయచరితే సర్గోఽయమాదిర్గతః॥ ౧౪౫

ప. వి. శ్రీహర్షం । కవిరాజరాజిమకుటాలంకారహీరః । సుతం । శ్రీహీరః ।
సుషువే । జితేంద్రియచయం । మామల్ల దేవీ । చ । యం । తచ్ఛింతామణి
మంత్రచింతనఫలే । శృంగారభంగ్యా । మహాకావ్యే । చారుణీ । నై షధీయ
చరితే । సర్గః । అయమ్ । ఆదిః । గతః ।

టీక॥ కవిరాజరాజిమకుటాలంకారహీరః: కవిరాజ = కవిశ్రేష్ఠుల యొక్క,
రాజి = శ్రేణి, యొక్కమకుట = కిరీటములకు, అలంకార = భూష
ణమైన, హీరః = వజ్రమణి, యగు, శ్రీహీరః = శ్రీహీరుడను కవి
శ్రేష్ఠుడు, జితేంద్రియచయం: జిత = జయింపబడిన ఇంద్రియచయం
ఇంద్రియ సమూహములుగల శ్రీహర్షం = శ్రీహర్షుడను నామముగల
యం = ఏ, సుతం = కుమారుని సుషువే = పుట్టించెనో, మామల్ల దేవీ
చ = మామల్ల దేవియను తల్లియు సుషువే = కనెనో, తచ్ఛింతామణి
మంత్రచింతన ఫలే: తత్ = ఆశ్రీహర్షుని యొక్క చింతామణి మంత్ర
= చింతామణి మంత్రము యొక్క చింతన = ఉపాసనకు ఫలే = ఫల
మును శృంగారభంగ్యా = శృంగారరసవృత్తిచే, చారుణీ = రమ్యమైన,
నై షధీయచరితే = నై షధీయ = నిషధదేశములకు రాజైన నలునికి
సంబంధించిన, చరితే = చరిత్రమున, నలచరితమను నామముగల మహా
కావ్యే = మహాకావ్య లక్షణములుగల కావ్యమందు, అయం = ఈ, ఆదిః
= ప్రథమసర్గ గతః = సమాప్తము.

సమాసములు :

కవిరాజరాజిమకుటాలంకారహీరః :- కవీనారాజానః = కవిరాజాః, కవి
రాజానాం రాజిః = కవిరాజరాజిః, కవిరాజరాజేః మకుటాని = కవిరాజ

రాజిమకుటాని కవిరాజరాజి మకుటేష్వలంకారః, కవిరాజరాజిమకుటా
లంకారః కవిరాజరాజిమకుటాలంకారశ్చసౌ హీరశ్చ = కవిరాజరాజిమకు
టాలంకారహీరః.

జితేంద్రియచయమ్ :- ఇంద్రియాణాం చయః = ఇంద్రియ చయః, జితః
ఇంద్రియచయః యేన సః—జితేంద్రియచయః, తం, జితేంద్రియచయమ్.
తచ్ఛింతామణి మంత్రచింతనఫలే :- చింతామణిరితి మంత్రః = చింతా
మణిమంత్రః చింతామణి మంత్రస్య చింతనం = చింతామణి మంత్ర
చింతనం, చింతామణిమంత్రచింతనస్య ఫలం = చింతామణిమంత్ర
చింతనఫలం, తస్మిన్ = చింతామణి మంత్రచింతన ఫలే.

శృంగారభంగ్యః :- శృంగారస్య—భంగిః = శృంగారభంగిః, తయా,
శృంగార భంగ్యః.

భావము :

కవిరాజశ్రేణి మకుటములలో నలంకారమైన వజ్రమణియగు శ్రీహీరు,
డును మామల్ల దేవియు— జితేంద్రియుడైన శ్రీహర్షుని కవిరి. ఆశ్రీహర్షుని
చింతామణిమంత్రోపాసనకు ఫలముగా రచింపఁబడిన శృంగారరసబంధురమైన
నైషధీయచరితమునందు ప్రథమసర్గ సమాప్తము

ఇతి

శ్రీమద్రామాయగోత్ర శ్రీ మదుడాలి నృసింహశాస్త్రి తనూజ
విక్రమసింహ పురీ వేద సంస్కృత కలాశాలా ప్రాధానోపాధ్యాయ

శ్రీసుబ్బరామశాస్త్రి

వి ర చి త మ గు

నైషధాంధ్ర వ్యాఖ్యానమునకు

ప్రథమసర్గ

స మా ప్త ము.

శ్రీ హర్ష నైషధ ము

ద్వితీయ సర్గ

శ్లో॥ అధిగత్య జగత్యధీశ్వరాదథ
ముక్తిం పురుషోత్తమాత్తతః ।
వచసామపి గోచరో నయః
సతమానందమవిందత ద్విజః॥

౧

౨. అధిగత్య । జగత్యధీశ్వరాత్ । అథ । ముక్తిం । పురుషోత్తమాత్ । తతః ।
వచసామ్ । అపి । గోచరః । న । యః । సః । తమ్ । ఆనందమ్ । అవిం
దత । ద్విజః ।

౧. అథ = విముక్తిని (బొందిన పదప, సః = ఆ, ద్విజః = పక్షి (విప్రుడు)
జగత్యధీశ్వరాత్, జగత్ = భూమికి, అధీశ్వరాత్ = ప్రభువైన, జగత్
= లోకములకు, అధీశ్వరాత్ = పాలకుడైన పురుషోత్తమాత్ =
పురుషశ్రేష్ఠుడైన (విష్ణువైన) తతః = ముందు (జెప్పబడిన నలమహా
రాజు నుండి, తతః = ప్రసిద్ధుడగు భగవానునుండియు) ముక్తిం =
విడుదలను (మోక్షమును) అధిగత్య = పొంది, యః = ఏ ఆనందము,
వచసామపి = మాటలకును, న గోచరః = విషయము గాదో, అనగా
మాటలచేతను (జెప్పసాధ్యముగాదో. తమ్ = అట్టి. ఆనందం = ఆనం
దమును. అవిందత = పొందెను.

ఇచ్చట పదశక్తి యగు నభిధ ప్రకృతార్థమగు హంస వృత్తాం
తమును, జెప్పి విరమించినది గాన నప్రకృతార్థము జెప్పనమర్థముగాదు.
కాననిటునుభయశ్లేష సంభవించదు. ఇతర శ్లేషభేదములను చెప్పుటకవ
కాశములేనందువలనను, ముఖ్యార్థబాధలేనిది లక్షణావృత్తి సంభవించ
వందువలనను నిచ్చట, శ్రీమహావిష్ణువువలన విప్రుడు మహానందము
నందెనను నర్థాంతరప్రతీతిధ్వనియేగాని, శ్లేషకాజాలదు.

ఈ సర్గ యందొక వందశ్లోకములవఱకును వియోగినీవృత్తము.
విషమపాదములయందు, సగణ-జగణ-జగణ-గురువులు, సమపాదముల
యందు, సగణ-భగణ-రగణ-లఘు-గురువులు గల్గియుండుట వియోగినీ
వృత్తలక్షణము.

సమాసములు :

జగిత్యధీశ్వరాత్ :- జగత్యాః అధీశ్వరః, = జగత్యధీశ్వరః తస్మాత్
జగత్యధీశ్వరాత్ -జగతీనామధీశ్వరః = జగత్యధీశ్వరః తస్మాత్
జగత్యధీశ్వరాత్ -

పురుషోత్తమాత్ :- పురుషాణాముత్తమః = పురుషోత్తమః = తస్మాత్
పురుషోత్తమాత్.

ద్విజః :- ద్విః జాయత ఇతి = ద్విజః-

భావము :

నలునివలన విడుదల పొందిన పిదప నా హంస- భూపతియును, పురుష
శ్రేష్ఠుడు నగు నా నలమహారాజు వలని ముక్తిచే, మాటలచే వర్ణింప శక్యము
గాని మహానందమును, లోకాధిపతియును పురుషోత్తముడును నగు శ్రీ మహా
విష్ణువువలన మోక్షముఁబొంది వాక్కులకతీతమగు మహానందమును ద్విజుని
వలెఁబడసెను.

శ్లో॥ అధునీత ఖగస్సనైకధా
తనుముత్ఫుల్లతనూరుహీకృతాం ।
కరయంత్రణదంతురాంతరే
వ్యలిఖచ్ఛంచుపుతేన పక్షతీ॥

౨

ప. వి. అధునీత । ఖగః । సః । నైకధా । తనుమ్ । ఉత్ఫుల్లతనూరుహీకృతామ్ ।
కరయంత్రణదంతురాంతరే । వ్యలిఖత్ । చంచుపుతేన । పక్షతీ ।

టీక॥ సః = ఆ, ఖగః = హంస ఉత్ఫుల్లతనూరుహీకృతామ్; ఉత్ఫుల్ల = పైకి
రేగిన, తనూరుహీకృతామ్ = ఈకలుమున్నగు వెంట్రుకలదిగఁజేయఁ

బడిన తనుం = శరీరమును, నైకధా = పలుమాటులు, అధునీత = విది
లించెను, (కించ = మఱియు) కరయంత్రణదంతురాంతరే, కరయంత్రణ
= నలుని హస్తములయందు నలుగుటచే, దంతుర = మిట్టపల్లములైన
అంతరే = మధ్యదేశముగల పక్షతీ = తెక్కల మూలలను, చంచుపుటేన
= ముక్కుపుటముచే, వ్యలిఖత్ = గోకి చక్కజేసికొనెను,

ఇచ్చట 'తను మధునీత' చంచుపుటేన వ్యలిఖత్ అని దేహమును
కొనుట, ముక్కుతోగోకుకొనుట మున్నగు పక్షల స్వభావమును (జెప్పు
చున్నదిగాన స్వభావోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :

నైకధా = న ఏకధా = నైకధా

ఉత్పల్లతనూరుహీకృతామ్ :- ఉత్పల్లాని-తనూరుహాణి యస్యాస్యా,
ఉత్పల్లతనూరుహః. అనుత్పల్లతనూరుహః, ఉత్పల్లతనూరుహః సంప
ద్యమానా కృతాఉత్పల్లతనూరుహీకృతా తాం ఉత్పల్లతనూరుహీకృతామ్
కరయంత్రణదంతురాంతరే :- కరాభ్యాం యంత్రణం = కరయంత్రణం
కరయంత్రణేన దంతురం కరయంత్రణదంతురమ్. కరయంత్రణదంతు
రమ్ అంతరం యయోస్తే = కరయంత్రణదంతురాంతరే, తే కర
యంత్రణదంతురాంతరే-

చంచుపుటేన :- చంచ్వోః పుటః = చంచుపుటః, తేన = చంచుపుటేన.

భావము :

ఆ హంస రాజుచేతనలిగినందువలన పైకి రేగిన యీకలు గల తన శరీ
రమును చాల మాటులు విదిలించినది. ఆ రాజుచేతనలిగి మిట్టపల్లములైన, తన
తెక్కలమూలలను, తన ముక్కుచే సరిజేసికొనెను.

శ్లో॥ అయమేకతమేన పక్షతే

రధిమధ్యోర్ద్వగజంఘమంఘ్రిణా।

స్థలనక్షణ ఏవ శ్శియే ద్రుత

కంఠూయితమౌశికాలయమ్॥

ప వి. అయమ్ । ఏకత మేన । పక్షతేః , అధిమధ్యోర్ధ్వగజంఘమ్ । అంఘ్రిణా ।
స్థలనక్షణే । ఏవ । శిశియే । ద్రుతకంఠాయితమౌళిః । ఆలయమ్ ।

టీక ॥ అయం = ఈ హంస, స్థలనక్షణ ఏవ = విడుపుబొందిన సమయమందే
ఏకతమేన = ఒకటియేయైన, అంఘ్రిణా = పాదముచే, పక్షతేః =
తెక్కలమూల యొక్క, అధిమధ్యోర్ధ్వగజంఘంః అధిమధ్య = మధ్య
భాగమందు ఊర్ధ్వగ = పైకిబోయిన, జంఘం = మోకాలు గలునట్లు
గా, ద్రుతకంఠాయితమౌళిః; ద్రుత = శీఘ్రముగ. కంఠాయిత =
గోకుఁగొనఁబడిన, మౌళిః = తలగలదై, ఆలయం = తననివాసస్థలమును
శిశియే = ఆశ్రయించెను,

ఏకతమేన అంఘ్రిణా, అధిమధ్యోర్ధ్వగజంఘం ఒంటికాలితో
తల గోకుకొనుట మున్నగు పక్షిస్వభావములు వర్ణింపఁబడినడి కాన
స్వభావోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :-

అధిమధ్యోర్ధ్వగజంఘమ్ :- మధ్యేఅధిమధ్యం, ఊర్ధ్వంగచ్ఛతీతి =
ఊర్ధ్వగా అధిమధ్యం, ఊర్ధ్వగా అధిమధ్యోర్ధ్వగా అధిమధ్యోర్ధ్వగా,
జంఘా యస్మిన్ కర్మణితత్ యథాభవతితథా, అధిమధ్యోర్ధ్వగజంఘమ్ -

స్థలనక్షణే :- స్థలనస్య క్షణః = స్థలనక్షణః, తస్మిన్ = స్థలనక్షణే,
ద్రుతకంఠాయితమౌళిః :- ద్రుతంకంఠాయితా = ద్రుతకంఠాయితా,
ద్రుతకంఠాయితా మౌళిః యస్య సః, ద్రుతకంఠాయితమౌళిః.

భావము :

ఈ హంస నలునివలన విముక్తి పొందిన క్షణమందే, ఒకపాదముచే
తెక్కల మూల యొక్క మధ్యభాగము నుండి పైకి జొనిపిన మోకాలుతో తొంద
రగ తలనుఁ గోకికొనుచు తన నివాసస్థలమునకు వెళ్ళినది.

శ్లో ॥ స గరుద్వనదుర్గదర్గహాస్,
కటుకీటాన్ దశతః సతః క్వచిత్ ।
సునుదే తను కంఠు పండితః
పటుచంచూపుటకోటికుట్టనై ॥

ప. వి. సః । గరుద్వన దుర్గ దుర్గహాన్ । కటు । కీటాన్ । దశతః । సతః । క్వచిత్ ।
నును దే । తను కండు । పండితః । పటుచంచూపుట కోటికుట్టనైః ।

టీక ॥ పండితః = నేర్పరియగు, సః = ఆ హంస గరుద్వన దుర్గదుర్గహాన్ ;
గరుత్ = తెక్కలనెడి, వనదుర్గ = అరణ్యదుర్గమందు, దుర్గహాన్ =
పట్టుకొనుటకు సాధ్యము గానిదియు, కటు = తీక్షణముగా, దశతః = కుట్టు
చున్నవియు, క్వచిత్ = ఎక్కడనో ఒక చోట. సతః = ఉన్నవియునగు
కీటాన్ = పురుగులను, పటుచంచూపుటకోటికుట్టనైః = దృఢమైన,
చంచూపుట = ముక్కుయొక్క, కోటి = కొనయొక్క కుట్టనైః =
దెబ్బలచే, తను కండు (యథాతథా); తను = స్వల్పమయిన కండు =
దురదగలిగినట్లుగ నును దే = నివారించుకొనెను

“కీటాన్ దశతః, పటుచంచూపుటకోటికైః” అని ముక్కు
కొనల దెబ్బలచే పురుగులను తినుట మున్నగు పక్షి స్వభావమును
చెప్పుట వలన స్వభావోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :

గరుద్వనదుర్గదుర్గహాన్ :- వనస్య దుర్గం = వనదుర్గం గరుత ఏవ వన
దుర్గం = గరుద్వన దుర్గమ్, దుఃఖేన గ్రహీతుం శక్యాః దుర్గహాః గరు
ద్వన దుర్గే దుర్గహాః = గరుద్వన దుర్గదుర్గహాః, తాన్ = గరుద్వన
దుర్గదుర్గహాన్,

పటుచంచూపుట కోటికుట్టనైః :- చంచ్వాఃపుటః = చంచూపుటః చంచూ
పుటస్య కోటిః = చంచూపుటకోటిః, పట్వీ చ సా చంచూపుటకోటిశ్చ =
పటుచంచూ పుటకోటిః, పటుచంచూపుట కోట్యా కుట్టనాని = పటుచంచూ
పుటకోటికుట్టనాని తైః = పటుచంచూపుటకోటికుట్టనైః.

భావము :

నేర్పరియగు నా హంస తెక్కలనెడి వనదుర్గమందు దాగి పట్ట
సాధ్యము కానివై చుఱుకుగ కుట్టుచు నెక్కడనో ఒక చోట నుండిన, పురుగు
లను వాడియగు తనముక్కు కొనల దెబ్బలచే వారించుచు దురద తగ్గించుకొనెను.

శ్లో॥ అయమేత్య తటాకనీడ జై
 ర్లఘు పర్యవ్రయ తాథ శంకితైః ।
 ఉదడీయత వై కృతాత్కర
 గ్రహ జాదస్య వికస్వరస్వరైః ॥

ప, వి. అయమ్ , ఏత్య । తటాకనీడజైః । లఘుపర్యవ్రయత । అథ । శంకితైః ।
 ఉదడీయత । వై కృతాత్ । కరగ్రహజాత్ । అస్య । వికస్వరస్వరైః ।

టీః ॥ అయం = ఈ హంస, తటాకనీడజైః తటాక = కొలనియొక్క
 నీడజైః = పక్షులతో, లఘు = శీఘ్రముగ ఏత్య = వచ్చి పర్యవ్రయత
 = చుట్టఁబడినది, అథ = చుట్టఁబడిన తర్వాత అస్య = ఈ హంసకు,
 కరగ్రహజాత్ = నలునిహస్తముచే పట్టుకొనుట వలన గల్గిన, వైకృ
 తాత్ = తెక్కలు నలుగుట మున్నగు వికారము వలన, శంకితైః =
 భయము నొందినవై వికస్వరస్వరైః = పెద్ద ఎలుగులతో ఉదడీయత
 = పైకెగురుట (సంభవించినది)

ఇచ్చట నలుని వలన విమోచనముఁ బొందిన హంసను “లఘు
 పర్యవ్రయత” ఉదడీయత’ యని, సోదర పక్షులు చుట్టుమూగినవి,
 భయముతో మింటి కెగసినవి” యని పక్షి స్వభావములనుఁ జిత్రించుట
 వలన స్వభావోక్తి.

సమాసములు :

తటాకనీడజైః :- నీడే జాయంతఇతి = నీడజాః, తటాకస్య నీడజాః
 = తటాకనీడజాః తైః = తటాకనీడజైః

కరగ్రహజాత్ :- కరాభ్యాం గ్రహాః = కరగ్రహాః, కరగ్రహాత్
 జాయత ఇతి = కరగ్రహజం, తస్మాత్ కరగ్రహజాత్.

వికస్వరస్వరైః :- వికస్వరాశ్చతే స్వరాశ్చ = వికస్వరస్వరాః, తైః,
 వికస్వరస్వరైః.

భావము :

ఈ హంసను తటాకమండలి యితర హంసలు వెంటనే చుట్టుముట్టినవి.
 చుట్టుముట్టిన పిదప దీని శరీరము నలుని చేత నలుగుట వలన గల్గిన మార్పునుఁ
 జూచి యవి బిగ్గరగ కూయుచూ మింటికెగిసి పోయినవి.

శ్లో॥ దధతో బహుశై వలక్షితాం
 ధృతరుద్రాక్షమధువ్రతం ఖగః ।
 న నలస్య యయౌ కరం పున
 స్సరసః కోకనదభ్రమాదివ॥

౬

ప. వి. దధతః । బహుశై వలక్షితాం । ధృతరుద్రాక్షమధువ్రతం । ఖగః । నః ।
 నలస్య । యయౌ । కరం । పునః । సరసః । కోకనదభ్రమాత్ । ఇవ ।

టీక॥ అథ = పిదప సః = ఆ ఖగః = పక్షి, అనగా హంస, బహుశైవలక్షితాం, బహు = అధికమైన శైవల = నాచుతోఁ గూడిన క్షితాం = భూమినిఁ గల్గియుండుటను దధతః = ధరించుచున్న సరసః = తటాకమునుండి బహుశైవ లక్షితాం; బహు = పెక్కిన శైవ = శివభక్తుని యొక్క లక్షితాం = చిహ్నములు గల్గియుండుటను, దధతః = ధరించుచున్న నలస్య = నలునియొక్క ధృత రుద్రాక్ష మధువ్రతమ్: ధృత = ధరింపబడిన. రుద్రాక్షమధువ్రతమ్ = తుమ్మెదలవంటి రుద్రాక్షలు గల కరం = హస్తమును, కోకనదభ్రమాదివః కోకనద = చెంగలువలనెడి భ్రమాదివ = భ్రమవలననో యనునట్లు, పునః = మరల, యయౌ = పొందెను.

“బహుశైవ లక్షితాం” అని నాచుతో గూడిన భూమిని గల్గియుండుట. శివభక్త లక్షణములు గల్గియుండుట యను రెండర్థములనుఁ బట్టి శబ్దశేష.

“రుద్రాక్షమధువ్రతమ్” అని రుద్రాక్షలను తుమ్మెదలవలెఁ జెప్పుట వలన, ఉపమాలంకారము.

“కోకనదభ్రమాదివ” యని నలుని హస్తమును చెంగలువయను భ్రమతో యనునట్లు భ్రాంతియ దుత్పేక్షలంకారము.

ఇచ్చట శబ్దశేషతో నుపమాలంకార మను ప్రాణితము. ఆ యుపమాలంకారముతోఁ బై యుత్పేక్ష సాపేక్షము. ఈ యలంకారముల కన్నింటికి నిట సంకరము.

సమాసములు :

బహుశైవలక్ష్మితామ్ :- బహవః శైవలాః యస్యాం సా, బహుశైవలా
బహుశైవలా జ్ఞై యస్మిన్ తత్ = బహుశైవలక్ష్మం, బహుశైవలక్ష్మస్య
భావః, బహుశైవలక్ష్మతా, తాం, బహుశైవలక్ష్మతాం

శివస్య ఇమాని శైవాని. శైవాని చ తాని లక్ష్మణి చ శైవలక్ష్మణి, బహూని
శైవలక్ష్మణి యస్యసః = బహుశైవలక్ష్మ బహుశైవలక్ష్మణః భావః =
బహుశైవలక్ష్మతా, తాం, బహుశైవలక్ష్మతామ్,

ధృతరుద్రాక్షమధువ్రతమ్ :- రుద్రాక్షణి మధువ్రతా ఇవ = రుద్రాక్ష
మధువ్రతాః, ధృతాః రుద్రాక్షమధువ్రతాః యేన సః, ధృతరుద్రాక్ష మధు
వ్రతః. తం-ధృతరుద్రాక్ష మధువ్రతమ్.

కోకనదభ్రమాత్ :- కోకనదస్య భ్రమః = కోకనదభ్రమః = తస్మాత్
= కోకనదభ్రమాత్.

భావము :

ఆ హంస, నలునివద్ద విముక్తిబొంది యథాప్రకారము తటాకము చేరి
నది. తర్వాత నధికముగ నాచు(బట్టిన యడుగు భాగముగల యా తటాకము
నుండి, పెక్కు శివభక్త లక్షణములు ధరించిన, తుమ్మెదలవంటి రుద్రాక్షములు
గల యా నలుని హస్తమును చెంగలువ యను భ్రమతో మరలఁ బొందినది.
తటాకమున, బహుశైవ లక్ష్మిత (నాచుతో(గూడిన భూమి) యున్నట్లు నలుని
యందును బహుశైవలక్ష్మిత (పెక్కు శివభక్త లక్షణములు గల్గియుండుట)
కలదు. అతనిచేత తుమ్మెదలవంటి రుద్రాక్షము లుండి యది చెంగలువవలె
గానవచ్చుచుండినది. అందువలన హంస తటాక ధర్మములనే దాల్చిన నలుని
హస్తమునుఁ బొందెను.

శ్లో॥ పతగశ్చిరకాలలాలనా
దతి విస్రంభమవాపితో ను కిమ్.
అతులం విదధే కుతూహలం
భుజమేతస్య భజన్ మహీభుజః॥

వ. వి పతగః | చిరకాల లాలనాత్ | అతివిస్రంభమ్ | ఆవాపితః | ను | కిమ్ | అతు
లం | విదధే | కుతూహలం | భుజమ్ | ఏతస్య | భజన్ | మహీభుజః |

టీక || పతగః = హంస చిరకాలలాలనాత్; చిరకాల = చాలకాలము లాలనాత్
లాలించుట వలన, అతివిస్రంభం = మిక్కిలి విశ్వాసమును, ఆవాపితోను
కిమ్ = బొందింపఁబడినదాయేమి, (కించ = మఱియు) ఏతస్య = ఈ,
మహీభుజః = రాజుయొక్క భుజం = భుజమును భజన్ = పొందుచు,
అతులం = సాటిలేని కుతూహలం = కృతకమును విదధే = చేసినది.

“విస్రంభమవాపితోను” అని విశ్వాసమును బొందింపఁబడిన
దాయేమియని చెప్పుట వలన నుత్ప్రేక్షలంకారము. చిరకాల లాలనాత్ అని
కాల, లాల శబ్దములలోని లకారములకు, అతులం-కుతూహలం అని. లల-
వర్ణములకును; భుజం భజన్, మహీభుజః, భకార జకారములకును ఆ
వృత్తియుండుటవలన వృత్త్యనుస్రాసము - ఈయుత్ప్రేక్ష-వృత్త్యను
వ్రాసముల కిటు సంస్పృష్టి.

సమాసములు :

చిరకాలలాలనాత్ :- చిరకాలం లాలనం = చిరకాల లాలనం, తస్మాత్
= చిరకాలలాలనాత్ -

అతివిస్రంభం :- అత్యంతం విస్రంభః = అతివిస్రంభః తం అతి
విస్రంభమ్.

అతులం :- అవిద్యమానా తులా యశ్య సః = అతులః = తం,
అతులమ్.

భావము :

ఈ హంసను నలమహారాజు చాలకాలము చేత నుంచుకొని తడవి తడవి
లాలించుట వలన నిదియాతనియందు మిక్కిలి విశ్వాసమును, బొందిన వాయేమి
లేని యెడల తాను గానెట్లతని చేతిలోనికిఁ బోగలడు. ఈ నలమహారాజు భుజ
మును, బొంది సాటిలేని కుతూహలము నిది కన్పటచినది.

శ్లో॥ నృపమాన సమిష్ట మానస
స్సనిమిజ్జత్కుతు కామృతోర్మిషు ।
అవలంబిత కర్ణ శఘ్నులీ
కలశీకం రచయన్నవోచత॥

౯

ప. వి నృపమానసమ్ । ఇష్టమానసః । సః । నిమజ్జత్ । కుతుకామృతోర్మిషు ।
అవలంబితకర్ణ శఘ్నులీకలశీకం । రచయన్ । ఆవోచత ।

టీక॥ ఇష్టమానసః, ఇష్ట = ప్రియమైన, మానసః = మానససరిస్సుగల, సః =
ఆ రాజహంస. కుతుకామృతోర్మిషు; కుతుక = సంతోషమనెడి, అమృతో
ర్మిషు = అమృతపు తరంగములయందు; నిమజ్జత్ = మునిగిన, నృప
మానసం = నలుని చిత్తమును, అవలంబిత కర్ణశఘ్నులీ కలశీకంః
అవలంబిత = పట్టుకొనబడిన, కర్ణశఘ్నులీ = చక్కెలముల వంటి
చెవుల నెడి కలశీకం = కుండలు గలదిగ రచయన్ = చేయుచు, ఆవో
చత = పలికెను,

కుతుకామృతోర్మిషు అని హర్షమును అమృతముతో రూపించుటవలన
రూపకము.

“అవలంబితకర్ణశఘ్నులీకలశీకం ।” అని కర్ణములను చక్కి
లములతో, పోల్చుటవలన ఉపమ, కర్ణశఘ్నులీని కలశముతో రూపిం
చుటవలన రూపకము-ఇట్లు ఉపమారూపములకిందు సంస్పృష్టి-

సమాసములు :

నృపమానసమ్ :- నృపత్య మానసమ్ నృపమానసమ్, తత్ = నృప
మానసమ్.

ఇష్టమానసః :- ఇష్టం మానసం యస్య సః = ఇష్టమానసః

కుతుకామృతోర్మిషు :- కుతుకమేవ అమృతం, కుతుకామృతం, కుతుకా
మృతస్య ఊర్మయః, తాః, కుతుకామృతోర్మిషు-

అవలంబిత కర్ణశఘ్నులీకలశీకం :- కర్ణౌ శఘ్నుల్యాలివ = కర్ణ
శఘ్నుత్యా, కర్ణ శఘ్నుల్యాదేవ కలశ్యై = అవలంబితే, కర్ణ శఘ్నులీ
కలశ్యై, యేన తత్ = అవలంబిత కర్ణశఘ్నులీకలశీకమ్,

భావము :

మానససరోవరము నందిచ్చగల్గిన యారాజహంస సంతోషామృత తరంగములయందు మునిగిపోయిన నలునిమనస్సును, చక్కిలమువలె గుండ్రములైన కర్ణములను కలశములచే నిలబెట్టి యనగా నతనిని సావధానచిత్తునిగావించి చెప్పబోడగెను. నీటమునుగు మనిషి జలప్రవాహమున మునుగక దానిని దాటుటకు కుండలను పయోగించును. అవ్యధముగనే యిందును, సంతోషసాగరమున మునిగెడి నలుని మనస్సు కర్ణములనెడి కలశములను బట్టుకొనినది. అనగా కర్ణములను కలశములుగా మనస్సు చేసికొనిన దనుటకు, మనస్సు ఇతరములగు చింద్రియములను వదలి శ్రవణేంద్రియమందే, లగ్నమై, హంసచెప్పునట్టి విషయమును చెవియొగ్గి వినుటకు సంసిద్ధమయినదని యాశయము.

శ్లో॥ మృగయా నవిగీయతే నృపై
రపి ధర్మాగమమర్మపారగైః ।
స్మరసుందర! మాం యదత్యజ
స్తవధర్మస్సదయోదయోజ్జ్వలః॥

ప. వి. మృగయా । న । విగీయతే । నృపైః । ఆపి । ధర్మాగమమర్మపారగైః ।
స్మరసుందర , మాం । యత్ । అత్యజః । తవ । ధర్మః । సః । దయో
దయోజ్జ్వలః ।

టీక॥ ధర్మాగమమర్మపారగై రపి, ధర్మాగమ = ధర్మశాస్త్రములయందలి, మర్మ = రహస్యములయొక్క, పారగై రపి = అవలిగట్టును, తొందిన వారైన నృపైః = రాజులచే, మృగయా = వేట, నవిగీయతే = నిందింపబడుటలేదు. (తథాపి = అయినను) హే స్మరసుందర! = ఓ మన్మధునివలె సుందరుడవైన నలమహారాజా! మాం = నన్ను అత్యజ ఇతియత్ = విడిచితివనునదియేదిగలదో, సః = ఆ త్యాగము తవ = నీయొక్క దయోదయోజ్జ్వలః, దయోదయ = దయ యుదయించుటవలన, ఉజ్జ్వలః = నిర్మలమైన, ధర్మః = ధర్మము,

సమాసములు :

ధర్మాగమమర్మపారగై :- ధర్మస్య అగమాః, ధర్మాగమాః ధర్మాగ
మానాం మర్మాణి, ధర్మాగమమర్మాణి. ధర్మాగమమర్మసు పారగాః
ధర్మాగమమర్మపారగాః, తైః, ధర్మాగమమర్మపారగైః.

స్మరసుందర :- స్మర ఇవ సుందరః, స్మరసుందరః తన్య సంబుద్ధిః =
హేస్మరసుందర !

దయోదయోజ్జ్వలః :- దయాయా = ఉదయః. దయోదయః, దయో
దయేన ఉజ్జ్వలః = దయోదయోజ్జ్వలః.

భావము :

ధర్మశాస్త్రరహస్యవేత్తలగు రాజులు సైతము వేటను నిందించలేదు. కావున సుక్షత్రియడవగు నీకు వేట ధర్మము, కాన నీవు నన్నుపట్టుట నీవు చేయవలసిన నీ ధర్మమగు వేటయగుచున్నది. కావున నీవు నీ ధర్మమును జేయబూనితివి. అందువలన నిదింపనవసరము లేదు గదా కాని, మన్మథునివలె సుందర దేహుడవగు నీ ధర్మము చేతనే నీ ధర్మ హృదయము గోచరించుచున్నది. నీవు నన్ను పట్టుకొనియు మరల నన్ను విడచుటయనునది నీ కృపామహిమచే నిర్మలమైన ధర్మము కాన నిట్టి ధర్మపరుడవగు నన్ను మరలఁ బొందుట కుత్సాహముగల్గినది, ఇట్టి ధర్మమూర్తి వైన నీవు ఆకారముతోడనే సుందరుడవుగాదు మతే మన, ధర్మముతోడను సుందరుడవు.

శ్లో॥ అబలస్వకులాశినో యుషాన్
నిజనీడ ద్రుమపీడినః ఖగాన్ ।
అనవద్యతృణాదినోమృగా
స్మృగయాఽఘాయ న భూభృతాంఘ్నతాం॥ ౧౦

ప. వి అబలస్వకులాశినః । యుషాన్ । నిజనీడ ద్రుమపీడినః । ఖగాన్ । అనవ
ద్యతృణాదినః । మృగాన్ । స్మృగయా । అఘాయ । న । భూభృతాం ।
ఘ్నతాం ।

టీక॥ అబల = దుర్బలమై స్వకుల = తనకులమునందుఁ బుట్టిన వానిని,
 ఘాతినః = చంపుచున్న యుషాన్ = చేపలను నిజనీడ ద్రుమపీడినః,
 నిజ తమదై న నీడ = గూండ్లకు ఆశ్రయమై ద్రుమ = వృక్షములను,
 పీడినః = తెట్టవేయుట పండ్లను తినుటమున్నగు వానితో పీడించుచున్న
 ఖగాన్ = పక్షులను, అనవద్యతృణాదినః, అనవద్య = నిరపరాధములగు
 తృణ = గడ్డిపోచలను, అదినః = తినుచున్న మృగాన్ = మృగములను.
 ఘ్నతాం = చంపుచున్న భూభృతాం = రాజులకు మృగయా = వేట
 అఘాయ = పాపము కొఱకు న = కాదు,

సమాసములు :

అబలస్వకులాశినః :- అవిద్యమానం బలం యస్య తత్-అబలం, స్వస్వ
 కులం = స్వకులం, అబలం చ తత్ స్వకులం చ = అబలస్వకులం, అబల
 స్వకులమశ్నంతీతి = అబలస్వకులాశినః తాన్, అబలస్వకులాశినః.
 నిజనీడ ద్రుమ పీడినః :- నిజానిచ తాని నీడాని చ = నిజనీ డాని, నీడా
 నాం ద్రుమాః నిజనీడద్రుమాః, నిజనీడద్రుమం పీడయంతీతి = నిజనీడ
 ద్రుమపీడినః = తాన్ నిజనీడద్రుమపీడినః.

అనవద్యతృణాదినః :- న విద్యతే అవద్యం యేషాం తాని = అనవద్యాని,
 అనవద్యాని చ తాని తృణానిచ = అనవద్యతృణాని. అనవద్యతృణాన్యదం
 తీతి = అనవద్యతృణాదినః, తాన్ అనవద్యతృణాదినః:-

భావము :-

బలహీనమైన తనకులమును తినుచున్న చేపలను, తమ గూండ్ల చెట్లను
 తెట్టలు వేయుట మున్నగు పనులతో మలిన పఱచు పక్షులను, నిరపరాధములైన
 గడ్డి పోచలను, దిని హింసించెడి మృగములను చంపుచున్నటువంటి రాజులకు
 వేట పాపముగాదు. కావ నేను గూడ నట్టి పక్షి జాతికిఁ జెందితినిగాన, నన్ను
 నీవు పట్టుకొనుట యధర్మముగాదు. క్షత్రియ ధర్మమునే నీవు పాటించితివి.
 వైగా నన్ను చంపక వదలి బెట్టి నీ దయార్ద్ర హృదయమును, బ్రకటించితివి.

శ్లో॥ యదవాదిషమప్రియం తవ ।

ప్రియమాధాయ నునుత్సరస్మి తత్ ।

కృతమాతప సంజ్వరం తరో

రభివర్ష్యామృతమంశు మానివ ॥

౧౧

ష. వి యత్ । అవాదిషమ్ । అప్రియం తవ । ప్రియమ్ । ఆధాయ । నునుత్సః ।
అస్మి । తత్ । కృతమ్ । ఆతపసంజ్వరం । తరోః । అభివర్ష్య । అమృతమ్ ।
అంశుమాన్ । ఇవ ।

టీక॥ తవ = నీకు యత్ = ఏ అప్రియం = అనిష్టమును అవాదిషమ్ = పలికి
తినో, ప్రియమ్ = ఇష్టమయిన విషయమును, ఆధాయ = చేసి తత్ =
ఆ అనిష్టమును తరోః = వృక్షమునకు, కృతం = చేయఁబడిన,
ఆతపసంజ్వరం = ఎండవేడిమిని, అమృతం = జలమును, అభివర్ష్య =
వర్షించి అంశుమానివ = సూర్యుఁడువలె నునుత్సః = పోఁగొట్టఁగోరిన
నాడనుగ, అస్మి అగుచున్నాను.

సమాసములు :-

నునుత్సః :- నోత్తమిచ్ఛః = నునుత్సః-

ఆతపసంజ్వరః :- ఆతపస్య సంజ్వరః, ఆతపసంజ్వరః = తం
ఆతపసంజ్వరమ్ -

అంశుమాన్ :- అంశవః అశ్య సంతీతి = అంశుమాన్

భావము :

ఓ రాజా : నీవు నన్నుఁ బట్టినపుడు తొందరఁబడి నీ విషయమున కఠిన
ముగ మాట్లాడి నీకప్రియముగావి చితిని. సూర్యుడు చెట్టును తన యెండచే కాల్చి
తర్వాత వర్షమును సమృతముతోఁ జల్లఁబఱచి దానికి మేలు జేయునట్లు నేనును
నీకు ప్రియమైన కార్యము గావించి, తొలుతనే జేసిన యపచారమునుఁ దొల
గించుకొనఁగోరుచున్నాను.

శ్లో॥ ఉపనమ్రయాచితం హితం
పరిహర్తుం న తవాపి సాంప్రతం ।
కరకల్పజనాంతరాద్విధే
శుచితః ప్రాపి స హి ప్రతిగ్రహః॥

౧౨

ప. వి. ఉపనమ్రమ్ । అయాచితం । హితం । పరిహర్తుం । న । తవ । ఆపి ।
సాంప్రతమ్ । కరకల్పజనాంతరాత్ । విధేః । శుచితః । ప్రాపి । సః ।
హి । ప్రతిగ్రహః.

టీక॥ అయాచితం = యాచింపఁబడనిదై ఉపనమ్రం = తనయంతట లభించిన,
హితం = ఇహపరలోకముల కుపకరించువట్టి విషయము. తవాపి =
నీకును పరిహర్తుం = వలదని చెప్పుటకు న సాంప్రతం = యుక్తము
గాదు. హి = ఏలయనగా, సః = ఆ ప్రతిగ్రహః = గ్రహింపఁబడు
వస్తువు కరకల్పజనాంతరాత్ = కరకల్ప = హస్తమునకు బదులుగా
నేర్పడిన జనాంతరాత్ = మఱియొకవ్యక్తిగల, శుచితః = పవిత్రమైన
విధేః = దైవమువలన ప్రాపి = పొందఁబడినది.

సమాసములు :

అయాచితమ్: నయాచితమ్ = ఆయాచితమ్, తత్ = అయాచితమ్.

కరకల్పజనాంతరాత్: కరేణ ఈషత్సదృశం = కరకల్పం, అన్యజనః
జనాంతరం = కరకల్పం చ తత్జనాంతరంచ = కరకల్పజనాంతరం,
తస్మాత్ = కరకల్పజనాంతరాత్.

భావము :

ఓ రాజా ! యాచింపక తనంతట తానుగ నుపలబ్ధమైనదై, ఇహపర
లోకములలో నుపకరించునట్టి వస్తువును, వలదని పరిహరించుట నీకును
యుక్తముగాదు. ఏలయనగా - ఆగ్రహింపఁబడు వస్తువు తనకు హస్తముగ మను
ష్యులను నాడుకార్థము నియమించుకొనిన పవిత్రమగు దైవమునుండియే
లభించుచున్నది. కాన దైవమే దాత. నేను కేవలము ఆ దైవమునకుసాధనము.
కావున నీకు ఆ ధములను యాచించుటవలని లోపములేదు.

శ్లో॥ పతగేన మయా జగత్పతే
 రుపకృత్యై తవ కిం ప్రభూయతే।
 ఇతి వేద్మి న తుత్యజంతి మాం
 తదపి ప్రత్యుపకర్తుమార్తయః॥

౧౩

ప। వి। పతగేన | మయా | జగత్పతేః | ఉపకృత్యై | తవ | కిం | ప్రభూయతే।
 ఇతి | వేద్మి | న | తు | త్యజంతి | మా | తత్ | అపి | ప్రత్యుపకర్తుమ్ |
 ఆర్తయః.

టీక॥ పతగేన = పక్షిమాత్రమైన, మయా = నాచే, జగత్పతేః = సార్వ
 భౌముడవైన, తవ = నీయొక్క, ఉపకృత్యై = ఉపకారముకొఱకు,
 ప్రభూయతే కిం = శక్యమగునా ఏమి? ఇతి = అని, వేద్మి = తెలిసి
 కొనుచున్నాను, తదపి = అయినను, ఆర్తయః = (నీవు తొలగించిన)
 నా బాధలు, మాం = నన్ను, ప్రత్యుపకర్తుం = ప్రత్యుపకారముచేయుటకు.
 న త్యజంతి = విడుచుటలేదు.

సమాసములు :

జగత్పతేః : జగతాం, పతిః = జగత్పతిః = తస్య జగత్పతేః,

భావము :

పక్షిమాత్రమైన నేను సార్వభౌముడవైన నీకేమి యుపకారము జేయగల
 నను సంగతి నాకును దెలుసును. కాన, నీవు దయతో నా బాధలను దొలగించి
 తివి అవి యిప్పుడేవిధముగనైనను నీకు బ్రత్యుపకారము గావించి కృతజ్ఞతను
 వెల్లడించుటకు నను పురికొల్పుచున్నవి. కాన, పక్షియైన నేను, మహాప
 కారము గావించిన నీకు మహాపకారము గావించగలను.

శ్లో॥ అచిరాదుపకర్తురాచరే
 దధవాత్మౌ పయికిము పక్రియామ్ ।
 పృథురిత్థమథాణురస్తు సా
 న విశేషే విదుషా మిహ గ్రహః॥

౧౪

ప. వి. అచిరాత్ . ఉపకర్తుః . ఆచరేత్ . అథవా . ఆత్మోపయికిమ్ . ఉపక్రియాం . పృథుః . ఇత్తమ్ . అథ . అణుః . అస్తు . సా . న . విశేషే . విదుషామ్ . ఇహ . గ్రహః .

టీక॥ అథవా = లేదా, ఉపకర్తుః = ఉపకారముచేయువానికి, అచిరాత్ = శీఘ్రముగా, ఆత్మోపయికిం = ఆత్మ = తనసంబంధముగల, జ్ఞాపయికిం = ఉపాయసాధ్యమైన, ఉపక్రియాం = ఉపకారము. ఆచరేత్ = ఆచరింపవలయును, ఇత్తం = ఇట్లు ఆచరించుపక్షమున, సా = ఉపకారము, పృథుః = పెద్దదిగాని, అణుః = స్వల్పముగాని, అస్తు = కానిమ్ము, విదుషాం = వివేకవంతులకు, ఇహ = ఈ, విశేషే = కొద్ది గొప్పయను భేదమందు గ్రహః = పట్టుదల, న = లేదు.

సమాసములు:

ఆత్మోపయికిః ఉపాయ ఏవ = భోపయికః, ఆత్మన భోపయికః, ఆత్మోపయికః. ఆత్మోపయికాత్, అగతా = ఆత్మోపయికి, తాం = ఆత్మోపయికిం.

భావము :

ఓ రాజా! ఉపకారము చేసినవానికి, తనకు సాధ్యమైన ప్రత్యుపకారమును, దాను వెంటనే చేయవలయును. ఆ యుపకారము కొంచమైనను, గొప్పదైనను సరియే. దాని కొద్దిగొప్పలవిషయమున విద్వాంసులకు పట్టుదల యెప్పటికిని యుండదు.

శ్లో॥ భవితా న విచారచారుచే

త్తదపి శ్రవ్యమిదం మదీరితమ్.

ఖగవాగియమిత్యతోఽపి కిం,

న ముదం దాన్యతి కీరగీరివ॥

౧౫

ప. వి. భవితా . న . విచారచారు . చేత్ . తత్ . అపి . శ్రవ్యమ్ . ఇదం . మదీరితం . ఖగవాక్ . ఇయమ్ . ఇతి . అతః . అపి . కిం . న . ముదం . దాన్యతి . కీరగీః . ఇవ .

టీక॥ ఇదం = ఇప్పుడు నేను చెప్పగల, మదీరితం = నామాట, విచారచారుః
విచార = విమర్శయందు, చారు = రమ్యమయినదిగ, న భవితా చేత్ =
కానియెడల, తదపి = అట్లయినను, శ్రవ్యమ్ = వినఁదగినది, ఇయం
= ఇది, ఖగవాక్ = పక్షిమాట, ఇత్యతోఽపి = ఈ కారణమువలనను,
కీరగీరివ = చిలుకపలుకులువలె, ముద్ధం = సంతోషమును, న దాస్యతి
కిమ్ ఈయఁజాలదా ?

సమాసములు :

విచారచారుః విచారే చారు = విచారచారు.

మదీరితమ్ : మమ ఈరితమ్ = మదీరితమ్.

ఖగవాక్ : ఖగస్య వాక్ = ఖగవాక్.

కీరగీః : కీరస్య గీః = కీరగీః

భావము :

ఓ రాజా! నాపలుకులు, విమర్శించినపుడు రమ్యములు గాకపోయినను
తప్పక వినఁదగినవి. ఏలయనగా చిలుకపలుకులవలె పక్షివచనములు వినుట
కింపుగ నుండగలవు. కాన నెట్టిప్రయోజనము లేకపోయినను వినోదముకొఱ
కైనను వినవచ్చును.

శ్లో॥ స జయత్యరిసార్థసార్థకీ
కృతనామా కిల భీమభూపతిః ।
యమవాప్య విదర్భభూః ప్రభుం
హసతి ద్యామపి శక్రభర్తృకామ్॥

౧౬

ప। వి। సః। జయతి । అరిసార్థసార్థకీకృతనామా । కిల । భీమభూపతిః । యమ్ ।
అవాప్య । విదర్భభూః । ప్రభుం । హసతి । ద్యామ్ । అపి । శక్రభర్తృ
కామ్ ।

టీక॥ అరిసార్థసార్థకీకృతనామా; అరిసార్థ = శత్రుసమూహమందు, సార్థకీ
కృత = అర్థవంతముగఁజేయఁబడిన, నామా = నామధేయముగల్గిన, సః
= అ, భీమభూపతిః = భీమరాజు, జయతి కిల = సర్వాతిశయిగ

నున్నాడు, విదర్భభూః = విదర్భదేశము, యం = ఎవని, ప్రభుం = రాజుగ, అవాప్య = పొంది, శక్రభర్తృకాం = ఇంద్రుడు ప్రభువుగాగల, ద్యామపి = స్వర్గమును సైతము, హసతి = పరిహసించుచున్నది.

ఇచ్చట 'విదర్భభూఃద్యాం హసతి' యని విదర్భదేశము స్వర్గమును పరిహసించుచున్నదని స్వర్గపరిహాససంబంధము లేకపోయినను, స్వర్గపరిహాససంబంధము చెప్పినందువలన, సంబంధాతిశయోక్తి.

సమాసములు :

అరిసార్థసార్థకీకృతనామాః అరీణాం సార్థాః = అరిసార్థాః, అర్థేన సహ వర్తత ఇతి = సార్థకం అసార్థకం సార్థకం సద్యద్వమానం కృతం = సార్థకీకృతం అరిసార్థేషు సార్థకీకృతం నామ యస్య సః = అరిసార్థసార్థకీకృతనామా.

భీమభూపతిః : బిభ్యత్స్మాదితి = భీమః, భీమ ఇతి భూపతిః = భీమభూపతిః

విదర్భభూః: విదర్భాణాంభూః = విదర్భభూః

శక్రభర్తృకామ్: శక్రఃభర్తా యస్యాసా = శక్రభర్తృకా, తాం, శక్రభర్తృకామ్.

భావము :

ఓ రాజా! శత్రువులకు భయంకరుడగుటవలన భీముడను, బేరుపొందిన రాజౌకడు తక్కినరాజుల నందఱిని మించియున్నాడు. అతనిని రాజుగాఁ బడసిన విదర్భదేశము, ఇంద్రుని రాజుగాఁబడసిన స్వర్గమునుఁగూడఁ బరిహసించుచున్నది.

శ్లో॥ దమనాదమనాక్రప్తసేదుష

స్తనయాం తథ్యగిరస్తపోధనాత్।

వరమాప స దిష్టవిష్టప

త్రితయానన్యస దృగ్గుణోదయామ్॥

౧౭

ప. వి. దమనాత్ । అమనాక్ । ప్రసేదుషః । తనయాం । తథ్యగిరః । తపోధనాత్ ।

వరమ్ : ఆవ । సః । దిష్టవిష్టపత్రిత యానన్యసదృగ్గుణోదయామ్ ।

టీక॥ సః = ఆ భీమభూపతిః = భీమరాజు, అమనాక్ = అధికముగ, ప్రసే
 దుషః = ప్రసన్నుడైన, దమనాత్ = దమనుడను, బేరుగల, తథ్యగిరః
 = సత్యవచనముగల, తపోధనాత్ = ఋషినుండి, దిష్టవిష్ట పత్రిత
 యానన్య సదృగ్గుణోదయామ్; దిష్ట = కాలముల యొక్కయు, విష్టప =
 లోకముల యొక్కయు, త్రితయ = మూటిలోను, అనన్యసదృక్ = ఇత
 రులకు సాటిలేని, గుణోదయామ్ = గుణాతి శయముగల, తనయాం =
 కుమార్తెను, వరమ్ = వరముగ, ఆప = పొందెను.

సమాసములు :

తథ్యగిరః:- తథ్యా-గీఃయన్య సః = తథ్యగీః = తస్మాత్ = తథ్యగిరః -
 తపోధనాత్:- తప ఏవ ధనం యన్య సః = తపోధనః తస్మాత్ తపో
 ధనాత్.

దిష్టవిష్టపత్రిత యానన్య సదృగ్గుణోదయామ్ :- దిష్టాని, చ, తిష్ట
 పాని చ = దిష్టవిష్టపాని, త్రయాణాం సమూహః = త్రితయం, దిష్టవిష్ట
 పానాం త్రితయం, దిష్టవిష్ట పత్రితయమ్, అన్యః సదృక్ = యన్య సః
 = అన్యసదృగ్, అన్యసదృక్ న భవతీతి = అనన్యసదృక్, గుణసన్త
 ఉదయః = గుణోదయః, అనన్యసదృక్ గుణోదయః యస్యాస్యా
 అనన్యసదృగ్గుణోదయా, దిష్టవిష్టపత్రితయే, అనన్యసదృగ్గుణోదయా,
 తామ్, అనన్యసదృగ్గుణోదయామ్.

భావము :

ఆ భీమరాజు, తన యుపాసనచే, మిక్కిలి ప్రసన్నుడైన సత్యవాక్కు
 గల దమనమహర్షి వలన మూడు కాలములలోను మూడులోకముల యందును
 సాటిలేని గుణములు గల కుమార్తెను వరముగా బడసెను.

శ్లో॥ భువనత్రయ సుభ్రువామ సౌ
 దమయంతీ కమనీయతామదమ్ ।
 ఉదియాయ యతస్తనుశ్రియా
 దమయంతీతి తతోఽభిధాం దధే॥

ప. వి. భువనత్రయ సుభ్రువామ్ । అసౌ । దమయంతీ । కమనీయతామదమ్ ।
ఉదియాయ । యతః । తనుశ్రియా । దమయంతీ । ఇతి । తతః । అభిధాం ।
దధే ।

టీక ॥ అసౌ — ఈ ఋషిప్రసాదమునఁ బొందఁబడిన కుమార్తెయతః = ఎందు
వలన, తనుశ్రియా = తన శరీర సౌందర్యముచే భువనత్రయ సుభ్రువాంః
భువనత్రయ = ముజ్జగములలోని, సుభ్రువాం = సుందరులయొక్క కమ
నీయతామదం = కమనీయతా = రామణీయకమువలని, మదం = గర్వ
మును దమయంతీ = నశింపఁజేయుచు, ఉదియాయ = జన్మించినదో.
తతః = అందువలననే, దమయంతీ ఇతి = దమయంతియను, అభిధాం
= పేరును, దధే = దాల్చెను.

“కమనీయతాం దమయంతీతి” యని సౌందర్యమదమును నశింపఁ
జేయుట వలన దమయంతియని పేరు పొందినట్లు దమయంతీ శబ్దమును
నిర్వచించుట వలన, నిర్దుక్త్యలంకారము.

సమాసములు :

భువనత్రయ సుభ్రువామ్;— భువనానాం త్రయం, భువనత్రయమ్, శోభ
నే భ్రువౌ యాసాంతాః = సుభ్రువః భువనత్రయే సుభ్రువః = భువన
త్రయసుభ్రువః, తాసాం, భువనత్రయసుభ్రువామ్.

దమయంతీ :- దమయతీతి = దమయంతీ.

కమనీయతామదమ్ :- కమనీయతాయాః మదః = కమనీయతామదః =
తమ్, కమనీయతామదమ్.

తనుశ్రియా :- తనోః శ్రీః = తనుశ్రీః = తయా తనుశ్రియా.

ధావము :

దమనఋషి ప్రసాదమున లబ్ధమయిన, ఈ దమయంతి, ముజ్జగముల
లోని సౌందర్యవతుల సౌందర్యగర్వమును తన సౌందర్యముచే నశింపఁజేయుట
వలన, దమయంతి యను పేరు వడసినది.

శ్లో॥ శ్రియమేవ పరం ధరాధిపా
 గుణసింధోరుదితామవేహి తామ్ ।
 వ్యవధావపి వా విధోః కళాం
 మృడచూడానిలయాం న వేద కః॥

౧౯

ప. వి. శ్రియమ్ । ఏవ । పరం । ధరాధిపాత్ । గుణసింధోః । ఉదితామ్ । అవేహి
 తామ్ । వ్యవధౌ । అపి । వా । విధోః । కళాం । మృడచూడానిలయాం ।
 న । వేద । కః ।

టీక॥ హే నృప = ఓరాజా తాం = ఆ దమయంతిని గుణసింధోః = గుణసము
 ద్రుడైన ధరాధిపాత్ = భూమికిఁబ్రభువైన భీమనృపతినుండి.
 ఉదితాం = పుట్టిన శ్రియమేవ = సాక్షిలక్ష్మినిగా. పరం = నిశ్చయముగ
 అవేహి = తెలిసికొనుము. వ్యవధావపి = చంద్రునికి తన కళతో దూర
 మున్నను, మృడచూడానిలయాం, మృడ = శివునియొక్క చూడా =
 = శిఖయే నిలయాం = నివాసస్థలముగ గల్గిన విధోః = చంద్రుని కళను
 కోవా = ఎవ్వఁడు న వేద = తెలిసికొనుటలేదు.

శివుని శిరమందలి కళ చంద్ర సంబంధము లేక పోయినను
 చంద్రకళయైనట్లు, భీమభవన మందు జన్మించి సముద్ర సంబంధము
 లేనిదైనను దమయంతి లక్ష్మియే యని యిచ్చట సౌందర్యాతి శయోక్తి.

ఇచ్చట లక్ష్మికిని కళకును, రెండు వాక్యములలో రాజును శివునిఁ
 బేర్కొని వానిని బింబ ప్రతిబింబ భావముచే సామాన్య ధర్మముగ
 నిర్దేశించుట వలన దృష్టాంతాలంకారము.

సమాసములు ;

ధరాధిపాత్ :- ధరాయాః అధిపః = ధరాధిపః = తస్మాత్ = ధరాధి
 పాత్

గుణసింధోః :- గుణానాం సింధుః = గుణసింధుః = తస్మాత్ = గుణ
 సింధోః,

మృడచూడానిలయాం :- మృడస్య - చూడా = మృడచూడా మృడ
చూడై వ నిలయః యస్యాస్స = మృడచూడానిలయా = తాం = మృడ
చూడానిలయాం.

భావము :

ఓరాజా! గుణసముద్రుడైన ఆ భీమప్రభువు నుండి జన్మించిన లక్ష్మి
నిగా నా దమయంతిని తెలిసికొనుము. చంద్రుని సంబంధము లేక శివుని జటా
జూటము నలంకరించిన కళను చంద్రకళయని యెవరు తెలుసుకొనరు! అట్లే
సముద్ర సంబంధము లేక భీమనృపతి గృహమునందీమె జన్మించినను, నీమె
నిజముగా లక్ష్మియే యని భావింపవలయును.

శ్లో॥ చికురప్రకరాజయంతి తే
విదుషీ మూర్ధని సా బిభర్తి యాన్ ।
పశునాఽప్య పురస్కృతేనత
త్తులనామిచ్ఛతు చామరేణ కః॥

౨౦

వ. వి. చికురప్రకరాః । జయంతి । తే । విదుషీ మూర్ధని । సా । బిభర్తి । యాన్ ।
పశునా । అపి । అపురస్కృతేన । తత్తులనామ్ । ఇచ్ఛతు । చామరేణ । కః ।

టీక॥ తే = ఆ చికురప్రకరాః = నెరుల మొత్తములు జయంతి = జయించు
చున్నవి, అన్నింటిని మించియున్నవని యర్థము యా = ఏనెరులను,
విదుషీ = విశేషజ్ఞురాలైన సా = ఆదమయంతి మూర్ధని = తలపై బిభర్తి
= తాల్చుచున్నదో (అతఏవ = కావుననే) పశునాపి = తిర్యగ్జంతువైన
చమరీమృగముచేతను, అపురస్కృతేన = ముందుంచు కొనఁబడని,
(ఆదరింపఁబడని) చామరేణ = చమరీ మృగముయొక్క తోకతో, తత్తు
లనాం; తత్ = ఆ నెరులయొక్క తులనాం = సామ్యమును, కః =
ఎవ్వడు ఇచ్ఛతు = కోరును.

ఇచ్చట 'అపురస్కృతేన' యని పురస్కరించుకొనఁబడక పోవుట
యను పదార్థము, సామ్యమును నిషేధించుటకు హేతువుగఁ జెప్పఁబడుట
వలన నిట పదార్థహేతుకమగు కావ్యలింగాలంకారము.

సమాసములు :

చికురప్రకరాః :- చికురాణాం ప్రకరాః = చికురప్రకరాః

అపురస్కృతేన :- న పురస్కృతః = అపురస్కృతః = తేన = అపుర
స్కృతేన.

తత్తులనామ్ :- తేషాం తులనా = తత్తులనా = తాం = తత్తులనామ్.

భావము :

విదుషీమణియగు దమయంతి తలపైని నెరులు సర్వవిధములుగను విజ
యమునంది యన్నింటి నతిశయించి యున్నవి. పశువైన చమరీ మృగము గూడ
ముందుంచుకొనక నిర్లక్ష్యముగావించిన దాని తోకతో, నా దమయంతి నెరులకు
సామ్యమెవ్వఁడును గోరఁడు.

శ్లో॥ స్వదృశోర్జనయంతి సాన్త్వనాం
ఖరకంఢాయనకై తవాన్మృగాః ।
జితయోరుదయత్ప్రమీలయో
స్తదఖర్వేక్షణశోభయా భయాత్॥

౨౧

ప. వి. స్వదృశోః : జనయంతి । సాన్త్వనాం । ఖరకంఢాయనకై తవాత్ ।
మృగాః । జితయోః । ఉదయత్ప్రమీలయోః । తదఖర్వేక్షణ శోభయా ।
భయాత్ ।

టీక॥ మృగాః = జింకలు, తదఖర్వేక్షణ శోభయాః తత్ = ఆ దమయంతి
యొక్క అఖర్వ = పొడవైన, ఈ క్షణ = నేత్రములయొక్క శోభయా
= సౌందర్యముచే, జితయోః = జయింపఁబడినవై (అతఏవ = ఇందు
వలననే) భయాత్ = భయమువలన, ఉదయత్ప్రమీలయోఃః ఉదయాత్
= సంభవించిన ప్రమీలయోః = కనుమోడ్పుఁగల్గిన, స్వదృశోః = తన
నేత్రములకు, ఖరకంఢాయన కై తవాత్ః ఖర = గిట్టలచే కంఢాయన
= గోకుటయొక్క కై తవాత్ = నెపము వలన, సాన్త్వనాం = ఓ
దాద్పును జనయంతి = కల్గించుచున్నవి.

ఇచ్చట “ఖరకంఢూనాయనకై తవాత్” అను కై తవశబ్దముచే కంఢూనాయనత్వమును నిషేధించి యందు సాంత్వ నాత్వము నారోపించుట వలన అపహ్నవాలంకారము.

సమాసములు :

స్వదృశో:- స్వేషాం దృశౌ, స్వదృశౌ, తయోః స్వదృశోః.

ఖరకంఢూనాయనకై తవాత్ :- ఖరైః కంఢూనాయనం = ఖరకంఢూనాయనం, ఖరకంఢూనాయనమేవ కై తవం = ఖరకంఢూనాయనకై తవమ్, తస్మాత్ ఖరకంఢూనాయనకై తవాత్.

ఉదయత్ప్రమీలయోః :, ఉదయన్-ప్రమీలః యయోస్తే = ఉదయత్ప్రమీలే, తయోః = ఉదయత్ప్రమీలయోః.

తదర్వేక్షణశోభయా :- అఖర్వే చ తే ఈక్షణే చ అఖర్వేక్షణే తయోః అఖర్వేక్షణే = తదఖర్వేక్షణే, తదఖర్వేక్షణయోః శోభా = తదఖర్వేక్షణ శోభా, తయా తదఖర్వేక్షణశోభయా.

భావము :

ఆ దమయంతియొక్క విశాల నేత్రముల సౌందర్యముచే తమ నేత్రములకు ఓటమి యేర్పడుటవలన నవి మూసుకొనినవి. అట్టి తమ నేత్రములను మృగములు గిట్టంతో గోకుచు నోడిపోయిన యా నేత్రములను గోకుట యను నెపముతో నోదార్చుచున్నవి. లోకమున దోడిపోయినవారు భయముతో కనుల మూసి కొందురు వారిని తమ యాప్తజనులు, చేతులతో స్పృశించుట మున్నగు వానితో భయముఁ దొలగించి యోదార్చుట ప్రసిద్ధి. అప్విధముగనే మృగము లిట భయముచే మూయబడిన తమ నేత్రముల నోదార్చినవి.

శ్లో॥ అపి లోకయుగం దృశావపి
శ్రుతదృష్టా రమణీ గుణా అపి।
శ్రుతిగామితయా దమస్వసు
ర్వ్యతిభాతే సుతరాం ధరాపతే॥

ప. వి. అపి । లోకయుగం । దృశౌ । అపి । శ్రుతదృష్టాః । రమణీగుణాః ।
అపి । శ్రుతిగామితయా । దమస్వసుః । వ్యతిభాతే । సుతరాం । ధరాపతే ।

టీక ॥ హే ధరాపతే! = ఓ నలమహారాజా, దమస్వసుః = దముని చెల్లె
లైన దమయంతియొక్క, లోక యుగమపి = తల్లిదండ్రుల కుల
ములు రెండును, శ్రుతిగామితయా = వేదములయందు ప్రసిద్ధమగుట
చేత, సుతరాం = మిక్కిలి, వ్యతిభాతే = ఒకటి నొకటి మించి ప్రకాశించు
చున్నది, (తథా = అట్లు), దృశావపి = నేత్రములు రెండును, శ్రుతి
గామితయా, = కర్ణములనుఁ బొందుటచేత అనగా కర్ణాంత విశ్రాంతము
లగుటచేత, వ్యతిభాతే = ఒండొంటినిమించి ప్రకాశించుచున్నది, (తథా
= అట్లే) శ్రుతదృష్టాః; శ్రుత = వేదములయందుఁ బ్రసిద్ధములును,
దృష్టాః = లోక ప్రసిద్ధములునగు రమణీగుణాః = కులస్త్రీ ధర్మములును,
శ్రుతిగామితయా = జనశ్రుతిఁ బొందుటవలన, సుతరాం = మిక్కిలి,
వ్యతిభాతే = ఒండొంటినిమించి ప్రకాశించుచున్నవి.

ఇచ్చట లోక యుగమునకును, నేత్రములకును, రమణీ గుణము
లకును 'శ్రుతిగామిత్య' మను నేక ధర్మాన్వయముచే సామ్యము సిద్ధ
మగుటవలన తుల్యయోగితా లంకారము. ఆ మూడు నిఁటఁ బ్రకృతము
లగుటవలన, ప్రకృత విషయమగు తుల్యయోగిత.

సమాసములు :

లోకయుగమ్:- లోకయోః యుగం = లోకయుగమ్.

శ్రుతదృష్టాః :- శ్రుతాశ్చ తే దృష్టాశ్చ = శ్రుతదృష్టాః.

రమణీగుణాః :- రమణ్యాః గుణాః = రమణీగుణాః, రమణీనాం
గుణాః = రమణీగుణాః.

శ్రుతిగామితయా:- శ్రుతిం గచ్ఛతీతి = శ్రుతిగామి = శ్రుతిగామినః,
భావః = శ్రుతిగామితా, తయా శ్రుతిగామితయా.

శ్రుతీ గచ్ఛత ఇతి = శ్రుతిగామినీ, శ్రుతిగామిన్యోః భావః = శ్రుతి
గామితా = తయా, శ్రుతిగామితయా.

దమస్వసుః :- దమస్య స్వసా = దమస్వసా తస్యాః = దమస్వసుః.

ధరాపతే :- ధరాయాః పతిః = ధరాపతిః తస్య సంబుద్ధిః (హే)
ధరాపతే

భావము :

ఓ నలమహారాజా! ఆ దమయంతియొక్క తల్లిదండ్రుల కులములు రెండును శ్రుతిగాములు, అనగా వేదప్రసిద్ధములు. ఆమె నేత్రములు రెండును శ్రుతిగాములు. అనగాపొడవులై కర్ణాంత విశ్రాంతములు, ఆ రమణి గుణములు గూడ శ్రుతిగాములు, అనగా ప్రసిద్ధ స్త్రీ ధర్మము లగుటవలన జనుల చెవులకు సోకినవి. ఇట్లా దమయంతియొక్క లోకయుగము, నేత్రయుగము స్త్రీ ధర్మములు మూడును శ్రుతిగాములై యొండొంటినిమించి ప్రకాశించుచున్నవి.

శ్లో॥ నలిన మ్మలినం వివృణ్వతీ
పృషతీమ్ స్పృశతీ తదీక్షణే ।
అపి ఖంజనమ్ జనాంచితే
విదధాతే రుచిగర్వదుర్విధమ్॥

౨౩

ప. వి. నలినం । మలినం । వివృణ్వతీ । పృషతీమ్ । అస్పృశతీ । తదీక్షణే ।
అపి । ఖంజనమ్ । అంజనాంచితే । విదధాతే । రుచిగర్వ దుర్విధమ్ ।

టీక॥ నలినం = పద్మమును, మలినం = అసుంకరముగ, వివృణ్వతీ = వ్యాఖ్యానించునవియు, పృషతీం = ఆడజింకను, అస్పృశతీ = సమాన త్వము లేనందువలన ముట్టనవియు నగు, తదీక్షణే = ఆమె నేత్రములు, అంజనాంచితే, అంజన = కాటుకచే, అంచితే = అలంకరింపఁబడినవై. ఖంజనం = కాటుకపిట్టను, రుచిగర్వ దుర్విధమ్; రుచిగర్వ = సౌందర్య గర్వమున, దుర్విధం = శూన్యమయినదిగ విదధాతే = చేయుచున్నవి.

ఇచ్చట నేత్రములకు పద్మాది మలినీకరణాది సంబంధము లేక పోయినను నది యున్నట్లు వర్ణించినందువలన సంబంధాతిశయోక్త్యలంకారము. ఆ సంబంధాతిశయోక్తిచే నేత్రములకు పద్మాది సామ్యము సిద్ధించుటవలన. సంబంధాతిశయోక్త్యలంకారముచే నుపమాలంకార ధ్వని.

సమాసములు :-

అస్పృశతీ:- న స్పృశతీ = అస్పృశతీ.

తదీక్షణే:- తస్యాః ఈక్షణే = తదీక్షణే.

అంజనాంచితే:- అంజనేన అంచితే = అంజనాంచితే.

రుచిగర్వదుర్విధమ్:- రుచేః గర్వః = రుచిగర్వః, రుచిగర్వే దుర్విధః
= రుచిగర్వ దుర్విధః, తం = రుచిగర్వ దుర్విధమ్.

భావము :

ఆ దమయంతి కనులు, పద్మము మలినమని వ్యాఖ్యానము చేయుచున్నవి. అవి అడుజింక సమాసముగానందువలన దూరమునుండియే పరిహరించుచున్నవి. మఱియు నవి కాటుకపిట్టను పట్టియున్న సౌందర్య గర్వమును, దొలగించుచున్నవి. ఇట్లు చెప్పుటవలన దమయంతి కనులు, పద్మములను, అడుజింకల కనులను కాటుకపిట్టను, బోలి యున్నవని యభిప్రాయము.

శ్లో॥ అధరం కిల బింబనామకం
ఫల మస్మాదితి భవ్యమన్వయమ్ ।
లభతేఽధరబింబ మిత్యదః
పదమస్యా రదనచ్ఛదం వదత్ ॥

౨౪

ప। వి। అధరం । కిల । బింబనామకం । ఫలమ్ । అస్మాత్ । ఇతి । భవ్యమ్ ।
అన్వయం । లభతే । అధరబింబమ్ । ఇతి । అదః । పదమ్ । అస్యాః ।
రదనచ్ఛదం । వదత్ .

టీక॥ అధరబింబమ్ = దొండపండువంటి పెదవి యను నర్థముగల, అదః = ఈ పదం = పదము, అస్యాః = ఈ దమయంతియొక్క, రదనచ్ఛదం = పెదవిని, అభిదధత్ = చెప్పుచు, బింబనామకం = బింబమను, అనగా దొండపండును పేరుగల, ఫలం = ఫలము; అస్మాత్ = ఈ దమయంతి యొక్క పెదవికంటె, అధరం కిల = తక్కువై నదిగదా, ఇతి = అని, భవ్యం = యోగ్యమైన, అన్వయం = అన్వయమును, లభతే = పొందుచున్నది.

ఇచ్చట దమయంతియొక్క యధరమునకు బింబఫలమును దక్కువగఁజేయు సంబంధము లేకపోయినను సంబంధము జెప్పుటవలన సంబంధాతిశయోక్తి. అందువలన నీమెపెదవి దొండపండును బోలి యున్నదను నుపమ ధ్వనించుటవలన నలంకారముచే నలంకారధ్వని.

సమాసములు :

బింబనామకమ్:- బింబమితి నామ యస్య తత్ = బింబనామకమ్.

అధరబింబమ్:- అధరః బింబమివ = అధరబింబమ్.

భావము :

దొండపండువంటి యధరమును నర్థము నొసంగు నధరబింబపదము స్త్రీలపెదవులయందుఁ బ్రయోగింపఁ బడుచుండినది. అది స్త్రీలపెదవి దొండ పండుతో సమాన మను నర్థ మిచ్చును. పెదవికి ప్రాముఖ్య మొసంగక దొండ పండునకే ప్రాముఖ్య మొసంగుచుండినది. అందువలన నా యధఃబి బపదము నకు సరి యైన వృత్తిపదార్థసంబంధము లేక యుండినది. ప్రస్తుత మా యధర బింబపదము దమయంతి పెదవిపైఁ బ్రయుక్తమై దొండపండు దీనికంటె తక్కువ యను యోగ్యమగు వృత్తిపదార్థసంబంధము గల్గి యొప్పినది. అధరబింబ శబ్దమును, ఇంత వఱకును అధరః బింబమివ (పెదవి దొండపండువంటిదను) నుపమితసమాసముచే స్త్రీలపెదవులు దొండపండువంటి వను నర్థ మిచ్చు చుండినది. కాని యాయర్థము సరియైనది కాదు. ఏల యనగా నందు పెదవి యుపమేయమై యుపమానమైన దొండపండుకంటెను దక్కువ కావలసి వచ్చి నది. కాని దమయంతి జన్మించగనే “అధరం, బింబమస్మాత్” అని దొండ పండు (బింబము) ఈ దమయంతిపెదవికంటెను, తక్కువ యైనది (అధరం) అను నర్థముతో నామె పెదవిపైఁ బ్రయోగింపఁబడి సరియైన వ్యుత్పత్తి నంద గల్గినది. అనగా దమయంతి పెదవివలన దొండపండు అధర మైనది. తక్కువ యైన దను నర్థ మప్పు డా శబ్దమున కేర్పడినది. ఇందు వలన దమయంతి పెదవి దొండపండును బోలిన దను నర్థము సిద్ధమై నదని యాశయము.

శ్లో॥ హృతసారమివేందునుండలం

దమయంతీవదనాయ వేధసా ।

కృతమధ్యబిలం విలోక్యతే

ధృతగంభీరఖనీఖనీలిమ॥

౨౫

ప. వి. హృతసారమ్ । ఇవ । ఇందుమండలం । దమయంతీవదనాయ । వేధసా ।
కృతమధ్యబిలం । విలోక్యతే । ధృతగంభీరఖనీఖనీలిమ ।

టీక ॥ ఇందుమండలం = చంద్రమండలము, దమయంతీవదనాయ = దమ
యంతిముఖమును నిర్మించుటకై, వేధసా = బ్రహ్మచే, హృతసారమివ;
హృత = గ్రహింపఁబడిన, సారమివ = సారమైన మధ్యభాగమును గల్గి
నదో యనునట్లున్నది (కుతః = ఏల యనగా) కృతమధ్యబిలం; కృత
= చేయఁబడిన, మధ్యబిలం = మధ్యభాగమందలి రంధ్రముగల్గిన. ధృత
గంభీరఖనీఖనీలిమ; ధృత = ధరింపఁబడిన, గంభీరఖనీఖనీలిమ;
గంభీర = లోతైన, ఖనీ = రంధ్రమందలి, ఖ = ఆకాశముయొక్క,
నీలిమ = నలుపు, విలోక్యతే = చూడఁబడుచున్నది.

ఇచ్చట చంద్రమండల మందలి కళంకమున కళంకత్వమును
మఱుగుపఱచి దానియందు ఖనీలిమను ఆరోపించుటవలన నపహ్నవా
లంకారము. అది 'కృతమధ్యబిల' మ్మను పదార్థమును హేతువుగాగల
కావ్యలింగాలంకారముచే ననుస్రాణిత మైనది. ఆకావ్యంలిగాలంకార
మూలకము 'హృతసారమివ' యను నుత్పేక్ష. ఈమూటికి నిందు సంక
రము. ఈ మూటిచే దమయంతీముఖము చంద్రమండలసవ్యశ మను
నుపమాలంకారము ధ్వనించుటవలన నలంకారమూలకాలంకారధ్వని.

సమాసములు :

హృతసారమ్ :— హృతః సారః యస్మా త్తత్ = హృతసారమ్.

ఇందుమండలమ్ :— ఇందోః మండలమ్ = ఇందుమండలమ్.

దమయంతీవదనాయ :— దమయంత్యాః వదనం = దమయంతీవదనం;
తస్మై = దమయంతీవదనాయ.

కృతమధ్యబిలం :— మధ్యే బిలం = మధ్యబిలం, కృతం మధ్య బిలం
యస్మిం స్తత్ = కృతమధ్యబిలమ్.

ధృతగంభీరఖనీఖనీలిమ :— గంభీరా చ సా ఖనీ చ = గంభీరఖనీ. గంభీర
ఖన్యాః ఖం = గంభీరఖనీఖం, గంభీరఖనీఖస్య నీలిమా = గంభీరఖనీ
ఖనీలిమా, ధృతః గంభీరఖనీఖనీలిమా యస్మిం స్తత్ = ధృతగంభీర
ఖనీఖనీలిమ.

భావము :

బ్రహ్మ దమయంతీముఖమును సృజించుటకై చంద్రమండలమధ్య భాగ మందలి సారమును గ్రహించెనా యని భావింపఁబడుచున్నది. కావుననే యా సారమును గ్రహించుటవలనఁ జేయఁబడిన రంద్రము వెనుక నీలా కాశము కానవచ్చుచున్నది. చంద్రమండల మందలి కళంకము వాస్తవమున కళంకము కాదు, అది సారమును గ్రహించుటవలన నేర్పడిన రంద్రము. దాని వెనుక నున్న నీలాకాశమే యందు నల్లగాఁ గానఁ బడుచున్నది.

శ్లో॥ ధృతలాంఛనగోమయాంచనం

విధుమాలేపనపాండరం విధిః ।

భ్రమయత్యుచితం విదర్భజా

నననీరాజనవర్ధమానకమ్॥

౨౬

ప. వి. ధృతలాంఛనగోమయాంచనం । విధుమ్ । ఆలేపనపాండరం । విధిః ।
భ్రమయతి । ఉచితం । విదర్భజానననీరాజనవర్ధమానకమ్ ।

టీక॥ విధిః = బ్రహ్మ, ధృతలాంఛనగోమయాంచనమ్; ధృత = ధరింపఁ
బడిన, లాంఛన = కళంక మనెడి, గోమయాంచనం = గోమయసం
బంధముగలదియు, ఆలేపనపాండరమ్; ఆలేపన = తనయఁదలి
కొంటిసుదచే, పాండరమ్ = తెల్ల నివాడును నగు విధుం = చంద్రుని,
విదర్భజానననీరాజనవర్ధమానకమ్: విదర్భజా = దమయంతియొక్క
ఆనన = ముఖమునకు, నీరాజన = ఆరతి యొసంగెడు, వర్ధమానకం =
తట్టగా, భ్రమయతి = త్రిప్పుచున్నాడు, ఉచితమ్ = (ఇది) తగినది.

ఇచ్చట చంద్రుని హారతి తట్టగను, అతని కళంకమును గోమ
యముగను జెప్పుటవలన సావయవరూపకము.

సమాసములు :

ధృతలాంఛనగోమయాంచనమ్:— లాంఛనమేవ గోమయమ్ = లాంఛన
గోమయమ్, లాంఛనగోమయస్య అంచనమ్, లాంఛనగోమయాంచ
నమ్ ధృతం లాంఛనగోమయాంచనం యేన సః = ధృతలాంఛనగోమ
యాంచనః, తం ధృతలాంఛనగోమయాంచనమ్.

ఆలేపనపాండరమ్ :- ఆలేపనేన పాండరః = ఆలేపనపాండరః,
తమ్ = ఆలేపనపాండరమ్.

విదర్భజానననీరాజనవర్ధమానకమ్ :- విదర్భేశు జాయత ఇతి = విదర్భజా, విదర్భజాయాః ఆననమ్, విదర్భజాననం, నీరాజనస్య వర్ధమానకః = నీరాజనవర్ధమానకః, విదర్భజాననస్య నీరాజనవర్ధమానకః, విదర్భజానననీరాజనవర్ధమానకః, తం = విదర్భజానననీరాజనవర్ధమానకమ్,

భావము :

బ్రహ్మ కళంక మను. గోమయముతోఁడను, కాంతిపుంజ మను దీపకలికతోడను గూడిన చంద్రుఁడను తట్టను, దమయంతిమోమునకు నీరాజన మొసంగునట్టి తట్టగా చుట్టుచున్నాడు. గోమయము నుంచి నీరాజన మొసంగుట దేశాచారము,

శ్లో॥ సుషమావిషయే పరీక్షణే
నిఖిలం పద్మమభాజి తన్ముఖాత్ ।
అధునాఽపి న భంగలక్షణం
సలిలోన్మజ్జనముజ్జతి స్ఫుటమ్॥

౨౭

చ. వి. సుషమావిషయే । పరీక్షణే । నిఖిలం । పద్మమ్ । అభాజి । తన్ముఖాత్ ।
అధునా । అపి : న । భంగలక్షణం । సలిలోన్మజ్జనమ్ । ఉజ్జతి । స్ఫుటమ్ ।

టీక॥ సుషమావిషయే; సుషమా = సౌందర్యపరమావధి యను, విషయే = విషయమందు, పరీక్షణే (సతి) = పరీక్షచేయఁబడగా, నిఖిలం = సమస్తమైన, పద్మం = పద్మముఁజాతి, తన్ముఖాత్ = అమెముఖమువలన, అభాజి = భంగము నొందినది, స్ఫుటమ్ = స్పష్టము (అత ఏవ = ఇందువలననే) అధునాఽపి = ఇప్పటికిని, భంగలక్షణం = పరాజయ చిహ్న మగు, సలిలోన్మజ్జనం, సలిల = నీటినుండి, ఉన్మజ్జనం = తేలియుండుటను నోజ్జతి = విడుచుటలేదు,

ఇచ్చట ఉన్మజ్జనక్రియను నిమిత్తీకరించి పరాజయ ముత్తే
క్షింపబడినది కాన నుత్తేజాలంకారము.

సమాసములు :

సుషమావిషయే :- సుషమైవ విషయః = సుషమావిషయః, తస్మిన్ =
సుషమావిషయే.

తన్ముఖాత్ :- తస్యాః ముఖం = తన్ముఖం, తస్మాత్ = తన్ముఖాత్.

భంగలక్షణమ్ :- భంగస్య లక్షణమ్ = భంగలక్షణమ్, తత్ = భంగ
లక్షణమ్.

సలిలోన్మజ్జనమ్ :- సలిలాదున్మజ్జనమ్ = సలిలోన్మజ్జనమ్-తత్ = సలి
లోన్మజ్జనమ్.

భావము :

ఆ దమయంతీముఖమును, పద్మముల నుంచుకొని పరమసౌందర్య
మొందున్న దని పరీక్షింపగా నది దమయంతి ముఖమునందే యుండినది. పద్మముల
యందు లేకపోయినది. అందువలన దమయంతి ముఖము జయించినది. పద్మము
లోడిపోయినవి. ఆ యోటమికి చిహ్నముగా పద్మము లిప్పటికి నీటియందు తేలియే
యున్నవి.

శ్లో॥ ధనుషీ రతిపంచబాణయో

రుదితే విశ్వజయాయ తద్భువౌ ।

నళికే న తదుచ్ఛనాసికే

త్వయి నాళికవిముక్తికామయోః॥

౨౮

ప వి ధనుషీ । రతిపంచబాణయోః । ఉదితే । విశ్వజయాయ । తద్భువౌ ।
నళికే । న । తదుచ్ఛనాసికే । త్వయి । నాళికవిముక్తికామయోః ।

టీ॥ తద్భువౌ; తత్ = ఆ దమయంతి కనుబొమయి, విశ్వజయాయ =
ప్రపంచవిజయమునకై, ఉదితే = ఆవిర్భవించిన, రతిపంచబాణయోః =
రతీమన్మథులయొక్క, ధనుషీ = జంటవిల్లులా, (కించ = మఱియు)
తదుచ్ఛనాసికే; తత్ = ఆ దమయంతియొక్క ఉచ్ఛనాసికే = ఉన్నతము

లయిన ముక్కుపుటములు, త్వయి = నీపై, నాళికవిముక్తికామయోః;
 నాళిక = బాణమును, విముక్తి = విడచుటకు, కామయోః = కోరికగల
 రతిమన్మథులయొక్క, నళికేన = దోనెవిల్లులు కావా?

ఆ దమయంతికనుబొమలు, ధనుస్సులా యనియు, ఆమె
 ముక్కుపుటములు దోనెవిల్లులా యని యుత్పేక్షించుటవలన నిందు
 తేల్చిజెలంకారము. వ్యంజకములను బ్రయోగించనందువలన నది
 గమ్యము,

సమాసములు :

రతిపంచబాణయో :— పంచ బాణాః యస్య సః = పంచబాణః, రతిశ్చ
 పంచబాణశ్చ = రతిపంచబాణౌ, తయోః = రతిపంచబాణయోః.

విశ్వజయాయః—విశ్వస్య జయః = విశ్వజయః, తస్మై = విశ్వజయాయ
 తద్భువౌ :— తస్యాః భువౌ = తద్భువౌ.

తదుచ్చనాసికేః— ఉచ్చే చ తే నాసికే చ = ఉచ్చనాసికే, తస్యాః ఉచ్చ
 నాసికే = తదుచ్చనాసికే,

నాళికవిముక్తికామయోః :— నాళికానాం విముక్తిః = నాళికవిముక్తిః
 నాళికవిముక్తిం కామయేతే ఇతి = నాళికవిముక్తికామౌ, తయోః = నాళిక
 విముక్తి కామయోః.

భావము :

ఆ దమయంతికనుబొమలు రెండును విల్లులవలె వంపుతిరిగి యుండుట
 వలన నవి ప్రపంచవిజయమునకై జన్మించిన రతిమన్మథుల విల్లులా యేమిః
 యనియు ఆ దమయంతియొక్క యెత్తైన ముక్కుపుటములు, నీపై బాణ
 ప్రయోగము చేయఁగోరిన యా దంపతులయొక్క దోనెవిల్లులు కావా? యనియు
 నిట నుత్పేక్షింపఁబడినవి.

శ్లో॥ సదృశీ తవ శూర సా పరం

జలదుర్గస్థమృణాళజిద్భుజా ।

అపి మిత్రజుషాం సరోరుహం

గృహయాశుః కరలీలయా శ్రియమ్॥

ప. వి. సదృశీ । తవ । కూర । సా । పరం । జలదుర్గస్థమృతాశజిద్భుజా । అపి ।
మిత్రజుషాం । సరోరుహం । గృహయాశుః । కరలీలయా । శ్రీయమ్.

టీ ॥ హేకూర = ఓ కూరు(డా) : జలదుర్గస్థమృతాశజిద్భుజా; జలదుర్గస్థ =
నీటిదుర్గములయందు, అనగా అగడ్తలయందున్న, మృతాశ = తామర
తూండ్లను, జిత్ = జయించునట్టి, భుజా = భుజములుగలదియు, మిత్ర
జుషాం = సూర్యుని సేవించుచున్న (స్నేహితులను సేవించుచున్న),
సరోరుహం = తామరపూవులయొక్క, శ్రీయః = శోభలను, (సంపద
లను) కరలీలయా = భుజవిలాసముచేతను, (భుజవ్యాపారముచేతను-
బలిగ్రహణముచేతను) గృహయాశుః = పట్టునటువంటి, సా = ఆ
దమయంతి, తవ = నీకు, పరం = మిక్కిలి, సదృశీ = తగినది.

ఆ దమయంతి నీకు సదృశమైన దని దమయంతికిని నలునకు నుప
మానోపమేయభావమును శ్లిష్టవిశేషణములతోఁ జెప్పినందువలన నుప
మాలంకారము.

సమాసములు :

జలదుర్గస్థమృతాశజిద్భుజాః- దుఃఖేన గంతుం శక్యం = దుర్గం, జలస్య
దుర్గం = జలదుర్గమ్, జలదుర్గే తిష్ఠంతీతి = జలదుర్గస్థాని జలదుర్గస్థాని
చ తాని మృతాశాని చ = జలదుర్గస్థమృతాశాని, జలదుర్గస్థ మృతాశాని
జయత ఇతి = జలదుర్గస్థమృతాశజితౌ, జలదుర్గస్థమృతాశజితౌ భుజౌ
యస్యాస్యా = జలదుర్గస్థమృతాశజిద్భుజా.

మిత్రజుషాంః-మిత్రం జుషంతీతి = మిత్రజుంషి, తేషాం = మిత్రజుషామ్.
కరలీలయాః- కరయోః లీలా = కరలీలా, తయా = కరలీలయా, కరస్య
లీలా = కరలీలా, తయా = కరలీలయా.

భావము :

ఓ కూరు(డా) : నీవు దుర్గములయందలి శత్రువులను జయించెడి భుజము
లతో వెలయునట్లు, జలదుర్గములయందున్న తామరతూండ్ల నెడి శత్రువులను
జయించిన భుజములతో నా దమయంతి యొప్పియున్నది. నీవు సహాయసంపన్ను
లైన సామంతుల సిరిని కప్పముగ గ్రహించినట్లు దమయంతియు సూర్యుని

సేవించుచు నాతనిని సహాయము గావించుకొనిన పద్మముల లక్ష్మిని తన భుజ విలాసములతో గ్రహించుచున్నది. ఇట్లన్నివిధముల కూరుడవైన నీకు దమ యంతియు కూరురాలై సాటిగ నున్నది. కాన నామె నీకు భార్య యగుటకుఁ దగినది,

శ్లో॥ వయసీ శిశుతాతదుత్తరే
సుదృశి స్వాభివిధిం విధిత్సునీ ।
విధినాఽపి న రోమరేఖయా
కృతసీమ్ని ప్రవిభజ్య రజ్యతః॥

30

ప వి. వయసీ । శిశుతాతదుత్తరే । సుదృశి । స్వాభివిధిం । విధిత్సునీ ।
విధినా । అపి । న । రోమరేఖయా । కృతసీమ్ని । ప్రవిభజ్య । రజ్యతః ।

టీక॥ సుదృశి = దమయంతియందు స్వాభివిధిం; స్వ = తమయొక్క, అ
విధిం = వ్యాప్తిని, విధిత్సునీ = చేయఁగోరుచున్న, శిశుతాతదుత్తరే;
శిశుతా = శైశవవయస్సు, తదుత్తరే = దానితర్వాత నున్న యౌవన
మను, వయసీ = వయస్సులు, విధినా = ఆ వయస్సుల కెల్ల లనుఁదెలిసి
కొనిన బ్రహ్మచే, రోమరేఖయా = (ఎల్లకు గుఱుతైన) రోమపంక్తిచే,
ప్రవిభజ్య = విభజింపఁబడి కృతసీమ్ని అపి; కృత = చేయఁబడిన,
సీమ్ని అపి = ఎల్లలుగల్గిన దైనను, న రజ్యతః = సంతోషించుటలేదు.

ప్రస్తుతములగు వయోవిశేషణముల సామ్యమువలన నప్రస్తుత
మగు వివాదవిషయము స్ఫురించుటవలన సమాసోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :

శిశుతాతదుత్తరే:- శిశోః భావః = శిశుతా; తస్యాః ఉత్తరం = తదుత్తమ్;
శిశుతాచ ఉత్తరంచ = శిశుతాతదుత్తరే.

సుదృశి:- శోభనే దృశౌ యస్యాస్స = సుదృశ్, తస్యాం = సుదృశి.

స్వాభివిధిం:- స్వేషామభివిధిః = స్వాభివిధిః, తం = స్వాభివిధిమ్

విధిత్సునీ:- విధాతుమిచ్ఛత ఇతి = విధిత్సునీ.

రోమరేఖయా:- రోష్ణాం రేఖా = రోమరేఖా, తయా = రోమరేఖయా.

కృతసీమ్ని:- కృతే సీమానౌ యయోస్తే = కృతసీమ్ని.

భావము :

ఆ దమయంతి శరీరమం దొకవైపు శైశవము మఱియొకవైపు
యౌవనము వ్యాపించి యందలి స్థానము లాక్రమించుటకై పోటీపడుచుండి
నవి. ఆ వయస్సులుండవలసిన దేశకాలములను వాని యెల్లలనుఁ జక్కగఁ
దెలిసిన బ్రహ్మ నూగారుగీతచే భాగించి దానిదాని స్థలములను దానికి దాని కిచ్చి
వివాదమును బరిష్కరించినను నా వయస్సులు సంతృప్తిపడలేదు. ఈ వయస్సు
లన్నియు నేను ముందు నేను ముందని తొందరపడి యన్నియు నామేశరీరము
నందు సంధించినవి.

శ్లో॥ అపి తద్వపుషి ప్రసర్పతో
గమితే కాంతిర్నురైరగాధతామ్ ।
స్మరయౌవనయోః ఖలు ద్వయోః
ప్లవకుంభౌ భవతః కుచావృభౌ ॥

౩౧

ప. వి. అపి । తద్వపుషి । ప్రసర్పతోః । గమితే । కాంతిర్నురైః । అగాధతాం ।
స్మరయౌవనయోః । ఖలు । ద్వయోః । ప్లవకుంభౌ । భవతః । కుచౌ ।
ఉభౌ ।

టీక॥ కాంతిర్నురైః = సౌందర్యప్రవాహములచే, అగాధతాం = (మిక్కిలి
లోతుగ నుండుటచే) దిగుట కశక్యముగ నుండుటను, గమితే = పొందింప
బడిన, తద్వపుషి = ఆ దమయంతిశరీరమందు, ప్రసర్పతోః = ప్రస
రించుచున్న, స్మరయౌవనయోః = మన్మథునకును యౌవనమునకును,
ద్వయోరపి = రెండింటికిని, ఉభౌ = రెండైన, కుచౌ = ఆ దమయంతి
స్తనములు, ప్లవకుంభౌః ప్లవ = నీటిపై మునగకుండఁ దేలియుండుటకు,
కుంభౌ = కుండలుగ, భవతః ఖలు = అగుచున్నవి గదా.

ఇచ్చట దమయంతీకుచములను స్మరయౌవనములకు ప్లవకుంభ
ములుగ నుత్పేక్షించుటవలన నుత్పేక్షలంకారము. వ్యంజకములు
లేనందువలన నది గమ్యము. ఆ యుత్పేక్షవలన దమయంతీ స్తనముల
లోని వృద్ధి ధ్వనించుచున్నది. కాన నలంకారముచే వస్తుధ్వని.

సమాసములు :-

తద్వపుషి:- తస్యాః వపుః = తద్వపుః, తస్మిన్ = తద్వపుషి.

కాంతిర్పురైః:-కాంతీనాం యురాః = కాంతిర్పురాః, తైః = కాంతిర్పురైః.

అగాధతామ్:- అవిద్యమానా గాధా యస్మిన్ స్తత్ = అగాధమ్, అగాధస్య భావః = అగాధతా, తామ్ = అగాధతామ్.

స్మరయౌవనయోః:- స్మరశ్చ యౌవనంచ = స్మరయౌవనే, తయోః = స్మరయౌవనయోః.

ప్లవకుంభౌ:- ప్లవస్య కుంభౌ = ప్లవకుంభౌ.

భావము :

ఆ దమయంతియొడలియందు సౌందర్యప్రవాహములు పాటుచుండుట వలన నా ప్రవాహములచే నాపెమేను లోతై నది. అందువలన నాపెశరీరమందు సంచరించు మన్మథుడును యౌవనమును నా లోతైన ప్రవాహమున మునిగిపో కుండఁ దేలుచుండుటకు నా దమయంతి స్తనములు రెండును రెండు కుండలుగ నేర్పడినవి. దమయంతిమేన స్మరయౌవనములు వ్యాపించుటవలన నా పె స్తనము లధికముగ నభివృద్ధి జెందిన వని యభిప్రాయము.

శ్లో॥ కలశే నిజహేతుదండజః

కిము చక్రభ్రమకారితాగుణః ।

స తదుచ్ఛకుచౌ భవన్ ప్రభా

యురచక్రభ్రమమాతనోతి యత్॥

౩౨

ప. వి. కలశే । నిజహేతుదండజః । కిమ్ । ఉ । చక్రభ్రమకారితాగుణః । సః । తదుచ్ఛకుచౌ । భవన్ । ప్రభాయుర చక్రభ్రమమ్ । ఆతనోతి । యత్ ।

టీక॥ నిజహేతుదండజః; నిజ = తనదైన, హేతు = నిమిత్తకారణ మగు, దండ = కట్టెవలన, జః = గల్గిన, చక్రభ్రమకారితాగుణః; చక్రభ్రమ = కులాలచక్రమును ద్రిప్పుటను, కారితా = చేయుట యను, గుణః = ధర్మము, కలశే = దండజన్య మయిన ఘటమందు, కిము (సంక్రాంతః) = సంక్రమించినదా ఏమి, యత్ = ఏలయనగా, సః = ఆకుండ, తదుచ్ఛ

కుచౌ; తత్ = ఆ దమయంతియొక్క, ఉచ్చకుచౌ; ఉన్నత స్తనములుగ
భవన్ = అగుచు, ప్రభాయుః చక్రభ్రమమ్; ప్రభాయుర = కాంతిప్రవాహ
మందు, చక్రభ్రమం = చక్రవాకభ్రమము (కులాలచక్రభ్రమమును)
అతనోతి = చేయుచున్నది.

గుణశబ్దమునకు వాచ్య మయిన ధర్మమునకును ప్రతీయమానమగు
రూపాదికిని, చక్రభ్రమశబ్దమునకు వాచ్య మయిన చక్రభ్రమణమునకును
ప్రతీయమాన మగు చక్రవాకభ్రమమునకును నభేదాధ్యవసాయముచే
కుచకలశముల కభేదాతిశయోక్తి యుత్థాపితము. ఆ యభేదాతిశయోక్తిచే
యురచక్రభ్రమణక్రియను నిమిత్తీకరించికొనిన, కుచరూప మగు కలశ
కార్యమందు చక్రభ్రమకారిత్య మను నిమిత్తకారణమందలి గుణము
సంక్రమించినదా యని చెప్పుటచే నుత్పేక్షలంకారము.

తార్కికమతమునందు సమవాయికారణ మసమవాయికారణము,
నిమిత్తకారణ మని కారణము త్రివిధము. అందు సమవాయికారణగుణ
ములు మాత్రమే కార్యమందు సంక్రమించును గాని, అసమవాయికారణ
నిమిత్తకారణగతగుణములు కార్యమందు సంక్రమించవు. కావుననే
నిమిత్తకారణగతగుణము కార్యభూతకుచకలశమందు సంక్రమించినదో
యని యుత్పేక్షించుట కవకాశ మేర్పడినది.

సమాసములు :

నిజహేతుదండజః :- నిజశ్చాసౌ హేతుశ్చ = నిజహేతుః, నిజహేతుశ్చ
సౌ దండశ్చ = నిజహేతుదండః, నిజహేతుదండాత్ జాయత ఇతి =
నిజహేతుదండజః.

చక్రభ్రమకారితాగుణః :- చక్రిన్య భ్రమః = చక్రభ్రమః, చక్రభ్రమం
కరోతీతి = చక్రభ్రమకారీ, చక్రభ్రమకారిణః భావః = చక్రభ్రమకారితా
చక్రభ్రమకారితై వ గుణః = చక్రభ్రమకారితాగుణః

తదుచ్చకుచౌ :- ఉచ్చౌ చ తౌ కుచౌ చ = ఉచ్చకుచౌ, తస్యాః ఉచ్చ
కుచౌ = తదుచ్చకుచౌ.

ప్రభారురచక్రభ్రమమ్ - ప్రభై వ రుః = ప్రభారురః, చక్రమితి
భ్రమః = చక్రభ్రమః, ప్రభారురే చక్రభ్రమః = ప్రభారురచక్రభ్రమః,
తం = ప్రభారురచక్రభ్రమమ్.

భావము :

ఘటమందు దానికి నిమిత్తకారణ మయిన దండముచే గల్గిన చక్ర
మును భ్రమింపఁజేయుట యను గుణము సంక్రమించినదా? ఘటమునకు
దండము నిమిత్తకారణము. ఆ దండము కులాలచక్రమును ద్రిప్పుటవలన
ఘటమును బుట్టించుచున్నది. కావున నా దండమందు చక్రభ్రమము గల్గించెడి
ధర్మము గలదు. నిమిత్తకారణ మగు దండమందలి యీ గుణము కార్య మయిన
ఘటమందు వస్తుస్థితిలో సంక్రమింప నవకాశము లేదు కాని యిటు సంక్ర
మించినదా! యని భావింపవలసియున్నది. ఏల యనగా ఆదండజన్య మగు ఘటము
దమయంతి కుచములుగఁ బరిణమించినదై యామేశరీరమందలి కాంతిప్రవాహ
మందు చక్రభ్రమమును (చక్రవాకములకు భ్రమమును) గల్గించుచున్నది. ప్రవాహ
మందు చక్రవాకపక్షుల యునికిగా ప్రసిద్ధముగాన నిటుమునాచక్రభ్రమమున కవ
కాశ యేర్పడినది.

శ్లో॥ భజతే ఖలు షణ్ముఖం శిఖీ
చికురై నిర్మితబర్హగర్హణః ।
అపి జంభరిపుం దమస్వసు
జితకుంభః కుచశోభయేభరాట్॥

33

ప. వి. భజతే । ఖలు । షణ్ముఖం । శిఖీ । చికురైః । నిర్మితబర్హగర్హణః । అపి,
జంభరిపుం । దమస్వసుః । జితకుంభః । కుచశోభయా । ఇభరాట్.

టీక॥ దమస్వసుః = దముని చెల్లె లైన దమయంతియొక్క, చికురైః = కురు
లచే నిర్మితబర్హగర్హణః: నిర్మిత = నిర్మింపఁబడిన, బర్హ = పింఛము
యొక్క, గర్హణః = తిరస్కారము గలిగిన, శిఖీ = నెమలి, షణ్ముఖం
= కుమారస్వామిని, భజతే ఖలు = సేవించుచున్నదిగదా, (తథా = అట్లే)
కుచశోభయా = స్తనములకాంతిచే, జితకుంభః = జయింపఁబడిన కుంభ

స్థలముగల, ఇభరాడపి = గజరా జగు నై రావతము కూడ, జంభరిపుం
= ఇంద్రుని. భజతే = సేవించుచున్నది.

ఇచట నెమలి కుమారస్వామి నాశ్రయించుటకు ఫించనింద యను
పదార్థము, ఐరావత నింద్రు నాశ్రయించుటకు జితకుంభస్థలత్వ మను
పదార్థమును హేతువుగఁ జెప్పుటవలన పదార్థహేతుకము లగు కావ్యలింగా
లంకారములు కుమారస్వామి నాశ్రయించుటలో జితబర్హత్వసంబంధము
నింద్రు నాశ్రయించుటలో జితకుంభత్వసంబంధము లేకపోయినను
తత్సంబంధములు చెప్పుటవలన నతిశయోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :

నిర్మితబర్హగర్హణః :- బర్హస్య గర్హణం = బర్హగర్హణం, నిర్మితం
బర్హగర్హణం యస్య సః = నిర్మితబర్హగర్హణః.

దమస్వసుః :- దమస్య స్వసా = దమస్వసా, తస్యాః = దమస్వసుః.

జితకుంభః :- జితః కుంభః యస్య సః = జితకుంభః.

కుచశోభయా :- కుచయోః శోభా = కుచశోభా, తయా = కుచశోభయా.

ఇభరాట్ :- ఇభానాం రాట్ = ఇభరాట్.

భావము :

ఆ దమయంతికురులచే తనపింఛ మోడింపఁబడుటవలన నెమలి
తనరక్షణకు కుమారస్వామి నాశ్రయించినది. ఆమెయొక్క స్తనములశోభతో
తనకుంభస్థల మోడిపోయినందువలన గజరా జైన యైరావత మింద్రు నాశ్ర
యించినది. లోకమునందు పరాజయ మందినవారు రక్షణకై బలవంతుల నాశ్ర
యించుట ప్రసిద్ధము.

శ్లో॥ ఉదరం నతమధ్యపృష్ఠతా
స్ఫుటదంగుష్ఠపదేన ముష్టినా ।
చతురంగుళిమధ్యనిర్గత

త్రివళిభ్రాజి కృతం దమస్వసుః॥

ప. వి. ఉదరం । నతమధ్యపృష్ఠతాస్ఫుటదంగుష్ఠపదేన । ముష్టినా । చతురంగుళి
మధ్యనిర్గతత్రివళిభ్రాజి । కృతం । దమస్వసుః ।

టీక॥ దమస్వసుః (దముని చెల్లె లై న) దమయంతి యొక్క, ఉదరం =
ఉదరము, నతమధ్యపృష్ఠతాస్ఫుటదంగుష్ఠపదేన; నత = తోతైన, మధ్య
= మధ్యప్రదేశము గల్గిన, పృష్ఠతా = వెనుకవైపు గల్గియుండుటచే,
స్ఫుటత్ = (గట్టిగాఁ బట్టుకొనుటవలన) స్ఫుటముగ నున్న, అంగుష్ఠపద
= బొటనవ్రేలుంచఁబడిన స్థానము గల్గిన, ముష్టినా = పిడికిలిచే, చతు
రంగుళిమధ్యనిర్గతత్రివళిభ్రాజి; చతురంగుళి = నాలుగు చేతివ్రేళ్లు
యొక్క మధ్యనందుల నుండి, నిర్గత = వెళ్ళడిన, త్రివళి = మూడు
మడతలచే, భ్రాజి = ప్రకాశించునదిగ, కృతం = చేయఁబడినది.

ఇచ్చట స్వభావసిద్ధముగ దమయంతియొక్క యుదరముపై వళి
త్రయము గానఁబడుచున్నది. కాని అది పిడికిలి యందలి నాలుగువ్రేళ్లు
రంధ్రముల నుండి వెలుపలికి వచ్చిన మడత లని చెప్పుటవలన నుత్పే
క్షలంకారము వ్యంజకములు గెనందువలన నది గమ్యము.

సమాసములు :

నతమధ్యపృష్ఠతాస్ఫుటదంగుష్ఠపదేన :- నతః మధ్యః యస్య తత్ =
నతమధ్యం, నతమధ్యం పృష్ఠం యస్య తత్ = నతమధ్యపృష్ఠమ్, నత
మధ్యపృష్ఠస్య భావః = నతమధ్యపృష్ఠతా, నతమధ్యపృష్ఠతయా
స్ఫుటత్ = నతమధ్యపృష్ఠతాస్ఫుటత్, అంగుష్ఠస్య పదం = అంగుష్ఠపదం,
నతమధ్యపృష్ఠతాస్ఫుటత్ అంగుష్ఠపదం యస్య సః = నతమధ్యపృష్ఠతా
స్ఫుటదంగుష్ఠపదః. తేన = నతమధ్యపృష్ఠతాస్ఫుటదంగుష్ఠపదేన.

భావము :

ఆ దమయంతినడుము నొక కుతూహలముగల వ్యక్తి, అనగా బ్రహ్మ
తన పిడికిలితో పట్టి దాని పరిమితినిఁ దీసికొనఁ గోరెను. ఆ వ్యక్తి యీవిధముగ
పట్టుటవలన నతని బొటనవ్రేలు నడుముపై నను తక్కిన నాలుగువ్రేళ్లు నామె
యుదరముపై న నానినవి. ఆ నాలుగువ్రేళ్లు రంధ్రములనుండి మూడు మడతలు
వెలుపలికి వచ్చినవి. అవియే యీనాడు త్రివళిగా నున్నది. ఆమెనడుము పిడి

కిలిలో నిమిడినందువలన నామె కృశమధ్య యని సిద్ధించుచున్నది. అంగుళిమధ్య రంధ్రములనుండి వెల్వడిన చర్మపుమడతలే త్రివళులనుటవలన నామెతలోదరి యనియు సిద్ధించుచున్నది.

శ్లో॥ ఉదరం పరిమాతి ముష్టినా
కుతుకీ కోఽపి దమస్వసుః కిము।

ధృతతచ్ఛతురంగుళీవ య

ద్వళిభిర్భాతి సహేమకాంచిభిః॥

౩౫

ప. వి. ఉదరం । పరిమాతి । ముష్టినా । కుతుకీ । కః । అపి । దమస్వసుః ।
కిమ్ । ఉ । ధృతతచ్ఛతురంగుళి । ఇవ । యత్ । వళిభిః । భాతి । సహే
మకాంచిభిః ।

టీ॥ కోఽపి = ఒకానొక, కుతుకీ = కుతూహలముగల వ్యక్తి (బ్రహ్మ), దమ
స్వసుః = దమయంతియొక్క, ఉదరం = ఉదరమును, ముష్టినా =
పిడికిలిచే, పరిమాతి కిము = కొలచుచున్నాడా యేమి, యత్ = ఏలయనగా,
సహేమకాంచిభిః = బంగారు మొలనూలుతో (గూడి నాలుగైన, వళిభిః =
త్రివళులచే, ధృతతచ్ఛతురంగుళీవ; ధృత = ధరింప బడిన, తచ్ఛతురం
గుళి; తత్ = ఆ కొలచునట్టి విధియొక్క. చతురంగుళీవ = నాలుగు
వ్రేళ్లతో (గూడినదో యనునట్లు, భాతి = ప్రకాశించుచున్నది.

ధృతతచ్ఛతురంగుళీవ యని, బంగారు మొలనూలుగల్గిన యామె
వళిత్రయము పిడికిలిలోని నాలుగువ్రేళ్లనుండి వెల్వడిన మడతలో యని
చెప్పుటవలన నుత్పేక్షలంకారము.

అట్లే, “ఉదరం పరిమాతి కిము” దమయంతి యుదరమును (బిడి
కిలిచే) కొలచుచున్నాడా? యని చెప్పుటవలన నుత్పేక్షలంకారము.
రెండవయుత్పేక్ష మొదటి యుత్పేక్షకు కారణమై రెండును సంగాంగి
భావము నొందుటవలన నిట సంకరము.

సమాసములు :-

ధృతతచ్ఛతురంగుళిః - చతస్పతామంగుళీనాం, సమాహారః = చతురంగుళి,
తస్య చతురంగుళి = తచ్ఛతురంగుళి, ధృతం తచ్ఛతురంగుళి యేన తత్
= ధృతతచ్ఛతురంగుళి.

సహేమకాంచిభిః : సహేమకాంచ్యా సహవర్తంత ఇతి = సహేమ
కాంచయః, తాభిః = సహేమకాంచిభిః.

భావము :

కుతూహలముగల బ్రహ్మాదంటి మహానుభావుడు పరీక్షకొఱకై తన పిడికి
లితో దమయంతియువరమును గొలుచుచున్నాడా యని తోచుచున్నది. ఏల
యనగా బంగారుమొలనూలుతోఁగూడిన త్రివళులుగల యామెనడుము ఆ
కొలచునట్టి విధియొక్క నాలుగువేళ్లతోఁగూడినదిగ కానవచ్చుచున్నది. ఆతని
పిడికిలిలో నడు మిమిడినపుడు ఆతని నాలుగువేళ్ల సందులనుండి మూడుమడత లైన
త్రివళులు వెల్వడును. బంగారునూలు జుట్టఁబడుటవలన నదియొక వళిగను
గానఁబడును. ఇట్లు చెప్పుటవలన నామెనడుము ముష్టిగ్రాహ్యమని తేలుచున్నది.
పూర్వశ్లోకమునందు మూడువళులుమాత్రమే నాలుగువేళ్లనుండి వెల్వడిన వని
చెప్పఁబడెను. ఇందు బంగారుమొలనూలుతోఁగూడిన మూడువళులు నాలుగు
వేళ్లనుండి వెల్వడిన వని యుత్పేక్షింపఁబడినది.

శ్లో॥ పృథువర్తులతన్నితంబకృ
న్మిహిరస్యందనశిల్పశిక్షయా ।
విధిరేకకచక్రచారిణం
కిము నిర్మిత్సతి మాన్మథం రథమ్॥

౩౬

ప వి. పృథువర్తులతన్నితంబకృత్ । మిహిరస్యందనశిల్పశిక్షయా । విధిః ।
ఏకకచక్రచారిణం । కిమ్ । ఉ । నిర్మిత్సతి । మాన్మథం । రథమ్ ।

టీక॥ పృథువర్తులతన్నితంబకృత్ : పృథు = విశాలమును, వర్తుల = గుండ్ర
మునైన, తత్ = ఆ దమయంతియొక్క, నితంబ = కటిపశ్చాద్భాగమును,
కృత్ = చేయునట్టి, విధిః = బ్రహ్మ మిహిరస్యందనశిల్పశిక్షయా;
మిహిర = సూర్యునియొక్క, స్యందన = రథముయొక్క, శిల్ప =
నిర్మాణమందలి, శిక్షయా = అభ్యాసముచే, ఏకకచక్రచారిణమ్; ఏకక =
కేవలమొకటి యైన, చక్ర = చక్రముతో, చారిణమ్ = సంచరించు,
మాన్మథం = మన్మథునికి సంబంధించిన, రథం = రథమును, నిర్మిత్సతి
కిము = నిర్మింపఁగోరుచున్నాడా యేమి?

‘రథం కిము నిర్మితస్తి’ యని, రథమును నిర్మింపఁగోరుచున్నాడా యని భావింపబడవలస నుత్పేక్షలంకారము.

సమాసములు :

పృథువ ర్తులతన్నితంబకృత్:- పృథుశ్చసౌ వ ర్తులశ్చ = పృథువ ర్తులః, తస్యాః నితంబః = తన్నితంబః, పృథువ ర్తులశ్చసౌ తన్నితంబశ్చ = పృథువ ర్తులతన్నితంబః, పృథువ ర్తులతన్నితంబం కరోతీతి = పృథు వర్తులతన్నితంబకృత్.

మిహిరస్యందనశిల్పశిక్షయా:- మిహిరస్య స్యందనః = మిహిరస్యందనః, మిహిరస్యందనశిల్పం = మిహిరస్యందనశిల్పమ్, మిహిరస్యందనశిల్పే శిక్షే = మిహిరస్యందనశిల్పశిక్షే, తయా = మిహిరస్యందనశిల్పశిక్షయా. ఏకకచక్రచారిణమ్:- ఏక మేవ = ఏకకం, ఏకకం చ తత్ చక్రం చ ఏకక చక్రమ్, ఏకకచక్రేణచరతీతి = ఏకకచక్రచారి, తం = ఏకకచక్రచారిణమ్. మాన్మథమ్:- మన్మథస్య ఆయం = మాన్మథః, తం = మాన్మథమ్.

భావము :

విశాలమును గుండ్రము నైన దమయంతీనితంబమును సృజించిన బ్రహ్మ, తాను పూర్వము సూర్యరథనిర్మాణమందలి యభ్యాసముచే, మన్మథునకు సైత మొక చక్రముతోడనే సంచరించురథమును నిర్మింపఁ దలచినాడా యని భావింప బడుచున్నది. సూర్యరథ మొక్కచక్రముతోడనే నిర్మింపఁబడినది. అవ్యధముగనే దమయంతీయొక్క విశాలవర్తులనితంబమునే చక్రముగఁ గావించి దానితో నడచునట్టి యేకచక్రరథమును మన్మథున బ్రహ్మ నిర్మింప గోరినాడా యని భావింపబడుచున్నది.

శ్లో॥ తరుమూరుయుగేన సుందరీ

కిము రంభాం పరిణాహినా పరమ్ ।

తరుణీమపి జిష్ణురేవ తాం

ధనదాపత్యతపఃఫల స్తనీమ్॥

32

ప. వి. తరుమ్ | ఊరుయుగేన | సుందరీ | కీమ్ | ఉ | రంభాం | పరిణాహినా |
పరమ్ | తరుణీమ్ | అపి | జిష్ణుః | ఏవ | తాం | ధనదాపత్య తపః ఫల
స్తనీమ్ |

టీక || సుందరీ = అందగత్తె యగు దమయంతి, పరిణాహినా = విశాలమైన,
ఊరుయుగేన = తొడలజంటచే, రంభాం తరుం పరం = అరటిచెట్టును
మాత్రమే, జిష్ణుః కీము = జయింపఁగోరినదాః (కింతు = మఠేమనగా) ధన
దాపత్యతపఃఫల స్తనీమ్; ధనద = కుబేరునియొక్క, అపత్య = కుమారుఁ
డైన నలకూబరునియొక్క, తపః = తపమునకు, ఫల స్తనీమ్ = ఫలము
లైన కుచములుగలదియో యనఁదగిన, తాం = ఆరంభ యను, తరుణీమపి
= యువతిని సైతము, జిష్ణురేవ = జయింపఁ గోరినదే.

సమాసములు :

ఊరుయుగేన :- ఊర్వోః యుగం = ఊరుయుగం, తేన = ఊరుయుగేన.
ధనదాపత్యతపఃఫల స్తనీమ్ :- ధనదస్య అపత్యం = ధనదాపత్యమ్,
ధనదాపత్యస్య తపః = ధనదాపత్యతపః, ధనదాపత్యతపసః ఫలే =
ధనదాపత్యతపఃఫలే, ధనదాపత్యతపఃఫలే ఏవ స్తనాయస్యాస్యా =
ధనదాపత్యతపఃఫల స్తనీ, తామ్ = ధనదాపత్యతపఃఫల స్తనీమ్.

భావము :

సుందరి యగు దమయంతి విశాల మగు తనతొడలజంటచే రంభా
వృక్షమును మాత్రమే జయించుట లేదు, మఠేమన, కుబేరునికుమారుఁ డగు నల
కూబరునితపఃఫలము లైన స్తనములతో విలసిల్లు రంభను గూడ జయింపఁ
గోరినది. ఆమె యూరువులు రంభావృక్ష మయిన యరటిచెట్లు వలెను, రంభ
యను నప్పరసయొక్క యూరువుల వలెను విలసిల్లుచున్న వని యాశయము.

శ్లో || జలజే రవినేవయేవ యే
పదమేతత్పదతామవాపతుః |
ద్రువమేత్య రుతస్సహంసకీ
కురుత స్తే విధిపత్రదంపతీ ||

స. వి. జలజే. రవిసేవయా. ఇవ. యే. పదమ్. ఏతత్పదతామ్. అవాపతుః. ధ్రువమ్. ఏత్య. రుతః. సహంసకీకురుతః. తే. విధివత్రదంపతీ.

టీక॥ యే జలజే = ఏ రెండు పద్యములు, రవిసేవయేవ = సూర్యోపాసన చేతనో యనునట్లు, ఏతత్పదతామ్; ఏతత్ = ఈదమయంతియొక్క, పదతాం = కాలియడుగుగ నుండుట యను, పదం = ప్రతిష్ఠను, అవాపతుః = పొందినవో, తే = ఆ పద్యములను, విధివత్రదంపతీ; విధి = బ్రహ్మకు వత్ర = వాహనహంసరూపము లైన, దంపతీ = భార్యభర్తలు, ఏత్య = వచ్చి, రుతః = కూతవలన, సహంసకీకురుతః = అందెలతో గూడి నవిగను, హంసలతోఁ గూడినవిగను చేయుచున్నవి, ధ్రువమ్ = నిశ్చయము.

ఇచ్చట పద్యములు దమయంతిచరణము లయినవో యని చెప్పుట వలనను, అట్టి పాదములను విధివాహనహంసదంపతులు సహంసకములుగఁ జేసినవో యని చెప్పుటవలనను, ఉత్పేక్షలంకారము వ్యంజక మగు ద్రువశబ్దమును బ్రయోగించుటవలన నది వాచ్యము.

సమాసములు :

రవిసేవయా :— రవయే సేవా = రవిసేవా, తయా = రవిసేవయా.

ఏతత్పదతాం :— ఏతస్యాః పదే = ఏతత్పదే, ఏతత్పదయోః భావః = ఏతత్పదతా, తామ్ = ఏతత్పదతామ్.

సహంసకీకురుతః :— హంసకాభ్యాం సహవ రేతే ఇతి = సహంసకే. అసహంసకే సహంసకే సంపద్యమానే కరుత ఇతి = సహంసకీ కురుతః.

విధివత్రదంపతీః— విధేః వత్త్రే = విధివత్త్రే, విధివత్త్రే ఏవ దమ్పతీ = విధివత్రదమ్పతీ.

భావము :

రెండు పద్యములు సూర్యోపాసనచేతనో యనునట్లు దమయంతిపాదములై యామె పాదములుగ నగుట యను ప్రతిష్ఠను సంపాదించినవి. అట్టి పద్య

ములను తెంటిని, బ్రహ్మవాహనము లగు హంసదంపతులు సమీపించి ప్రియమయిన తమకూజితములతో నాచరణరూపములుగ వెలసిన పద్మములను సహంసకములుగ ననగా, కాలియందెలతోఁ గూడినవిగను, హంసలతోఁ గూడినవిగనుఁ జేయుచున్నవి. సూర్యోపాసనచే దివ్యత్వమును బొందిన యా పద్మములను విధివాహనము లగు దివ్యహంసలు సమీపించి వానిని సహంసకములుగఁ గావించిన వని యాశయము.

శ్లో॥ శ్రీతపుణ్యసరస్సరిత్కథం

న సమాధిక్షపితాఖిలక్షపమ్ ।

జలజం గతిమేతు మంజుళాం

దమయంతీపదనామ్ని జన్మని॥

౩౯

ప వి శ్రీతపుణ్యసరస్సరిత్ కథం । న । సమాధిక్షపితాఖిలక్షపమ్ । జలజం । గతిమ్ । ఏతు । మంజుళాం । దమయంతీపదనామ్ని । జన్మని ।

టీక॥ శ్రీతపుణ్యసరస్సరిత్; శ్రీత = ఆశ్రయింపబడిన, పుణ్య = పవిత్రము లగు, సరః = కొలంకులు, సరిత్ = నదులు గలదియు, సమాధిక్షపితాఖిలక్షపమ్; సమాధి = ధ్యానముచే (కనుల మోడ్చుచే) క్షపిత = నాశము చేయఁబడిన, అఖిలక్షపం = సకలరాత్రులు గలదియు నగు, జలజం = పద్మము, దమయంతీపదనామ్ని; దమయంతీపద = దమయంతిపాద మను, నామ్ని = పేరుగల, జన్మని = జన్మమందు, మంజుళాం = మనోహర మగు, గతిం = గమనమును (దశను) కథం = ఎట్లు, నైతు = పొందదు.

సమాసములు :-

శ్రీతపుణ్యసరస్సరిత్:-సరాంసి చ సరితశ్చ = సరస్సరితః, పుణ్యాశ్చ తాః సరస్సరితశ్చ = పుణ్యసరస్సరితః, శ్రీతాః పుణ్యసరస్సరితః యేన తత్ = శ్రీతపుణ్యసరస్సరిత్.

సమాధిక్షపితాఖిలక్షపమ్ :- అఖిలాశ్చ తాః క్షపాశ్చ = అఖిలక్షపాః, సమాధినా క్షపితాః = సమాధిక్షపితాః, సమాధిక్షపితాః. అఖిలక్షపాః యేన తత్ = సమాధిక్షపితాఖిలక్షపమ్.

దమయంతీపదనామ్ని :- దమయంత్యాః పదం = దమయంతీపదం,
దమయంతీపదమితి నామ యస్య తత్ = దమయంతీపదనామ, తస్మిన్
= దమయంతీపదనామ్ని.

భావము :

పవిత్రము లయిన మానసాదిసరోవరములను, గంగాదినదులను సేవించి
ధ్యానముచే సకలరాత్రులను, గడపినదియు నగు పద్మము, దమయంతీపాద
ప్రాప్తిరూప మయిన జన్మమునం దుత్తమగతిని, ఉత్తమ దశను, బొందును
గాత.

శ్లో॥ సరసీః పరిశీలితుం మయా
గమికర్మీకృతనైకనీవృతా ।
అతిథిత్వమనాయ సా దృశో
సదసత్సంశయగోచరోదరీ॥

౪౦

ప. వి. సరసీః । పరిశీలితుం । మయా । గమికర్మీకృతనైకనీవృతా । అతిథి
త్వమ్ । అనాయ । సా । దృశోః । సదసత్సంశయగోచరోదరీ ।

టీక॥ సరసీః = కొలంకులను, పరిశీలితుం = పరిశీలనము గావించుటకై, గమి
కర్మీకృతనైకనీవృతాః; గమి = గమనమునకు, కర్మీకృత = కర్మలుగఁ
జేయఁబడిన, నైక = పెక్కొన, నీవృతా = గ్రామములు గల, మయా =
నాచేత, సదసత్సంశయగోచరోదరీః సదసత్ = ఉన్నదా లేదా యను
సంశయ = సందేహమునకు, గోచర = విషయమైన, ఉదరీ = ఉదరము
గల్గిన, సా = ఆ దమయంతి, దృశోః = నేత్రములకు, అతిథిత్వమ్ =
విషయ మగుటను, అనాయ = పొందింపఁబడినది.

సమాసములు:

గమికర్మీకృతనైకనీవృతా :- గమేః కర్మాణి, = గమికర్మాణి, అగమి
కర్మాణి, గమికర్మాణి కృతాః = గమికర్మీకృతాః, న ఏకే = నైకే.
నితరాం వర్తంతే జనా యేష్యతి = నీవృతాః, నైకే చ తే నీవృతశ్చ =
నైకనీవృతాః, గమికర్మీకృతాః నైకనీవృతాః యేన సః, గమికర్మీకృత
నైకనీవృత్, తేన = గమికర్మీకృతనైకనీవృతా.

అతిథిత్వమ్ :- అతిథేర్భావః = అతిథిత్వమ్, తత్ = అతిథిత్వమ్.
 సదసత్సంశయగోచరోదరీ :- సచ్చ, అసచ్చ సదసదీ, సదసదోః
 సంశయః = సదసత్సంశయః, సదసత్సంశయస్య గోచరః = సదసత్సం
 శయగోచరః, సదసత్సంశయగోచరః ఉదరం యస్యాస్యా = సదసత్సం
 శయగోచరోదరీ.

భావము :

నేను కొలంకులను పరిశీలించి యందు విహరించుటకై పెక్కుజనపదము
 లకు వెళ్ళితిని. అప్పుడు కలదా లేదా యని సందేహింపదగిన యుదరము గల్గిన
 కృశోదరి యగు దమయంతి నాకంటికిఁ గనఁబడినది. అందువలన దమయంతిని
 నేను తెలిసికొనఁగల్గితిని.

శ్లో॥ అవధృత్య దివోఽపి యౌవతై
 ర్న సహాధీతవతీమిమామహమ్ ।
 కతమస్తు విధాతురాశయే
 పతిరస్యా వసతీత్యచింతయమ్॥

౪౧

ప. వి. అవధృత్య । దివః : అపి । యౌవతై : । న । సహాధీతవతీమ్ । ఇమామ్
 అహమ్ । కతమః । తు । విధాతుః । ఆశయే । పతిః । అస్యాః । వసతి ।
 ఇతి । అచింతయమ్ :

టీక॥ అహం = నేను, ఇమాం = ఈ దమయంతిని, దివః = స్వర్గమునకు
 సంబంధించిన, యౌవతైరపి = యువతుల సమూహములతోడను,
 నసహాధీతవతీం = సాటిలేని దానినిగ, అవధృత్య = నిశ్చయించి,
 విధాతుః = బ్రహ్మయొక్క, ఆశయే = హృదయమందు, అస్యాః =
 ఈమెకు, కతమస్తు = ఎవ్వడో, వసతీతి = నివసించుచున్నాడని, (తదైవ)
 = అప్పుడే, అచింతయమ్ = ఆలోచించితిని.

సమాసములు :

యౌవతై :- యువతీనాం సమూహః = యౌవతాని, తైః = యౌవతైః.
 ససహాధీతవతీమ్ :- న సహాధీతవతీ = ససహాధీతవతీ, తాం = నస
 హాధీతవతీమ్.

భావము :

నే నామెను చూడగనే యామె స్వర్గతోకములోని యువకుల మించిన సౌందర్యముగలది యని విశ్వయించుకొని వెంటనే బ్రహ్మ హృదయమునందీ మెకు భర్తకాగలవాడెవ్వడో వివసించుచున్నాడని యాలోచించితిని.

శ్లో॥ అనురూపమమున్నిరూపయ
న్నథ సర్వేష్వపి పూర్వపక్షతామ్ ।
యువసు వ్యపనేతుమక్షమ స్త్వయి
సిద్ధాంతధియం న్యవేశయమ్॥

౪౨

ప. వి. అనురూపమ్ । అముం । నిరూపయన్ । అథ । సర్వేషు । అపి । పూర్వపక్ష
తామ్ । యువసు । వ్యపనేతుమ్ । అక్షమః । త్వయి । సిద్ధాంతధియం ।
న్యవేశయమ్ ।

టీక॥ అథ = తర్వాత అనురూపం = యోగ్యమైన, అముం = అటువంటి
నిన్ను, నిరూపయన్ = ఈ దమయంతికి భర్తగా నాలోచించుచు,
సర్వేషు = సకలరైన, యువస్వపి = యువకులయందును, పూర్వపక్షతాం
= దూషింపదగిన పక్షముగల్గియుండుటను, వ్యపనేతుం = తొలగించుట
కు, అక్షమః = అసమర్థుడనై, త్వయి = నీయందు, సిద్ధాంతధియం =
నీవే యామెకు తగిన భర్తవను సిద్ధాంతబుద్ధిని, న్యవేశయమ్ = ఉంచితిని.

సమాసములు :

పూర్వపక్షతామ్ :- పూర్వశ్చాసౌ పక్షశ్చ = పూర్వపక్షః, పూర్వపక్షస్య
భావః = పూర్వపక్షతా, తాం = పూర్వపక్షతామ్.

అక్షమః :- న విద్యతే క్షమా యస్మిన్ సః = అక్షమః.

సిద్ధాంతధియమ్ :- సిద్ధాంతస్య ధీః = సిద్ధాంతధీః, తాం = సిద్ధాంతధియమ్.

భావము :

ఆ దమయంతికి దగిన వరునిగ నిన్ను భావించుచు, తక్కిన యువకు
లనర్హులని తలంచి నీవే యామెకు దగినభర్త వని నీయందు సిద్ధాంతము గావించు
కొంటిని. ఇదియే బ్రహ్మకు నుద్దేశ్యము.

శ్లో॥ అనయా తవ రూపసీమయా
కృతసంస్కారవిబోధనస్య మే ।
చిరమప్యవలోకితాద్య సా
స్మృతిమారూఢవతీ శుచిస్మితా॥

౪౩

ప, వి. అనయా । తవ । రూపసీమయా । కృతసంస్కారవిబోధనస్య । మే ।
చిరమ్ । అపి । అవలోకితా । అద్య । సా । స్మృతిమ్ । ఆరూఢవతీ । శుచి
స్మితా ।

టీక॥ చిరం = చాలకాలము, అవలోకితాఽపి = చూడఁబడినప్పటికిని, సా =
ఆ, శుచిస్మితా = పరిశుభ్ర మగు నవ్వుగల యా దమయంతి, అద్య =
ఇప్పుడు, అనయా = ఈ, తవ = నీయొక్క, రూపసీమయా = సౌందర్య
పరమావధిచే, కృతసంస్కారవిబోధనస్యః కృత = చేయఁబడిన,
సంస్కారవిబోధనస్య = సంస్కారప్రబోధము గల, మే = నాకు,
స్మృతిం = స్మరణమును, ఆరూఢవతీ = పొందినది.

సమాసములు :

రూపసీమయా :- రూపస్య సీమా = రూపసీమా, తయా = రూప
సీమయా

కృతసంస్కారవిబోధనస్య :- సంస్కారస్య విబోధనం = సంస్కార
విబోధనమ్ కృతం సంస్కారవిబోధనం యస్య సః. = కృతసంస్కార
విబోధనః, తస్య = కృతసంస్కారవిబోధనస్య.

శుచిస్మితా :- శుచి స్మితం యస్యాస్యా = శుచిస్మితా.

భావము :

ఆ సుందరి యగు దమయంతిని చిరకాలము జూచితిని. అట్లు చూచినను
నా కప్పు డామెకు దగిన భర్త యెవడని స్ఫురించలేదు. కాని యిప్పుడు నిన్ను
జూచినందువలన నామెకు నీవు తగిన భర్తవని సిద్ధాంతముఁ జేసికొంటిని. ఏల
యనగా నీ సౌందర్యమును జూడగనే నాకా దమయంతి సౌందర్యము స్మృతికి
వచ్చినది. మీ యిటువూరి సౌందర్యములు సమానముగ ముందుటవలన నొక
దానినిఁ జూడగనే యది స్మృతికి వచ్చుట సహజము. కాన నా సుందరికి సుందరుఁ
డ వైన నీవు తగిన భర్తవు.

శ్లో॥ త్వయి వీర విరాజతే పరం
దమయంతీకిలికించితం కిల।
తరుణీస్తన ఏవ దీప్యతే
మణిహారావళిరామణీయకమ్॥

౪౪

స. వి. త్వయి । వీర । విరాజతే । పరం । దమయంతీకిలికించితమ్ । కిల ।
తరుణీస్తనే । ఏవ । దీప్యతే । మణిహారావళిరామణీయకమ్ ।

టీక॥ హేవీరః = ఓ వీరుడా, దమయంతీకిలికించితమ్; దమయంతీ =
దమయంతియొక్క కిలికించితం = క్రోధాఽశ్రుహర్షభీత్యాదుల సంకర
రూప మైన శృంగారచేష్ట, త్వయి పరం = నీయందే, విరాజతే కిల =
ప్రకాశించుచున్నది. (హి = ఏల యనగా) మణిహారావళిరామణీయకమ్;
మణిహారావళి = ముత్యాలహారములపంక్తియొక్క, రామణీయకం =
సౌంధ్య, తరుణీస్తనే ఏవ = యువతి యొక్క స్తనమునందే, దీప్యతే =
ప్రకాశించును.

ఇచ్చట హారకిలికించితముల కుపమానోపమేయభావ మేర్పడి
నది. ఆ యువమానోపమేయములకు భిన్నవాక్యములలో, స్తననృపులతో
బింబప్రతిబింబభావముచే సమానధర్మత్వముఁ జెప్పుటవలన నీట
దృష్టాంతాలంకారము.

సమాసములు :

దమయంతీకిలికించితమ్ :- దమయంత్యాః కిలికించితమ్ = దమయం
తీకిలికించితమ్.

తరుణీస్తనే :- తరుణ్యాః స్తనః = తరుణీస్తనః. తస్మిన్ = తరుణీ
స్తనే.

మణిహారావళిరామణీయకమ్ :- మణిమయాశ్చ తే హారాశ్చ = మణి
హారాః, మణిహారాణామావళయః, మణిహారావళయః, మణిహారావళీనాం
రామణీయకమ్ = మణిహారావళిరామణీయకమ్.

భావము :

ఓ వీరుడా! క్రోధహర్షాదిసంకరరూపమైన కిలికించిత మను దమ
యంతియందలి శృంగారచేష్ట నీయందే ప్రకాశించును కాని, యితరుల యందది

ప్రకాశించదు. ఏల యనగా ముత్యాల సరుల సోయగములు యువతి స్తనమందే ప్రకాశించును గాని మఱొండుచోట నవి ప్రకాశింపవు. కాన నా దమయంతికి నీవే తగిన వరుడవు.

శ్లో॥ తవ రూపమిదం తయా వినా
విఫలం పుష్పమివావకేశినః ।
ఇయమృద్ధధనా వృథాఽవనిః
స్వవనీ సంప్రవదత్పికాఽపి కా॥

౪౫

వ. వి. తవ । రూపమ్ । ఇదం । తయా । వినా । విఫలం । పుష్పమ్ । ఇవ ।
అవకేశినః । ఇయమ్ । ఋద్ధధనా । వృథా । అవనిః । స్వవనీ । సంప్ర
వదత్పికా । అపి । కా ।

టీక॥ హేవీరః = ఓ వీరుడా! తవ = నీ యొక్క, ఇదం = ఈ, రూపం =
సౌందర్యము, తయా వినా = ఆ దమయంతి లేక, అవకేశినః = గొడ్డు
చెట్టు యొక్క, పుష్పమివ = పూవువలె, విఫలం = నిష్ఫలము, ఋద్ధధనా
= సమృద్ధ మయిన ధనముగల, ఇయం = ఈ, అవనిః = భూమి, వృథా
= నిరర్థకము, సంప్రవదత్పికాః సంప్రవదత్ = కూయుచున్న, పికా =
కోకిలలు గల, స్వవన్యపి = తన యుద్యానము కూడ, కా = తుచ్చ
మైనది, అనగా నిరర్థకము.

ఇచ్చట నలునిరూపము, నలుఁడు పాలించెడి భూమి, అతని
యుద్యానము నీ మూఁడును “తయా వినా” యని దమయంతి లేనిచో
రమ్యములు గావు నిరర్థకము లని చెప్పుటవలన, వినోక్త్యలంకారము.
ఆ వినోక్తి “అవకేశినః పుష్పమివ” గొడ్డుచెట్టుపూవువలె నను నుప
మతో సంస్కృష్టి నందినది.

సమాసములు :

ఋద్ధధనాః- ఋద్ధం ధనం యస్యాస్స = ఋద్ధధనా.

స్వవనీః- స్వస్య వనీ = స్వవనీ.

సంప్రవదత్పికాః- సంప్రదంతః పికాః యస్యాం సా = సంప్రవదత్పికా.

భావము :

ఓ వీరా! దమయంతి నీకు లేనిచో, నీ యందము, గొడ్డుచెట్టుపూవువలె విష్ఫలము. సంపూర్ణధనసంపత్తిగల యీ భూమియు నీకు వ్యర్థము. నిరంతరము కోకిలగానములతో మనోహర మగు నీ యుద్యానము నిర్లక్ష్యము. కావున దమయంతియోగ మున్నప్పుడే యివి యన్నియు సార్థకము లగును.

శ్లో॥ అనయామరకామ్యమానయా
సహయోగస్సులభస్తు న త్వయా ।
ఘనసంవృతయాంబుదాగమే
కుముదేనేవ నిశాకరత్విషా ॥

౪౬

ప. వి. అనయా । అమరకామ్యమానయా । సహయోగః । సులభః । తు । న ।
త్వయా । ఘనసంవృతయా । అంబుదాగమే । కుముదేన । ఇవ । నిశా
కరత్విషా ।

టీక॥ హే వీర! = ఓ వీరుడా! అమరకామ్యమానయా; అమర = దేవతలచే,
కామ్యమానయా = కోరఁబడుచున్న, అనయా = ఈ దమయంతితోటి,
సహయోగః = సహచర్యము, అంబుదాగమే = వర్షాకాలమునందు,
ఘనసంవృతయా = మేఘములచే నావరింపఁబడిన, నిశాకరత్విషా =
చంద్రకాంతితో, సహయోగః = సంబంధము, కుముదేనేవ = కలువతో
నట్లు, త్వయా = నీచేత, న సులభః = సుఖముగఁ బొందసాధ్య మైనది
కాదు.

ఇచ్చట “కుముదేనేవ” యని కలువతోడ నలుఁడు పోల్చఁబడుట వలన నుపమాంకారము. దమయంతిసహయోగము దుర్లభ మగుటకు నమరకామ్యమానత్వ మను పదార్థము హేతు వగుటవలన పదార్థహేతుక కావ్యలింగాలంకారము ఉపమాంకారము తత్సాపేక్షము గాన, దానితో దీనికి సంకరము.

సమాసములు :

అమరకామ్యమానయా:— అమరైః కామ్యమానా = అమరకామ్యమానా,
తయా = అమరకామ్యమానయా.

సహయోగః— సహ యోగః = సహయోగః

సులభః :— సుఖేన లబ్ధుం శక్యః = సులభః.

ఘనసంవృతయా:— ఘనైః సంవృతా = ఘనసంవృతా, తయా = ఘనసంవృతయా.

అంబుదాగమే:— అంబుదానామాగమః = అంబుదాగమః, తస్మిన్ = అంబుదాగమే.

భావము :

ఓ వీరా! ఈ దమయంతిని దేవతలు సైత మభిలషించుచున్నారు. కావున వర్షర్తువునందు, మబ్బుక్రమ్మిన చంద్రకాంతితో కలువకు సహయోగ మెట్లు దుర్లభమో యట్లే నీకును దమయంతితో సంబంధము దుర్లభము. అనగా నది సులభ మైనది కాదు.

శ్లో॥ తదహం విదధే తథా తథా
దమయంత్యాస్సవిధే తవ స్తవమ్ ।
హృదయే నిహితస్తయా భవా
నపి నేంద్రేణ యథాపనీయతే ॥

౪౭

ప. వి. తత్ । అహం । విదధే । తథా । తథా । దమయంత్యాః । సవిధే । తవ ।
స్తవమ్ । హృదయే । నిహితః । తయా । భవాన్ । అపి । న । ఇంద్రేణ ।
యథా । అపనీయతే ।

టీక॥ తత్ = అందువలన ననగా—దమయంతీసంబంధము దుర్లభ మగుటవలన,
అహం = నేను, దమయంత్యాః = దమయంతియొక్క, సవిధే = ఎదుట,
తథా తథా = ఆయావిధములుగ, తవ = నీయొక్క, స్తవం = స్తుతిని,
విదధే = చేయఁగలను, యథా = ఏవిధముగ ననగా, తయా = ఆమెచే,
హృదయే = మనస్సునందు, నిహితః = ఉంచుకొనఁబడిన, భవాన్ =
నీవు, ఇంద్రేణాపి = ఇంద్రునిచేతను, నాపనీయతే = తొలగింపశక్యము
గావో.

భావము :

ఆ దమయంతి సులభ కాదు. కావున నేను నిన్నుగూర్చి యామెయెదుట చక్కగాఁ బొగడఁగలను. ఆ పొగడ్తలవలన నీవామె హృదయమునం దెట్లు నాటుకొనిపోగలవో యట్లు చేయగలను. అప్పు డింద్రుఁడుగూడ నిన్నామె హృదయమునుండి తొలగింపఁజాలడు.

శ్లో॥ తవ సమ్మతిమత్ర కేవలా

మధిగంతుం ధిగిదం నివేదితమ్ ।

బ్రువతే హి ఫలేన సాధవో

న తు కంఠేన నిజోపయోగితామ్॥

౪౭

ప. వి తవ । సమ్మతిమ్ । అత్ర । కేవలామ్ । అధిగంతుం । ధిగ్ । ఇదం । నివేదితమ్ । బ్రువతే । హి । ఫలేన । సాధవః । న । తు । కంఠేన । నిజోపయోగితామ్ ।

టీక॥ అత్ర = ఈ కార్యమువిషయమున, కేవలాం = ముఖ్య మయిన, తవ = నీయొక్క, సమ్మతిం = అనుమతిని, అధిగంతుం = పొందుటకు, ఇదం = ఈ, నివేదితం = విషయనివేదనమును గూర్చి, ధిక్ = దూషణము తగినది, హి = ఏల యనగా, సాధవః = సాధువులు, నిజోపయోగితాం = తమ యువకారిస్వభావమును, ఫలేన = కార్యముచే. బ్రువతే = చెప్పుచున్నారు, కంఠేన = వచనముతో, న బ్రువతే = చెప్పరు.

ఇచ్చట “నివేదితం ధిక్” అని విశేషవిషయ మైన వచనమును ధిక్కరించి దానిని ‘బ్రువతే హి ఫలేన సాధవః’ ఇత్యాదిగ ఫలముతో సాధువులు పలుకుదురు మాటతోఁ గా దని’ సామాన్యార్థముచే సమర్థించుట వలన నర్థాంతరన్యాసాలంకారము.

సమాసములు:-

నిజోపయోగితామ్:- ఉపయోగః ఏషామ స్తీతి = ఉపయోగినః, ఉపయోగి నాం భావః = ఉపయోగితా, నిజా చ సా ఉపయోగితా చ = నిజోపయోగి తా, తాం = నిజోపయోగితామ్.

భావము :-

ఓ నలమహారాజా! దమయంతీవిషయమున నీ యనుమతిని (బొందుటకు మాత్రమే యింతవఱకును పంపింపించితిని. ఇట్లు మాట్లాడుట చాల యనుచితము. ఏల యనగా, కార్యమును సాధించి, దానితో (మాట్లాడుటయే సాధువుల లక్షణము. కాని కేవలము మాటలతో నుపకారమును జేయఁగల మని వెల్లడిచేయుట కాదు. కావున నీవీవిషయమున సమ్మతించినచో నీ కార్యము సాధింపఁగలను.

శ్లో॥ తదిదం విశదం వచోఽమృతం
పరిపీయాఽభ్యుదితం ద్విజాధిపాత్।
అతిత్పత్రతయా వినిర్మమే
సతదుద్గారమివ స్మితం సితమ్॥

ఆర

ప. వి తత్। ఇదం। విశదం। వచోఽమృతం। పరిపీయ। అభ్యుదితం। ద్విజాధిపాత్। అతిత్పత్రతయా। వినిర్మమే। సః। తదుద్గారమ్। ఇవ। స్మితం। సితమ్

టీక॥ సః = ఆ నలుఁడు, ద్విజాధిపాత్ = హంసవలనను, (చంద్రునుండియు) అభ్యుదితం = చెప్పఁబడిన, (సంభవించిన) విశదం = స్పష్ట మైన. (ప్రసన్ననిర్మల మైన), తత్ = ముందుఁజెప్పఁబడిన, ఇదం = ఈ. వచోఽమృతం = వచన మనెడి యమృతమును, పరిపీయ = విని(పానము గావించి) (అత ఏవ = ఇందువలననే), అతిత్పత్రతయా = మిక్కిలి తృప్తిఁజెందియుండుటచే, తదుద్గారమివ; తత్ = ఆ యమృతముయొక్క, ఉద్గారమివ = తృప్తిసూచక మగు శ్రేపునువలె, సితం = తెల్లని, స్మితం = చిఱునగవును, వినిర్మమే = ప్రకటించెను.

నవ్వు తెల్లగ నుండుటవలన నది యమృతపానము వలని శ్రేపుగా నుత్పేక్షింపఁబడినది కాన నుత్పేక్ష.

సమాసములు:-

వచోఽమృతమ్:- వచ ఏవ అమృతమ్ = వచోఽమృతమ్, తత్ = వచోఽమృతమ్.

ద్విజాధిపాత్ :- ద్విజానామధిపః = ద్విజాధిపః, తస్మాత్ = ద్విజాధిపాత్.
అతిత్పవతయా :- అత్యంతం తృప్తః = అతిత్పవః. అతిత్పవస్య
భావః = అతిత్పవతా. తయా = అతిత్పవతయా.

తదుద్గారమ్ :- తస్య ఉద్గారః = తదుద్గారః, తమ్ = తదుద్గారమ్.

భావము :-

ఆ నలుడు పక్షిరా జగు హంసవలన (చంద్రునివలన) నేర్పడినదియు,
స్ఫుటమును నిర్మలము నగు వాగమృతము విని(పానము గావించి)మిక్కిలి తృప్తి
జెందుటచే నా యమృతమువలని త్రేపుగా భావింపఁబడు చిఱునవ్వును బ్రకటిం
చెను.

శ్లో॥ పరిమృజ్య భుజాగ్రజన్మనా
పతగం కోకనదేన నైషధః ।
మృదు తస్య ముదేఽకిరద్గిరః
ప్రియవాదామృతకూపకంఠజాః॥

౭౦

ప. వి పరిమృజ్య, భుజాగ్రజన్మనా, పతగం, కోకనదేన, నైషధః, మృదు,
తస్య, ముదే, అకిరత్, గిరః, ప్రియవాదామృతకూపకంఠజాః.

టీక॥ నైషధః = నిషధదేశపురాజగు నలమహారాజు, భుజాగ్ర
= బాహువులకు చివర, జన్మనా = ఉద్భవించిన, కోకనదేన = ఎఱ్ఱ
కలువవంటి చేతితో, పతగం = హంసను, పరిమృజ్య = విమిరి, తస్య
= ఆహంసయొక్క, ముదే = సంతోషముకొఱకు, ప్రియవాదామృత
కూపకంఠజాః : ప్రియ = ఇష్టము లైన, వాదామృత = వాదము లనెడి
యమృతములకు, కూప = నిధి యైన. కంఠ = వాగింద్రియమునుండి,
జాః = పుట్టినటువంటి. గిరః = వచనములను, మృదు = మెత్తగా.
అకిరత్ = చల్లెను.

భుజాగ్రజన్మనా కోకనదేన యని భుజాగ్రమం దుద్భవించిన యెఱ్ఱ
కలువచేత నని చెప్పెను గాని హస్త మనెడి ఎఱ్ఱకలువచేత నని చెప్ప
నందువలన నుపమేయ మగు హస్త మనుపాత్తమై యుపమాన మైన యెఱ్ఱ
కలువమాత్రమే యుపాత్తమయినందువలన నతిశయోక్త్యలంకారము.

అం దుపమేయ మగు హాస్యమునకు నుపమాన మగు నెఱ్ఱకలువకును
నభేదము చెప్పుటవలన నభేదాతిశయోక్తి అది 'ప్రియవాదామృతకూప
కంఠజాః' అని ప్రియవాక్కుల నమృతముతో రూపించుటవలన నేర్ప
డినరూపకముతో, గూడియున్నందువలన నారెంటికి నిలు సంస్పృష్టి.

సమాసములు :

భుజాగ్రజన్మనాః- భుజస్య అగ్రం = భుజాగ్రం, భుజాగ్రే జన్మ యస్య
తత్ = భుజాగ్రజన్మ, తేన = భుజాగ్రజన్మనా.

ప్రియవాదామృతకూపకంఠజాః:- ప్రియాశ్చ తే వాదాశ్చ = ప్రియవాదాః,
ప్రియవాదా ఏవ అమృతాని = ప్రియవాదామృతాని, ప్రియవాదామృతానాం
కూపః = ప్రియవాదామృతకూపః, ప్రియవాదామృతకూపశ్చాసౌ కంఠశ్చ
= ప్రియవాదామృతకూపకంఠః; ప్రియవాదామృతకూపకంఠాత్ జాయంత
ఇతి = ప్రియవాదామృతకూపకంఠజాః ; తాః = ప్రియవాదామృతకూప
కంఠజాః

భావము :

ఆనలమహారాజా తనహస్త మను చెంగలువచే నాహంసను విమిరి
దానిని సంతోషపఱచుటకై ప్రియవచనామృతములకు గని యగు తనకంఠ
మునం దుద్భవించిన వచనములను వెదజల్లెను. అనగా దానిశరీరమును విమిరి
ప్రియవచనములతో దానిని సంతోషపఱపఱపసాగెను.

శ్లో॥ న తులావిషయే తవాకృతి
ర్న వచోవర్తమాని తే సుశీలతా
త్వదుదాహరణాకృతౌ గుణా
ఇతి సాముద్రికసారముద్రణా॥

౫౦

ప వి. న । తులావిషయే : తవ । ఆకృతిః । న । వచోవర్తమాని । తే । సుశీలతా ।
త్వదుదాహరణా । ఆకృతౌ । గుణాః । ఇతి । సాముద్రికసారముద్రణా ।

టీక॥ (హేహంస = ఓహంసా) తవ = నీయొక్క, ఆకృతిః = ఆకారము,
తులావిషయే = సాదృశ్యవిషయమునందు, న = ఉండదు (అనగా సాటి

లేనిది), తే = నీయొక్క, సుశీలతా = మంచినడవడిక, వచోవర్తని = వాక్కుల మార్గమునందు. న = లేదు (అనగా చెప్ప శక్యము గాదు) (అత ఏవ = ఇందువలననే) ఆకృతౌ = ఆకారమందు, గుణాః = గుణము లను, సాముద్రికసారముద్రణాః సాముద్రిక = సాముద్రికశాస్త్ర వేత్తలయొక్క, సార = సిద్ధాంతములకు, ముద్రణా = ప్రతిపాదన, త్వదు దాహరణా = ని న్నుదాహరణముగా గల్గినది.

సాముద్రికశాస్త్రసిద్ధాంతములకు నీ వ్నదాహరణ మను నుత్తర వాక్యార్థమునకు నీయాకారము సాటిలేనిది, నీసౌశీల్యము చెప్ప శక్యము గానిది, అని పూర్వవాక్యార్థమును హేతువుగఁ జెప్పుటవలన. వాక్యార్థ హేతుకకావ్యలింగాలంకారము.

సమాసములు :-

తులావిషయే :- తులాయాః విషయః = తులావిషయః, తస్మిన్ = తులావిషయే.

సుశీలతా :- శోభనం శీలం యస్య సః = సుశీలః, సుశీలస్య భావః = సుశీలతా.

త్వదుదాహరణా :- త్వమ్ ఉదాహరణం యస్యాస్యా = త్వదుదాహరణా. సాముద్రికసారముద్రణా :- సారస్య ముద్రణా = సారముద్రణా, సాముద్రికాణాం సారముద్రణా = సాముద్రికసారముద్రణా.

భావము :

ఓహంసా : నీయాకారము సాటిలేనిది, నీసౌశీల్యము వర్ణింప శక్యము కానిది. “యత్రాకృతిస్తత్ర గుణాః” అని యెందాకృతి గలదో యందే గుణము లుండు నను సాముద్రికశాస్త్రసిద్ధాంతములకు నీవు తగిన యుదాహరణము.

శ్లో॥ న సువర్ణమయీ తనుః పరం

నను కిం వాగపి తావకీ తథా।

న పరం పథి పక్షపాతితాఽ

నవలంబే కిము మాదృశేఽపి సా॥

౫౨

వ. వి. న | సువర్ణమయీ | తనుః | పరం | నను | కిం | వాక్ | అపి | తావ
కీ | తథా | న | పరం | పథి | పక్షపాతితా | అనవలంబే | కిమ్ | ఉ |
మాద్యశే | అపి | సా |

టీక || నను హంస = ఓహంసా, తావకీ = నీదై న, తనుః పరం = శరీరము
మాత్రమే, సువర్ణమయీ = సువర్ణమయము కాదు, కింతు = మఱే మనగా,
వాగపి = నీపలుకుగూడ, తథా = అట్లు సువర్ణమయ మైనది, అనగా మంచి
వర్ణములతో గూడినది, అనవలంబే = నిరాధార మైన, పథి పరం = మార్గ
మైన ఆకాశమందే, పక్షపాతితా = పక్షపాతము గల్గియుండుట (తెక్కలను
వినరుట) న = లేదు, కిము = మఱే మనగా, అనవలంబే = నిరాధార
మైన, మాద్యశేఽపి = నావంటివానియందును, సా = ఆపక్షపాతము
గల్గియుండుట (స్నేహము గల్గియుండుట నీకు గలదు).

ఇచ్చట తనువును వాక్కును 'సువర్ణమయీ' యని సువర్ణమయ
ముగ జెప్పుటవలన శబ్దశ్లేష, మార్గమందును నాయందును 'పక్షపాతితా'
యని పక్షపాతము గల్గియుండుటను జెప్పుటవలన నుభయశ్లేష యని సజా
తీయము లగు వీరెండుశ్లేషలకును సంస్పృష్టి. వీనివలన, తమవాక్కు
లకును, పథినలులకును సామ్యము ప్రతీయమాన మగుటవలన నుపమా
లంకారము ధ్వనించుటచే నలంకారముతో నలంకారధ్వని.

సమాసములు :

సువర్ణమయీ :- సువర్ణస్య వికారః = సువర్ణమయీ; శోభనాశ్చ తే
వర్ణాశ్చ = సువర్ణాః, సువర్ణానాం వికారః = సువర్ణమయీ.

తావకీ :- తవ ఇయం = తావకీ ;

పక్షపాతితా :- పతతీతి = పాతీ, పక్షిభ్యాం పాతీ = పక్షపాతీ, పక్షపాతినః
భావః = పక్షపాతితా, పక్షే పాతః, పక్షపాతః, పక్షపాతః అస్యాస్తీతి
= పక్షపాతీ పక్షపాతినః భావః = పక్షపాతితా.

అనవలంబే :- అవిద్యమానః అవలంబః యస్య సః = అనవలంబః,
తస్మిన్ = అనవలంబే

భావము :

ఓ హంసా! నీ శరీరముమాత్రమే సువర్ణమయము గాదు. మఱేమనగా నీ వాక్కులు సైతము సద్వర్ణ ఘటితములై నందువలన సువర్ణమయములు. నీకు నిరాధార మగు నాకాశమునందే తెక్కలువిసరుట యను పక్షపాతము లేదు, మఱేమనగా నిరాధార మగు నావంటివానివిషయమునందును స్నేహముగలియుండుట యను పక్షపాతము గలదు.

శ్లో॥ భృశతాపభృతా మయా భవా
న్మరుదాసాది తుషారసారవాన్,
ధనినామితరస్సతాం పున
గుణవత్సన్నిధిరేవ సన్నిధిః॥

౫౩

ప. వి. భృశతాపభృతా! మయా! భవాన్! మరుత్! ఆసాది! తుషారసారవాన్!
ధనినామ్! ఇతరః! సతాం! పునః! గుణవత్సన్నిధిః! ఏవ! సన్నిధిః!

టీక॥ భృశతాపభృతా; భృశ = అధిక మైన, తాప = సంతాపమును, భృతా = భరించుచున్న, మయా = నాచే, భవాన్ = నీవు, తుషారసారవాన్ = తుంపురులచే నుత్కృష్ట మగు, మరుత్సన్ = గాలి యగుచు, ఆసాది = పొందఁబడితివి, హి = ఎట్లనగా, ధనినాం = ధనవంతు లయిన కుబేరుఁడు మున్నగువారికి, ఇతరః = పద్మశంఖాదికమే, సన్నిధిః = శ్రేష్ఠమయిన నిధి యగును, సతాం = విద్వాంసులకో, గుణవత్సన్నిధిరేవః గుణవత్ = గుణవంతులయొక్క, సన్నిధిరేవ = సాన్నిధ్యమే, సన్నిధిః = గొప్ప నిధి.

ఇచ్చట ఉపమానోపమేయము లగు నిధి హంసలకు వాక్యద్వయమున బింబప్రతిబింబభావముచే, గుణవత్సన్నిధి - మరుత్తులతో సమాన ధర్మత్వముఁ జెప్పుటవలన దృష్టాంతాలంకారము.

సమాసములు:-

భృశతాపభృతా :- భృశం తాపః = భృశతాపః, భృశతాపం బిభర్తీతి = భృశతాపభృత్, తేన = భృశతాపభృతా.

తుషారసారవాన్ :- తుషారాణాం సారః = తుషారసారః, తుషారసారః
అస్య అస్తీతి = తుషారసారవాన్.

గుణవత్సన్నిధిః :- గుణః ఏషామస్తీతి = గుణవంతః, గుణవతాం
సన్నిధిః = గుణవత్సన్నిధిః.

సన్నిధిః :- సంశ్చాసౌ నిధిశ్చ = సన్నిధిః.

భావము :

ఓ హంసా! మిక్కిలి సంతాప మనుభవించుచున్న నేను, తుంపరలతోఁ
జల్ల నైన వాయువుగ నిన్ను బొందితిని. లోకమున కుదేరునివంటి ధనికులకు శంఖ
పద్మాదినిధులే సన్నిధులు, కాని, ధనాపేక్ష లేని జ్ఞానులకు నీవంటి గుణవంతుల
సాన్నిధ్యమే మహానిధి యగుచున్నది. నీసాన్నిధ్యముచే నాసంతాప మణంగఁగల
దని భావించును.

శ్లో॥ శతశశ్రుతిమాగతై వ సా
త్రిజగన్మోహమహౌషధిర్మమ।
అధునా తవ శంసితేన తు
స్వదృశై వాభిహితామవై మి తామ్॥

౫౪

ప. వి. శతశః । శ్రుతిమ్ । ఆగతా । ఏవ । సా । త్రిజగన్మోహమహౌషధిః ।
మమ । అధునా । తవ । శంసితేన । తు । స్వదృశా । ఏవ । అభిహితామ్ ।
అవైమి । తామ్ ।

టీక॥ త్రిజగన్మోహమహౌషధిః; త్రిజగత్ = ముల్లోకములను, మోహ =
మోహింపఁ జేయుటయందు, మహా = గొప్ప దైన. ఓషధిః = మూలిక
యగు, సా = ఆ దమయంతి, శతశః = వందమాటులు, మమ = నా
యొక్క, శ్రుతిం = చెవిని గూర్చి, ఆగతై వ = వచ్చినదే, అధునా =
ఇప్పుడు, తవ = నీయొక్క. శంసితేన తు = వచనముచేతనో, స్వదృ
శై వ = నాకంటిచేతనే, అభిహితామ్ = బోధింపఁబడిన దానినిగ, తాం =
ఆ దమయంతిని, అవైమి = తెలిసికొనుచున్నాను.

“త్రిజగన్మోహమహౌషధిః” అని దమయంతిని మూలిగఁ
జెప్పుటవలన రూపకాలంకారము.

సమాసములు :-

త్రిజగన్మోహమహౌషధిః :- త్రిజగతో మోహః, = త్రిజగన్మోహః,
మహతీ చ సా ఓషధిశ్చ = మహౌషధిః, త్రిజగన్మోహస్య మహౌషధిః
= త్రిజగన్మోహమహౌషధిః.

స్వదృశా :- స్వస్య దృక్ = స్వదృక్, తయా = స్వదృశా.

భావము :

మూడు లోకములను మోహింపజేయు మహామూలిక యగు నాదమయంతి
పెక్కుమాటులు నా చెవికి వచ్చియున్నది. కాని యిప్పుడు నీ వామెను గుఱించి
చెప్పుటవలన నిజముగ నాకనుభవితోడనే యామెను జూచినట్లు భావించుచున్నాను.
ఆప్తవచనము ప్రమాణము గాబట్టి యాపుడైన నీవు చెప్పుటవలన దమ
యంతిప్రత్యక్షమే యయినదిగ భావించును.

శ్లో॥ అఖిలం విదుషామనావిలం
సుహృదా చ స్వహృదా చ పశ్యతామ్ ।
సవిధేఽపి నసూక్ష్మసాక్షిణీ
వదనాలంకృతిమాత్రమక్షిణీ॥

౫౫

ప. వి. అఖిలం । విదుషామ్ । అనావిలం । సుహృదా । చ । స్వహృదా । చ । పశ్య
తామ్ । సవిధే । అపి । నసూక్ష్మసాక్షిణీ । వదనాలంకృతిమాత్రమ్ ।
అక్షిణీ ।

టీక॥ సుహృదా = అప్తునిచేతను, స్వహృదా చ = తమహృదయముచేతను,
అఖిలం = సమస్త మైన యర్థమును, అనావిలం = పరిశుద్ధముగను
సందేహరహితముగను, పశ్యతాం = చూచుచున్న, విదుషాం = వివేక
వంతులకు, సవిధేఽపి = సమక్షమందును, నసూక్ష్మసాక్షిణీ = సూక్ష్మ
విషయములను జూపింపజాలని, అక్షిణీ = కన్నులు రెండును, వదనా
లంకృతిమాత్రమ్ = ముఖమున కలంకారములే యగును (కాని సూక్ష్మ
విషయములను జూపజాలినవి కావు)...

సమాసములు :

అనావిలమ్ :- న ఆవిలః = అనావిలః, తమ్ = అనావిలమ్.

స్వహృదా :- స్వస్య హృత్ = స్వహృత్, తేన = స్వహృదా.

నసూక్ష్మసాక్షిణీ :- సూక్ష్మస్య సాక్షిణీ = సూక్ష్మసాక్షిణీ, న సూక్ష్మ సాక్షిణీ = నసూక్ష్మసాక్షిణీ.

వదనాలంకృతిమాత్రమ్ :- వదనస్య అలంకృతిః = వదనాలంకృతిః, వదనాలంకృరేవ = వదనాలంకృతిమాత్రమ్.

భావము :

ఓ హంసా! ఆప్తునిచేతను తనహృదయముచేతను సమస్తవిషయములను నిర్సంశయముగను, విపర్యాసరహితముగను వివేకవంతులు తెలిసికొనగలరు. ఎదుట నున్నను సూక్ష్మవిషయములను తెలిసికొనఁజాలని యీ కన్ములు వారి ముఖమున కలంకారములే కాని సూక్ష్మవిషయములను గ్రహింపఁ దోడ్పడవు కావున నా పుండ్ర వయిన నీవు చెప్పెడివిషయములు మిక్కిలి విశ్వసనీయములు.

శ్లో॥ అమితం మధు తత్కథా మమ

శ్రవణప్రాహణీకీకృతా జనైః ।

మదనానలబోధనే భవే

త్థగ ధాయ్యా ధిగధైర్యధారిణః॥

౫౬

ప వి. అమితం । మధు , తత్కథా । మమ । శ్రవణప్రాహణీకీకృతా । జనైః । మదనానలబోధనే । భవేత్ । త్థగ । ధాయ్యా । ధిక్ । అధైర్యధారిణః ।

టీ॥ హేతగ = ఓహంసా, జనైః = జనములచే, మమ = నాయొక్క, శ్రవణప్రాహణీకీకృతాః శ్రవణ = చెవులకు, ప్రాహణీకీకృతా = అతిధిగాఁ జేయబడిన, అనగా విషయముగాఁ జేయబడిన, అమితం = పరిమితముగాని, మధు = తేనెవలె మధుర మైన, తత్కథా = ఆదమయంతీగుణవర్ణన మను కథ, అధైర్యధారిణః = ధైర్యము దొరికిన, మమ = నాకు, మద

నానలబోధనే: మదనానల = మన్మథాగ్నిని, బోధనే = రగిలించుట
యందు, ధాయా = అగ్నిని జక్కగాఁ బ్రజ్వలింపఁజేయు సామిధేని
యనుఋక్కుగా, భవేత్ = అగును. ధిక్ = ఇది మిక్కిలి నిందింపదగిన
విషయము.

ఇచ్చట దమయంతీకథ ప్రస్తుత మైన మన్మథాగ్నియొక్క ప్రజ్వ
లన యను కార్యమునకై ధాయా యను సామిధేని ఋక్కుగా పరిణ
మించినది. కాన పరిణామాలంకారము.

సమాసములు :-

తత్కథా :- తస్యాః కథా = తత్కథా.

శ్రవణప్రాహుణీకీకృతా :- న ప్రాహుణికా = అప్రాహుణికా, అప్రాహు
ణికా ప్రాహుణికా సంపద్యమానా కృతా = ప్రాహుణీకీకృతా. శ్రవణయోః
ప్రాహుణీకీకృతా = శ్రవణప్రాహుణీకీకృతా.

మదనానలబోధనే :- మదన ఏవ అనలః = మదనానలః, మదనానలస్య
బోధనం = మదనానలబోధనం, తస్మిన్ = మదనానలబోధనే.

అధైర్యధారిణః :- ధీరస్య భావః = ధైర్యం, ధైర్యం ధారయతీతి =
ధైర్యధారీ, న ధైర్యధారీ = అధైర్యధారీ, తస్య = అధైర్యధారిణః.

భావము :

ఓహంసా: విదర్భదేశమునుండి వచ్చిన జనులు తేనెవలె మధుర మయిన
దమయంతీకథను నాకు వినిపించిరి. కాని యాకథ ధైర్యమును గోల్పోయిన నాకు
మన్మథాగ్నిని రగిలించు సామిధేని యను ఋక్కుగా మాత్రీ నన్ను మిక్కిలి
బాధించుచున్నది. ఇది చాల కష్ట మయిన విషయము. వేదమున సామిధేను లను
బేరుగల ఋక్కులు గలవు. అవి హోమమునకు ముం దగ్నిని జక్కగాఁ బ్రజ్వ
లింపఁజేయుటకుఁ బరింపఁబడును. ఆ సామిధేనులకు ధాయా లనియుఁ బేరు
గలదు.

శ్లో॥ విషమో మలయాహిమండలీ

విషతాఘ్నోరమయో మయోహితః।

బత కాలకళత్రదిగ్భవః

పవనస్తద్విరహానలై ధసా॥

ప. వి. విషమః । మలయాహిమండలీవిషపూత్కారమయః । మయా । ఊహితః ।
బత । కాలకళత్రదిగ్భవః । పవనః । తద్విరహానలైధసా ।

టీక ॥ విషమః = ప్రతికూల మైనదియు, కాలకళత్రదిగ్భవః =
యమునికళత్ర మనఁదగు దక్షిణదిక్కునందుఁ గల్గిన, పవనః =
వాయువు (దక్షిణపుగాలి), తద్విరహానలైధసా, తత్ = ఆదమయంతి
యొక్క, విరహానల = విరహాగ్నికి, ఏధసా = కట్టెయైన, మయా =
నాచే, మలయాహిమండలీవిషపూత్కారమయః; మలయ = మలయ
పర్వతమందలి, అహిమండలీ = సర్పసమూహములయొక్క, విషపూ
త్కారమయః = విషశ్వాసమయముగ, అనగా విషపునిట్టూర్పుల వికా
రముగ, ఊహితః = ఊహింపబడినది, బత = కష్టము.

“విరహానలైధసా” అని విరహాగ్నికి నలుఁడు తనను కట్టెగ
రూపించినందువలన రూపకాలంకారము. మలయమారుతము మలయసర్ప
ముల విషపునిట్టూర్పులుగ నూహింపబడుటవలన నుత్పేక్షలంకారము.
పై రెంటికి నిట సంకరము.

సమాసములు :

మలయాహిమండలీవిషపూత్కారమయః :- అహీనాం మండలీ = అహి
మండలీ, మలయే అహిమండలీ = మలయాహిమండలీ, విషస్య పూ
త్కారః = విషపూత్కారః, మలయాహిమండల్యాః విషపూత్కారః
= మలయాహిమండలీవిషపూత్కారః, మలయాహిమండలీవిషపూ
త్కారస్య, వికారః = మలయాహిమండలీవిషపూత్కారమయః.

కాలకళత్రదిగ్భవః :- కాలస్య కళత్రం = కాలకళత్రమ్, కాలకళత్రం
చాసౌ దిక్చ = కాలకళత్రదిక్, కాలకళత్రదిశి భవతీతి = కాలకళత్ర
దిగ్భవః.

విరహానలైధసా :- విరహస్య అనలః = విరహానలః, విరహానలస్య
ఏధః = విరహానలైధః, తేన = విరహానలైధసా.

భావము :

దమయంతీవిరహాగ్ని కింధన మైన నేను యమునిదిక్కునందుఁ బుట్టుటచేతనే ప్రాణహర మగు దక్షిణపుగాలిని మలయపర్వతమందలి సర్పసంఘముల విషపుఁజ్జూర్పులుగ నూహించితిని.

శ్లో॥ ప్రతిమాసమసౌ నిశాకరః

ఖగ సంగచ్ఛతి యద్దినాధిపమ్ ।

కిము తీవ్రతరై స్తతః కరై

ర్మమ దాహాయ స ధైర్యతస్కరైః॥

౫౮

ప. వి. ప్రతిమాసమ్ । అసౌ । నిశాకరః । ఖగ । సంగచ్ఛతి । యత్ । దినాధిపమ్ । కిమ్ । ఉ । తీవ్రతరైః । తతః । కరైః । మమ । దాహాయ । సః । ధైర్యతస్కరైః ।

టీక॥ హేఖగః = ఓహంసా, అసౌ = ఆ, నిశాకరః = చంద్రుఁడు, ప్రతిమాసం = ప్రతిమాసము, (అమావాస్యయందు), దినాధిపం = సూర్యుని, సంగచ్ఛతీతి యత్ = కలియుచున్నా డనుట యేది కలదో, తతః = ఆ కలియుటవలన, సః = ఆచంద్రుఁడు, తీవ్రతరైః = మిగుల తీవ్రములైన, (కావుననే), ధైర్యతస్కరైః = ధైర్యము నవహరించెడి, కరైః = (సూర్యునియొద్దనుండి కొనెత్తెచ్చిన). కిరణములచే, మమ = నాయొక్క, దాహాయ = తాపముకొఱకు, సంగచ్ఛతి కిము = కలియుచున్నాడా యేమి.

ఇచ్చట చంద్రుఁడు సూర్యునితో కలియుటకు దాహము ఫలము కాకపోయినను దానిని ఫలముగ భావించుట వలన ఫలోత్పేక్ష.

సమాసములు:

ప్రతిమాసమ్ :- మాసి మాసి = ప్రతిమాసమ్.

దినాధిపమ్ :- దినస్య అధిపః = దినాధిపః, తం = దినాధిపమ్.

తీవ్రతరైః :- అత్యంతం తీవ్రాః = తీవ్రతరాః, తైః = తీవ్రతరైః.

దైర్యతస్కరైః :- దీరస్య భావః = దైర్యమ్, దైర్యస్య తస్కరాః =
దైర్యతస్కరాః, తైః = దైర్యతస్కరైః.

భావము :

ఓ హంసా! ఆ చంద్రుడు ప్రతిమాసము అమావాస్యనాడు సూర్యునితోఁ
గలియును. సూర్యచంద్రుల సంగమమే యమావాస్య. తన కిరణములకు వేడిమి
లేనందువలన చంద్రుఁ డా సూర్యునియొద్దనుండి నా దైర్యము నపహరించెడి
తీక్షణము లగు కిరణములను దెచ్చి నన్ను దహింపఁజేయుటకై యా సూర్యునితోఁ
గలియుచున్నాడా యేమి యని నేను భావించును.

శ్లో॥ కుసుమాని యది స్మరేషవో
న తు వజ్రం విషవల్లిజాని తత్ ।
హృదయం యదమూముహన్నమూ
ర్మమ యచ్ఛాతితరామతీతపన్ ॥

౫౯

ప. వి. కుసుమాని । యది । స్మరేషవః । న । తు । వజ్రం । విషవల్లిజాని ।
తత్ । హృదయం । యత్ । అమూముహన్ । అమూః । మమ । యత్ ।
చ । అతితరామ్ । అతీతపన్ ।

టీక॥ స్మరేషవః = మన్మథభాణములు, కుసుమాని = పుష్పములే, వజ్రమ్ =
పిడుగు మాత్రము, న యది = కానిచో, తత్ = అప్పుడు, విషవల్లి
జాని = విషలతలయందు పుట్టినవి, యత్ = ఏల యనగా, అమూః =
ఆ మన్మథభాణములు. మమ = నాయొక్క, హృదయం = హృదయ
మును, అమూముహన్ = మోహింపఁజేసినవి, యత్ = ఎందువలన,
అతితరాం = మిక్కిలి, అతీతపంశ్చ = తపించునట్లును జేసినవి.

పుష్పములయందు, మోహింపఁజేయుట, తపింపజేయుట మున్నగు
విషకార్యము లుండుటవలన విషలతాభవములుగ నుత్పేక్షింపఁబడినవి.
కాన నుత్పేక్షలంకారము.

సమాసములు :

స్మరేషవః = స్మరస్య ఇషవః = స్మరేషవః.

విషవల్లిజాని :- విషస్య వల్లిః = విషవల్లిః = విషవల్లేః జాయంత ఇతి
= విషవల్లిజాని.

భావము :

మన్మథునిబాణములు పుష్పములే కాని పిడుగులు కావు. అయినచో వెంటనే
మరణమును గల్గింపవలసియున్నవి. కాని యాపుష్పబాణములు విషలతలవలన,
బుట్టినవి. కావుననే విషము గల్గిన వై నాహృదయమును మోహింపజేయు
చున్నవి మిక్కిలి తపించునట్లును జేయుచున్నవి.

శ్లో॥ తదిహానవధౌ నిమజ్జతో
మమ కందర్పశరాధినీరధౌ ।
భవ పోత ఇవావలంబనం
విధినాకస్మికసృష్టసన్నిధిః॥

౬౦

ప. వి. తత్ । ఇహ । అనవధౌ । నిమజ్జతః । మమ । కందర్పశరాధినీరధౌ ।
భవ । పోతః । ఇవ । అవలంబనం । విధినా । ఆకస్మికసృష్టసన్నిధిః .

టీక॥ తత్ = అందువలన, ఇహ = ఈ, అనవధౌ = పారము లేనటువంటి,
కందర్పశరాధినీరధౌ, కందర్పశర = మన్మథబాణములవలని, ఆధి =
మనోవ్యాధి యను, నీరధౌ = సముద్రమందు, నిమజ్జతః = మునుగు
చున్న, మమ = నాకు, విధినా = దైవముచే, ఆకస్మికసృష్టసన్నిధిః,
ఆకస్మిక = ఆకస్మికముగ, సృష్ట = కల్పింపఁబడిన, సన్నిధిః = సన్ని
ధానము గల్గిన, త్వం = నీవు, పోత ఇవ = ఓడవలె, అవలంబనం =
ఆధారము, భవ = కమ్ము.

సమాసములు :

అనవధౌ :- అవిద్యమానః అవధిః యస్య సః = అనవధిః, తస్మిన్ =
అనవధౌ.

కందర్పశరాధినీరధౌ :- కందర్పస్య శరాః = కందర్పశరాః, కందర్ప
శరైః ఆధిః = కందర్పశరాధిః, కందర్పశరాధిరేవ నీరధిః = కందర్ప
శరాధినీరధిః, తస్మిన్ = కందర్పశరాధినీరధౌ.

ఆకస్మికసృష్టసన్నిధిః :- ఆకస్మాద్భవం = ఆకస్మికం, ఆకస్మికం
సృష్టః = ఆకస్మికసృష్టః, ఆకస్మికసృష్టః సన్నిధిః యస్య సః =
ఆకస్మికసృష్టసన్నిధిః

భావము :

కావున నీయపార మగు మన్మథబాణములవలనఁ గల్గిన యీమనస్తాప మను
సాగరమందు మునుగుచున్న నాకు దైవముచే నాకస్మికముగఁ బంపఁబడిన నీవు
ఓడవలె నాధారముగ నుండుము.

శ్లో॥ అథ వా భవతః ప్రవర్తనా
న కథం పిష్టమియం పినష్టి నః।
స్వత ఏవ సతాం పరార్థతా
గ్రహణానాం హి యథా యథార్థతా॥

~ ౧

ప. వి. అథ । వా । భవతః । ప్రవర్తనా । న । కథం । పిష్టమ్ । ఇయం ।
పినష్టి । నః । స్వతః । ఏవ । సతాం । పరార్థతా । గ్రహణానాం । హి ।
యథా । యథార్థతా ।

టీక॥ అథ వా = లేదా, ఇయం = ఈ, నః = మాయొక్క, ప్రవర్తనా =
ప్రేరణ, కథం = ఎట్లు, పిష్టం = పిసుక (బడినదానిని, న పినష్టి =
పిసుకుట లేదు, హి = ఏల యనగా, గ్రహణానాం = జ్ఞానములకు, యథా
ర్థతా = ప్రామాణ్యము, యథా = ఎట్లు, స్వత ఏవ = స్వయముగ
గ్రాహ్య మగునో, తథా = అట్లే, సతాం = సత్పురుషులకు, పరార్థతా =
పరప్రయోజనమునకై ప్రవృత్తి, స్వత ఏవ = స్వయముగనే కలుగు
చున్నది.

‘గ్రహణానాం హి యథా యథార్థతా’ అని జ్ఞానములకు ప్రామా
ణ్యమువలె ‘సతాం పరార్థతా స్వత ఏవ’ అని సత్పురుషులకు పరప్రయో

జనమందు ప్రవృత్తి స్వయముగనే యుండు నని జ్ఞానములకును సత్పురు
షులకును ఉపమానోపమేయభావము చెప్పుటవలన సుపమాలంకారము.
'స్వత ఏవ సతాంపరార్థతా' ఇత్యాదిసామాన్యార్థముచే "నిన్ను ప్రేరేపిం
చుట పిష్టపేషణమును" పూర్వార్థమందలి విశేషార్థము సమర్థింపఁబడుట
వలన సర్వాంతరన్యాసాలంకారము. ఈ రెండలంకారములకు సంస్కృష్టి.

సమాసములు :

పరార్థతా :— పరః అర్థః యేషాం తే = పరార్థాః, పరార్థానాం భావః =
పరార్థతా.

భావము :

ఓహంసా! నిన్ను మఱల మాకార్యమునకై ప్రేరణజేయుట పిష్టపేష
ణము గదా! పిసికి వ్యము జేయఁబడిన పిండిని పిసుకుట యెట్లు వ్యర్థమో
మాయెడ స్వయముగనే శ్రద్ధాసక్తులు గల నిన్ను మఱల ప్రేరణజేయుట గూడ నట్లు
వ్యర్థము గదా! ఏల యసగా మీమాంసకమతమునందు జ్ఞానములు స్వయం
ప్రమాణములుగనే యుద్భవించును. కావున జ్ఞానములయందుఁ బ్రామాణ్యము
నైయాయితమతమునందువలె పరాధీనము కాదు. అవిధముగనే సత్పురుషులకు
పరోపకారిపరాయణత్వము స్వయముగనే యుండును. కాన నీవంటి సజ్జనులు
మాయెడ స్వతస్సిద్ధముగనే యుపకారముఁ జేయ సంకల్పించియుందురు. కాన
మఱల దానిని తమవంటి సత్పురుషులకు హెచ్చరించుట పిష్టపేషణ మను
వునరుక్తివంటిది.

శ్లో॥ తవ వర్తమాని వర్తతాం శివం

పునరస్తు త్వరితం సమాగమః।

అధిసాధయ సాధయేప్పితం

స్మరణీయాస్సమయే వయం వయః॥

౬౨

ప. వి. తవ । వర్తమాని । వర్తతాం । శివం । పునః । అస్తు । త్వరితం । సమా
గమః । అధిసాధయ । సాధయ । ఈప్పితం । స్మరణీయాః । సమయే ।
వయం । వయః.

టీక॥ హేవయః = ఓహంసా : తవ = నీయొక్క వర్తమాని = మార్గమందు, శివం = మంగళము, వర్తతాం = ఉండును గాత, త్వరితం = శీఘ్రముగా, పునః = మఱి, సమాగమః = కలయిక, అస్తు = అగును గాత, అధిసాధయ = వెళ్ళుము, ఈప్సితం = ఇష్టమును, సాధయ = సాధించుము, సమయే = కార్యసమయమందు, వయం = మేము, స్మరణీయాః = స్మరింపదగినవారము.

సమాసములు :

స్మరణీయాః = స్మర్తుం యోగ్యాః = స్మరణీయాః.

భావము :

ఓహంసా! నీకు మార్గమందు మంగళ ముండును గాత! శీఘ్రములో మనకు మఱి సమాగమమగును గాత. వెళ్ళుము, ఇష్టమును సాధించుము. కార్య సమయమందు మమ్ములను మఱువకుము. మాయందే యాసక్తి గల్గి కార్యమును నిర్వహించుము.

శ్లో॥ ఇతి తం స విస్మజ్య దైర్యవాన్
నృపతిస్సూనృతవాగ్బృహస్పతిః।
అవిశద్వనవేశ్మ విస్మిత
శ్రుతిలగ్నైః కలహంసశంసిత్తైః॥

౬౩

ప. వి. ఇతి । తం । సః । విస్మజ్య దైర్యవాన్ । నృపతిః । సూనృత
వాగ్బృహస్పతిః । అవిశత్ । వనవేశ్మ । విస్మితః । శ్రుతిలగ్నైః ।
కలహంసశంసిత్తైః ।

టీక॥ దైర్యవాన్ = దైర్యవంతుడును, సూనృతవాగ్బృహస్పతిః; సూనృ
తవాక్ = సత్యప్రియవచనములయందు, బృహస్పతిః = దేవగురు
వైన, సః = ఆ, నృపతిః = నలమహారాజు, ఇతి = ఈ విధముగ,
తం = హంసను, విస్మజ్య = వదలి, శ్రుతిలగ్నైః = చెవులయందు
బడినటువంటి, కలహంసశంసిత్తైః = కలహంసధ్వనులచే, విస్మితస్సన్

= అశ్చర్యము జెందినవాడై, వనవేశ్య = ఉద్యానవనమందలి విహార
సౌధమును, అవిశత్ = ప్రవేశించెను.

సమాసములు :

ధైర్యవాన్ :- ధైర్యమస్య అస్తీతి = ధైర్యవాన్.

సూన్యతవాగ్బృహస్పతిః :- సూన్యతాశ్చ తాః వాచశ్చ = సూన్యతవాచః.

సూన్యతవాక్షి బృహస్పతిః = సూన్యతవాగ్బృహస్పతిః.

వనవేశ్య :- వనే వేశ్య = వనవేశ్య, తత్ = వనవేశ్య

శ్రుతిలగ్నైః :- శ్రుత్యోర్లగ్నాని = శ్రుతిలగ్నాని, తైః = శ్రుతిలగ్నైః.

కలహంసశంసితైః :- కలహంసానాం శంసితాని = కలహంసశంసితాని,

తైః = కలహంసశంసితైః

భావము :

ఉపాయ మొకటి లభించినందువలన ధైర్యము వహించినవాడగును, సత్య
ప్రియసంభాషణములయందు బృహస్పతివంటివాడు నగు నానలమహారాజి
ట్లాహంసను వదలిపెట్టి కలహంసనాదములు చెవుల సోకుచుండగా విస్మయ
మందినవాడై యాయుద్యానమందలి విహారభవనముఁ జొచ్చెను.

శ్లో॥ అథ భీమసుతావలోకనై
స్సఫలం కర్తుమహస్తదేవ సః।

క్షీతిమండలమండనాయితం

నగరం కుండినమండజో యయౌ॥

౬౪

ప వి. అథ । భీమసుతావలోకనైః । సఫలం । కర్తుమ్ । అహః । తత్ । ఏవ ।
సః । క్షీతిమండలమండనాయితం । నగరం । కుండినమ్ । అండజః ।
యయౌ-

టీక॥ అథ = పిదప, సః = ఆ, అండజః = పక్షి యైన హంస, తత్ = ఆ,
అహరేవ = దినమునే, భీమసుతావలోకనైః, భీమసుతా = దమయంతి
యొక్క, అవలోకనైః = దర్శనములతో, సఫలం = ప్రయోజనవంత

ముగ, కర్తుం = చేయుటకు క్షీతిమండలమండనాయితమ్; క్షీతిమండల = భూమండలమునకు, మండనాయితమ్ = అలంకార మైన, కుండినం = కుండిన మను, నగరం = పట్టణమును గూర్చి, యయౌ = వెళ్లెను.

సమాసములు :

భీమసుతావలోకనైః :- భీమస్య సుతా = భీమసుతా, భీమసుతాయాః అవలోకనాని = భీమసుతావలోకనాని, తైః = భీమసుతావలోకనైః.

క్షీతిమండలమండనాయితమ్ :- క్షీతేః మండలమ్ = క్షీతిమండలమ్, మండనమివ ఆచరితమ్ = మండనాయితమ్, క్షీతిమండలస్య మండనాయితమ్ = క్షీతిమండలమండనాయితమ్.

భావము :

అహంస దమయంతీదర్శనములచే నాదినమును సార్థకపటచుటకై భూమి కంతటికి నలంకార మైన కుండిననగరమునకుఁ బయనమాయెను.

శ్లో॥ ప్రథమం పథి లోచనాతిథిం
పథికప్రార్థితసిద్ధిశంసినమ్ ।
కలశం జలసంభృతం పురః
కలహంసః కలయాంబభూవ సః॥

౬౫

ప. వి. ప్రథమం । పథి । లోచనాతిథిం । పథికప్రార్థితసిద్ధిశంసినమ్ । కలశం । జలసంభృతం । పురః । కలహంసః । కలయాంబభూవ । సః ।

టీక॥ సః = అ, కలహంసః = కలహంస, ప్రథమం = మొదట, పథి = మార్గమందు, లోచనాతిథిమ్ = నేత్రములకుఁ బ్రయ మైనదియు, పథికప్రార్థితసిద్ధిశంసినమ్; పథిక = ప్రయాణికులచే, ప్రార్థిత = కోరఁ బడినవిషయముయొక్క, సిద్ధి = సిద్ధిని, శంసినమ్ = సూచించునదియు, జలసంభృతం = నీటితో నిండినదియు నగు, కలశం = కుంభమును, పురః = ఎదుట, కలయాంబభూవ = చూచెను.

సమాసములు :

లోచనాతిథిమ్ :- లోచనయోరతిథిః = లోచనాతిథిః, తం = లోచనాతిథిమ్. పథికప్రార్థితసిద్ధిశంసినమ్ :- పథికైః ప్రార్థితః = పథికప్రార్థితః,

పథిక ప్రార్థితస్య సిద్ధిః = పథిక ప్రార్థిత సిద్ధిః, పథిక ప్రార్థిత సిద్ధేః శంసీ =
 పథిక ప్రార్థిత సిద్ధి శంసీ, తం = పథిక ప్రార్థిత సిద్ధి శంసినమ్,
 జలసంభృతమ్ :- జలేన సంభృతః = జలసంభృతః, తం = జలసం
 భృతమ్.

భావము :

ఆకలహంస బయలుదేరగనే మొదట కనులకు బ్రియ మై, ప్రయాణీ
 కుల యిష్టసిద్ధిసూచక మైన, నీళ్ళతో నిండిన కుండ నెదుటఁ గాంచెను.

శ్లో॥ అవలంబ్య దిదృక్షయాంబరే
 క్షణమాశ్చర్యరసాలసం గతమ్ ।
 స విలాసవనేఽవనీభుజః
 ఫలమైక్షిష్ట రసాలసంగతమ్॥

౬౬

ప. వి. అవలంబ్య । దిదృక్షయా । అంబరే । క్షణమ్ । ఆశ్చర్యరసాలసం । గతమ్ ।
 సః । విలాసవనే । అవనీభుజః । ఫలమ్ । ఐక్షిష్ట । రసాలసంగతమ్ ।

టీక॥ సః = ఆహంస, దిదృక్షయా = పోవలసిన త్రోవను చూడవలయు నను
 గోరిక చే, అంబరే = ఆకాశమందు, క్షణం = క్షణకాలము, ఆశ్చర్య రసా
 లసమ్ : ఆశ్చర్యరస = అద్భుతరసముతో, అలసం = మంద మైన,
 గతం = నడకను, అవలంబ్య = అవలంబించి, అవనీభుజః = రాజైన
 నలు నియొక్క, విలాసవనే = ఉద్యానమునందు, రసాలసంగతమ్; రసాల
 = మామిడిచెట్టుతో, సంగతం = సంబద్ధ మయిన, ఫలం = పండును,
 ఐక్షిష్ట = చూచెను.

సమాసములు :

ఆశ్చర్యరసాలసం :- ఆశ్చర్యమితి రసః = ఆశ్చర్యరసః, ఆశ్చర్యరసేన
 అలసమ్ :- ఆశ్చర్యరసాలసమ్.

రసాలసంగతమ్ :- రసాలేన సంగతః = రసాలసంగతః; తం = రసాల
 సంగతమ్.

భావము :

అహంస పోవలసిన మార్గమును జూడఁగోరిన దై యాయావస్తువులఁ జూచుటచే నేర్పడిన యాశ్చర్యరసముతో మందగమనమును బొంది నలుని యొక్క విలాసవనమందలి మామిడిచెట్టునం దున్న ఫలమును జూచెను

శ్లో॥ నభసః కలభైరుపాశ్రితం
జలదై భూరితరక్షపన్నగమ్ ।
స దదర్శ పతంగపుంగవో
విటపచ్ఛన్నతరక్షపం నగమ్ ॥

౬౭

ప. వి. నభసః । కలభైః । ఉపాశ్రితం । జలదైః । భూరితరక్షపన్నగమ్ । సః ।
దదర్శ । పతంగపుంగవః । విటపచ్ఛన్నతరక్షపం । నగమ్ ।

టీక॥ పతంగపుంగవః = పక్షిశ్రేష్ఠ మయిన హంస, నభసః = ఆకాశమునకు సంబంధించిన, కలభైః = ఏనుఁగగున్నలుగనున్న, జలదైః = మేఘములతో, ఉపాశ్రితం = వ్యాపింపఁబడినది, భూరితరక్షపన్నగమ్; భూరి = అధిక మైన, తరక్ష = క్రూరమృగములును, పన్నగం = సర్పములును గల్గినదియు, విటపచ్ఛన్నతరక్షపమ్; విటప = కొమ్మలతో, చ్ఛన్నతర = మిక్కిలి కప్పఁబడిన, ఊపం = రెమ్మలుగల్గినదియు నగు, నగం = వర్షతమును, దదర్శ = చూచెను

సమాసములు :

భూరితరక్షపన్నగమ్ :- తరక్షపశ్చ పన్నగాశ్చ = తరక్షపన్నగాః. భూరయః తరక్షపన్నగాః యస్మిన్ సః = భూరితరక్షపన్నగాః, తం = భూరితరక్షపన్నగమ్.

పతంగపుంగవః:- పుమాన్ గౌః = పుంగవః, పతంగః పుంగవ ఇవ = పతంగపుంగవః.

విటపచ్ఛన్నతరక్షపమ్ :- అత్యంతం చన్నాః = చన్నతరాః, విటపైః చన్నతరాః = విటపచ్ఛన్నతరాః, విటపచ్ఛన్నతరాః ఊపాః యస్మిన్ సః = విటపచ్ఛన్నతరక్షపః; తం = విటపచ్ఛన్నతరక్షపమ్.

భావము:-

ఆపక్షి శ్రేష్ఠము గగనసంచారు లగు నేను, గుగున్నలతో సమానము లైన
మేఘములతో, గూడినదియు, పెక్కు క్రూరమృగములు సర్పములు గల్గినదియు,
కొమ్మలతో, గప్పబడిన తెమ్మలు గలదియు నగు నొకవర్వతముఁ గాంచెను.

శ్లో॥ స యయౌ ధుతపక్షతిః క్షణం

క్షణమూర్ధ్వాయనదుర్విభావనః ।

వితతీకృతనిశ్చలచ్ఛదః

క్షణమాలోకతదత్తకౌతుకః॥

౬౮

ప. వి సః । యయౌ । ధుతపక్షతిః । క్షణం । క్షణమ్ । ఊర్ధ్వాయనదుర్విభావనః ।
వితతీకృతనిశ్చలచ్ఛదః । క్షణమ్ । ఆలోకకదత్తకౌతుకః ।

టీక॥ సః = ఆహంస, క్షణం = క్షణకాలము, ధుతపక్షతిః, ధుత = విదిలింపఁ
బడిన, పక్షతిః = తెక్కలమూలములు గలదియు, క్షణం = క్షణకాలము,
ఊర్ధ్వాయనదుర్విభావనః, ఊర్ధ్వాయన = ఊర్ధ్వగమనముచే, దుర్వి
భావనః = చూడ శక్యముగాని దై, క్షణం = క్షణకాలము, వితతీకృత
నిశ్చలచ్ఛదః, వితతీకృత = విస్తారము గావింపబడిన, నిశ్చలచ్ఛదః =
నిశ్చలము లగు తెక్కలు గల దై, ఆలోకకదత్తకౌతుకః, ఆలోకక =
చూపరులకు, దత్త = ఈయబడిన, కౌతుకః = కుతూహలము గల దై,
యయౌ = వెళ్లి నది.

ఇచ్చట నాకాశమున హంస లెగిరిపోవు నపు డేర్పడు స్వభావ
స్థితులు వర్ణింపబడినవి. కాన స్వభావోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :-

ధుతపక్షతిః :- ధుతే పక్షతీ యశ్య సః = ధుతపక్షతిః.

ఊర్ధ్వాయనదుర్విభావనః :- ఊర్ధ్వమయనం = ఊర్ధ్వాయనమ్, దుఃఖేన
విభాయితం శక్యః = దుర్విభావనః, ఊర్ధ్వాయనేన దుర్విభావనః =
ఊర్ధ్వాయనదుర్విభావనః.

వితతీకృతనిశ్చలచ్ఛదః :- నిశ్చలౌ చ తౌ ఛదౌ చ = నిశ్చలచ్ఛదౌ,
అవితతౌ వితతౌ సంపద్యమానౌ కృతౌ = వితతీకృతౌ, వితతీకృతౌ
నిశ్చలచ్ఛదౌ యస్య సః = వితతీకృతనిశ్చలచ్ఛదః.

అలోకకద త్తకౌతుకః :- అలోకయంతీతి = అలోకకాః, ద త్తం కౌతుకం
యేన సః, ద త్తకౌతుకః, అలోకకేభ్యః ద త్తకౌతుకః = అలోకకద త్త
కౌతుకః.

భావము :

ఆ హంస క్షణకాలము తెక్కలు విదలించికొనియు క్షణకాల మాకసమున
చాలఁ బైకి పోవుచు కంటి కగఁబడని దై క్షణకాలము తెక్కలను గదలనీయక
వలచుచున్నదియు నై చూపఱులకుఁ గుతూహల మొసంగుచు నెగిరిపోయినది.

శ్లో॥ తనుదీధితిధారయా రయా
ద్గతయా లోకవిలోకనామసౌ।
ఛదహేమ కషన్నివాలస
త్కషపాషాణనిభే నభస్థలే ॥

౨౯

ప వి. తనుదీధితిధారయా । రయాత్ । గతయా । లోకవిలోకనామ్ । అసౌ । ఛద
హేమ । కషన్ । ఇవ । అలసత్ । కషపాషాణనిభే । నభస్థలే ।

టీక॥ అసౌ = ఈ హంస, రయాత్ = వేగమువలన, (ఉత్పన్నయా = పుట్టి
నటువంటి), లోకవిలోకనామ్; లోక = పరీక్షకజనముయొక్కయు,
ప్రేక్షకజనముయొక్కయు, విలోకనామ్ = దృష్టిని, గతయా = పొందిన,
తనుదీధితిధారయా; తను = శరీరముయొక్క, దీధితి = కాంతియొక్క,
ధారయా = రేఖచేతను, తను = సూక్ష్మ మైన దీధితిరేఖయా = ఒరిపిడి
గీతచే, కషపాషాణనిభే; కషపాషాణ = ఒరిపిడి తాయితో, నిభే =
సమాన మయిన, నభస్థలే = అకసమందు, ఛదహేమ = తనతెక్కల
బంగారమును, కషన్నివ = తాచుచున్నదో యనునట్లు, అలసత్ =
వ్రకాశించెను.

ఇచ్చట “కషపాషాణనిభే నభస్థలే” అని యొరిపిడితాయివలె
నాకాశమును జెప్పుటవలన నుపమాలంకారము.

“ఛదహేమ కషన్నివ” యని తన తెక్కల బంగారమును (పరీక్షకై) తాచుచున్నదో యని చెప్పుటవలన నుత్పేక్షలంకారము.

సమాసములు :

తనుదీధితిధారయా:- తనోః దీధితిః = తనుదీధితిః, తనుదీధితేః ధారా = తనుదీధితిధారా, తయా = తనుదీధితిధారయా; దీధితేః ధారా = దీధితిధారా, తస్మి చ సా దీధితిధారా చ = తనుదీధితిధారా, తయా = తనుదీధితిధారయా.

లోకవిలోకనామ్:- లోకస్య విలోకనా = లోకవిలోకనా, తామ్ = లోకవిలోకనామ్.

ఛదహేమ:- ఛదస్య హేమ = ఛదహేమ, తత్ = ఛదహేమ.

కషపాషాణనిభే - కషస్య పాషాణః = కషపాషాణః, కషపాషాణేన సదృశం = కషపాషాణనిభమ్, తస్మిన్ = కషపాషాణనిభే.

నభస్థలే:- నభసః స్థలం = నభస్థలమ్, తస్మిన్ = నభస్థలే

భావము :-

ఈ హంస గగనమార్గమున వేగముగ నెగిరిపోవుచున్నది. అప్పుడు దాని శరీరమందలి కాంతిరేఖ సూక్ష్మ మగు బంగారుగీతగ జనులకు గానఁబడుచుండినది. ఆసువర్ణరేఖను బట్టి యాహంస తనరెక్కలలోని బంగారము నాకస మను నొరిపిడితాయిపై తాచుచున్నదో యనునట్లు కానఁబడినది. దానివలననాపసిడిగీతను జూచుచున్న జను లాపసిడివన్నెను పరీక్షింపఁగోరి చూచుచున్న వర్ణపరీక్షకులు గను భావింపఁబడిరి.

శ్లో॥ వినమద్భిరధఃస్థితైః ఖగై
ర్ఘ్రిణి శ్యేననిపాతశంకిభిః ।
స నిరైక్షి దృశైకయోపరి
స్యదరూంకారిపతత్రిపద్ధతిః॥

౭౦

ప. వి. వినమద్భిః । అధస్థితైః । ఖగైః । ఘ్రిణి । శ్యేననిపాతశంకిభిః । సః ।
నిరైక్షి । దృశా । ఏకయా । ఉపరి । స్యదరూంకారిపతిత్రిపద్ధతిః ।

టీక H స్యదరూంకారిపతత్రిపద్ధతిః; స్యద = వేగముచే, రూంకారి = “రూమ్” అని శబ్దముజేయుచున్న, పతత్రిపద్ధతిః; పతత్రి = హంసయొక్క, పద్ధతిః = మార్గముగల్గిన, సః = ఆ హంస, శ్యేననిపాతశంకిభిః, శ్యేన = దేగయొక్క, = నిపాత = క్రిందికి దిగుటను, శంకిభిః = సందేహించుచున్న, (అత ఏవ = ఇందువలననే) వినమద్భిః = (శరీరము సంకుచితము గా వించి) దాగుకొనుచున్న, అధఃస్థితైః = దిగువ నున్న, ఖగైః = పక్షులచే, ద్రాక్ = శీఘ్రముగా, ఏకయా = ఒకటి యగు, దృశ = దృష్టిచే, ఉపరి = పైన నిరైక్షి = చూడబడినది.

హంసను దేగ యని భావించి దిగువ నున్న పక్షులు భయపడి యొదిగి దాగుకొనుచు నొంటిదృష్టితోఁ బైనఁ బోవుచున్న హంసను చూచినట్లు చెప్పుట భయపడిన పక్షులస్వభావమును జెప్పుట. కాన నిట స్వభావోక్త్యలంకారము.

సమాసములు:-

శ్యేననిపాతశంకిభిః:- శ్యేనస్య నిపాతః = శ్యేననిపాతః, శ్యేననిపాతం శంకంత ఇతి = శ్యేననిపాతశంకినః, తైః = శ్యేననిపాతశంకిభిః.

స్యదరూంకారిపతత్రిపద్ధతిః:- స్యదస్య రూంకారః = స్యదరూంకారః. స్యదరూంకారః అస్య ఆస్తితి = స్యదరూంకారీ. స్యదరూంకారీ చాసౌ పతత్రీ చ = స్యదరూంకారిపతత్రీ, స్యదరూంకారిపతత్రీణః పద్ధతిః యస్య సః = స్యదరూంకారిపతత్రిపద్ధతిః.

భావము :

ఆ హంస వేగముగా నాకాశముపై నెగిరి పోవుచున్నప్పుడు రూంకార ధ్వని వినబడుచుండగా, ఆధ్వనిని దేగ దిగివచ్చు నపు దేర్పడు ధ్వనిగా భావించి క్రింద నున్న పక్షు లొక్కకంటితోఁ బైన నెగిరి పోవుచున్న యాహంసను జూచినవి. దేగలు సాధారణముగ క్రింద సంచరించు పక్షులను దన్నుకొని పోవును. కానఁ దమ్ముఁ దన్నుకొనిపోవుటకు దేగ దిగివచ్చుచున్నదో యనెడి భయముతో నొదిగి యొంటికంటఁ బైన నెగిరిపోవు హంసను జూచిన వని యాశయము.

శ్లో॥

దదృశే న జనేన యన్నసౌ

భువి తచ్చాయమవేక్ష్య తత్తణాత్.

దివి దిక్షు వితీర్ణచక్షుషా

పృథువేగద్రుతము క్తదృక్పథః॥

౭౧

ప వి. దదృశే । న । జనేన । యన్ । అసౌ । భువి । తచ్చాయమ్ । అవేక్ష్య । తత్తణాత్ । దివి । దిక్షు । వితీర్ణచక్షుషా । పృథువేగద్రుతము క్తదృక్పథః.

టీక॥ యన్ = వెళ్ళుచున్న, అసౌ = ఆ హంస, భువి = భూమియందు, తచ్చాయం, తత్ = ఆ హంసయొక్క, చాయం = నీడను, అవేక్ష్య = చూచి, తత్తణాత్ = ఆక్షణమునుండి, దివి = ఆకాశమందును, దిక్షు = దిక్కులయందును, వితీర్ణచక్షుషాః వితీర్ణ = ఉంచ (బడిన. చక్షుషా = దృష్టిగల, జనేన = జనముచే, పృథువేగద్రుతము క్తదృక్పథః, పృథువేగ = అధిక వేగముచే, ద్రుత = శీఘ్రముగా, ముక్త = విడువ (బడిన, దృక్పథః = నేత్రమార్గముగల దై, న దదృశే = చూడబడలేదు.

సమాసములు :

తచ్చాయమ్:- తస్య చాయా = తచ్చాయమ్, తత్ = తచ్చాయమ్.

తత్తణాత్:- స చాసౌ క్షణశ్చ = తత్తణః, తస్మాత్ = తత్తణాత్.

వితీర్ణచక్షుషా:- వితీర్ణం చక్షుః యేన సః = వితీర్ణచక్షూః, తేన = వితీర్ణచక్షుషా.

పృథువేగద్రుతము క్తదృక్పథః:- పృథుశ్చాసౌ వేగశ్చ = పృథువేగః, ముక్తశ్చాసౌ దృక్పథశ్చ = ముక్తదృక్పథః, ద్రుతం ముక్తదృక్పథః = ద్రుతము క్తదృక్పథః, పృథువేగేన ద్రుతము క్తదృక్పథః యస్య సః = పృథువేగద్రుతము క్తదృక్పథః.

భావము :

భూమియందలి జను లాకాశమం దెగిరిపోవుచున్న యీ హంసయొక్క నీడను భూమిపైఁ గాంచి వెంటనే యాకాశమునకును దిక్కులకును తాము తమ దృష్టి వి మరల్చునంతకాలములోపలనే యీ హంస వేగముగఁ బోవుచుండుట

వలన వీరిదృష్టిమార్గము నతిక్రమించి పోవుచుండినది. అనగా జనులు భూమిపై నీడను జూచి వెంటనే పైకి దృష్టిని మరల్చినప్పటికిని యా హంస వీరిదృష్టిని దాటిపోయిన దని యాశయము.

శ్లో॥ న వనం పథి శిశ్రియేఽమునా
క్వచిదప్యుచ్చతరద్రుచారుతమ్।
న సగోత్రజమన్వవాది వా
గతివేగప్రసరుద్రుచా రుతమ్॥

౭౨

ప. వి. న । వనం । పథి । శిశ్రియే । అమునా । క్వ । చిత్ । అపి । ఉచ్చతరద్రు
చారుతమ్ । న । సగోత్రజమ్ । అన్వవాది । వా । గతివేగప్రసర
ద్రుచా । రుతమ్.

టీక॥ గతివేగప్రసరుద్రుచా; గతివేగ = గమనవేగముచే, ప్రసరత్ = ప్రస
రించుచున్న, రుచా = కాంతిగల, అమునా = ఈ హంసచే, పథి = మార్గ
మందు, క్వ చిదపి = ఎచ్చటను, ఉచ్చతరద్రుచారుతమ్; ఉచ్చతర =
మిక్కిలి యెత్తైన, ద్రు = వృక్షములయొక్క, చారుతమ్ = సౌంద
ర్యముగల్గిన, వనం = అడవి, న శిశ్రియే = ఆశ్రయింపఁబడలేదు,
సగోత్రజం; సగోత్ర = బంధువులవలన, జం = కల్గిన, రుతం
వా = కూత యైనను, నాన్వవాది = అనువదింపఁబడలేదు.

సమాసములు :

ఉచ్చతరద్రుచారుతమ్:- అత్యంతముచ్చాః = ఉచ్చతరాః, ఉచ్చతరాశ్చ
తే ద్రవశ్చ = ఉచ్చతరద్రవః, ఉచ్చతరద్రుజాం చారుతా యస్మిన్
తత్ = ఉచ్చతరద్రుచారుతమ్, తత్ = ఉచ్చతరద్రుచారుతమ్.

సగోత్రజమ్:- సమానం గోత్రం యన్య సః = సగోత్రః, సగోత్రాత్
జాయత ఇతి = సగోత్రజమ్.

గతివేగప్రసరుద్రుచా:- గతేః వేగః = గతివేగః, గతివేగేన ప్రసరంతీ =
గతివేగప్రసరంతీ, గతివేగప్రసరంతీ చ సా రుచ్ఛ = గతివేగప్రసరుద్రుక్,
తయా = గతివేగప్రసరుద్రుచా.

భావము :

తన గమనవేగముతో కాంతిని ప్రసరింపజేయుచు నాకసముపై నెగిరి పోవుచున్న యీ హంస యున్నతవృక్షములతో శోభించునట్టి యరణ్యమం దెక్కడను మార్గమునందు విశ్రాంతిఁ దీసికొనలేదు; తనకు సజాతీయము లైన హంసలధ్వనులనుగూడ ననువదించలేదు. కేవలము మిత్రకార్యము నిర్వహించుటలో నాసక్తి కల్గి వెడలుచున్నది.

శ్లో॥ అథ భీమభుజేన పాలితా
నగరీ మంజురసౌ ధరాజితా।
పతగస్య జగమ దృక్పథం
హరశ్చై లోపమసౌధరాజితా॥

23

ప. వి. అథ । భీమభుజేన । పాలితా । నగరీ । మంజుః । అసౌ । ధరాజితా ।
పతగస్య । జగమ । దృక్పథం । హరశ్చై లోపమసౌధరాజితా.

టీక॥ ధరాజితా = భూమిని జయించిన, భీమభుజేన = భీమనృపాలుని భుజముచే,
పాలితా = పాలింపఁబడిన దై, హిమశ్చై లోపమసౌధరాజితా; హిమశ్చై ల =
తైలాసపర్వతముతో. ఉపమ = సమానము లైన, సౌధ = మేడలతో,
రాజితా = ప్రకాశించునదియు, మంజుః = సుందర మగు, అసౌ =
పూర్వము జెప్పఁబడిన, నగరీ = కుండిననగరము, పతగస్య = హంస
యొక్క, దృక్పథం = నేత్రమార్గమును, జగమ = పొందినది.

ఇచ్చట 'హరశ్చై లోపమసౌధరాజితా' అని తైలాసముతో సమానములుగ సౌధములను బోల్చినందువలన నుపమాలంకారము. దానితో భీమభుజేనేత్యాదియమకానుప్రాసము సంసృష్టి నొందినది.

సమాసములు :

భీమభుజేన:- భీమశ్చ భుజః = భీమభుజః, తేన = భీమభుజేన.

దృక్పథమ్:- దృశోః పంథాః = దృక్పథః, తం = దృక్పథమ్.

హరశ్చై లోపమసౌధరాజితా:- హరస్య శ్చై లః = హరశ్చై లః, హరశ్చై

లేన ఉపమా యేషాం తే = హరశ్చై లోపమాః, హరశ్చై లోపమాశ్చ తే
సౌధాశ్చ = హరశ్చై లోపమసౌధాః, హరశ్చై లోపమసౌధైః రాజితా =
హరశ్చై లోపమసౌధరాజితా.

భావము :

ఇట్లు గగనతలముపై నెగసి పోవుచున్న హంస కొంతదవ్వు బోగనే
భూమండలమును జయించిన భీమనృపాలుని భుజములచే పరిపాలింపఁబడుచు
వెండికొండ వలె తెల్లని మేడలతో మెఱయుచున్న మనోహర మగు కుండిననగ
రమును జూచినది.

శ్లో॥ దయితం ప్రతి యత్ర సంతతం

రతిహాసా ఇవ రేజిరే భువః।

స్ఫటికోపలవిగ్రహా గృహః

శశభృద్భిత్తనిరంకభిత్తయః॥

౭౪

ప. వి. దయితం । ప్రతి । యత్ర । సంతతం । రతిహాసాః । ఇవ । రేజిరే ,
భువః । స్ఫటికోపలవిగ్రహాః । గృహః । శశభృద్భిత్తనిరంకభిత్తయః ।

టీక॥ యత్ర = ఏ కుండిననగరమందు, స్ఫటికోపలవిగ్రహాః; స్ఫటికోపల =
స్ఫటికరత్నమయములైన, విగ్రహాః = శరీరములుగలవియు, శశభృద్భిత్త
నిరంకభిత్తయః; శశభృత్భిత్త = చంద్రకాంతశిలాఖండములతో
నిర్మింపఁబడిన, నిరంక = కళంకరహితము లైన, భిత్తయః = గోడలు
గల, గృహః = గృహములు, దయితం ప్రతి = భర్తయైన భీమరాజును
గూర్చి, సంతతం = ఎల్లప్పుడు, భువః = భూమి యను నాయితయొక్క,
రతిహాసా ఇవ = క్రీడాహాసములవలె, రేజిః = ప్రకాశించినవి.

స్ఫటికోపలవిగ్రహాః గృహః 'రతిహాసా ఇవ రేజిరే' యని
స్ఫటికమణిమయగృహములు భూనాయితయొక్క రతిహాసములుగ
నుత్పేక్షింపఁబడినవి కాన నుత్పేక్షలంకారము.

సమాసములు :

రతిహాసాః. రతేః హాసాః = రతిహాసాః.

స్ఫటికోపలవిగ్రహాః. స్ఫటికా ఇతి ఉపలాః = స్ఫటికోపలాః,

స్పటికోపలాః వి గ్ర హాః యేషాం తే = స్పటికోపలవిగ్రహాః.
 శశభృత్ భి త్తనిరంక భి త్తయః :- శశం బిభ్రతీతి = శశభృతః, శశభృతాం
 భిత్తాని = శశభృత్ భిత్తాని, నిర్గతః అంకః యేభ్యస్తాని = నిరంకాని,
 నిరంకాని చ తాని భిత్తాని చ = భిత్తనిరంకాని, శశభృతాం భిత్తనిరంకాని
 = శశభృత్ భిత్తనిరంకాని, శశభృత్ భిత్తనిరంకైః భిత్తయః యేషాం
 తే = శశభృత్ భిత్తనిరంక భిత్తయః; యద్వా - శశభృతాం భిత్తాని శశ
 భృత్ భిత్తాని, నిరంకాశ్చ తాః భిత్తయశ్చ = నిరంక భిత్తయః, శశభృత్
 భిత్తైః నిరంక భిత్తయః యేషు తే = శశభృద్భిత్తనిరంక భిత్తయః.

భావము :

ఆ కుండిననగరమందు స్పటికమణిమయము లైనవియు, స్వచ్ఛము లైన
 చంద్రకాంతశిలాఖండములచే నిర్మింపఁబడిన గోడలు గలవియు నగు గృహ
 ములు మిక్కిలి తెల్లగా నుండుటవలన భూకాంత తనప్రియుఁ డగు భీమ
 రాజుపైఁ గనఁబఱచు వలపునగవువలెఁ బ్రకాశించినవి.

శ్లో॥ నృపనీలమణీగృహత్విషా
 ముపధేర్యత్ర భయేన భాస్వతః ।
 శరణాప్తమువాస వాసరే
 ప్యసదావృత్త్యదయ త్తమం తమః॥

౭౫

వ. వి. నృపనీలమణీగృహత్విషామ్ । ఉపధేః । యత్ర । భయేన । భాస్వతః ।
 శరణాప్తమ్ । ఉవాస । వాసరే । అపి । అసదావృత్తి । ఉదయ త్తమం ।
 తమః ।

టీక॥ యత్ర = ఏకుండిననగరమందు, తమః = చీకటి, భాస్వతః =
 సూర్యుని వలని, భయేన = భయముచే, నృపనీలమణీ
 గృహత్విషామ్; నృప = భీమరాజుయొక్క, నీలమణి = ఇంద్రనీలమణి
 మయములైన, గృహ = గృహములయొక్క, త్విషాం = కాంతుల
 యొక్క, ఉపధేః = నెపమువలన, శరణాప్తం, శరణ = గృహమును,
 రక్షకుని, ఆప్తం = పొందినదియు, వాసరే = పగటియందును, అసదా

వృత్తి = పునరావృత్తి లేనివిగను, ఉదయత్తమం = మిక్కిలి యుదయముగలదిగను, ఉవాస = నివసించెను.

ఇచ్చట నింద్రనీలమణీమయము లగు గృహములన్యాయముచే చీకటి నిరంతరవాసము గావించిన దని చెప్పుట వలన నపహ్నవాలంకారము.

సమాసములు :

నృపనీలమణీగృహత్విషామ్ :- నీలాశ్చ తాః మణ్యశ్చ = నీలమణ్యః, నీలమణీమయాశ్చ తే గృహాశ్చ = నీలమణీగృహాః. నృపస్య నీలమణీగృహాః = నృపనీలమణీగృహాః, నృపనీలమణీ గృహాణాం త్విషః = నృపనీలమణీగృహత్విషః, తాసాం = నృపనీలమణీ గృహత్విషామ్.

అసదావృత్తి :- న సతీ = అసతీ, అసతీ ఆవృత్తిః యస్య తత్ = అసదావృత్తి.

ఉదయత్తమం :- అత్యంతముదయత్ = ఉదయత్తమమ్.

భావము :

ఆకుండిననగరమం దింద్రనీలమణీమయము లగు గృహముల నీలపు కాంతుల నెపముచే చీకటి సూర్యనిభయమువలన శరణుఁ బొందిన దై పగటి యందును పునరావృత్తి లేని వసతిని బొందియుండినది.

శ్లో॥ సితదీప్రమణీప్రకల్పితే
యదగారే హసదంకరోదసి ।
నిఖిలాన్నిశి పూర్ణిమా తిథీ
నుపతస్థేఽతిథిరేకికా తిథిః॥

౭౬

ప, వి సితదీప్రమణీప్రకల్పితే । యదగారే । హసదంకరోదసి । నిఖిలాన్ । నిశి । పూర్ణిమా । తిథీన్ । ఉపతస్థే । అతిథిః । ఏకికా । తిథిః.

టీక॥ సితదీప్రమణీప్రకల్పితే; సిత = తెల్లనివియు, దీప్ర = ప్రకాశించునవియు నగు, మణీ = రత్నములచే, ప్రకల్పితే = నిర్మించబడిన, హసదంకరో

దసి, హసత్ = ప్రకాశించు, అంకరోదసి = ఒడియందలి భూమ్యాకాశములు గల, యదగారే = ఏకుండిననగరగృహములందు, నిశి = రాత్రులందు, నిఖిలాన్ = సమస్తము లైన, తిథీన్ = తిథులను గూర్చి, ఏకికా = ఒక్కపే యైన, పూర్ణిమా = పున్నమ యను, తిథిః = తిథి, అతిథిః = అతిథిగా, ఉపతస్థే = సంభవించినది

తిథి అతిథి యైన దని చెప్పుటవలన విరోధాభాసము, తెల్లని రత్నపుకాంతులవలన నన్నిరాత్రులు పున్నమరాత్రులుగనే యున్న వని చెప్పుటవలన నభేదాతిశయోక్తి.

సమాసములు :

సితదీప్రమణీప్రకల్పితే :- సితాశ్చ తే దీప్రాశ్చ = సితదీప్రాః, సితదీప్రాశ్చ తే మణయశ్చ = సితదీప్రమణయః, సితదీప్రమణీభిః ప్రకల్పితమ్, సితదీప్రమణీప్రకల్పితమ్, తస్మిన్ = సితదీప్రమణీప్రకల్పితే.

యదగారే :- యస్య అగారమ్ = యదగారమ్, తస్మిన్ = యదగారే.

హసదంకరోదసి :- అంకే రోదసీ = అంకరోదసీ, హసతీ అంకరోదసీ యస్మిన్ తత్ = హసదంకరోదః, తస్మిన్ = హసదంకరోదసి.

ఏకికా :- ఏకైవ = ఏకికా.

భావము :

ఆకుండిననగరమందలి గృహములు తెల్లని స్ఫటికమణులచే నిర్మింపఁబడిన వై యెల్లప్పుడు ప్రకాశించుచున్నవి. అందువలన నాగృహములు భూమ్యాకాశములకు వ్యాపించిన వై భూమ్యాకాశములను తమయొడియందుంచుకొన్నవిగ మెఱయుచున్నవి. అట్టి ప్రకాశవంతము లైన గృహములయందు దన్ని రాత్రులును పున్నమరాత్రులుగనే యుండినవి

శ్లో॥ సుదతీజనమజ్జనార్పితై
ర్ముస్మతై ర్యత్ర కషాయితాశయా ।
న నిశాఽఖిలయాఽపి వాపికా
ప్రససాద గ్రహితేవ మానినీ॥

ప. వి. సుదతీజనమజ్జనార్పితై : । ఘుస్మజై : । యత్ర । కషాయితాశయా । న ।
నిశా । అభిలయా । అపి । వాపికా । ప్రససాద । గ్రహిలా । ఇవ । మానినీ ।

టీక ॥ యత్ర = వీకుండిననగరమందు, సుదతీజనమజ్జనార్పితై : సుదతీజన =
సుందరస్త్రీలయొక్క, మజ్జన = జలకములచే, అర్పితై : = ఉంచబడిన,
ఘుస్మజై : = కుంకుమములతో, కషాయితాశయా; కషాయిత = పరిమ
ళము గలదిగఁ జేయఁబడిన, ఆశయా = మధ్యభాగముగల, కషాయిత
(భోగచిహ్నములచే కలుషితము గావింపఁబడిన), ఆశయా = హృద
యముగల) వాపికా = నడబావి (నాయిక), గ్రహిలా = వట్టుదల గల,
అనగా దీర్ఘరోషము గల, మానినీవ = మానవతి యగు నాయికవలె,
అభిలయా = సమగ్రమైన, నిశయాఽఽపి = రాత్రిచేతను (అనగా రాత్రి
యంతయు నూటడించుటచేత నని యర్థము) ప్రససాద = తేరలేదు -
ఊటడిల్ల లేదు)

వాపిక మానినివలె ప్రసన్నము కాలే దని చెప్పుట వలన నుప
మాలంకారము. అది కషాయితాశయా "ప్రససాద" అను శ్లేషచే నను
ప్రాణితము.

సమాసములు :

సుదతీజనమజ్జనార్పితై : :- శోభనాః దంతాః యాసాం తాః = సుదత్యః
సుదత్య ఏవ జనాః = సుదతీజనాః, సుదతీజనానాం మజ్జనాని = సుదతీ
జనమజ్జనాని, సుదతీజనమజ్జనైః అర్పితాని = సుదతీజనమజ్జనార్పితాని,
తైః = సుదతీజనమజ్జనార్పితైః.

కషాయితాశయా :- కషాయః అస్య సంజాత ఇతి = కషాయితః,
కషాయితః ఆశయః యస్యాస్స = కషాయితాశయా.

వాపికా :- వాప్యేవ = వాపికా.

గ్రహిలా :- గ్రహాః అస్యాః అస్తీతి = గ్రహిలా.

మానినీ :- మానః అస్యాః అస్తీతి = మానినీ.

భావము :

ఆ నగరమందలి సుందరస్త్రీలు నడబావియందు జలకము లాడినప్పుడు
వారిశరీరమున కలఁదికొనిన కుంకుమలేపములు కలుగి భావి యంతయు కలుషిత

మగుచు ప్రియుని నాయకాంతరసంగమమును తెలిసికొని కోపించిన నాయకవలె రాత్రి యంతయు ప్రసన్నము గాకపోయినది. రాత్రి యంతయు నాయకు డెంత యూటడించినను మానవతి యగు నాయక యెట్లు ప్రసాదమును (ఊటటను) పొందదో, అట్లే యీ నడభావియు ప్రసాదమును (తేటదనమును) పొందలేదు. ఆ నగరస్త్రీల శరీరమందలి కుంకుమలేపము లెంత మిక్కుటములో దీనివల ద్యోతితము.

శ్లో॥ క్షణనీరవయా యయా నిశి
శ్రితవప్రావళియోగపట్టయా |
మణివేశ్మమయం స్మ నిర్మలం
కిమపి జ్యోతిరబాహ్యామీక్ష్యతే॥

౭౮

ప వి. క్షణనీరవయా । యయా । నిశి । శ్రితవప్రావళియోగపట్టయా । మణివేశ్మమయం । స్మ । నిర్మలం । కిమ్ । అపి । జ్యోతిః । అబాహ్యామ్ । ఈక్ష్యతే.

టీక॥ నిశి = అర్ధరాత్రియందు, క్షణనీరవయా; క్షణ = క్షణకాలము, నీరవయా = (జనపక్షము) జనులు నిదురించుటవలన నిశ్శబ్ద మైనదియు, (యోగినీపక్షమున) ధ్యానముచే నిశ్శబ్ద మైనదియు. శ్రితవప్రావళియోగపట్టయా; శ్రిత = ఆశ్రయింపబడిన, వప్రావళియోగపట్టయా = యోగపట్టవంటి ప్రాకారపంక్తి గలదియు, ప్రాకారపంక్తివంటి యోగపట్ట గలదియు నగు, యయా = ఏ కుండిననగరిచే, మణివేశ్మమయం = రత్నగృహరూప మైన, నిర్మలం = శుభ్ర మైన, అబాహ్యాం = అంతరంగిక మైన, కిమపి = వాఙ్మనస్సులకు విషయము కాని, జ్యోతిః = కాంతి (ఆత్మజ్యోతి), ఈక్ష్యతే స్మ = చూడబడుచుండినది.

ఇచ్చట ప్రస్తుత నగరవృత్తాంతముచే నప్రస్తుత మగు యోగినీ వృత్తాంతము స్ఫురించుచున్నది. కాన సమాసోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :

క్షణనీరవయా:- నిర్గతః రవః యస్యాస్యా = నీరవా, క్షణం నీరవా = క్షణనీరవా, తయా = క్షణనీరవయా.

శ్రీతవప్రావళియోగపట్టయా:-వప్రాణామావళిః = వప్రావళిః; వప్రావళిః
యోగపట్టేవ, వప్రావళిరివ యోగపట్టా = వప్రావళియోగపట్టా. శ్రీత
వప్రావళియోగపట్టా యయా సా = శ్రీతవప్రావళియోగపట్టా, తయా
= శ్రీతవప్రావళియోగపట్టయా.

మణివేశ్మమయమ్:- మణిమయం చ తత్ వేశ్మ చ = మణివేశ్మ, మణి
వేశ్మనః వికారః = మణివేశ్మమయమ్.

నిర్మలమ్:- నిర్గతం మలం యస్మాత్తత్ = నిర్మలమ్.

అబాహ్యమ్:- బహిర్భవమ్ = బాహ్యమ్. న బాహ్యమ్ = అబాహ్యమ్.

భావము :

అర్ధరాత్రియందు జను లందఱు నిద్రించినపుడు క్షణకాల మా కుండిన
నగరి నిశ్శబ్ద మైయుండును. ఆనగరి యోగపట్టవంటి ప్రాకారపంక్తిచేఁ బరి
వేష్టించఁబడి, ప్రాకారమువంటి యోగపట్టను ధరించిన యోగినిని స్ఫురింపఁ
జేయుచు నిశ్శబ్దరాత్రియందు యోగపట్టను శరీరము చుట్టును బంధించుకొని
యింద్రియముల నాత్మాభిముఖము గావించుకొని యోగిని తాంతరంగిక మైన
యాత్మజ్యోతిని వీక్షించునట్లు మణిసౌధమయ మగు జ్యోతిని వీక్షించుచున్నది.
యోగులు ధ్యానదశయందు నిశ్చలత్వమేర్పడుటకై శరీరము చుట్టును యోగపట్టను
బంధించుకొనెదరు. అవ్విధముగనే ప్రాకారపంక్తి కుండిననగరికి యోగపట్టవలె
నున్నది.

శ్లో॥ విలలాస జలాశయోదరే
క్వచన ద్యౌరనుబింబితేవ యా ।
పరిభాకపటస్ఫుటస్ఫురత్
ప్రతిబింబానవలంబితాంబుని॥

౭౯

ప వి. విలలాస । జలాశయోదరే । క్వ । చన । ద్యౌః । అనుబింబితా । ఇవ ।
యా । పరిభాకపటస్ఫుటస్ఫురత్ ప్రతిబింబానవలంబితాంబుని.

టీక॥ యా = ఏ కుండిననగరము, పరిభాకపటస్ఫుటస్ఫురత్ ప్రతిబింబానవలంబి
తాంబుని; పరిభా = అగడ్త యను, కపట = మిషచే, స్ఫుట = స్పష్ట
ముగ, స్ఫురత్ = ప్రకాశించు, ప్రతిబింబ = ప్రతిబింబముచే, అనవలం

బిత = మధ్యభాగమున గ్రహింపబడని, అంబుని = ఉదకముగల, క్వచన = ఒకానొక, జలాశయోదరే; జలాశయ = కొలనియొక్క, ఉదరే = మధ్యభాగమందు, అనుబింబితా = ప్రతిఫలించిన, ద్యౌరివ = స్వర్గమువలె, విజలాస = ప్రకాశించినది.

చుట్టును అగడ్త గల్గి మధ్య నున్న కుండిననగరము మధ్యభాగమందు స్వర్గము ప్రతిబింబించి యంచులలో ప్రతిబింబ మంటనందువలన నుదకముకనబడు నొకానొక కొలనుగా నుత్పేక్షింపబడినది. కాన నుత్పేక్షలంకారము.

సమాసములు :

జలాశయోదరే:— జలానామాశయః = జలాశయః, జలాశయస్య ఉదరం = జలాశయోదరమ్, తస్మిన్ = జలాశయోదరే.

పరిభాకపటస్ఫుటస్ఫురత్ప్రతిబింబానవలంబితాంబుని ;— పరిభైవ కపటః = పరిభాకపటః, స్ఫుటం స్ఫురన్ = స్ఫుటస్ఫురన్, స్ఫుటస్ఫురంశ్చసౌ ప్రతిబింబశ్చ = స్ఫుటస్ఫురత్ప్రతిబింబః, స్ఫుటస్ఫురత్ప్రతిబింబేన అనవలంబితం = స్ఫుటస్ఫురత్ప్రతిబింబానవలంబితం, స్ఫుటస్ఫురత్ప్రతిబింబానవలంబితం చ తత్ అంబు చ = స్ఫుటస్ఫురత్ప్రతిబింబానవలంబితాంబు, పరిభాకపటేన స్ఫుటస్ఫురత్ప్రతిబింబానవలంబితాంబు యస్మిన్ తత్ = పరిభాకపటస్ఫుటస్ఫురత్ప్రతిబింబానవలంబితాంబు, తస్మిన్ = పరిభాకపటస్ఫుటస్ఫురత్ ప్రతిబింబానవలంబితాంబుని.

భావము :

చుట్టును నగడ్త గల యాకుండిననగరము ఒకానొక కొలనిమధ్యభాగమున ప్రతిబింబించిన స్వర్గమువలె శోభించినది. కుండిననగర మున్న ప్రదేశ మంతయు నొకకొలనువలె భావింపవలయును. ఆకొలనిమధ్యభాగమున స్వర్గముయొక్క ప్రతిబింబమే కుండిననగర మనియు, దానియంచులలో స్వర్గముయొక్క ప్రతిబింబ మంటనందువలన నాభాగముమాత్ర మగడ్తగను గానవచ్చుచున్నదే కాని వాస్తవస్థితిలో నది స్వర్గప్రతిబింబముతోఁ గూడిన కొలనుమాత్రమే. ఇట్లు భావించుటవలన కుండిననగరమునందు స్వర్గవై భవ మున్న దని యభిప్రాయము ద్యోతితము.

శ్లో॥ ప్రజతే దివి యద్గృహావశీ
చలచేలాంచలదండతాడనాః ।
వ్యతరన్నరుణాయ విశ్రమం
సృజతే హేళిహయాళికాలనామ్॥

౮౦

ప. వి. ప్రజతే । దివి । యద్గృహావశీచలచేలాంచలదండతాడనాః । వ్యతరన్ ,
అరుణాయ । విశ్రమం । సృజతే । హేళిహయాళికాలనామ్ ।

టీక॥ యద్గృహావశీచలచేలాంచలదండతాడనాః; యత్ = ఏకుండిననగరమందలి,
గృహావశీ = గృహపంక్తుల పై భాగములయందు, చల = కదలుచున్న,
చేల = ధ్వజములయొక్క, అంచల = కొనలనెడి, దండతాడనాః =
జాటికట్టదెబ్బలు, దివి = ఆకాశమందు, ప్రజతే = వెళ్లుచున్న, హేళిహ
యాళికాలనామ్; హేళి = సూర్యునియొక్క, హయాళి = అశ్వపంక్తికి,
కాలనామ్ = తోలుటను, సృజతే = చేయుచున్న, అరుణాయ = అరుణుని
కొఱకు, విశ్రమం = విశ్రాంతిని, వ్యతరన్ = ఇచ్చినవి.

ఇచ్చట సూర్యుని యశ్వములకు సౌధసతాకముల యంచులు
కొరడాదెబ్బల నిచ్చు సంబంధము లేకపోయినను, ఆసంబంధ మున్నట్లు
చెప్పుటవలన సంబంధాతిశయోక్త్యలంకారము. దానిచే గృహములు సూర్య
మండలము నంటియున్న వను వస్తువు ధ్వనించుటవలన నలంకారముచే
వస్తుధ్వని.

సమాసములు :

యద్గృహావశీచలచేలాంచలదండతాడనాః :- యస్యాం గృహాః = య
ద్గృహాః, యద్గృహానామావశ్యః = యద్గృహావశ్యః, చేలానామంచలాః =
చేలాంచలాః, చలాశ్చ తే చేలాంచలాశ్చ = చలచేలాంచలాః, యద్గృహా
వశీనాం చలచేలాంచలాః, = యద్గృహావశీచలచేలాంచలాః, యద్గృహావశీ
చలచేలాంచలా ఏవ దండాః = యద్గృహావశీచలచేలాంచలదండాః, యద్గృ
హావశీచలచేలాంచలదండైః తాడనాః = యద్గృహావశీచలచేలాంచల
దండతాడనాః.

హేళిహయాళికాలనామ్ :- హేళేః హయాః = హేళిహయాః, హేళిహ
యానామాళయః = హేళిహయాళయః, హేళిహయాళీనాం కాలనా = హేళి
హయాళికాలనా, తామ్ = హేళిహయాళికాలనామ్.

భావము :

కుండిననగరమందలి మేడలపైని తెక్కెముల చలించునంచుల దెబ్బలు
మింట సూర్యాశ్వములను దోలుచున్న యరుణునికి విశ్రాంతి నిచ్చినవి. ఆతెక్కె
ములు సూర్యమార్గమువలకును వ్యాపించియుండుటవలన గాలికిఁ గదలుచున్న
యాతెక్కెముల యంచులవలని దెబ్బలు సూర్యనిగుట్టములకుఁ దగులుటవలన
నవి యరుణుని కొరడాదెబ్బల యవసరము లేకయే పరుగిడుచుండినవి. అందు
వలనఁ గొంతకాలము సూర్యరథసారథి యగు నరుణునికి విశ్రాంతి లభించినది.
ఆనగరమందలి సౌధములు గగనవర్షంతము వ్యాపించి యున్న వనుట ముఖ్యా
శయము.

శ్లో॥ షీతిగర్భధరాంబరాలయై
తలమధ్యోపరిపూరిణాం పృథక్ ।
జగతాం ఖలు యాఽఖిలాద్భుతాఽ
జని సారైర్నిజచిహ్నధారిభిః॥

౮౧

ప. వి. షీతిగర్భధరాంబరాలయైః । తలమధ్యోపరిపూరిణామ్ । పృథక్ । జగతాం ।
ఖలు । యా । అఖిలా । అద్భుతా । అజని । సారైః । నిజచిహ్నధారిభిః ।

టీక॥ తలమధ్యోపరిపూరిణామ్; తల = అక్షగుభాగమును, మధ్య = భూమిని,
ఉపరి = పైభాగమును, పూరిణామ్ = నింపుచున్న. జగతాం = పాతాళ
భూమి స్వర్గలోకములకు, పృథక్ = ప్రత్యేకముగ. నిజచిహ్నధారిభిః;
నిజ = తమ వైన, చిహ్న = గుర్తు లగు నిధి అన్నపాన ప్రసాద
నాదులను. ధారిభిః = ధరించుచున్నటువంటి, సారైః = ఉత్కృష్టపదార్థ
ములతో. షీతిగర్భధరాంబరాలయైః. షీతిగర్భ = భూగర్భమునందలి,
ధరా = భూమియందలి. అంబర = ఆకాశమందలి, అలయైః = గృహ
ములచే, (అనగా భూగర్భమునుండి మూడంతస్తులమేడలచే) యా =

ఏకుండిననగరము, అఖిలా = సమగ్ర మైనది, అద్భుతా = ఆశ్చర్య కరముగా, అజని = అయినది.

క్షీతిగర్భధరాంబరాలయములకు తలమధ్యోపరిపూరకములకును వాని చిహ్నములకును యథాక్రమముగ నన్వయ మేర్పడినది. కాన యథాసంఖ్యాలంకారము.

సమాసములు :

క్షీతిగర్భధరాంబరాలయైః- క్షీతేః గర్భః = క్షీతిగర్భః, క్షీతిగర్భశ్చ ధరా చ ఆంబరం చ = క్షీతిగర్భధరాంబరాణి, క్షీతిగర్భధరాంబరాణా మాలయాః = క్షీతిగర్భధరాంబరాలయాః, తైః = క్షీతిగర్భధరాంబరాలయైః.

తలమధ్యోపరిపూరిణామ్:- తలం చ మధ్యం చ ఉపరి చ = తలమధ్యోపరి, తలమధ్యోపరి పూరయంతీతి = తలమధ్యోపరిపూరిణీ, తేషాం = తలమధ్యోపరిపూరిణామ్.

నిజచిహ్నధారిభిః:- నిజాని చ తాని చిహ్నాని చ = నిజచిహ్నాని, నిజ చిహ్నాని ధారయంతీతి = నిజచిహ్నధారిణి, తైః = నిజచిహ్నధారిభిః.

భావము :

ఆకుండిననగరమందు భూమియడుగుభాగమును, భూమిపైభాగమును ఆకసమును నింపుచు మూడులోకములును, ప్రతిగృహమునందు నున్నవి. ఆ మూడులోకము లగు పాతాళ-భూ-స్వర్గములలోని సారభూతము లగుపదార్థములు నిధ్యన్నపానప్రకృందనాదులు. అందు పాతాళముయొక్క చిహ్నము నిధివర్గము, భూమియొక్క చిహ్నము అన్నపానాదికము, స్వర్గలోకముయొక్క చిహ్నము ప్రకృందనాదికము. ఇటువంటి ఆయాలోకముల సారభూతపదార్థములతో భూగర్భ గృహ భూవృష్టగృహ అంబరగృహములు. (అనగా, భూగర్భమునుండి మాదంతస్తులమేడలు) నింపబడియున్నవి. అట్టిగృహములచే నాపట్టణ మంతయు నొకయద్భుతముగా నుండినది.

శ్లో ॥ దధదంబుదనీలకంఠతాం

వహదత్యచ్చసుధోజ్జ్వలం వపుః ।

కథమృచ్చతు యత్ర నామ న

క్షీతిభృన్మందిరమిందుమౌళితామ్ ॥

౮౨

ప. వి దధత్ । అంబుదనీలకంఠతామ్ । వహత్ । అత్యచ్చసుధోజ్జ్వలం ।
వపుః । కథమ్ । ఋచ్చతు । యత్ర । నామ । న । క్షీతిభృన్మందిరమ్ ।
ఇందుమౌళితామ్ ।

టీక ॥ యత్ర = ఏ పట్టణమందు, అంబుదనీలకంఠతాం; అంబుద = మేఘముల
చేతను, మేఘములవలెను, నీలకంఠతాం, నీల = నల్లని, కంఠతాం =
శిఖరసమీపమును, కంఠమును కల్గియుండుటను, దధత్ = దరించునదియు,
అత్యచ్చసుధోజ్జ్వలం; అత్యచ్చ = మిక్కిలి స్వచ్ఛమయిన, సుధా =
సున్నముతో, అమృతమువలెను, ఉజ్జ్వలం = ప్రకాశించునట్టి, వపుః =
శరీరమును, వహత్ = వహించునదియు నగు. క్షీతిభృన్మందిరమ్; క్షీతి
భృత్ = భూభర్త యగు భీమసేనుని, మందిరమ్ = భవనము, ఇందు
మౌళితాం = చంద్రమండలవ్యాప్త మగు శిఖరము గల్గియుండుటను,
(చంద్ర శేఖరత్వమును) కథం నామ = ఎట్లు, నఋచ్చతు = పొందదు.

శ్లిష్టవిశేషణవిశేష్యములు ప్రకృతార్థమును చెప్పుటచేతనే పర్య
వసితము లైనందువలన నిట నీశ్వరరూపార్థప్రతీతి ధ్వని యగుచున్నది.

సమాసములు :

అంబుదనీలకంఠతామ్ :- నీలశ్చాసౌ కంఠశ్చ = నీలకంఠః, అంబుదైః
నీలకంఠః యస్య తత్ = అంబుదనీలకంఠమ్, అంబుదనీలకంఠస్య భావః
= అంబుదనీలకంఠతా, తాం = అంబుదనీలకంఠతాం; అంబుదవత్ నీల
కంఠః యస్య సః = అంబుదనీలకంఠః, అంబుదనీలకంఠస్య భావః =
అంబుదనీలకంఠతా, తాం = అంబుదనీలకంఠతామ్.

అత్యచ్చసుధోజ్జ్వలమ్ :- అత్యంతమచ్చా = అత్యచ్చా, అత్యచ్చా చ సా
సుధా చ = అత్యచ్చసుధా, అత్యచ్చసుధయా ఉజ్జ్వలం = అత్యచ్చసుధో

జ్వలమ్, తత్ = అత్యచ్ఛసుధోజ్వలమ్; అత్యచ్ఛసుధావత్ ఉజ్వలమ్
= అత్యచ్ఛసుధోజ్వలమ్, తత్ అత్యచ్ఛసుధోజ్వలమ్.

క్షీతిభృన్నందిరమ్ :- క్షీతిభృతః మందిరమ్ = క్షీతిభృష్మందిరమ్, తత్
= క్షీతిభృన్మందిరమ్.

ఇందుమౌళితామ్ :- ఇందుః మౌళౌ యస్య తత్ = ఇందుమౌళి,
ఇందుమౌళినః భావః = ఇందుమౌళితా, తాం = ఇందుమౌళితామ్; ఇందుః
మౌళౌ యస్య సః = ఇందుమౌళిః, ఇందుమౌళేః భావః = ఇందుమౌళితా,
తామ్ = ఇందుమౌళితామ్.

భావము :

ఆ నగరియందలి రాజభవనము మేఘసంచారముచే నల్ల నైన కంఠ
ప్రదేశము గల్గి మిక్కిలి తెల్లని సున్నపు పూతచే ధవళ మయిన దై
గగనమును స్పృశించుటచే చంద్రుని శిఖరమున నిడికొని చంద్రమౌళి యై
(శివుడై) మేఘమువలె నల్లని కంఠమును మిక్కిలి స్వచ్ఛమైన యమృతము
వంటి దేహకాంతియు గల్గిన చంద్రశేఖరుఁ డగు శివునితో సామ్యము వహించి
చంద్రమౌళిత్వము నేల పొందుదు. తప్పక పొండగల దని యా యము రాజ
భవనమున కంతటి యొన్నత్యము తగినది. నీలకంఠుఁ డగు శివుడు చంద్ర
మౌళి యై సర్వేశ్వరుఁ డయినట్లు, నీలకంఠ మగు నారాజభవనము కూడ
చంద్రమౌళిత్వమును వహించి సర్వభవనరాజ మయిన దని సారాంశము.

శ్లో॥ బహురూపకసాలభంజికా

ముఖచంద్రేషు కళంకరంకవః।

యదనేకకసౌధకంధరా

హరిభిః కుక్షిగతీకృతా ఇవ॥

౮౩

వ. వి. బహురూపకసాలభంజికాముఖచంద్రేషు । కళంకరంకవః । యదనేక
కసౌధకంధరాహరిభిః । కుక్షిగతీకృతాః । ఇవ ।

టీక॥ బహురూపకసాలభంజికాముఖచంద్రేషుః బహురూపక = మిక్కిలి
సౌందర్యముగల, సాలభంజికా = బొమ్మలయొక్క, ముఖచంద్రేషు =
ముఖచంద్రులయందు, కలంకరంకవః; కలంక = కలంకము లను,

రంకవః = జింకలు, యదనేకకసౌధకంధరాహరిభిః; యత్ = ఏ నగరమందలి, అనేక = అనేకము లైన, సౌధ = మేడలయందలి, కంధరా = కంఠప్రదేశమందలి, హరిభిః = సింహములచే, కుక్షిగతీకృతా ఇవ = పొట్ట బెట్టుకొనఁబడినవో యనునట్లుండినవి.

సాలభంజికల ముఖచంద్రులయందు కళంకభూతము లైన జింకలు కానరా నందువలన, అందలి జింకలు సౌధాగ్రములపై నున్న సింహప్రతిమలచే పొట్టబెట్టుకొనఁబడినవో యన్నట్లు భావింపఁబడుటవలన నిట నుత్పేక్షలంకారము.

సమాసములు :

బహురూపకసాలభంజికాముఖచంద్రేశుః- బహు రూపం యాసాం తాః = బహురూపకాః, బహురూపకాశ్చ తాః సాలభంజికాశ్చ = బహురూపక సాలభంజికాః, బహురూపకసాలభంజికానాం ముఖచంద్రాః = బహురూపకసాలభంజికాముఖచంద్రాః, తేషు = బహురూపకసాలభంజికాముఖచంద్రేశుః.

కలంకరంకవః;- కలంకా ఏవ రంకవః = కలంకరంకవః.

యదనేకకసౌధకంధరాహరిభిః :- అనేకకాశ్చ తే సౌధాశ్చ = అనేక కసౌధాః, యస్యాః అనేకకసౌధాః = యదనేకకసౌధాః యదనేకకసౌధానాం కంధరాః = యదనేకకసౌధకంధరాః, యదనేకకసౌధకంధరాసుహరయః = యదనేకకసౌధకంధరాహరయః, తైః = యదనేకకసౌధకంధరాహరిభిః.

కుక్షిగతీకృతాః- కుక్షో గతాః = కుక్షిగతాః, అకుక్షిగతాః కుక్షిగతాః సమ్ప్రద్యమానాః కృతాః = కుక్షిగతీకృతాః.

భావము :

ఆ నగరమందలి బొమ్మలు మిక్కిలి సౌందర్యవంతము లై ప్రకాశించుచున్నవి. ఆ బొమ్మల ముఖచంద్రులలో కళంకము లైన జింకలు కానరావు. ఆ జింకలు, ఆ మేడల పై భాగములయందలి సింహప్రతిమలచే భక్షింపఁబడినవో యను నట్లు గానవచ్చుచున్నవి. లేనిచో నాబొమ్మల ముఖచంద్రులు నిష్కలంకు

లగుటకు కారణ మేమి యున్నది? కావున భవనాగ్రములపైని సింహప్రతిమలు
భవనములందలి సా ల భ ం జి క ల ముఖచంద్రులలోని కళంకహరిణములను
భక్షించినవి.

శ్లో॥ బలిసద్మదివం స తథ్యవా
గుపరి స్మాహ దివోఽపి నారదః।
అధరాఽఽథ కృతా యయేవ సా
విపరీతాఽజని భూమిభూషయా॥

౮౪

ప. వి. బలిసద్మదివం । సః । తథ్యవాక్ । ఉపరి । స్మ । ఆహ । దివః । అపి ।
నారదః । అధరా । అథ । కృతా । యయా । ఇవ । సా । విపరీతా ।
అజని । భూమిభూషయా.

టీక॥ సః = ప్రసిద్ధుఁ డైన, తథ్యవాక్ = సత్యవచనముగల్గిన, నారదః =
నారదమహర్షి, బలిసద్మదివమ్; బలిసద్మ = బలిచక్రవర్తిస్థాన మయిన,
దివం = స్వర్గమును, (అనగా పాతాళస్వర్గమును) దివోఽపి = మేరు
స్వర్గముకంటెను, ఉపరి = పైభాగమున నుండినదిగను, ఉత్కృష్టము
గను, ఆహ స్మ = చెప్పుచుండెను, అథ = ఇప్పుడు, భూమిభూషయా
= భూమికి నలంకార మైన, యయా = ఏ కుండిననగరిచే, అధరా =
తక్కువ యైనదిగను. దిగువ నున్నదిగను, కృతేవ = చేయఁబడినదో
యన్నట్లున్నది. సా = ఆ బలినివాసస్థాన మగు స్వర్గము, విపరీతా =
నారదవచనమునకు విపరీతముగ, అజని = ఏర్పడినది.

స్వర్గముకంటెను నున్నతస్థానమం దున్న బలిస్వర్గము కుండిన
నగరముచే దిగువ నున్నదిగఁ జేయఁబడినదో యనునట్లున్న దని
చెప్పుటచే నిట నుత్పేక్షలంకారము.

సమాసములు :

బలిసద్మదివమ్:- బలేః సద్మ = బలిసద్మ, బలిసద్మైవ ద్యౌః = బలి
సద్మద్యౌః. తాం = బలిసద్మదివమ్.

తథ్యవాక్:- తథ్యా వాక్ యస్య సః = తథ్యవాక్.

భూమిభూషయా:- భూమేః భూషా = భూమిభూషా, తయా = భూమి
భూషయా.

భావము :

సత్యవాక్కుగల నారదమహర్షి బలిస్వర్గము మేరుస్వర్గముకంటె
నుత్కృష్టమనియు నున్నత మైనదనియు చెప్పెను. కాని యా బలిస్వర్గము
కూడ కుండిననగరముకంటెను నికృష్టమై క్రిందికి దింపఁబడినది కాన నా నారద
మహర్షివచన మీ విషయమున విపరీతము గావింపఁబడినది. అనగా కుండిన
నగరము మేరుస్వర్గము బలిస్వర్గమును మించిన యొన్నత్యవైభవములతో విల
సిల్లుచున్నదని యాశయము.

“స్వర్గాదవ్యతిరమణీయాని పాతాళాని” యని విష్ణుపురాణమున నారద
వచనము ననుసరించి బలిస్వర్గము మేరుస్వర్గముకంటె నుత్కృష్టమని యిటఁ
జెప్పఁబడినది.

శ్లో॥ ప్రతిహట్టపథే ఘరట్టజాత్
పథికాహ్వనదనక్తుసౌరభే ।
కలహాన్న ఘనాన్ యదుత్థితా
దధునాఘృజ్ఞితి ఘర్షరస్వరః॥

౮౫

ప. వి ప్రతిహట్టపథే । ఘరట్టజాత్ । పథికాహ్వనదనక్తుసౌరభే । కలహాత్ । న,
ఘనాన్ । యదుత్థితాత్ । అధునా । అపి । ఉజ్ఞితి । ఘర్షరస్వరః.

టీక॥ పథికాహ్వనదనక్తుసౌరభే; పథిక = బాటసారులకు, అహ్వనద = పిలుపు
నిచ్చునట్టి, సక్తు = పేలాలయొక్క, సౌరభే = పరిమళముగల, ప్రతి
హట్టపథే = ఒక్కొక్క అంగడివీధియందును, ఘరట్టజాత్ = తిరుగలి
వలన నేర్పడిన, యదుత్థితాత్ = ఏ నగరమం దేర్పడిన, కలహాత్ =
కలహమువలనఁ గల్గిన, ఘర్షరస్వరః = ఘర ఘరధ్వని, ఘనాన్ =
మేఘములను, అధునాఽపి = ఇప్పటికిని, నోజ్ఞితి = విడుచుటలేదు.

ఇచ్చట మేఘములకు తిరుగళ్లతోటి కలహసంబంధము లేక
పోయినను సంబంధము జెప్పటవలన నతిశయోక్త్యలంకారము. ఘర్షర

ధ్వనికి తిరుగళ్లతోటి కలహము హేతువుగా భావింపబడుటవలన నుత్పేక్ష. వ్యంజకప్రయోగము లేనందువలన నది గమ్యము. అతిశయోక్త్యుత్పేక్షల కిట సంకరము.

సమాసములు:

ప్రతిహట్టపథే:- హట్టే హట్టే = ప్రతిహట్టమ్, ప్రతిహట్టం పథాః = ప్రతిహట్టపథః, తస్మిన్ = ప్రతిహట్టపథే.

ఘరట్టజాత్:- ఘరట్టాత్ జాయత ఇతి = ఘరట్టజః, తస్మాత్ = ఘరట్టజాత్.

పథికాహ్వనదసక్తుసౌరభే:- పథి భవాః = పథికాః, పథికానామాహ్వనం = పథికాహ్వనం, పథికాహ్వనం దదాతీతి = పథికాహ్వనదం, సక్తునాం సౌరభం = సక్తుసౌరభమ్, పథికాహ్వనదం సక్తుసౌరభం యస్మిన్ సః = పథికాహ్వనదసౌరభః, తస్మిన్ = పథికాహ్వనదసక్తుసౌరభే.

యదుత్థితాత్:- యస్యాః ఉత్థితః = యదుత్థితః, తస్మాత్ = యదుత్థితాత్. ఘర్షరస్వరః:- ఘర్షర ఇతి స్వరః = ఘర్షరస్వరః.

భావము:

ప్రతి యంగడివీధియందును పేలాలవాసనలు బాటసారుల నాకర్షించుచుండును. మేఘములకును తిరుగళ్లకును గల్గిన ఘరఘరధ్వనులతోటి కలహము వలన నిప్పటికిని ఆధ్వనిని మేఘములు విడుచుటలేదు. ఆ యంగడివీధులయందంతట తిరుగళ్లు ధన్యములను వినరుటచే నా ధ్వనులతో నంగళ్లు నిండియున్నవనియు, నా ధ్వనులనే మేఘములు నేర్చుకొనిన వనియు నభిప్రాయము.

శ్లో॥ వరణః కనకస్య మానినీం
దివమంకాదమరాద్దిరాగతామ్।

ఘనరత్నకవాటపక్షతిః

పరిరభ్యానునయన్నువాస యామ్॥

౮౬

ప. వి. వరణః । కనకస్య । మానినీం । దివమ్ । అంకాత్ । అమరాద్రిః । ఆగతాం । ఘనరత్నకవాటపక్షతిః । పరిరభ్య । అనునయన్ । ఉవాస । యామ్ ।

టీక॥ కనకస్య = బంగారమునకు సంబంధించిన, వరణః = ప్రాకార మను,
అమరాద్రీః = మేరువు, యాం = కుండిననగరి యను, మానినీం =
మానవతిని, అనగా కోపముగల దానిని, (అత ఏవ = కావుననే) అంకాత్
= తన యొడినుండి, ఆగతాం = భూలోకమును బొందిన, దివం =
అమరావతిని, ఘనరత్నకవాటపక్షతిఃః ఘన = ఘట్టితనము గల, రత్న
కవాట = రత్నమయము లైన తలుపు లను, పక్షతీ = తెక్కల మూల
ప్రదేశములు గలదై, పరిరభ్య = కౌగలించుకొని, అనునయన్ = ఊట
డించుచు, ఉవాస = నివసించెను.

ఈ కుండిననగరి ఏదియో యొకకారణముతో భూమికి వచ్చిన
యమరావతి యనియు, దానిని చుట్టియున్న కనకప్రాకారము మేరు
పర్వత మనియు నుత్పేక్ష యిట వ్యక్త మగుచున్నది.

సమాసములు:

మానినీం:- మానః అస్యాః అస్తీతి = మానినీ, తాం = మానినీమ్.

అమరాద్రీః:- అమరాణామద్రీః = అమరాద్రీః.

ఘనరత్నకవాటపక్షతిః:- రత్నమయే చ తే కవాటే చ = రత్నకవాటే,

ఘనే చ తే రత్నకవాటే చ = ఘనరత్నకవాటే, ఘనరత్నకవాటే ఏవ
పక్షతీ యస్య సః = ఘనరత్నకవాటపక్షతిః.

భావము :

సువర్ణ ప్రాకార మనుమేరుపర్వతము కుండిననగరి యను మానవతి యగు
నొడినుండి భూలోకమునకు వచ్చిన యమరావతిని ఘన మయిన తన రత్నపు
తలుపు లను తెక్కలమొదళ్లతో కౌగిలించికొని యాకోపన యగు యమరావతి
ననునయించుచుండెను. ఆకుండిననగరియొక్క సువర్ణప్రాకారములు మేరుపర్వ
తముగను, ఆకుండిననగరి కోపించి తనభర్తయొడినుండి భూమికి వచ్చిన యమ
రావతిగను నుత్పేక్షింపబడినది.

శ్లో॥ అనలైః పరివేషమేత్య యా

జ్వలదర్శోపలవప్రజన్మభిః ।

ఉదయం లయమంతరా రవే

రవహద్భాణపురీపరార్థ్యతామ్॥

ప. వి. అనలైః । పరివేషమ్ । ఏత్య । యా । జ్వలదర్శోపలవప్రజన్మభిః ।
ఉదయం । లయమ్ । అంతరా । రవేః । అవహాత్ । బాణపురీపరార్థ్యతామ్ ।

టీక॥ యా = ఏకుండిననగరి, రవేః = సూర్యునియొక్క, ఉదయం = ఉదయమునకును, లయం చ = అస్తమయమునకును, అంతరా = మధ్యకాలమునందు, జ్వలదర్శోపలవప్రజన్మభిః; జ్వలత్ = సూర్యకిరణసంబంధముచే ప్రజ్వలించుచున్న, అర్శోపల = సూర్యకాంతమణిమయము లగు, వప్ర = ప్రాకారములనుండి, జన్మభిః = ఉత్పన్నము లైన. అనలైః = అగ్నులచే, పరివేషం = వలయమును, ఏత్య = పొంది, బాణపురీపరార్థ్యతాం; బాణపురీ = బాణాసురనగరముయొక్క, పరార్థ్యతాం = ఉత్కర్షను, అవహాత్ = వహించినది.

ప్రాకారమందలి సూర్యకాంతమణులనుండి యేర్పడిన యగ్నులచే పరివేష్టింపఁబడిన కుండిననగరమందు బాణాసురపట్టణోత్కర్ష నార్శోపించుటవలన నన్యధార్థము నన్యమం దార్శోపించుట యను నిదర్శనాలంకారము.

సమాసములు :

జ్వలదర్శోపలవప్రజన్మభిః :- అర్కస్య ఉపలాః = అర్శోపలాః, జ్వలన్తశ్చ తే అర్శోపలాశ్చ = జ్వలదర్శోపలాః, జ్వలదర్శోపలమయాశ్చ తే వప్రాశ్చ = జ్వలదర్శోపలవప్రాః, జ్వలదర్శోపలవప్రేభ్యః జన్మ యేషాం తే = జ్వలదర్శోపలవప్రజన్మానః, తైః = జ్వలదర్శోపలవప్రజన్మభిః.

బాణపురీపరార్థ్యతామ్ :- బాణస్య పురీ = బాణపురీ, పరార్థ్యస్య భావః = పరార్థ్యతా, బాణపుర్యాః పరార్థ్యతా = బాణపురీపరార్థ్యతా, తాం = బాణపురీపరార్థ్యతామ్.

భావము :

అకుండిననగరమునకు చుట్టును సూర్యకాంతమణిమయప్రాకారములు గలవు. ఆప్రాకారములందలి సూర్యకాంతమణుల నుండి సూర్యుని యుదయాస్తమయకాలముల మధ్యకాలమందు వెడలునట్టి యగ్నిజ్వాలలచే నా పట్టణము బాణ

పురియొక్క ప్రాశస్త్యమును వహించినది. బాణునిపట్టణమున చుట్టును నగ్నిప్రాకారము గలదు. అద్విధముగనే యీపట్టణమునకును ప్రాకారముల యందలి సూర్యకాంతమణులనుండి వెల్వడు నగ్నిజ్వాల లగ్నిప్రాకారమువలె నుండినవి.

శ్లో॥ బహుకంబుమణిర్వరాటికా
గణనాటతీకరకర్కటోత్కరః ।
హిమవాలుకయాఽచ్చవాలుకః
పటు దధ్వాన యదాపణార్ణవః॥

౮౮

ప. వి. బహుకంబుమణిః । వరాటికాగణనాటత్కరకర్కటోత్కరః । హిమవాలుకయా । అచ్చవాలుకః । పటు । దధ్వాన । యదాపణార్ణవః.

టీక॥ బహుకంబుమణిః; బహు = అనేకము లైన, కంబు = శంఖములు, మణిః = రత్నములును గలదియు, వరాటికాగణనాటత్కరకర్కటోత్కరః; వరాటికా = గవ్వలయొక్క, గణనా = లెక్కించుటకై, అటత్ = సంచరించు. కర = చేతు లను. కర్కట = ఎండ్రకాయలయొక్క. ఉత్కరః = సమూహము గలదియు, హిమవాలుకయా = కర్పూరముచే, అచ్చవాలుకః = నిర్మల మైన యిసుకగల్గిన, యదాపణార్ణవః; యత్ = ఏనగరమందలి, ఆపణార్ణవః = అంగడివీధి యను సముద్రము, పటు = గట్టిగా, దధ్వాన = ధ్వనించినది.

ఇచ్చట నంగడివీధి సముద్రముగ రూపించుటచే రూపకాలంకారము.

సమాసములు :

బహుకంబుమణిః:- కంబవశ్చ మణయశ్చ = కంబుమణయః, బహుపః కంబుమణయః యస్మిన్ సః = బహుకంబుమణిః.

వరాటికాగణనాటత్కరకర్కటోత్కరః:- వరాటికానాం గణనా = వరాటికాగణనా, వరాటికాగణనాయై అటంతః = వరాటికాగణనాటంతః; వరాటికాగణనాటంతశ్చ తే కరాశ్చ = వరాటికాగణనాటత్కరాః, వరాటికాగణనాటత్కరా ఏవ కర్కటాః = వరాటికాగణనాటత్కరకర్కటాః,

వరాటికాగణనాటత్కరకర్కటానామత్కరః యస్మిన్ సః = వరాటి
కాగణనాటత్కరకర్కటోత్కరః.

భావము :

ఆకుండిననగరమందలి యంగడివీధులయందు పెక్కు శంఖములు మణు
లును రాసులుగాఁ బోసియున్నారు. గవ్వలు రాసులుగా బోయఁబడియున్నవి.
వానిని చేతులలో నెంచుటవలన నాచేతులు గవ్వలను గదలించు ధ్వనిని బట్టి
యవి ఎండ్రకాయలుగాఁ గన్పట్టుచున్నవి. మఱియొకవైపు కర్పూరము కుప్ప
లుగా పోయఁబడియున్నవి. అవి యిసుకగా గన్పట్టుచున్నవి. వీనితో నాయంగ
డివీధు లను సముద్రము ధ్వనించినది.

శ్లో॥ యదగారఘటాట్టకుట్టిమ
స్రవదిందూపలతుందిలాపయా ।

ముముచే న పతివ్రతౌచిత్తి

ప్రతిచంద్రోదయమభ్రగంగయా॥

౮౯

ప. వి, యదగారఘటాట్టకుట్టిమస్రవదిందూపలతుందిలాపయా । ముముచే । న ।
పతి వ్రతౌచిత్తి । ప్రతిచంద్రోదయమ్ । అభ్రగంగయా.

టీక॥ యదగారఘటాట్టకుట్టిమస్రవదిందూపలతుందిలాపయా; యత్ = వీనగర
మందలి, అగార = గృహములయొక్క, ఘటా = వరుసలయొక్క.
అట్ట = పైభాగములయందలి, కుట్టిమ = నిబద్ధభూములయందు, స్రవత్
= స్రవించుచున్న, ఇందూపల = చంద్రకాంతమణులచే, తుందిల =
వర్తిల్లిన, ఆపయా = ఉదకముగల్గిన, అభ్రగంగయా = అకాశగంగచే,
పతివ్రతౌచిత్తి = పతివ్రతల ధర్మము, న ముముచే = విడువబడలేదు.

ఇచ్చట నాకాశగంగకు చంద్రకాంతశిలాజలములతో నభివృద్ధి
సంబంధము లేకపోయినను నభివృద్ధి చెప్పినందువలన నతిశయోక్త్యలం
కారము.

పతివ్రతాధర్మము పోషింపబడినట్లు భావించినందువలన నుత్తేజ్ఞ
లంకారము. గమకము లేనందువలన నది గమ్యము. అతిశయోక్తితో
నుత్తేజ్ఞకు సంకరము.

సమాసములు :

యదగరఘటాట్టకుట్టిమస్రవదిందూపలతుందిలాపయా :— యస్యామగ
రాణీ = యదగరాణీ, యదగరాణాం ఘటాః = యదగరఘటాః, యద
గరఘటాసు అట్టాని = యదగరఘటాట్టాని, యదగరఘటాట్టేషు
కుట్టిమాః = యదగరఘటాట్టకుట్టిమాః, ఇందోరుపలాః = ఇందూపలాః,
స్రవంతశ్చ తే ఇందూపలాశ్చ = స్రవదిందూపలాః, యదగరఘటాట్ట
కుట్టిమేషు స్రవదిందూపలాః = యదగరఘటాట్టకుట్టిమస్రవదిందూ
పలాః, యదగరఘటాట్టకుట్టిమస్రవదిందూపలై స్తుందిలాని = యదగర
ఘటాట్టకుట్టిమస్రవదిందూపలతుందిలాని, యదగరఘటాట్టకుట్టిమస్రవ
దిందూపతుందిలాని ఆపాని యస్యాం సా = యదగరఘటాట్టకుట్టిమస్రవ
దిందూపలతుందిలాపా, తయా = యదగరఘటాట్టకుట్టిమస్రవదిందూపల
తుందిలాపయా.

పతివ్రతౌచిత్తి :— పత్యా వ్రతం యస్యాస్సా = పతివ్రతా, పతివ్రతాయాః
ఔచిత్తి = పతివ్రతౌచిత్తి.

అభ్రగంగయా :— అభ్రస్య గంగా = అభ్రగంగా, తయా = అభ్ర
గంగయా.

భావము :

ప్రతిచంద్రోదయమందును ఆకుండిననగరమందలి భవనముల పైభాగ
ములయందలి చంద్రకాంతశిలానిబద్ధభూముఃనుండి స్రవించు నుదకములచే
నాకాశగంగ ప్రవృద్ధ మగుచున్నది. ప్రతిచంద్రోదయమందును సముద్రుడు
కూడ నుప్పొంగుచుండును. కాన భర్త యగు సముద్రుని యభివృద్ధికాలమున
భార్యయగు నాకాశగంగయు నభివృద్ధి జెందిన దై భర్త యభివృద్ధి నందినపుడు
భార్యయు నభివృద్ధి నొందుట భర్త యభివృద్ధి నందనపుడు తానును నభివృద్ధిని
గాంక్షింపకుండట యను పతివ్రతాధర్మము పరిపాలించినది, ఆకుండిననగర
మందలి భవనము లాకాశగంగను మించిన యౌన్నత్యము గల్గియున్న వనుట
యిట ముఖ్యోశయము.

శ్లో॥ రుచయోఽస్తమితస్య భాస్వతః

స్థలితా యత్ర నిరాలయాః ఖలు ।

అనుసాయమభుర్విలేపనా

పణకాశ్మీరజపణ్యవీధయః॥

౯౦

ప. వి. రుచయః । అస్తమితస్య । భాస్వతః । స్థలితాః । యత్ర । నిరాలయాః । ఖలు ।
అనుసాయమ్ । అభుః । విలేపనాపణకాశ్మీరజపణ్యవీధయః ।

టీక॥ యత్ర = ఏకుండిననగరియందు. అనుసాయం = ప్రతిసాయంకాలము,
విలేపనాఽఽపణకాశ్మీరజపణ్యవీధయః. విలేపనాఽఽపణ = సుగంధ
ద్రవ్యము లమ్మునట్టి యంగళ్లయందలి, కాశ్మీరజ = కుంకుమపూ
లనెడి, పణ్య = విక్రయింపఁదగిన ద్రవ్యములయొక్క, వీధయః =
పంక్తులు, అస్తమితస్య = అస్తమించిన, భాస్వతః = సూర్యునికి సంబం
ధించిన వై, స్థలితాః = పడిపోయిన, (అత ఏవ = ఇందు వలననే,) నిరా
లయాః = ఆశ్రయము లేని, రుచయః = కాంతులుగ, అభుః ఖలు =
ప్రకాశించినవి గదా.

కుంకుమపుష్పము సాయంకాలపుసూర్యుని కాంతిని వహించి
నందువలన క్రిందఁ బడినట్లు భావింపఁబడిన సూర్యకాంతు లంగళ్ల నాశ్ర
యించినవో యని చెప్పుటవలన నుత్ప్రేక్షణంకారము. వ్యంజకమును
బ్రయోగించనందువలన నది గమ్యము.

సమాసములు :

నిరాలయాః :- నిర్గతాః ఆలయాః యేషాం తే = నిరాలయాః.

అనుసాయమ్ :- సాయం సాయం = అనుసాయమ్.

విలేపనాపణకాశ్మీరజపణ్యవీధయః :- విలేపనానామాపణాః = విలేప
నాపణాః, విలేపనాపణేషు కాశ్మీరజాని = విలేపనాపణకాశ్మీరజాని, విలేప
నాపణకాశ్మీరజాన్యేషు పణ్యాని = విలేపనాపణకాశ్మీరజపణ్యాని, విలేప
నాపణకాశ్మీరజపణ్యానాం వీధయః = విలేపనాపణకాశ్మీరజపణ్యవీధయః

భావము :

ఆ కుండిననగరమందలి యంగళ్ళయందు కుంకుమపుష్పము మున్నగు
విలేపనద్రవ్యములు వరుసలు తీర్చి యుంచఁబడియున్నవి. అవి సాయంకాల

మందలి సూర్యుని యరుణకిరణములను బోలియున్నవి. కావున సూర్యుఁ డస్త
మించునపు డాయస్తమయమువలని కలతలోఁ గొన్ని కిరణములు జారిపోగా
నవి యాశ్రయము లేక యాయంగళ్ళలోని కుంకుమాదివిలేపనద్రవ్యములుగ భాసిం
చినవి. వాస్తవముగ నవి విలేపనద్రవ్యములు కావు. కేవలము సూర్యుని నుండి
జారిన యరుణకిరణములుగ భావింపఁబడుచున్నవి.

శ్లో॥ వితతం వణిజాపణేఽఖిలం
పణితుం యత్ర జనేన వీక్ష్యతే
మునినేవ మృకండుసూనునా
జగతీవస్తు పురోదరే హరేః॥

౯౦

ప. వి వితతం । వణిజా । ఆపణే । అఖిలం । పణితుం । యత్ర । జనేన । వీక్ష్యతే
మునినా । ఇవ । మృకండుసూనునా । జగతీవస్తు । పురా । ఉదరే । హరేః ।

టీక॥ యత్ర = ఏనగరమందు, వణిజా = వైశ్యజనముచే, పణితుం = వ్యాపా
రముచేయుటకై, ఆపణే = అంగడివీధియందు, వితతం = పలువఁబడిన,
అఖిలం = సమస్త మైన, జగతీవస్తు = ప్రపంచమందలి పదార్థసమూ
హము. పురా = పూర్వము, హరేః = విష్ణువుయొక్క, ఉదరే = గర్భ
మునందు, మునినా = మునియగు, మృకండుసూనునేవ = మృకండు
మహర్షిపుత్రుడైన మార్కండేయునిచేత వలె, జనేన = జనముచే,
వీక్ష్యతే = చూడఁబడుచున్నది.

విష్ణుగర్భమున సమస్తపదార్థములను మార్కండేయముని చూచిన
విధముగ జను లాయంగళ్ళయందు, సమస్తవస్తువులను జూచి రని
చెప్పుటవలన నుపమాంకారము.

సమాసములు :

మృకండుసూనునాః- మృకందోః సూనుః = మృకండుసూనుః, తేన =
మృకండుసూనునా.

జగతీవస్తుః- జగతీనాం వస్తు = జగతీవస్తు.

భావము :

ఆ కుండిననగరమందు వై శ్యులు వ్యాపారార్థము సమస్తవస్తువుల నంగళ్ళ
యందుఁ బఱచుకొనియున్నారు. మార్కండేయమహర్షి విష్ణువుయొక్క యుదిర
మందు సమస్తపదార్థములను జూచిన ట్లానగరమందలి జన మందలియంగళ్ళ
యందు సమస్తపదార్థములను జూచుచున్నారు. ఒకప్పుడు మార్కండేయ
మహర్షి హరియొక్క యుదిరమును బ్రవేశించి యందు సమస్తప్రపంచమును
గాంచె నని గాథ యనుసంధేయము.

శ్లో॥ సమమేణమదై ర్యదాపణే
తులయన్ సౌరభలోభనిశ్చలమ్ ।
పణితా న జనాఽఽరవై రవై
దపి కూజంతమలిం మలీమసమ్॥

౯౨

వ. వి. సమమ్ । ఏణమదైః । యదాపణే । తులయన్ । సౌరభలోభనిశ్చలమ్ ।
పణితా । న । జనాఽఽరవైః । అవైత్ । అపి । కూజంతమ్ । అలిం ।
మలీమసమ్ ।

టీక॥ యదాపణే = ఏనగరముయొక్క యంగడిపీఠియందు, సౌరభలోభనిశ్చ
లమ్; సౌరభ = పరిమళమందలి, లోభ = ఆశచే, నిశ్చలం = చలనము
లేని, మలీమసం = సల్లసి, అళిం = తుమ్మెదను, ఏణమదై స్సమం =
కస్తూరితోడ, తులయన్ = తూచుచున్న, పణితా = వ్యాపారి, (అనగా
విక్రేత), కూజంతమపి = కూయుచున్న దైనను, జనారవైః = జనుల
ధ్వనులచే, నాఽవైత్ = తెలిసికొనలేదు.

ఇచ్చట తుమ్మెదకును కస్తూరికిని నై ల్యగుణముచే నై క్యముఁ
జెప్పబడినది. కాన సామాన్యాలంకారము. ఈసామాన్యాలంకారమునుండి
తుమ్మెదను కస్తూరిగా భ్రాంతిచెందుట స్ఫురించును గాన భ్రాంతిమద
లంకారము వ్యంగ్యము. ఇక్కడ నిశ్చల మైన తుమ్మెద ధ్వనించుచున్న
దను విషయము సరిపడదు. అది కేవలము కవిప్రౌఢవాదకల్పితము.

సమాసములు :

ఏణమదై :- ఏణస్య మదాః = ఏణమదాః, తైః = ఏణమదైః.

సౌరభలోభనిశ్చలమ్ :- సురభేర్భావః = సౌరభమ్, సౌరభే లోభః =

సౌరభలోభః, సౌరభలోభేన నిశ్చలమ్ = సౌరభలోభనిశ్చలమ్.

జనారవై :- జనానామారవాః = జనారవాః, తైః = జనారవైః.

భావము :

ఆ నగరమందలియంగళ్ళలో, గస్తూరిసమృద్ధిగవిక్రయింపఁబడుచున్నది. ఒకవర్తకుఁడు కస్తూరిపైఁ దుమ్మెద వ్రాలి దానిపరిమళమును నిశ్చలముగ గ్రహించుచు రొదఁజేయుచున్నను నందలి జనుల శబ్దమువలన కస్తూరీవర్ణముతో మిళిత మైన యాతుమ్మెదను గ్రహింపకయే దానితోడఁ గస్తూరిని దూచుచున్నాడు. అందు తుమ్మెద వ్రాలియున్నవిషయ మతఁడు గ్రహించలేదు.

శ్లో॥ రవికాంతమయేన సేతునా

సకలాహర్ష్యలనాహితోష్మణాః।

శిశిరే నిశి గచ్ఛతాం పురా

చరణౌ యత్ర దునోతి నో హిమమ్॥

౯౩

ప. వి. రవికాంతమయేన : సేతునా । సకలాహర్ష్యలనాహితోష్మణా । శిశిరే ।
నిశి । గచ్ఛతాం । పురా । చరణౌ । యత్ర । దునోతి । నో ।
హిమమ్ ।

టీక॥ యత్ర = నీకుండినగరమందు, సకలాహర్ష్యలనాహితోష్మణాః; సకలాహః
= దిన మంతయు, జ్వలన = మండుటచే, అహిత = ఉంచఁబడిన,
ఉష్మణా = వేడిగల్గిన, రవికాంతమయేన = సూర్యకాంతమణిమయ
మైన, సేతునా = సేతువుచే. (అనగా సేతువుతో సమాన మగు మార్గ
ముచే), గచ్ఛతాం = సంచరించుచున్న వారియొక్క, చరణౌ = పాదము
లను, శిశిరే = శిశిరర్తువునందు, నిశి = రాత్రియందు, హిమం = మంచు,
పురా నో దునోతి = పీడించలేదు.

ఇచ్చట సేతువునకు వేడితోటి సంబంధము లేనిపోయినను సంబంధము జెప్పుటవలన నతిశయోక్త్యలంకారము

సమాసములు:-

రవికాంతమయేన :- రవేః కాంతాః = రవికాంతాః, రవికాంతానాం వికారః = రవికాంతమయః, తేన = రవికాంతమయేన.

సకలాహర్ష్యలనాహితోష్మణా :- సకలం చ తత్ అహశ్చ = సకలాహః, సకలాహ్ని జ్వలనం = సకలాహర్ష్యలనం, సకలాహర్ష్యలనేన అహితమ్ = సకలాహర్ష్యలనాహితమ్, సకలాహర్ష్యలనాహితం ఊష్మయస్మిన్ సః = సకలాహర్ష్యలనాహితోష్మా, తేన = సకలాహర్ష్యలనాహితోష్మణా.

భావము :

ఆనగరమందు మార్గములు సూర్యకాంతమణులతో నిర్మింపఁబడియున్నవి. వగలంతయు సూర్యసికాంతితో నవి జ్వలించుటవలన మిక్కుట మగు వేడియా మార్గములయందు నిలిచియుండుటవలన రాత్రియందు నడచువారిపాదములను శిశిరఋతువునందలి మంచు బాధపెట్టుటలేదు.

శ్లో॥ విధుదీధితిజేన యత్పథం
పయసా నైషధశీలశీతలమ్ ।
శశికాంతమయం తపాగమే
కలితీవ్రస్తపతి స్మ నాతపః॥

క ౪

ప. వి. విధుదీధితిజేన, యత్పథం, పయసా, నైషధశీలశీతలమ్, శశికాంతమయం, తపాగమే, కలితీవ్రః, తపతి, స్మ, న, ఆతపః.

టీక॥ విధుదీధితిజేన; విధుదీధితి = చంద్రకాంతివలన, జేన = కల్గిన, పయసా = ఉదకముచే, నైషధశీలశీతలమ్: నైషధ = నలునియొక్క, శీల = స్వభావమువలె శీతలం = చల్లని. శశికాంతమయం = చంద్రకాంతమణి మయమైన, యత్పథం = ఏనగరమార్గమును, కలితీవ్రః = కలికాలమువలె తీక్షణమైన, ఆతపః = ఎండ, తపాగమే = గ్రీష్మఋతువునందు, న తపతి స్మ = కాల్చలేదు.

ఇచ్చట నగరవీధులకు చంద్రకాంతమణీసంబంధము లేకపోయినను, ఆసంబంధము చెప్పినందువలన నతిశయోక్త్యలంకారము. నైషధశీలశీతలమని చంద్రకాంతమణీమార్గమును వర్ణించుటవలన నుపమాలంకారము. ఆయతిశయోక్తియుపమాలంకారమునకు మూలము కానదానితో దీనికి సాంకర్యము.

సమాసములు :

విధుదీధితిజేన :- విధోః దీధితయః = విధుదీధితయః, విధుదీధితిభ్యః జాయత ఇతి = విధుదీధితిజం, తేన = విధుదీధితిజేన.

నైషధశీలశీతలమ్ :- నిషధానాం రాజా = నైషధః, నైషధస్య శీలం = నైషధశీలం, నైషధశీలమివ శీతలం = నైషధశీలశీతలమ్, తత్ = నైషధశీలశీతలమ్.

శశికాంతమయమ్ :- శశినః కాంతాః = శశికాంతాః, శశికాంతానాం వికారః = శశికాంతమయః, తమ్ = శశికాంతమయమ్.

తపాగమే :- తపస్య ఆగమః = తపాగమః, తస్మిన్ = తపాగమే.

కలితీవ్రః :- కలిరివ తీవ్రః = కలితీవ్రః.

భావము :

ఆ నగరమందు కొన్ని వీధులు చంద్రకాంతమణులతో నిర్మింపఁబడినవి. ఆ చంద్రకాంతశీలామార్గములపై చంద్రకిరణములవలని జలము పాటుటవలన నవి నలుని చల్లనిస్వభావమువలెఁ జల్లగా నుండి, గ్రీష్మఋతువునందు కలికాలమువలె నెండ కాయుచున్నను నాత్రోవల నది కాల్చుటలేదు. నలునికథ కలినాశకము గాన నాకలితీవ్ర మైన యెండ యానలుని నగరమం దెట్టి బాధను గల్గించలేదు.

శ్లో॥ పరిభావలయచ్చలేన యా
న పరేషాం గ్రహణస్య గోచరా ।
ఫణిభాషితభాష్యఫక్కికా

వ. వి. పరిభావలయచ్చలేన । యా । న । పరేషాం । గ్రహణస్య । గోచరా । ఫణి
భాషితభాష్యఫక్కికా । విషమా । కుండలనామ్ । ఆవాపితా ।

టీక॥ పరిభావలయచ్చలేన; పరిభా = అగర్త యను, వలయ = వలయము
యొక్క, చ్చలేన = నెపముచే, కుండలనాం = కుండలీకరణమును,
ఆవాపితా = పొందింపఁబడిన, పరేషాం = శత్రువులయొక్క, గ్రహణస్య
= ఆక్రమణమునకును, జ్ఞానమునకును, న గోచరా = విషయము కాని,
యా = ఏకుండిననగరి, విషమా = గ్రహింప సాధ్యముకాని, ఫణిభాషిత
భాష్యఫక్కికా; ఫణి = పతంజలిమహర్షిచే. భాషిత = చెప్పఁబడిన, భాష్య
= మహాభాష్యమందలి, ఫక్కికా = కుండలీగ్రంథమువలె, (అభవత్
= అయినది.

కుండిననగరము మహాభాష్యమందలి కుండలీతగ్రంథముగ
భావింపఁబడుటవలన నిట నుత్తేజ్జలంకారము.

“పరిభావలయచ్చలేన” యని ఛలశబ్దముచే పరిభావలయమందు
పరిభావలయత్వ మపహ్నావింపఁబడినందువలన నపహ్నావలంకారము.
ఆయపహ్నావలంకారముతో నుత్తేజ్జ కలసినందువలన సాపహ్నావో
త్తేజ్జ. వ్యంజకప్రయోగము లేనందువలన నాయుత్తేజ్జ యిట
గమ్యము.

సమాసములు :

పరిభావలయచ్చలేన :- పర్తిభైవ వలయః = పరిభావలయః, పరిభావలయ
ఇతి ఛలం = పరిభావలయచ్చలం, లేన = పరిభావలయచ్చలేన.
ఫణిభాషితభాష్యఫక్కికా:- ఫణినా భాషితం = ఫణిభాషితమ్, ఫణిభాషితం
చ తత్ భాష్యం చ = ఫణిభాషితభాష్యమ్, ఫణిభాషితభాష్యస్య ఫక్కికా
= ఫణిభాషితభాష్యఫక్కికా.

భావము :

వలయాకారపుఁగడ్డతోఁ జుట్టఁబడియున్న యాకుండిననగరి శత్రువు
లకుఁ జొరరానిదిగను, వితరులకుఁ దెలిసికొన సాధ్యముకానందువలన వగడ్డ

యను వలయాకారపు రేఖలతో కుండలీకరణము చేయఁబడి యెవ్వరికిని గ్రహింప
సాధ్యము కానందువలన కుండలీకృత మైన మహాభాష్యమందలి కుండలీ
గ్రంథమువలె నుండినది.

శ్లో॥ ముఖపాణిపదాక్షి పంకజై
రచితాంగేష్వపరేషు చంపకైః ।
స్వయమాదిత యత్ర భీమజా
స్మరపూజాకుసుమస్రజః శ్రియమ్॥

౯౬

ప వి. ముఖపాణిపదాక్షి । పంకజైః । రచితా । అంగేషు । అపరేషు । చంపకైః ।
స్వయమ్ । ఆదిత । యత్ర । భీమజా । స్మరపూజాకుసుమస్రజః । శ్రియమ్ ।

టీక॥ ముఖపాణిపదాక్షి; ముఖ = ముఖమందును, పాణి = హస్తముల
యందు, పద = అడుగులయందును, అక్షి = నేత్రములయందును,
పంకజైః = తామరపుష్పములచే, రచితా = సృజింపబడినదియు, అప
రేషు = ఇతరము లయిన యంగములయందు, చంపకైః = సంపెంగ
పూలతో, రచితా = సృజింపఁబడినదియు నగు, భీమజా = దమయంతి,
స్వయం = తాను, స్మరపూజాకుసుమస్రజః; స్మరపూజా = మన్మథపూజ
కవసర మైన, కుసుమస్రజః = పుష్పమాలయొక్క, శ్రియం = శోభను,
ఆదిత = పొందినది.

పుష్పమాలశోభను దమయంతి వహించిన దని చెప్పబడే నన్య
ధర్మమున కన్యమం దారోపణచే నేర్పడిన నిదర్శనాలంకారము.

ఆమెయొక్క ముఖాద్యంగములను పద్మాదులతో నభిన్నములుగఁ
జెప్పటవలన నభేదాతిశయోక్త్యలంకారము, ఈయతిశయోక్తిచేఁ బై నిద
ర్శన యుత్థాపితము గాన నీరెంటికి నిట సంకరము.

సమాసములు:

ముఖపాణిపదాక్షి :- ముఖం చ పాణీ చ వదే చ అక్షిణీచ ఏషాం సమా
హారః = ముఖపాణిపదాక్షి, తస్మిన్ = ముఖపాణిపదాక్షి.

స్మరపూజాకుసుమస్రజః :- స్మరస్య పూజా = స్మరపూజా, స్మరపూజాయాః
కుసుమస్రక్ = స్మరపూజాకుసుమస్రక్, తస్యాః = స్మరపూజాకుసుమ
స్రజః.

భావము :

ఆ దమయంతి ముఖమునందును, హస్తములయందును, పాదములయందును, పద్మములచేతను, ఇతరాంగములయందు చంపకపుష్పములచేతను సృజింపబడిన దైమన్మథపూజకు వలసిన పుష్పమాలయొక్క శోభను వహించినది.

శ్లో॥ జఘనస్తనభారగౌరవాత్
వియదాలంబ్య విహర్తుమక్షమాః।
ద్రువమప్పరస్థోఽవతీర్య యాం
శతమధ్యాసత తత్సఖీజనః॥

౯౭

ప. వి. జఘనస్తనభారగౌరవాత్ । వియత్ । ఆలంబ్య । విహర్తుమ్ । అక్షమాః ।
ద్రువమ్ । అప్పరసః । అవతీర్య । యాం । శతమ్ । అధ్యాసత । తత్సఖీజనః ।

టీక॥ జఘనస్తనభారగౌరవాత్; జఘన = పిఱుదలయొక్కయు, స్తన = స్తనములయొక్కయు, భారగౌరవాత్ = భారమువలన, వియత్ = ఆకాశమును, ఆలంబ్య = ఆధారము గావించుకొని, విహర్తుం = విహరించుటకు, అక్షమాః = అసమర్థురాండ్రైన, శతం = నూఱుగురు, అప్పరసః = అచ్చరలు, అవతీర్య = స్వర్గమునుండి దిగి, తత్సఖీజనః = ఆమెకు చెలికత్తెలై, యాం = వీ దమయంతిని, అధ్యాసత = ఆశ్రయించి యుపాసనజేసిరి, ద్రువం = నిశ్చయము.

ఇచ్చట దమయంతిచెలికత్తెలను స్వర్గమునుండి దిగివచ్చిన యచ్చరలుగ భావించినందువలన నుత్పేక్షలంకారము. “ద్రువమ్” అను వ్యంజకమును బ్రయోగించినందువలన నది వాచ్యము.

సమాసములు :

జఘనస్తనభారగౌరవాత్:- జఘనాని చ స్తనౌ చ ఏషాం సమాహారః = జఘనస్తనమ్, జఘనస్తనస్య భారః = జఘనస్తనభారః, గురోః భావః = గౌరవమ్, జఘనస్తనభారే గౌరవమ్ = జఘనస్తనభారగౌరవం. తస్మాత్ = జఘనస్తనభారగౌరవాత్.
అక్షమాః:- న క్షమాః = అక్షమాః.

తత్సభీజనః:- సఖ్య ఏవ .జనః = సభీజనః, తస్యాః సభీజనః = తత్స
భీజనః.

భావము :

నూరుగు రప్పరసలు జఘనములయొక్కయు, స్తనములయొక్కయు
భారమువలన నాకాశమందు విహరించుటకు శక్తిలేనివారై భూలోకమునందలి
కుండిననగరముఁ జేరి యా దమయంతికిఁ జెలికత్తైలై యామెను సేవించు
చుండిరి. ఆమెచెలికత్తై లచ్చరలను మించిన సౌందర్యవతు లనుట
ముఖ్యాశయము.

శ్లో॥ స్థితీశాలినమస్తవర్ణతాం
న కథం చిత్రమయీ బిభర్తు యా ।
స్వరభేదముపైతు యా కథం
కలితానల్పముఖారవా న వా॥

కా

ప, వి స్థితీశాలినమస్తవర్ణతాం । న । కథం । చిత్రమయీ । బిభర్తు । యా ।
స్వరభేదమ్ । ఉపైతు । యా । కథం । కలితానల్పముఖారవా । న । వా ।

టీక॥ చిత్రమయీ = ఆశ్చర్యముతో నిండినదియు, చిత్తరువులతో నిండినదియు
నగు, యా = ఏ కుండిననగరము, స్థితీశాలినమస్తవర్ణతాం; స్థితి = మర్యాద
తోడను, స్థిరత్వముచేతను, శాలి = ప్రకాశించు, సమస్తవర్ణతాం =
సమస్తములయిన బ్రాహ్మణాదివర్ణములుగల్గియుండుటను, శుక్లనీలాదిసమ
స్తవర్ణములుగల్గియుండుటను, కథం = ఎట్లు, న బిభర్తు = భరించదు. అనగా
తప్పక భరించును. కలితానల్పముఖారవా; కలిత = చేయఁబడిన, అనల్ప
= పెక్కైన, ముఖ = ముఖములయొక్క, ఆరవా = శబ్దముగలదియు,
కలిత = చేయఁబడిన, అనల్పముఖ = పెక్కుముఖములుగల, బ్రహ్మ,
శివ, కుమారస్వాములయొక్క, ఆరవా = శబ్దముగల దై, స్వరభేదం
= ధ్వనిభేదమును, స్వర్గముతో నభేదమును, కథం = ఎట్లు, నోపైతు
= పొందదు, తప్పక పొందఁగలదు.

ఇచ్చట బ్రాహ్మణాదివర్ణములకును, శుక్లాదివర్ణములకును సంబం
ధించిన వృత్తాంతములును, పెక్కుముఖములవలని ధ్వనులును, పెక్కు

ముఖములు గల బ్రహ్మాదిదేవతల ధ్వనులును, రెండును బ్రకృతము లగుటవలన ప్రకృతశ్లేషాలంకారము. ఇందు పూర్వార్థమున నొకశబ్దముచే రెండర్థములు వచ్చుటవలన నర్థశ్లేషయు సుత్రార్థమున రెండు శబ్దములవలన రెండర్థములు వచ్చుటవలన శబ్దశ్లేషయు నేర్పడినవి.

శ్లో॥ స్వరుచాఽరుణయాపతాకయా
దినమర్కేణ సమీయుషోత్తృషః ।
లిలిహుర్బహుధా సుధాకరం
నిశి మాణిక్యమయా యదాలయాః॥

౯౯

వ, వి. స్వరుచా । అరుణయా । పతాకయా । దినమ్ । అర్కేణ । సమీయుషా । ఉత్తృషః । లిలిహుః । బహుధా । సుధాకరం । నిశి । మాణిక్యమయాః । యదాలయాః.

టీక॥ మాణిక్యమయాః = పద్మరాగమణిమయము లైన, యదాలయాః = ఏ నగరమందలి గృహములు. దినం = పగటియందు, సమీయుషా = కలిగినటువంటి, అర్కేణ = సూర్యునిచే, ఉత్తృషః = దాహము పొందిన వై, స్వరుచా = తమకాంతులచే, అరుణయా = ఎఱ్ఱదనముఁ బొందిన, పతాకయా = పెక్కిముచే, (అనగా నాలుకవలె నెఱ్ఱనైన ధ్వజముచేత నని యర్థము) సుధాకరం = చంద్రుని, బహుధా = పెక్కుమాటులు, లిలిహుః = ఆస్వాదించినవి.

ఇచ్చట నెత్తైన పతాకలు చంద్రమండలమును స్పృశింపకపోయినను స్పృశించినట్లు చెప్పుటవలన నతిశయోక్తి. ఎత్తుగా నెగురుచున్న పతాకలు దాహమువలన చంద్రమండలమును పిపాసను తీర్చుకొనుటకై యాస్వాదించుచున్నవో యనునట్లు భావింపఁబడినందువలన సుత్రేక్షలంకారము. వ్యంజకము ప్రయోగించినందువలన నది గమ్యము. పద్మరాగమణిమయభవనముల కాంతులు పతాకయందు సంక్రమించుట వలన నెఱ్ఱ నైనట్లు వర్ణించుటవలన తద్గుణాలంకారము. ఈ తద్గుణము చేతనే యుత్పేక్షలంకార ముత్థాపితము. కాన నారెంటికిని సంకరము.

సమాసములు :

స్వరుచా:- స్వస్య రుక్ = స్వరుక్, తయా = స్వరుచా,

ఉత్తృష:- ఉత్పన్నా తృప్తౌ యాసాం తాః = ఉత్తృషః,

మాణీక్యమయా:- మాణీక్యానాం వికారాః = మాణీక్యమయాః.

యదాలయా:- యస్యామాలయాః = యదాలయాః.

భావము :

ఆ నగరమందలి పద్మరాగమణిమయగృహములు తమ కాంతినంపర్కముచే నెఱ్ఱబారిన పతాకములు సూర్యకిరణముల వేడిమికి తమకు దాహ మేర్పడి నందువలననో యనునట్లు రాత్రులయందు చల్లని చంద్రమండలము నాస్వాదించినవి.

శ్లో॥ లిలిహే స్వరుచా పతాకయా
నిశి జిహ్వనిభయా సుధాకరమ్ |
శ్రితమర్కరైః పిపాసు య
న్మృపసద్మామలపద్మరాగజమ్ ||

౧౦౦

ప. వి. లిలిహే । స్వరుచా । పతాకయా । నిశి । జిహ్వనిభయా । సుధాకరమ్ ।
శ్రితమ్ । అర్కరైః । పిపాసు । యన్మృపసద్మ । అమలపద్మ
రాగజమ్.

టీక॥ అమలపద్మరాగజమ్; అమల = నిర్మల మైన, పద్మరాగజమ్ = పద్మరాగ
మణులవలన, గల్గిన, యన్మృపసద్మ; యత్ = ఏ కుండిననగరమందలి,
నృపసద్మ = రాజభవనము, అర్కరైః = సూర్యకిరణములచే, శ్రితమ్
= వ్యాప్తమైన దై (అత ఏవ = ఇందువలననే) పిపాసు = దప్పి
కొనిన దై, స్వరుచా = తనకాంతితో లిప్తమైన, జిహ్వనిభయా =
నాలుకతో సమానమైన, పతాకయా = ధ్వజముచే, సుధాకరం =
చంద్రుని, నిశి = రాత్రులందు, లిలిహే = ఆస్వాదించినవి.

“స్వరుచా పతాకయా” అని తన కాంతితో ‘లిప్తమైన పతాకతో’,
అని చెప్పుటవలన తద్గుణాలంకారము.

“జిహ్వానిభయా పతాకయా” యని పతాకను జిహ్వాతో సమానముగఁ జెప్పినందువలన నుపమాంకారము. తద్గుణాలంకారమునకును నుపమకును సంకరము.

సమాసములు :-

స్వరుచా:- స్వస్యాః రుక్ యస్సాం సా = స్వరుక్, తయా = స్వరుచా.

జిహ్వానిభయా:-జిహ్వాయా నిభా = జిహ్వానిభా, తయా = జిహ్వానిభయా.

అర్కకరై:- అర్కస్య కరాః = అర్కకరాః, తైః = అర్కకరైః

పిపాసు:- పాతుమిచ్చు = పిపాసు.

యన్నృపసద్మ:- నృపస్య సద్మ = నృపసద్మ, యస్యాః నృపసద్మ = యన్నృపసద్మ.

అమలపద్మరాగజమ్:- అమలాశ్చ తే పద్మరాగాశ్చ = అమలపద్మరాగాః,

అమలపద్మరాగేభ్యః జాయత ఇతి = అమలపద్మరాగజమ్

భావము :

ఆ నగరమందు నిర్మల మగు పద్మరాగమణులచే నిర్మింపఁబడిన రాజభవనము సూర్యకిరణములచేఁ దాపముఁ జెంది దప్పికొనిన దై తమపద్మరాగమణుల కాంతి నెఱుఁగారి నాయకవలె నున్న పతాకతో రాత్రి చంద్రు నాస్వాదించినది.

శ్లో॥ అమృతద్యుతిలక్ష్మ పీతయా
మిళితం యద్వలభీపతాకయా ।
వలయా యిత శేషకాయిన
స్సఖితామాదిత పీతవాససః॥

౧౦౧

ప. వి. అమృతద్యుతిలక్ష్మ । పీతయా । మిళితం । యద్వలభీపతాకయా । వలయా యిత శేషకాయినః । సఖితామ్ । ఆదిత । పీతవాససః.

టీక॥ పీతయా = పసుపువచ్చని, యద్వలభీపతాకయా; యత్ = ఏనగరము నందలి, వలభీ = కూటాగారముపై ని, పతాకయా = ధ్వజముచే, మిళితం = కలిసిన, అమృతద్యుతిలక్ష్మ, అమృతద్యుతి, = చంద్రునియందలి

లక్ష్యము = కళంకము, వలయా యిత శేషశాయినః; వలయా యిత = వలయాకారమైన, శేష = అదిశేషునిపై, శాయినః = శయనించుచున్న, పీతవాససః = పీతాంబరు డైన విష్ణువునకు. సఖితాం = సాదృశ్యమును, ఆదిత = గ్రహించెను.

వసుపువచ్చని పతాకతో మిళితమైన చంద్రకళంకము, వలయాకారపు టాదిశేషునిపై శయనించు పీతాంబరు డగు విష్ణువుతో సదృశమని చెప్పుటవలన నుపమాంకారము.

సమాసములు :

అమృతద్యుతిలక్ష్యః- అమృతమయీ ద్యుతిః యస్య సః = అమృతద్యుతిః, అమృతద్యుతేః లక్ష్య = అమృతద్యుతిలక్ష్య.

యద్వలభీపతాకయాః- యస్యాం వలభీ = యద్వలభీ, యద్వలభ్యాం పతాకా = యద్వలభీపతాకా, తయా = యద్వలభీపతాకయా.

వలయా యిత శేషశాయినః- వలయ ఇవ ఆచరితః = వలయా యితః, వలయా యితశ్చ సౌ శేషశ్చ = వలయా యిత శేషః, వలయా యిత శేషే శేత ఇతి = వలయా యిత శేషశాయీ, తస్య = వలయా యిత శేషశాయినః.

పీతవాససః- పీతం వాసః యస్య సః = పీతవాసాః, తస్య = పీతవాససః.

భావము :

ఆ కుండిననగరమందలి భవనముల కూటాగారములపై ని పతాకలచే చంద్రునిలోని కళంకము స్పృశింపఁబడుటవలన నాకళంకము వలయాకార మైన యాదిశేషునిపైఁ బవ్వళించిన పీతాంబరధారి యగు విష్ణుని సాదృశ్యమును వహించినవి.

శ్లో॥ అశ్రాంతశ్రుతిపాఠపూతరసనావిర్భూతభూరిస్తవాఽ
జిహ్మాబ్రహ్మముఖౌఘవిఘ్నితనవస్వర్గక్రియాకేళినా
పూర్వం గాధిసుతేన సామిఘటితా ముక్తా ను మందాకినీ
యత్ప్రసాదదుకూలవల్లిరనిలాందోరై రభేలద్దివి॥ ౧౦౨

ప వి. అశ్రాంతశ్రుతిపాఠపూతరసనావిర్భూతభూరిస్తవాఽజిహ్మాబ్రహ్మముఖౌఘవిఘ్నితనవస్వర్గక్రియాకేళినా । పూర్వం । గాధిసుతేన । సామిఘటితా ।

ముక్తా । ను । మందాకినీ । యత్ప్రాసాదదుకూలవల్లిః । అనిలాందోలైః ।
అఖేలత్ । దివి ।

టీక॥ యత్ప్రాసాదదుకూలవల్లిః : యత్ = ఏకుండిననగరమందలి, ప్రాసాద
= మేడలయందలి, దుకూలవల్లిః = పట్టువస్త్రపుపతాక, అశ్రాంతశ్రుతి
పాఠపూతరసనావిర్భూతభూరిస్తవఽజిహ్వాబ్రహ్మముఖౌఘవిఘ్నిత నవ
స్వర్గక్రియాకేళినః, అశ్రాంత = నిరంతరము, శ్రుతిపాఠ = వేదపాఠ
ముచే, పూత = పవిత్ర మైన, రసనా = నాలుకలనుండి, ఆవిర్భూత =
వెల్వడిన, భూరి = అనేకము లైన, స్తవ = స్తోత్రములయందు,
అజిహ్వా = కుంటువోని, బ్రహ్మ = బ్రహ్మయొక్క, ముఖ = ముఖముల
యొక్క, ఓఘ = సమూహముచే, విఘ్నిత = విఘ్నముగావింపఁబడిన,
నవస్వర్గ = నూతనస్వర్గముయొక్క, క్రియాకేళినః = సృష్టిలీలగల్గిన,
గాధినుతేన = విశ్వామిత్రునిచే, పూర్వం = బ్రహ్మప్రార్థనకంటె మునుపు
సామి = సగపాలు, ఘటితా = నిర్మింపఁబడినదియు, ముక్తా = వెనుక
విడువబడినదియు నగు. మందాకినీ ను = ఆకాశగంగ యేమో యను
నట్లు, అనిలాందోలైః = గాలియొక్క కదలికలచే. దివి = ఆకాశమందు.
అఖేలత్ = ఎగిరినది.

ఇచ్చట ప్రాసాదదుకూలవల్లి యాకాశగంగయో యనునట్లు
ఉత్పేక్షింపఁబడినది. కాన నుత్పేక్షలంకారము.

సమాసములు :

అశ్రాంతశ్రుతిపాఠపూతరసనావిర్భూతభూరిస్తవఽజిహ్వాబ్రహ్మముఖౌఘ
విఘ్నితనవస్వర్గక్రియాకేళినః :- అశ్రాంతం శ్రుతిపాఠః = అశ్రాంతశ్రుతి
పాఠః, అశ్రాంతశ్రుతిపాఠేన పూతః = అశ్రాంతశ్రుతిపాఠపూతః,
అశ్రాంతశ్రుతిపాఠపూతశ్చ తా రసనాశ్చ = అశ్రాంతశ్రుతిపాఠపూతర
సనః, అశ్రాంతశ్రుతిపాఠపూతరసనాభ్యః ఆవిర్భూతః = అశ్రాంతశ్రుతి
పాఠపూతరసనావిర్భూతః, అశ్రాంతశ్రుతిపాఠపూతరసనావిర్భూతాశ్చ తే
భూరిస్తవాశ్చ = అశ్రాంతశ్రుతిపాఠపూతరసనావిర్భూతభూరిస్తవః.
బ్రహ్మణః ముఖాని = బ్రహ్మముఖాని, బ్రహ్మముఖానామోఘః. బ్రహ్మ
ముఖౌఘః, అశ్రాంతశ్రుతిపాఠపూతరసనావిర్భూతభూరిస్తవేషు అజిహ్మః

= అశ్రాంత శ్రుతిపాఠపూతరసనావిర్భూతభూరి స్తవాజిహ్మః, అశ్రాంత
 శ్రుతిపాఠపూతరసనావిర్భూతభూరి స్తవాజిహ్మశ్చ తే బ్రహ్మముఖౌఘాశ్చ
 = అశ్రాంత శ్రుతిపాఠపూతరసనావిర్భూతభూరి స్తవాజిహ్మబ్రహ్మముఖౌ
 ఘాః, అశ్రాంత శ్రుతిపాఠపూతరసనావిర్భూతభూరి స్తవాజిహ్మబ్రహ్మ
 ముఖౌఘైః విఘ్నైః = అశ్రాంత శ్రుతిపాఠపూతరసనావిర్భూతభూరి స్త
 వాజిహ్మబ్రహ్మముఖౌఘవిఘ్నైః, నవశ్చసౌ స్వర్గశ్చ = నవస్వర్గః,
 నవస్వర్గస్య క్రియా = నవస్వర్గక్రియా, నవస్వర్గక్రియైవ కేళిః = నవస్వర్గ
 క్రియాకేళిః, అశ్రాంత శ్రుతిపాఠ పూతరసనావిర్భూతభూరి స్తవాజిహ్మ
 బ్రహ్మముఖౌఘవిఘ్నైః నవస్వర్గక్రియాకేళిః యస్య సః = అశ్రాంత
 శ్రుతిపాఠపూతరసనావిర్భూతభూరి స్తవాజిహ్మ బ్రహ్మముఖౌఘవిఘ్నైః
 నవస్వర్గక్రియాకేళిః, తేన = అశ్రాంత శ్రుతిపాఠపూతరసనావిర్భూత
 భూరి స్తవాజిహ్మబ్రహ్మముఖౌఘవిఘ్నైః నవస్వర్గక్రియాకేళినా.

గాధిసుతేనః- గాధేః సుతః = గాధిసుతః, తేన = గాధిసుతేన.

యత్ప్రసాదదుకూలవల్లిః- యస్యాం ప్రాసాదాః = యత్ప్రసాదాః,

యత్ప్రసాదేషు దుకూలం వల్లిరివ = యత్ప్రసాదదుకూలవల్లిః.

అనిలాందోళైః- అనిలస్య ఆందోళాః = అనిలాందోళాః, తైః = అని
 లాందోళైః.

భావము :

ఆ కుండిననగరమందలి మేడలపై పట్టువత్తునవలన, నూతనస్వర్గ
 సృష్టికిఁ బూనిన విశ్వామిత్రమహర్షిని నాయుద్యమమునుండి విరమింపఁజేయుటకు
 నిరంతరవేరపాఠముచే పవిత్ర మయిన నాలుకలుగల తన నలుమోములనుండి
 పెక్కుస్తోత్రములను బ్రహ్మవెల్వరించెను. ఆ బ్రహ్మప్రార్థనవలన విశ్వామిత్ర
 మహర్షి నూతనస్వర్గసృష్టినుండి విరమించెను. ఆయన నూతనసృష్టి కుపక్రమించి
 నపుడు సగపాలు నూతన మగు నాకాశగంగను సృజించి విడిచిపెట్టెను. ఆయాకాశ
 గంగ యేమైన నీభవనములపై దుకూలపతాకగా నిలిచియున్నదా యని యిటు
 నుత్పేక్షింపఁబడినది

శ్లో॥ యదతివిమలనీలవేశ్మరశ్మి
భ్రమరితభాశ్శుచిసౌధవస్త్రవల్లిః ।
అలభత శమనస్వసుః శిశుత్వం
దివసకరాంకతలే చలా యత స్తీ॥

౧౦౩

ప. వి. యదతివిమలనీలవేశ్మరశ్మిభ్రమరితభాః । శుచిసౌధవస్త్రవల్లిః । అలభత ।
శమనస్వసుః । శిశుత్వం । దివసకరాంకతలే । చలా । యత స్తీ.

టీక॥ యదతివిమలనీలవేశ్మరశ్మిభ్రమరితభాః; యత్ = ఏకుండిననగరియొక్క,
అతివిమల = మిక్కిలి నిర్మలము లైన, నీల = ఇంద్రనీలమణిమయము
లగు, వేశ్మ = గృహములయొక్క, రశ్మి = కిరణములచే, భ్రమరిత =
భ్రమరములతోఁ గూడినదిగాఁ జేయఁబడిన, భాః = కాంతి గల్గిన. శుచి
సౌధవస్త్రవల్లిః; శుచి = స్వభావముతో దెల్ల నైన, సౌధ = మేడలపై ని,
వస్త్ర = వస్త్ర మనెడి, వల్లిః = పతాక, దివసకరాంకతలే; దివసకర =
సూర్యునియొక్క, అంకతలే = సమీపమందును - ఒడియందును, చలా
= కదలుచు, యతస్తి = పొరలుచున్న దైన. శమనస్వసుః = యముని
చెల్లె లైన యమునయొక్క, శిశుత్వం = శైశవమును, అలభత =
పొందినది.

ఇంద్రనీలమణిమయగృహములపైన నా ఇంద్రనీలమణికాంతు
లచే నీల మైన వస్త్రవల్లి యమునయొక్క శైశవమును వహించిన దని
చెప్పుటవలన నిదర్శనాలంకారము. ఇంద్రనీలమణిమయగృహముల
యొక్క నైల్య మాగృహములపై ని వస్త్రముల కంటిన దని చెప్పుట
వలనఁ దద్గుణాలంకారము. ఆ మేడలపై ని వస్త్రమును పతాకవల్లి గా
రూపించుటవలన రూపకాలంకారము. కావున పై నిదర్శనాలంకారము
రూపకతద్గుణములతో సంక్లిష్ట మైనందువలన నామూటికి నిఁట సంకరము.

సమాసములు ;

యదతివిమలనీలవేశ్మరశ్మిభ్రమరితభాః;- విమలాశ్చ తే నీలాశ్చ = విమల
నీలాః, అత్యంతం విమలనీలాః = అతివిమలనీలాః, అతివిమలనీల
మయాని చ తాని వేశ్మాని చ = అతివిమలనీలవేశ్మాని, యస్యామతి
విమలనీలవేశ్మాని = యదతివిమలనీలవేశ్మాని, యదతివిమలనీలవేశ్మనాం

రశ్మయః = యదతివిమలనీలవేష్మరశ్మయః, యదతివిమలనీలవేష్మరశ్మభిః
 భ్రమరితా = యదతివిమలనీలవేష్మరశ్మభ్రమరితా, యదతివిమలనీలవేష్మ
 రశ్మభ్రమరితా భాః యస్యాస్స = యదతివిమలవేష్మరశ్మభ్రమరితభాః.
 సౌధవత్తవల్లిః - సౌధానాం వత్తం = సౌధవత్తం, సౌధవత్తమేవ వల్లిః
 = సౌధవత్తవల్లిః.

శమనస్వసుః - శమనస్య స్వసా = శమనస్వసా. తస్యాః =
 శమనస్వసుః.

దివసకరాంకతలేః - దివసకరస్య అంకతలమ్ = దివసకరాంకతలమ్,
 తస్మిన్ = దివసకరాంకతలే.

భావము :

ఆ నగరమం దింద్రనీలమణిమయము అగు భవనములపైఁ కట్టిన తెల్ల వి
 వత్తవతాక లా యింద్రనీలమణికాంతుల నంటి తుమ్మెదలతోఁ గూడిన తీగవలెఁ
 గనవచ్చుచు, సూర్యుని స్పృశించు మేడలపై నుండుటవలన సూర్యుని యొడిలో
 నుండి పొరలుచున్న బాలయమునయొక్క శైశవమును దాల్చినవిగ నుండినవి.
 సూర్యుఁడు యమునకుఁ దండ్రీ గానఁ దండ్రీయొడియందు బిడ్డ యైన బాలయమున
 పొరలుచుఁడుట సహజము.

శ్లో॥ స్వప్రాణేశ్వరనర్మహర్మ్యకటకాతిధ్యగ్రహాయోత్సుకం
 పాథోదం నిజకేశిసౌధశిఖరాదారుహ్య యత్కామినీ ।
 సాక్షాదప్సరసో విమానకలితవ్యోమాన ఏవాభవ
 ద్యన్న ప్రాప నిమేషమభ్రతరసా యాంతీ రసాదధ్వని॥ ౧౦౪

ప. వి. స్వప్రాణేశ్వరనర్మహర్మ్యకటకాతిధ్యగ్రహాయ । ఉత్సుకం । పాథోదం ।
 నిజకేశిసౌధశిఖరాత్ । అరుహ్య । యత్కామినీ । సాక్షాత్ । అప్సరసః ।
 విమానకలితవ్యోమానః । ఏవ । అభవత్ । యత్ । న । ప్రాప । నిమేషమ్ ।
 అభ్రతరసా । యాంతీ । రసాత్ । అధ్వని ।

టీక॥ యత్కామినీ; యత్ = ఏకుండిననగరమందలి, కామినీ = కాంత, విమా
 నకలితవ్యోమానః; విమాన = విమానముచే, కలిత = లంఘింపఁబడిన,
 వ్యోమానః = ఆకాశమగల్గిన, సాక్షాత్ = ప్రత్యక్ష మైన, అప్సరసః =

అచ్చరగనే. అభివత్ = అయెను, యత్ = ఏల యగగా, నిజకేశిసౌధ
 శిఖరాత్; నిజ = తన దైన, కేశిసౌధ = క్రీడాభవనముయొక్క, శిఖరాత్
 = అగ్రభాగమునుండి, స్వప్రాణేశ్వరనర్మహర్మ్యకటకాతిథ్యగ్రహాయ;
 స్వప్రాణేశ్వర = తనప్రాణనాథునియొక్క, నర్మహర్మ్య = క్రీడాభవన
 ముయొక్క, కటకాత్ = పైభాగమునుండి, ఆతిథ్య = ఆతిథిసత్కార
 మును, విశ్రాంతిని, గ్రహాయ = పుచ్చుకొనుటకై, ఉత్సుకం = ఉద్య
 మించి వెళ్లుచున్న, పాథోదం = మేఘమును, ఆరుహ్య = ఎక్కి, రసాత్
 = రాగముతో, యాంతీ = వెళ్లుచున్న దై, అధ్వని = మార్గమందు,
 అభ్రతరసా = మేఘవేగముచే, నిమేషం = రెప్పపాటును, న ప్రాప
 = పొందలేదు.

ఇచ్చట నగరాంగనకును, అమరాంగనకును భేదమున్నను తెప్ప
 పాటు లేనందువలనను, మేఘము నెక్కుటవలనను, గగనయానము చేసి
 నందువలనను నభేదము చెప్పుటవలన నభేదాతిశయోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :

స్వప్రాణేశ్వరనర్మహర్మ్యకటకాతిథ్యగ్రహాయ :- ప్రాణస్య ఈశ్వరః =
 ప్రాణేశ్వరః, స్వస్య ప్రాణేశ్వరః = స్వప్రాణేశ్వరః, నర్మణః హర్మ్యం
 = నర్మహర్మ్యం, స్వప్రాణేశ్వరస్య నర్మహర్మ్యం = స్వప్రాణేశ్వరనర్మ
 హర్మ్యం, స్వప్రాణేశ్వరనర్మహర్మ్యస్య కటకః = స్వప్రాణేశ్వరనర్మ
 హర్మ్యకటకః, స్వప్రాణేశ్వరనర్మహర్మ్యకటకాత్ ఆతిథ్యమ్ = స్వప్రా
 ణేశ్వరనర్మహర్మ్యకటకాతిథ్యం, స్వప్రాణేశ్వరనర్మహర్మ్యకటకాతిథ్యస్య
 గ్రహః = స్వప్రాణేశ్వరనర్మహర్మ్యకటకాతిథ్యగ్రహః, తస్మై = స్వ
 ప్రాణేశ్వరనర్మహర్మ్యకటకాతిథ్యగ్రహాయ.

నిజకేశిసౌధశిఖరాత్ :- కేశేః సౌధః = కేశిసౌధః, నిజశ్చాసౌ కేశిసౌధశ్చ
 = నిజకేశిసౌధః, నిజకేశిసౌధస్య శిఖరం = నిజకేశిసౌధశిఖరమ్,
 తస్మాత్ = నిజకేశిసౌధశిఖరాత్.

యత్కామినీ :- యస్యాః కామినీ = యత్కామినీ.

విమానకలితవ్యోమానః :- విమానేన కలితమ్ = విమానకలితమ్,
 విమానకలితం వ్యోమ యాసాం తాః = విమానకలితవ్యోమానః.

అభ్రతరసా :- అభ్రస్య తరః = అభ్రతరః, తేన = అభ్రతరసా.

భావము :

ఆకుండిననగరమందలి కామిని తనప్రాణనాథునిమేడపైన విశ్రాంతి పుచ్చుకొనుటకై తన విలాసభవనాగ్రమునుండి మేఘము నెక్కి వెళ్లుచు మేఘవేగమున తెప్పలను మూయలేదు. అందువలన నాకాంత సాజెత్తుగ నచ్చరయే యైనది ఏలయనగా నప్పరసలు దేవతాస్త్రీలు గాన వారు నిమేషరహితలు, అనగా తెప్పపాటు లేనివారు. ఈకుండిననగరకామినియు మేఘముపై ప్రాణనాథునింటికి పోవుతఱి త్రోవలో మేఘముయొక్క వేగమువలన తెప్పలను మూయనందువలన నాయచ్చరతో సామ్యము వచ్చి యచ్చర యైనది. తెప్పపాటు లేకయుండుట, మేఘారోహణము, గగనయాన మను నీధర్మములవలన నామెకు సాజెదప్పరస్వము సిద్ధించినది.

శ్లో॥ వై దర్శికేశికై లే మరకతశిఖరాదుత్థితై రంకుదర్భైః
బ్రహ్మాండాఘాతభగ్నస్యదజమదతయా హ్రీధృతావాఙ్ముఖత్యైః ।
కస్యా నోత్తానగాయా దివి సురసురభేరాస్యదేశం గతాగైః
ర్యద్గోగ్రాసప్రదానవ్రతసుకృతమవిశ్రాంతముజ్జృంభతే స్మ॥౧౦౫

ప. వి. వై దర్శికేశికై లే మరకతశిఖరాత్ ఉత్థితైః అంకుదర్భైః బ్రహ్మాండాఘాతభగ్నస్యదజమదతయా హ్రీధృతావాఙ్ముఖత్యైః । కస్యాః । న । ఉత్తానగాయాః । దివి । సురసురభేః । ఆస్యదేశం । గతాగైః । యద్గోగ్రాసప్రదానవ్రతసుకృతమ్ । అవిశ్రాంతమ్ । ఉజ్జృంభతే । స్మ ।

టీక॥ వై దర్శికేశికై లే; వై దర్శి = దమయంతియొక్క, కేశికై లే = క్రీడా పర్వతమందు, మరకతశిఖరాత్, మరకత = మరకతమణిమయ మైన, శిఖరాత్ = శిఖరమునుండి, ఉత్థితైః = పైకి లేచినవియు, బ్రహ్మాండాఘాతభగ్నస్యదజమదతయా; బ్రహ్మాండ = బ్రహ్మాండముయొక్క, అఘాత = దెబ్బచే, భగ్న = భంగము నొందిన, స్యదజ = వేగమువలని మదతయా = గర్వము గల్గియుండుటచే, హ్రీధృతావాఙ్ముఖత్యైః; హ్రీ = సిగ్గుచే, ధృత = ధరింపఁబడిన, అవాఙ్ముఖత్యైః = అధోముఖత్వము గల్గినవియు, (అత ఏవ = ఇందువలననే), దివి = స్వర్గమందు, ఉత్తానగాయాః = వెల్లకిలఁబడి యూర్ధ్వముఖము గల్గిన, కస్యాః = ఒకనొక,

సురసురభేః = దేవతలగోవుయొక్క, ఆస్యదేశం = ముఖప్రదేశమును,
 గతాగ్రైః; గత = పొందిన, అగ్రైః = అగ్రభాగములు గలవియు
 నగు, అంకుదర్పైః = మరకతకిరణము లనెడి దర్పములచే, యద్గోగ్రాస
 ప్రదానవ్రతస్ఫుటమ్; యత్ = ఏనగరమందలి, గోగ్రాస = గోవుల
 కాహారముయొక్క, ప్రదానవ్రత = ఇచ్చట యను వ్రతమువలని,
 సుకృతం = పుణ్యము, అవిశ్రాంతం = ఎల్లప్పుడు, నోజ్జంభ్యతే స్మ =
 వర్తిల్లకపోయినది. తప్పక వర్తిల్లినది.

ఇచ్చట నత్యుత్తమాలంకార మని కొందఱు చెప్పుదురు. మరకత
 కిరణము లను దర్పలకు బ్రహ్మాండాఘాతసంబంధము లేకపోయినను,
 ఆ సంబంధము జెప్పుటవలన నతిశయోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :

వైదర్భీకేశిశైలేః- కేశేః శైలః = కేశిశైలః, వైదర్భ్యాః కేశిశైలః
 = వైదర్భీకేశిశైలః = తస్మిన్, వైదర్భీకేశిశైలే

మరకతశిఖరాత్- మరకతమయం చ తత్ శిఖరం చ = మరకతశిఖరం,
 తస్మాత్ = మరకతశిఖరాత్.

అంకుదర్పైః- అంశవ ఏవ దర్భాః = అంకుదర్భాః, తైః =
 అంకుదర్పైః.

బ్రహ్మాండాఘాతభగ్నస్యదజమదతయాః- బ్రహ్మాండస్య ఆఘాతః =
 బ్రహ్మాండాఘాతః, బ్రహ్మాండాఘాతేన భగ్నః = బ్రహ్మాండాఘాతభగ్నః,
 స్యదాత్ జాయత ఇతి = స్యదజః. స్యదజశ్చ సౌ మదశ్చ = స్యదజమదః,
 బ్రహ్మాండాఘాతభగ్నః స్యదజమదః యేషాం తే = బ్రహ్మాండాఘాత
 భగ్నస్యదజమదాః, బ్రహ్మాండాఘాతభగ్నస్యదజమదానాం భావః =
 బ్రహ్మాండాఘాతభగ్నస్యదజమదతా, తయా = బ్రహ్మాండాఘాతభగ్న
 స్యదజమదతయా.

ప్రీధృతాఽవాఙ్మఖత్వైః- అవాక్ ముఖం యేషాం తే = అవాఙ్మఖాః,
 అవాఙ్మఖానాం భావః = అవాఙ్మఖత్వం, ప్రీయా దృతం = ప్రీదృతం,
 ప్రీదృతమ్ అవాఙ్మఖత్వం యేషాం తే = ప్రీదృతాఽవాఙ్మఖత్వాః,
 తైః = ప్రీదృతాఽవాఙ్మఖత్వైః.

ఉత్తానగాయాః:- ఉత్తానం గచ్ఛతీతి = ఉత్తానగా. తస్యాః = ఉత్తాన
గాయాః.

సురసురభేః:- సురాణాం సురభిః = సురసురభిః, తస్యాః సురసురభేః.

ఆర్యదేశమ్:- ఆర్యస్య దేశః = ఆర్యదేశః, తం = ఆర్యదేశమ్.

గతాగ్రైః:- గతాని అగ్రాణి యేషాం తే = గతాగ్రాః, తైః = గతాగ్రైః.
యద్గోగ్రాసప్రదానవ్రతసుకృతమ్:, గవే గ్రాసః = గోగ్రాసః గోగ్రాసస్య
ప్రదానమ్ = గోగ్రాసప్రదానమ్, గోగ్రాసప్రదానమేవ వ్రతమ్ = గోగ్రాస
ప్రదానవ్రతం, గోగ్రాసప్రదానవ్రతస్య సుకృతమ్ = గోగ్రాసప్రదానవ్రత
సుకృతమ్, యస్యాం గోగ్రాసప్రదానవ్రతసుకృతమ్, యద్గోగ్రాస
ప్రదానవ్రతసుకృతమ్.

భావము :

ఆ కుండిననగరమందు దమయంతీ క్రీడాశైలముయొక్క మరకతమణి
మయము లగు శిఖరములనుండి వెల్వడిన కిరణము లనెడు దర్శముచు బ్రహ్మాం
దములకుఁ బోయి దానితో ఢీకొని వానిదెబ్బవలన తిరుగుముఖము పెట్టుకొని
సిగ్గుచే తలలు వంచిన వై తిరిగివచ్చుచు స్వర్గమున ఊర్ధ్వముఖము లై సంచరించు
చున్న దేవతాగోవునోటఁ బడుచున్నది. ఇట్లు కిరణదర్శము లెల్లప్పుడును బైకి
బ్రహ్మాండమువఱకు వ్యాపించి బ్రహ్మాండముతోటి యాఘాతముచే తిరిగి వచ్చుచు
మార్గమధ్యమున స్వర్గమున ఉత్తానముఖము లై తిరుగు దేవగోవులనోటఁ బడుట
వాడుక యైపోయినందువలన బ్రతిదినమును కుండిననగరమందు గోగ్రాసప్రదాన
మనెడి వ్రతమువలని పుణ్యము వర్ధిల్లుచుండినది. దేవలోకములోని గోవులు
ఉత్తానము లై ఊర్ధ్వముఖములుగ నుండునని “ఉత్తానా వై దేవగవో వహంతి”
యను శ్రుతి చెప్పుచున్నది.

శ్లో॥ విధుకరపరిరంభాదాత్తనిష్యందపూర్ణైః

శశిదృషదుపకప్తైరాలవాలైస్తరూణామ్.

విఫలితజలనేకప్రక్రియాగౌరవేణ

వ్యరచి స హృతచిత్తస్తత్ర భైమీవనేన॥

ప. వి విదుకరపరిరంభాత్ । ఆత్తనిష్యందపూర్ణైః । శశిదృషదుపకృష్టైః । ఆల
వాలైః । తరూణామ్ । విఫలితజలసేకప్రక్రియాగౌరవేణ । వ్యరచి ।
సః । హృతచిత్తః । తత్ర । భైమీవనేన.

టీక॥ తత్ర = ఆ కుండిననగరమందు, శశిదృషదుపకృష్టైః; శశిదృషత్ =
చంద్రకాంతమణులచే, ఉపకృష్టైః = నిర్మింపఁబడినదియు, (అత ఏవ
= ఇందువలననే) విదుకరపరిరంభాత్; విదుకర = చంద్రకిరణముల
యొక్క, పరిరంభాత్ = సంస్కర్మమువలన, ఆత్తనిష్యందపూర్ణైః;
ఆత్త = పొందఁబడిన, నిష్యంద = జలస్రావములచే, పూర్ణైః = నిండిన,
తరూణామ్ = చెట్లయొక్క, ఆలవాలైః = పాదులచే, విఫలితజలసేక
ప్రక్రియాగౌరవేణ; విఫలిత = వ్యర్థము గావింపఁబడిన, జలసేకప్రక్రియా
= జలసేచనప్రకారమందలి, గౌరవేణ = భారము గల్గిన, భైమీవనేన
= దమయంతీవనముచే, సః = ఆ, హంసః = హంసము, హృతచిత్తః;
హృత = హరింపఁబడిన, చిత్తః = మనస్సు గల్గినదిగ, వ్యరచి =
చేయఁబడినది.

ఇచ్చట చెట్లపాదులకు చంద్రకాంతమణులనుండి జలస్రావనం
బంధము లేకపోయినను, అది కల దని చెప్పుటవలన నతిశయోక్త్య
లంకారము

సమాసములు:-

విదుకరపరిరంభాత్:- విధోః కరాః = విదుకరాః, విదుకరాణాం పరిరంభః,
విదుకరపరిరంభః, తస్మాత్ = విదుకరపరిరంభాత్.

ఆత్తనిష్యంద పూర్ణైః:- ఆత్తాశ్చ తే నిష్యందాశ్చ = ఆత్తనిష్యందాః,
ఆత్తనిష్యందైః పూర్ణైః = ఆత్తనిష్యందపూర్ణైః, తైః = ఆత్తనిష్యంద
పూర్ణైః.

శశిదృషదుపకృష్టైః:- శశినః దృషదః = శశిదృషదః, శశిదృషద్భిరు
పకృష్టైః = శశిదృషదుపకృష్టైః, తైః = శశిదృషదుపకృష్టైః.

విఫలితజలసేకప్రక్రియాగౌరవేణ:- జలన్య సేకః = జలసేకః, జలసే
కన్య ప్రక్రియా = జలసేకప్రక్రియా, జలసేకప్రక్రియాయాం గౌరవం,

= జల సేక ప్రక్రియా గౌరవమ్, విఫలితం జల సేక ప్రక్రియా గౌరవం
యస్మిన్ తత్ = విఫలిత జల సేక ప్రక్రియా గౌరవం, తేన = విఫలిత జల
సేక ప్రక్రియా గౌరవేణ.

హృత చిత్తః:- హృతం చిత్తం యన్య సః = హృత చిత్తః.

భై మీ వనేన:- భీమన్య అపత్యం త్రీ = భై మీ, భై మ్యాః వనమ్ = భై మీ
వనం, తేన = భై మీ వనేన.

భావము :

ఆ కుండిన నగరమందు దమయంతి వనమందు హంస దిగిన దై చంద్ర
కాంత మణులచే గట్టబడిన చెట్ల పాదులలో చంద్రకిరణ సంబంధముచే స్రవించు
జలములు నిండియుండుటవలన నా చెట్లకు నీళ్లు పోయుట వ్యర్థ మగుటచే నీళ్లు
పోయు నవసరము లేకయే పెరుగుచున్న యా వనమును జూచి మిక్కిలి యా
ర్షింపబడిన దై యాశ్చర్యము నొందినది.

శ్లో॥ అథ కనకపతత్రస్తత్ర తాం రాజపుత్రీం
సదసి సదృశభాసాం విస్ఫురంతీం సఖీనామ్ |
ఉడుపరిషది మధ్యస్థాయీ శీతాంశులేఖా
నుకరణపటులక్ష్మీ మక్షీలక్ష్మీచకార॥

౧౦౦

ప. వి. అథ । కనకపతత్రః । తత్ర । తాం । రాజపుత్రీం । సదసి । సదృశ
భాసాం । విస్ఫురంతీం । సఖీనామ్ । ఉడుపరిషది । మధ్యస్థాయీ శీతాంశు
లేఖానుకరణపటులక్ష్మీమ్ । అక్షీలక్ష్మీచకార.

టీక॥ అథ = వనదర్శనమునకు పిదప, కనకపతత్రః = స్వర్ణమయ మగు నా
హంస, తత్ర = ఆ వనమందు, సదృశభాసాం; సదృశ = తనకు సమాన
మైన, భాసాం = సౌందర్యములు గల, సఖీనాం = చెలిక తైలయొక్క,
సదసి = సభయందు, విస్ఫురంతీం = విశేషముగ బ్రకాశించుచున్నట్టి
దియు, ఉడుపరిషది = నక్షత్రసంఘమునందు, మధ్యస్థాయీ శీతాంశులేఖాను
కరణపటులక్ష్మీం; మధ్యస్థాయీ = నడుమ నున్నట్టి, శీతాంశు = చంద్రుని
యొక్క, లేఖా = కళయొక్క. అనుకరణ = అనుకరణమందు, పటు =
శక్తివంత మైన, లక్ష్మీం = శోభగల, తాం = ఆ, రాజపుత్రీం = భీమ

రాజపుత్రక యైన దమయంతిని, అక్షిలక్షీచకార = కంటికి, గుఱిచేసి
కొనెను. అనగా దర్శించెను.

మధ్యస్థాయీశీతాంశులేఖానుకరణపటులక్ష్మీగ దమయంతిని జెప్పుట
వలన నుపమాలంకారము.

సమాసములు :

కనకవతత్రః:- కనకమయాని వతత్రాణి యస్య సః = కనకవతత్రః.

రాజపుత్రీమ్:- రాజ్ఞః పుత్రీ = రాజపుత్రీ, తాం = రాజపుత్రీమ్.

సదృశభాసామ్:- సదృశీ భాః యాసాం తాః = సదృశభాసః, తాసాం =
సదృశభాసామ్

ఉడువరిషది:- ఉడూనాం పరిషత్ = ఉడువరిషత్. తస్యామ్ = ఉడు
వరిషది.

మధ్యస్థాయీశీతాంశులేఖానుకరణపటులక్ష్మీమ్:- మధ్యే తిష్ఠతీతి = మధ్య
స్థాయినీ, శీతాంశోః లేఖా = శీతాంశులేఖా, మధ్యస్థాయినీ చాసౌ శీతాంశు
లేఖా చ = మధ్యస్థాయీశీతాంశులేఖా, మధ్యస్థాయీశీతాంశులేఖాయాః అను
కరణమ్ = మధ్యస్థాయీశీతాంశులేఖానుకరణమ్, మధ్యస్థాయీశీతాంశులే
ఖానుకరణే పట్వీ = మధ్యస్థాయీశీతాంశులేఖానుకరణ పట్వీ, మధ్యస్థాయీ
శీతాంశులేఖానుకరణపట్వీ లక్ష్మీః యస్యాః సా = మధ్యస్థాయీశీతాంశు
లేఖానుకరణపటులక్ష్మీః, తాం = మధ్యస్థాయీశీతాంశులేఖానుకరణపటు
లక్ష్మీమ్.

అక్షిలక్షీచకార:- అక్షోః లక్షీచకార = అక్షిలక్షీచకార.

భావము :

బంగారుతెక్కలు గలహంస యావనమందు తనతో సాటియందము గల
చెలిక తై నడుమ, గూర్చొని నక్షత్రముల మధ్య చంద్రలేఖవలె శోభించు
చున్న యా రాజకుమారి యైన దమయంతిని జూచినది.

శ్లో॥ భ్రమణరయవిక్రీర్ణస్వర్ణభాసా ఖగేన

క్వచన పతనయోగ్యం దేశమన్విష్యతాఽదః॥

ముఖవిధుమదసీయం సేవితుం లంబమానః

శశిపరిధిరివోచ్చైర్మండలస్తేన తేన॥

ప. వి భ్రమణరయవికీర్ణస్వర్ణభాసా । ఖగేన । క్వ । చన । పతనయోగ్యం ।
దేశమ్ । అన్విష్యతా । అధః । ముఖవిధుమ్ । అదసీయం । సేవితుం ।
లంబమానః । శశిపరిధిః । ఇవ । ఉచ్చైః । మండలః । తేన । తేనే ।

టీక ॥ అధః = భూమిపై, క్వచన = ఒకానొకచోట, పతనయోగ్యం = వాలుటకు
తగిన, దేశం = స్థానమును, అన్విష్యతా = వెదకుచున్న (అత ఏవ =
ఇందువలననే) భ్రమణరయవికీర్ణస్వర్ణభాసాః; భ్రమణ = చుట్టుటవలని,
రయ = వేగమువలన, వికీర్ణ = వ్యాపించిన. స్వర్ణభాసా = బంగారుకాంతి
గల్గిన, ఖగేన = హంసచే, అదసీయం = ఆమెకు సంబంధించిన, ముఖ
విధుం = ముఖచంద్రుని, సేవితుం = సేవించుటకు. లంబమానః =
దిగువకు జారుచున్న దై, శశిపరిధిరివ = చంద్రపరివేషమువలె, ఉచ్చైః
= పైన, మండలః = మండలము, తేన = ఆ హంసచే, తేనే = చేయఁ
బడినది.

ఆకాశమున హంస దిగునపుడు చేసిన వలయమును దమయంతీ
ముఖసేవకై దిగు చంద్రపరివేషముగ వర్ణించుటవలన నుత్పేక్ష
లంకారము.

ఆకాశమునుండి హంస భూమిపై వ్రాలుటకు గావించిన భ్రమ
ణములు హంసస్వభావమును దెలుపును గాన స్వభావోక్తి, ఈ యుత్పేక్ష
- స్వభావోక్తుల కిట సంకరము.

సమాసములు :

భ్రమణరయవికీర్ణస్వర్ణభాసాః- భ్రమణస్య రయః = భ్రమణరయః,
స్వర్ణస్య భాః = స్వర్ణభాః, భ్రమణరయేన వికీర్ణా = భ్రమణరయ
వికీర్ణా, భ్రమణరయవికీర్ణా స్వర్ణభాః యస్య సః = భ్రమణరయవికీర్ణ
స్వర్ణభాః, తేన = భ్రమణరయవికీర్ణస్వర్ణభాసా.
పతనయోగ్యమ్:- పతనస్య యోగ్యః = పతనయోగ్యః. తం = పతన
యోగ్యమ్.

ముఖవిధుః:- ముఖం విధురివ = ముఖవిధుః, తం = ముఖవిధుమ్.

అదసీయమ్:- అముష్యాః ఆయమ్ = ఆదసీయః, తం = ఆదసీయమ్.

శశిపరిధిః:- శశిసః పరిధిః = శశిపరిధిః.

భావము :

ఈ హంస భూమిపై వ్రాలుటకుఁ దగిన ప్రదేశమును వెదకుచు నాకాశమున మండలాకారముగఁ దిరుగుచుండినది. అట్లు తిరుగుటవలని వేగముచే నా హంసయొక్క శరీరస్వర్ణకాంతి నలువైపుల వ్యాపించుచుండినది. అట్లు హంస యాకాశమున చేయు మండలాకారపు భ్రమణమువలన స్వర్ణకాంతి చుట్టును విరజిమ్ముటవలన నేర్పడిన పరిధి చంద్రపరివేషమువలెఁ గానవచ్చుచు, దమయంతీముఖ సేవకై చంద్రపరివేషము భూమికిఁ దిగుచున్నదో యనునట్లు తోచుచుండినది.

శ్లో॥ అనుభవతి శచీత్థం సా ఘృతాచీముఖాభిః

న సహ సహచరీభిర్నందనానందముచ్చైః ।

ఇతి మతిరుదయాసీత్పక్షిణః ప్రేక్ష్య భైమీం

విపినభువి సఖీభిస్సార్థమాబద్ధభేలామ్॥

౧౦౯

ప. వి. అనుభవతి । శచీ । ఇత్థం । ఘృతాచీముఖాభిః । న । సహ । సహచరీభిః । నందనానందమ్ । ఉచ్చైః । ఇతి । మతిః । ఉదయాసీత్ । పక్షిణః । ప్రేక్ష్య । భైమీమ్ । విపినభువి । సఖీభిః । సార్థమ్ । ఆబద్ధభేలామ్.

టీక॥ విపినభువి = వనభూమియందు. సఖీభిఃసార్థం = చెలికత్తెలతోకూడ. ఆబద్ధభేలామ్; ఆబద్ధ = అనుబద్ధ మైన. భేలాం = క్రీడలు గల్గిన. భైమీం = దమయంతిని, ప్రేక్ష్య = చూచి, పక్షిణః = హంసకు, సా = ఆప్రసిద్ధ మయిన, శచీ = శచీదేవి, ఘృతాచీముఖాభిః = ఘృతాచిమున్నగు నటువంటి, సహచరీభిస్సహ = చెలికత్తెలతోడ. ఇత్థం = ఈ విధముగా, ఉచ్చైః = ఉత్కృష్ట మైన. నందనానందం = నందనవనసౌఖ్యమును, అనుభవతీతి = అనుభవించు దను, మతిః = బుద్ధి, ఉదయాసీత్ = ఉదయించినది.

సమాసములు :-

ఘృతాచీముఖాభిః:- ఘృతాచీ ముఖే యాసాం తాః = ఘృతాచీముఖాః.
తాభిః = ఘృతాచీముఖాభిః.

సహచరీభిః:- సహ చరంతీతి = సహచర్యః, తాభిః = సహచరీభిః.

నందనానందమ్:- నందనస్య ఆనందః = నందనానందః, తం = నంద
నానందమ్.

విపినభువి:- విపినస్య భూః = విపినభూః, తస్యాం = విపినభువి.

ఆబద్ధభేలామ్:- ఆబద్ధః భేలః యయా సా = ఆబద్ధభేలా, తామ్ = ఆబద్ధ
భేలామ్.

భావము :

వనభూమియందుఁ జెలిక తైలతోఁ గలసి యాట లాడుకొనుచున్న దమ
యంతిని జూచి, ఇంద్రుని భార్య యగు శచీదేవి, ఘృతాచి మున్నగు చెలిక తై
లతో నందనవనమునం దింతటిసుఖము ననుభవించుట లే దనెడి తలంపు
హంసకు గల్గినది.

శ్లో॥ శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిమకుటాలంకారహీరస్సుతం
శ్రీహీరస్సుపువే జితేంద్రియచయం మామల్ల దేవీ చ యమ్ ।
ద్వైతీయాకతయా మితోఽయమగమత్ తస్య ప్రబంధే మహా
కావ్యే చారుణి నై షధీయచరితే సర్గో నిసర్గోఽష్టలః॥ ౧౧౦

వ. వి శ్రీహర్షం । కవిరాజరాజిమకుటాలంకారహీరః । సుతం । శ్రీహీరః ।
సుపువే । జితేంద్రియచయమ్ । మామల్ల దేవీ । చ । యమ్ । ద్వైతీయా
కతయా । మితః । అయమ్ । అగమత్ । తస్య । ప్రబంధే । మహాకావ్యే ।
చారుణి । నై షధీయచరితే । సర్గః । నిసర్గోఽష్టలః.

టీక॥ కవిరాజరాజిమకుటాలంకారహీరః; కవిరాజ = కవిశ్రేష్ఠులయొక్క, రాజి
= పంక్తికి, మకుట = కిరీటములలో, అలంకార = భూషణ మైన,
హీరః = వజ్రము యగు, శ్రీహీరః = శ్రీహీరుఁడు, జితేంద్రియ
చయం; జిత = జయింపఁబడిన, ఇంద్రియచయం = ఇంద్రియవర్జము

గర్గిన, యం = ఏశ్రీహర్షుని. సుషువే = పుట్టించెనో, మామల్ల దేవీ చ
 = మామల్ల దేవియు, యం = ఎవనిని, సుషువే = కనెనో, తస్య =
 అతనియొక్క. ప్రబంధే = ప్రబంధ మయిన, చారుణీ = అంద మైన,
 నైషధీయచరితే = నైషధీయచరిత్ర మను, మహాకావ్యే = మహాకావ్య
 మందు, ద్వైతీయాకతయా = రెండవదిగ, మితః = గణింపఁబడిన,
 నిసర్గోజ్జ్వలః నిసర్గ = స్వభావముతోడనే, ఉజ్జ్వలః = ప్రకాశవంత
 మైన, అయం = ఈ, సర్గః = సర్గ, అగాత్ = కడచినది.

సమాసములు :

ద్వైతీయాకతయా:- ద్వితీయ ఏవ = ద్వైతీయాకః, ద్వైతీయాకస్య
 భావః = ద్వైతీయాకతా, తయా = ద్వైతీయాకతయా.

ఇట్లు

శ్రీమదాపస్తంబసూత్రాత్రేగోత్ర ఉదాలి నృసింహశాస్త్రి
 తనూజ ఉదాలి సుబ్బరామశాస్త్రి విరచిత
 నైషధీయచరితాంధ్రవ్యాఖ్యానమునందు
 ద్వితీయ సర్గ సమాప్తము.

శ్రీ హర్షనైషధము

తృతీయసర్గ

శ్లో॥ అకుంచితాభ్యామథ పక్షతిభ్యాం
నభోవిభాగా త్రరసావతీర్యః
నివేశదేశాతతదూతపక్షః
పపాత భూమావుపభై మి హంసః॥

౧

వ. వి. అకుంచితాభ్యామ్ । అథ । పక్షతిభ్యాం । నభోవిభాగాత్ । తరసా । అవ
తీర్య । నివేశదేశాతతదూతపక్షః । పపాత । భూమౌ । ఉపభైమి ।
హంసః ।

టీక॥ అథ = అహంస యాకాశమందు చుట్లు తిరిగినపిదప, అకుంచితాభ్యాం =
ముడుచుకొనఁబడిన, పక్షతిభ్యాం = తెక్కలమొదళ్ళచే, నభోవిభాగాత్ =
ఆకాశ దేశమునుండి, తరసా = వేగముతో, అవతీర్య = దిగి, నివేశ
దేశాతతదూతపక్షః: నివేశదేశ = దిగెడిప్రదేశమున, అతత = పలువఁ
బడిన, దూత = విదలించుకొనఁబడిన, పక్షః = తెక్కలుగల దై. ఉప
భైమి = దమయంతియెదుట, భూమౌ = భూమియందు, పపాత =
వాలినది.

ఇచ్చట నాకాశమునుండి భూమికి దిగునపుడు తెక్కలు ముడుచు
కొనుట మున్నగు హంసలస్వభావము వర్ణింపఁబడినది. కాన స్వభావోక్త్య
లంకారము.

సమాసములు :

నభోవిభాగాత్:- నభసః విభాగః నభోవిభాగః, తస్మాత్ = నభోవిభాగాత్.
నివేశదేశాతతదూతపక్షః:- నివేశస్య దేశః = నివేశదేశః, నివేశదేశే
అతతౌ = నివేశదేశాతతౌ, నివేశదేశాతతౌ చ తౌ ధూతౌ చ = నివేశ

దేశాతతధూతౌ, నివేశదేశాతతధూతౌ పక్షౌ యస్య నః = నివేశదేశాతత
ధూతపక్షః॥

ఉపభైమిః- బైమ్యాః సమీపే = ఉపభైమి.

భావము:-

ఆకాశమందుండి చుట్లు తిరిగినపిదప నాహంస తనతెక్కల మొదళ్ళను
ముడుచుకొని యాకసమునుండి వెంటనే దిగి, దిగినచోట తనతెక్కలను తెఱచు
కొని వివలించుకొని దమయంతి యెదుట వాలినది.

శ్లో॥ ఆకస్మికః పక్షపుటాహతాయాః
క్షితేస్తదా యః స్వన ఉచ్ఛచార।
ద్రాగన్యవిన్యస్తదృశః స తస్యాః
సంభ్రాంతమంతఃకరణం చకార॥

౨

ప. వి. ఆకస్మికః । పక్షపుటాహతాయాః । క్షితేః । తదా । యః । స్వనః । ఉచ్ఛచార।
ద్రాక్ । అన్యవిన్యస్తదృశః । సః । తస్యాః । సంభ్రాంతమ్ । అంతః
కరణం । చకార.

టీక॥ తదా = అపక్షి భూమియందు వాలినపుడు, పక్షపుటాహతాయాః; పక్షపుట
= తెక్కలజంటచే, ఆహతాయాః = కొట్టఁబడిన, క్షితేః = భూమినుండి.
ఆకస్మికః = అకారణముగ, యః = ఏ, స్వనః = శబ్దము, ఉచ్ఛచార
= ఉద్భవించినదో, సః = ఆశబ్దము, అన్యవిన్యస్తదృశః, అన్య =
ఇతర విషయములయందు, విన్యస్త = ఉంచబడిన, దృశః = దృష్టి
గల్గిన, తస్యాః = ఆదమయంతియొక్క, అంతఃకరణం = చిత్తమును,
ద్రాక్ = వెంటనే, సంభ్రాంతమ్ = తత్తరపాటుతోఁ గూడినదిగ, చకార
= చేసినది.

పక్షపుటములతో భూమిని హంస కొట్టుట దానిస్వభావము. కాన
నిట స్వభావోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :-

ఆకస్మికః :- అకస్మాత్ భవతీతి = ఆకస్మికః.

పక్షపుటాహతాయాః :- పక్షయోః పుటః — పక్షపుటః, పక్షపుటేన ఆహతా
= పక్షపుటాహతా, తస్యాః = పక్షపుటాహతాయాః.

అన్యవిన్యస్తదృశః :- అన్యస్మిన్ విన్యస్తే = అన్యవిన్యస్తే, అన్య
విన్యస్తే దృశౌ యస్యాస్స = అన్యవిన్యస్తదృశ్, తస్యాః = అన్య
విన్యస్తదృశః.

భావము :

ఆహంస భూమికి దిగినవెంటనే తనతెక్కలతో భూమిని కొట్టుటవలన
నుదృవించిన యాకస్మికధ్వని విషయాంతరమందు లగ్న మగు దృష్టిగల
యాదమయంతిచిత్తమును సంప్రమింపజేసినది.

శ్లో॥ నేత్రాణి వై దర్శసుతాసఖీనాం
విముక్తతత్తద్విషయగ్రహణీ।
ప్రాపుస్తమేకం నిరుపాఖ్యరూపం
బ్రహ్మేవ చేతాంసి యతవ్రతానామ్॥

3

ప వి. నేత్రాణి । వై దర్శసుతాసఖీనాం । విముక్తతత్తద్విషయగ్రహణీ । ప్రాపుః ।
తమ్ । ఏకం । నిరుపాఖ్యరూపం । బ్రహ్మ । ఇవ । చేతాంసి । యతవ్ర
తానామ్

టీ క॥ వై దర్శసుతాసఖీనామ్ : వై దర్శసుతా = దమయంతియొక్క, సఖీనాం =
చెలికత్తెలయొక్క, నేత్రాణి = కన్నలు, విముక్తతత్తద్విషయగ్రహణీ;
విముక్త = విడువబడిన, తత్తద్విషయ = ఆయావిషయములయొక్క,
గ్రహణీ = జ్ఞానములుగలవై, (విముక్త = విడువబడిన, తత్తద్వి
షయ = రూపరసాదివిషయములయొక్క, గ్రహణీ = సంసర్గములు గల
వై,) ఏకం = ఒక్కటి యైన, (రెండవది లేని,) నిరుపాఖ్యరూపం = నిరు
పాఖ్య = నిర్వచింప శక్యము కాని, రూపం = ఆకారము గల్గిన, (స్వరూ
పము గల్గిన,) తం = ఆముగిట నున్నహంసను, ("తత్త్వమసి" యను

నెడ తత్పదార్థ మైనదానిని.) యతవ్రతానాం = యోగులయొక్క, చేతాంసి = మనస్సులు, బ్రహ్మేవ = పరమాత్మను వలె, ప్రాపుః = పొందినవి.

ఇచ్చట హంసను పరమాత్మతోడను, సఖుల యింద్రియములను యోగిహృదయములతోడను బాహ్యవిషయములను రూపాదివిషయములతోడను బోల్చుటవలన నుపమాలంకారము. అది శ్లేషానుప్రాణితము.

సమాసములు:

వైదర్భసుతాసఖీనామ్;విదర్భాణాం రాజా = వైదర్భః, వైదర్భస్య సుతా = వైదర్భసుతా, వైదర్భసుతాయాఃసఖ్యః = వైదర్భసుతాసఖ్యః, తాసాం = వైదర్భసుతాసఖీనామ్.

విముక్తతత్తద్విషయగ్రహణీః-తే చ తే చ విషయాః = తత్తద్విషయాః, తత్తద్విషయాణాం గ్రహాః = తత్తద్విషయగ్రహాః, విముక్తాః తత్తద్విషయగ్రహాః యైస్తాని = విముక్తతత్తద్విషయగ్రహణీ.

నిరుపాఖ్యరూపమ్:- నిర్గుతా ఉపాఖ్యా యస్య తత్ = నిరుపాఖ్యమ్, నిరుపాఖ్యం రూపం యస్య సః = నిరుపాఖ్యరూపః, తమ్ = నిరుపాఖ్యరూపమ్; నిరుపాఖ్యం రూపం యస్య తత్ = నిరుపాఖ్యరూపమ్, తత్ = నిరుపాఖ్యరూపమ్.

యతవ్రతానామ్:- యతం వ్రతం యేషాం తే = యతవ్రతాః, తేషాం = యతవ్రతానామ్.

భావము :

ఆహంస భూమిపై వ్రాలినపుడు దమయంతిచెలికత్తెల దృష్టులు ఇతర విషయములయందు లగ్నములై యుండినవి. ఆదృష్టులు హంస వ్రాలినపుడుదృవించిన చప్పుడుచే నావిషయములను వీడిన వై విషయసంగములను బరిత్యజించిన యోగుల చిత్తము లనిర్వచనీయ మైన స్వరూపము గల బ్రహ్మను బొందినట్లు నిర్వచింప శక్యము గాని యాకారము గల హంసను బొందినవి. అనగా చెఱలు తమదృష్టులను విషయాంతరములనుండి మరల్చి హంసాభిముఖములుగ గావించి రని భావము.

శ్లో॥ హంసం తనౌ సన్నిహితం చరంతం
మునేర్మనోవృత్తిరివ స్వికాయామ్ ।
గ్రహీతుకామాదరిణా శయేన
యత్నాదసౌ నిశ్చలతాం జగహే॥

౪

ప వి. హంసం । తనౌ । సన్నిహితం । చరంతం । మునేః । మనోవృత్తిః ।
ఇవ । స్వికాయామ్ । గ్రహీతుకామా । అదరిణా । (అదరిణా) । శయేన ।
(ఆశయేన) । యత్నాత్ । అసౌ । నిశ్చలతాం । జగహే ।

టీక॥ అసౌ = ఈ దమయంతి, మునేః = మునియొక్క, మనోవృత్తిరివ =
చిత్తవృత్తివలె, స్వికాయాం = తన దైన, తనౌ = శరీరసమీపమందు
[శరీరములోపల] సన్నిహితమ్ = ఉన్నదియు, (ఆవిర్భవించినదియు
అనగా ప్రత్యక్ష మైనదియు) చరంతం = తిరుగుచున్నదియు, లేదా దేని
నైనను భక్షించుచున్నదియు, (ఉనికి గలదియు) నగు, హంసం =
హంసను, (పరమాత్మను) అదరిణా = భయము లేని, శయేన =
హస్తముచే, (అదరిణా = సాదరమైన, ఆశయేన = చిత్తముచే, గ్రహీతు
కామా = పట్టగోరిక గలదై, [ప్రత్యక్షముఁ జేసికొన గోరినదై,) యత్నాత్
= ప్రయత్నమువలన, నిశ్చలతాం = నిశ్చలము లైన యంగములను
గల్గియుండుటను, జగహే = పొందినది.

ఇచ్చట దమయంతి మునిమనోవృత్తితోఁ బోల్చఁబడుటవలన
నువమాలంకారము. అది శ్లిష్టపదముల నుపజీవించినది. కాన శ్లేషాను
ప్రాణితము

సమాసములు:

గ్రహీతుకామా:- గ్రహీతుం కామః యస్యాస్సా = గ్రహీతుకామా.

అదరిణా:- దరః అస్య అస్తీతి = దరీ, న దరీ = అదరీ, తేన =
అదరిణా,

అదరిణా:- ఆదరః అస్య అస్తీతి = ఆదరీ, తేన = ఆదరిణా.

భావము :

ఇచ్చట దమయంతి హంసను పట్టువిధము యోగిచిత్తవృత్తి పరమాత్మను
సాక్షాత్కరించుటతోఁ బోల్చఁబడినది. ఆ దమయంతి తన శరీరముకడనుండి

యిటు నటు దిరుగుచు, భూమిపై పడియున్న ధాన్యకణాదులను భక్షించుచు నున్న యాహంసను నిర్భయ మైన తనహస్తముతోఁ బట్టుఁగోరిక గలదై, యోగిచిత్త వృత్తి తనశరీరమందు నెలకొనిన పరమాత్మను సాదర మగు నభిప్రాయముతో దర్శింపఁ గోరినవిధముగ ప్రయత్నముతో నిశ్చలాంగి యైనది. యోగిమనో వృత్తియు పరమాత్మదర్శనమునకై నిశ్చల మగుచున్నది. నిశ్చల మగు మనో వృత్తి యున్నప్పుడే పరమాత్మదర్శనము గలుగును. శరీరాంగములను నిశ్చల ములుగఁ జేసికొనిననే హంసను బట్టుకొనుటకు వలనుపడును.

శ్లో॥ తామింగితై రప్యనుమాయ మాయా
మయం న దైర్యాద్వియదుత్పపాత।
తత్పాణిమాత్మోపరిపాతుకం తు
మోఘం వితేనే ప్లుతిలాఘవేన॥

ప వి. తామ్ । ఇంగితైః । అపి । అనుమాయ । మాయామ్ । ఆయం । న ।
దైర్యాత్ । వియత్ । ఉత్పపాత । తత్పాణిమ్ । ఆత్మోపరిపాతుకం । తు ।
మోఘం । వితేనే । ప్లుతిలాఘవేన.

టీక॥ ఆయం = ఈ హంస, తాం = ఆ దమయంతి తన్ను పట్టుకొనుటకై
కావించిన, మాయాం = క పట మును, ఇంగితైః = చేష్టలచే,
అనుమాయాపి = ఊహించియు, దైర్యాత్ = దైర్యమును బొంది,
వియత్ = ఆకాశమును గూర్చి, న ఉత్పపాత = ఎగురలేదు, ఆత్మోపరి
పాతుకం; ఆత్మోపరి = తనపై, పాతుకం = పడనున్న, తత్పాణిం తు =
ఆ దమయంతీహస్తమునో; ప్లుతిలాఘవేన; ప్లుతి = గంతులువేయుటలోని
లాఘవేన = నేర్పుచే, మోఘం = వ్యర్థముగ, వితేనే = చేసెను.

సమాసములు :

తత్పాణిమ్:- తస్యాః పాణిః = తత్పాణిః, తమ్ = తత్పాణిమ్.

ఆత్మోపరిపాతుకమ్:- ఆత్మనః ఉపరి = ఆత్మోపరి, పతతీతి = పాతుకః,

ఆత్మోపరి పాతుకః = ఆత్మోపరిపాతుకః, తమ్ = ఆత్మోపరిపాతుకమ్.

ప్లుతిలాఘవేన:- లఘోర్భావః = లాఘవమ్, ప్లుత్యాం లాఘవమ్ =
ప్లుతిలాఘవమ్, తేన = ప్లుతిలాఘవేన.

భావము :

ఆ దమయంతి హంసను పట్టుకొనుటకై పన్నిన మాయను ఆమె యింగి
తములచే నాహంస గ్రహించియు దైర్యముఁ బూని యాస్థలము వదలి యెగిరి
పోలేదు ఆ దమయంతి తన్ను బట్టుటకై తనపైఁ జూచిన చేతిని గంతులు
వేయుటలోని తన నేర్పుతో వ్యర్థము గావించిన దై యామెచేతికి దొఱకక
తప్పించుకొనినది.

శ్లో॥ వ్యర్థీకృతం పత్రరథేన తేన
తథాఽవసాయ వ్యవసాయమస్యాః।
పరస్పరామర్పితహస్తతాళం
తత్కాలమాలీభిరహస్యతాలమ్॥

౬

ప. వి. వ్యర్థీకృతం । పత్రరథేన । తేన । తథా । అవసాయ । వ్యవసాయమ్ ।
అస్యాః । పరస్పరామ్ । అర్పితహస్తతాళమ్ । తత్కాలమ్ । అలీభిః =
అహస్యత । అలమ్.

టీక॥ అస్యాః = ఈదమయంతియొక్క, వ్యవసాయం = హంసను పట్టఁగోరిన
ప్రయత్నమును, తేన = ఆ, పత్రరథేన = హంసచే, తథా = ఆ
ప్రకారము, వ్యర్థీకృతమ్ = విఫలము గావింపఁబడినదానినిగ, అవసాయ
= నిశ్చయించుకొని, తత్కాలమ్ = ఆకాలమున, పరస్పరాం =
ఒందొరులయందు, అర్పితహస్తతాళమ్; అర్పిత = ఉంచబడిన, హస్త
తాళమ్ = చేతుల చప్పట్లు గలుగునట్లుగా, అలీభిః = చెలికత్తెలచే, అలం
= నొక్కిలి, అహస్యత = నవ్వుట (జరిగినది).

సమాసములు :

వ్యర్థీకృతమ్:- అవ్యర్థః వ్యర్థః సంపద్యమానః కృతః = వ్యర్థీకృతః,
తం = వ్యర్థీకృతమ్.

అర్పితహస్తతాళమ్:- హస్తయోః తాళః = హస్తతాళః, అర్పితః హస్త
తాళః యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా = అర్పితహస్తతాళమ్.
తత్కాలమ్:- స చాసౌ కాలశ్చ = తత్కాలః, తమ్ = తత్కాలమ్.
యద్వా-స ఏవ కాలః యస్య = తత్కాలమ్.

భావము :

హంసను పట్ట నెంచిన దమయంతియొక్క ప్రయత్నము వ్యర్థ మయిన
దని తెలిసికొని యా సమయమునం దామె చెలికత్తెలు చేతులఁ జప్పట్లు కొట్టుచు
మిక్కిలి పరిహసించిరి.

శ్లో॥ ఉచ్చాటనీయః కరతాళికానాం
దానాదిదానీం భవతీభిరేషః।
యాఽన్వేతి మాం ద్రుహ్యతి మహ్యమేవ
సాఽత్రేత్యుపాలంభి తయాఽఽశివర్గః॥

ప. వి. ఉచ్చాటనీయః । కరతాళికానాం । దానాత్ । ఇదానీం । భవతీభిః । ఏషః ।
యా । అన్వేతి । మాం । ద్రుహ్యతి । మహ్యమ్ । ఏవ । సా । అత్ర ।
ఇతి । ఉపాలంభి । తయా । ఆశివర్గః.

టీక॥ (హంసఖ్యః = ఓ చెలికత్తెలారా!) భవతీభిః = మీచే, ఏషః = ఈహంస,
కరతాళికానాం = చేతులచప్పట్లయొక్క, దానాత్ = దానమువలన,
ఉచ్చాటనీయః కిమ్ = తటుమవలసినదియా యేమి? అత్ర = ఈ చెలి
కత్తెల మధ్య, యా = ఎవ్వతె, మాం = నన్ను, అన్వేతి = అనుసరించు
చున్నదో, సా = ఆమె, మహ్యమేవ = నాకై, ద్రుహ్యతి = ద్రోహముఁ
జేయుచున్నది, ఇతి = ఇట్లు, తయా = ఆ దమయంతిచే, ఆశివర్గః =
చెలులసంఘము, ఉపాలంభి = నిందింపఁబడినది.

సమాసములు :

కరతాళికానామ్ :- కరైస్తాళికాః = కరతాళికాః, తసాం = కరతాళికానామ్
ఆశివర్గః :- ఆశీనాం వర్గః = ఆశివర్గః.

భావము :

“(ఓచెలులారా) మీరు చేతులు తట్టి యీహంసను తఱుమవలసి యున్నదా! ఈచెలికత్తెలలో నెవ్వతె నాకనుకూల మైనదో ఆపెయే నాకు ద్రోహము చేయుచున్నది” యని దమయంతి తనచెలికత్తెలను నిందించిన దై వారిని తనతో రాసీయక వారించినది.

శ్లో॥ ధృతాల్పకోపా హసితే సఖీనాం
ఛాయేవ భాస్వంతమభిప్రయాతుః ।
శ్యామాఽథ హంసస్య కరానవాప్తే
ర్మందాక్షలఙ్క్య లగతి స్మ పశ్చాత్॥

ప. వి. ధృతాల్పకోపా । హసితే । సఖీనాం । ఛాయా । ఇవ । భాస్వంతమ్ । అభి
ప్రయాతుః । శ్యామా । అథ । హంసస్య । కరానవాప్తేః । మందాక్షలఙ్క్యః ।
లగతి । స్మ । పశ్చాత్ ।

టీక॥ అథ = తర్వాత, సఖీనాం = చెలికత్తెలయొక్క, హసితే = నవ్వునందు.
ధృతాల్పకోపా, ధృత = ధరింపఁబడిన, అల్పకోపా = కొద్ది కోపముగల
దై, భాస్వంతం = సూర్యుని గూర్చి, అభిప్రయాతుః = ఎదుట బోవుచున్న
వానియొక్క, ఛాయేవ = నీడవలె, శ్యామా = నడిజవ్వనమునం
దున్నదై (నల్లని దై), హంసస్య = హంసయొక్క, కరానవాప్తేః =
హస్తప్రాప్తి లేనందువలన, మందాక్షలఙ్క్యః మందాక్ష = సిగ్గుచే, లఙ్క్య
ఉపలక్షింపఁదగిన దై, అనగా సిగ్గునొందిన దై; హంసస్య = సూర్యుని
యొక్క, కరానవాప్తేః = కిరణస్పర్శము లేనందువలన, మందాక్షలఙ్క్యః
మందాక్ష = దుర్బల దృష్టులచే, లఙ్క్య = (గ్రహింప సాధ్యమైన దై,
పశ్చాత్ = వెనుక, లగతి స్మ = (వట్టగల ననెడి యాశచే), వెళ్లు
చుండినది.

ఇచ్చట దమయంతి సూర్యాభిముఖముగ నడచువానియొక్క
నీడతో శ్లిష్టశబ్దసామ్యముచే బోల్చుబడినది. కాన శ్లేషోత్థాపిత మగు నుప
మాలంకారము.

సమాసములు :

ధృతాల్పకోపా:- అల్పశ్చసా కోపశ్చ = అల్పకోపః, ధృతః అల్పకోపః
యయా సా = ధృతాల్పకోపా.

కరానవాప్తే:- న అవాప్తిః = అనవాప్తిః, కరభ్యామనవాప్తిః = కరాన
వాప్తిః, తస్యాః = కరానవాప్తేః, న అవాప్తిః = అనవాప్తిః, కరాణమన
వాప్తిః = కరానవాప్తిః, తస్యాః = కరానవాప్తేః.

మందాక్షలక్ష్మ్యే:- లక్ష్మీతుం యోగ్యా = లక్ష్మ్యే, మందాక్షేన లక్ష్మ్యే =
మందాక్షలక్ష్మ్యే; లక్ష్మీతుం యోగ్యా = లక్ష్మ్యే, మందాక్షైః లక్ష్మ్యే = మందాక్ష
లక్ష్మ్యే.

భావము :

ఆదమయంతి చెలికత్తెల నవ్వుపైనఁ గొలిదియలుక వహించిన దై
సూర్యుని కెదురేగువాని నీడవలె శ్యామయై (నడిజవ్వనమునం దున్నదై) నల్లని
దై హంస చేతికి దొఱకనందున సిగ్గు జెందిన దై (సూర్యకిరణములు సోకనందు
వలన మందమైన దృష్టికే గోచరము కాగల్గిన దై) దాని వెనుక వెళ్లు
చుండినది,

శ్లో॥ శస్తా న హంసాభిముఖీ తవేయం
యాత్రేతి తాభిశ్చలహాస్యమానా ।
సాఽఽహ స్మ నై వాఽశకునీ భవేన్మే
భావిప్రియావేదక ఏష హంసః॥

ప. వి, శస్తా । న । హంసాభిముఖీ । తవ । ఇయం । యాత్రా । ఇతి । తాభిః । చల
హాస్యమానా । సా । ఆహ । స్మ । న । ఏవ । అశకునీభవేత్ । మే । భావి
ప్రియావేదకః । ఏషః । హంసః .

టీక॥ తవ = నీయొక్క, ఇయం = ఈ, హంసాభిముఖీ = హంసకునెదురై న,
(సూర్యునకు నెదురై న) యాత్రా = ప్రయాణము, న శస్తా = మంచిది
కాదు; ఇతి = ఇట్లు, తాభిః = ఆచెలికత్తెలచే, చలహాస్యమానా; చల =
వ్యాజవచనముచే, హాస్యమానా = పరిహసింపఁజుచున్నదై, భావి
ప్రియావేదకః; భావి = జరుగఁబోవు, ప్రియ = శుభములను, ఆవేదకః

= తెలుపునట్టి, ఏషః = ఈ. హంసః = హంస, మే = నాకు, నాఽశకునీ భవేదేవ = అపశకునము కానేరదు, మతే మనగా-శకునమే కాగలదు. అనగా పక్షియే కాగలదు కాని సూర్యుడు కాజాలదు ఇతి = అని, అహ స్మ = చెప్పుచుండినది.

ఇచ్చట హంసశబ్దముచే హంసను సూర్యుని శ్లేషభంగితో బోధించుట వలన నిట సూర్యుని మగు నర్థము వ్యంగ్యము.

సమాసములు :

హంసాభిముఖీ - హంసస్య అభిముఖీ = హంసాభిముఖీ.

చలహాస్యమానా :- చలేన హాస్యమానా = చలహాస్యమానా.

అశకునీభవేత్ :- అనశకునః అశకునః సంపద్యమానః భవేత్ = అశకునీభవేత్.

భావిప్రియావేదక :- భావి చ తత్ ప్రియం చ = భావిప్రియం, భావిప్రియస్య ఆవేదకః = భావిప్రియావేదకః.

భావము :

ఓదమయంతి “హంసాభిముఖముగ (సూర్యాభిముఖముగ) నీవు చేయునట్టి ప్రయాణము శ్లేష మైనది కాదు. హంసాభిముఖ మగు, (సూర్యాభిముఖ మగు) ప్రయాణమువలన శ్రమసంతాపములు గల్గును. మరియు నా ప్రయాణము శాస్త్ర నిషిద్ధము”. అని చెలికత్తెలు వ్యాజ్యోక్తిచే నామెను పరిహసించుచుండిరి. అప్పుడామె “ఈహంస (సూర్యుడు గాదు) నాకు జరుగనున్న శుభములను సూచించునట్టి భద్రపక్షి కావున నిది అపశకునమే కానేరదు. మతే మనగా శకునమే (పక్షియే) అగును కాని సూర్యుడు కాదు. సూర్యాభిముఖ మగు యాత్రయే ధర్మ శాస్త్రనిషిద్ధము కాని హంసపక్ష్యాభిముఖ మగు యాత్ర ధర్మశాస్త్రనిషిద్ధము కాదని చెప్పుచుండినది.

శ్లో॥ హంసోఽప్యసౌ హంసగతేః సుదత్యాః

పురః పురశ్చారు చలన్ బభాసే ।

వైలక్ష్మ్యహేతోర్గతిమేతదీయా

మగ్రేఽనుకృత్యోఫహసన్నివోచ్చైః॥

వ, వి. హంసః । అపి । అసౌ । హంసగతేః । సుదత్యాః । పురః । పురః । చారు ।
చలన్ । బభాసే । వైలక్ష్యహేతోః । గతిమ్ । ఏతదీయామ్ । అగ్రే । అను
కృత్య । ఉపహసన్ । ఇవ । ఉచ్చైః ।

టీక ॥ అసౌ = ఈ, హంసోఽపి = హంసయు, హంసగతేః = హంసనడక
వంటి నడక గల్గిన, సుదత్యాః = మంచి పలువరుస గల్గిన దమయంతి
యొక్క, పురఃపురః = ఎదుట నెదుట, అగ్రే = సమీపమున, చారు =
చక్కగా, చలన్ = తిరుగుచు, వైలక్ష్యహేతోః = అయ్యో! ఈహంస
గూడ న న్నుకరించుచున్న దని దమయంతి కాశ్చర్యము కలుటకై,
ఏతదీయాం = దమయంతికి సంబంధించిన, గతిం = నడకను, అనుకృత్య
= అనుకరించి, ఉచ్చైః = అధికముగా, ఉపహసన్నివ = పరిహసించు
చున్నదో యనునట్లు, బభాసే = ప్రకాశించెను.

ఆహంస దమయంతిముంగిట తిరుగుటకు పరిహసించుట కార
ణము కాకపోయినను కారణముగ చెప్పుటవలన నుత్పేక్షలంకారము.
ఉత్పేక్షావ్యంజక మగు నివశబ్దము ప్రయోగింపఁబడుటవలన నిది
గమ్యము.

సమాసములు :

హంసగతేః :- హంసస్య గతిరివ గతిర్యస్యాస్సా = హంసగతిః,
తస్యాః = హంసగతేః.

వైలక్ష్యహేతోః :- విలక్ష్యస్య భావః = వైలక్ష్యమ్, వైలక్ష్యమేవ
హేతుః = వైలక్ష్యహేతుః, తస్మాత్ = వైలక్ష్యహేతోః.

ఏతదీయామ్ :- ఏతస్య ఇయమ్ = ఏతదీయా, తామ్ = ఏతదీయామ్,

భావము :

ఆహంసయు హంసవలె నడక గలిగిన యాదమయంతియెదుట చక్కగా
నడచుచు నామెయెదుటనే యామెకాశ్చర్యము గలుగుటకై యామె నడక ననుకరిం
చుచు పరిహసించుచున్నదో యనునట్లు తిరుగుచు శోభించినది.

శ్లో॥ పదే పదే భావిని భావిసీ తం
 యథా కరప్రాప్యమవై తి నూనమ్ ।
 తథా సఖేలం చలతా లతాసు
 ప్రతార్య తేనాచకృషే కృశాంగీ॥

౧౧

ప. వి. పదే. పదే. భావిని. భావిసీ. తం. యథా. కరప్రాప్యమ్. అవై తి. నూనం.
 తథా. సఖేలం. చలతా. లతాసు. ప్రతార్య. తేన. ఆచకృషే. కృశాంగీ.

టీక॥ భావిసీ = హంసను పట్టుటనే మనస్సునందు భావించుచున్న, కృశాంగీ =
 దమయంతి, భావిని = ఉంచఁబోవు, పదే పదే = అడు గడుగునందును,
 తం = ఆ హంసను, యథా = ఏవిధముగా, కరప్రాప్యం = చేతఁ బట్ట
 శక్య మయినదిగ, నూనం = నిశ్చయముగ, అవై తి = తెలుసుకొను
 చున్నదో, తథా = ఆవిధముగనే, సఖేలం = ఆటతోఁ కూడినట్లుగా,
 చలతా = నడచుచున్న. తేన = ఆ హంసచే, ప్రతార్య = మోసగింపఁబడి,
 లతాసు = తీగలమధ్యందు, ఆచకృషే = లాగఁబడినది.

సమానములు :

భావిసీ:- భావయతీతి = భావిసీ.

కరప్రాప్యమ్:- ప్రాప్తం యోగ్యః = ప్రాప్యః, కరేణ ప్రాప్యః = కర
 ప్రాప్యః, తం = కరప్రాప్యమ్.

సఖేలం:- ఖేలేన సహితం యథా తథా = సఖేలమ్.

కృశాంగీ:- కృశమ్ అంగం యస్యాస్యా = కృశాంగీ.

భావము :

హంసను పట్టుకొనుటనే భావన చేయుచున్న యా దమయంతి యడు
 గడుగునందును హంసను బట్టగల నని యేవిధముగా నిశ్చయించుకొనుచుండినదో
 యావిధముగనే యా హంస యాట లాడుచు నా దమయంతిని పంచించి తీగల
 లోనికి లాగికొని పోయిన దై యేకాంతస్థలమున దాగినది.

శ్లో॥ రుషా నిషిద్ధాజినాం యదై నాం.
 ఛాయాద్వితీయాం కలయాంచకారః
 తదా శ్రమాంభఃకణభూషితాంగీం
 స కీరవన్మానుషవాగవాదీత్॥

౧౨

ప. వి. రుషా । నిషిద్ధాజినాం । యదా । ఏనాం । ఛాయాద్వితీయాం । కలయాంచకారః । తదా । శ్రమాంభఃకణభూషితాంగీం । సః । కీరవత్ । మానుషవాక్ । అవాదీత్.

టీక॥ రుషా = రోషముచే, నిషిద్ధాజినాం; నిషిద్ధ = నిషేధింపఁబడిన, ఆజినాం = చెలులు గలిగినదిగను, ఛాయాద్వితీయాం; ఛాయా = తననీడనే, ద్వితీయాం = తనకు రెండవదిగఁ గలదానినిగ, యదా = ఎప్పుడు, కలయాంచకార = తెలిసికొనినదో, తదా = అప్పుడు, శ్రమాంభఃకణభూషితాంగీం; శ్రమాంభఃకణ = చెమటబొట్టులచే, భూషిత = అలంకృతమగు, అంగీం = శరీరము గల దమయంతిని, సః = ఆ హంస, కీరవత్ = చిలుకవలె, మానుషవాక్ = మనుష్యుల మాట గల్గిన దై, అవాదీత్ = పలికినది.

సమాసములు:

నిషిద్ధాజినామ్:- ఆశయ ఏవ జనాః = ఆజినాః, నిషిద్ధాః ఆజినాః
 యయా సా = నిషిద్ధాజినా, తాం = నిషిద్ధాజినామ్.

ఛాయాద్వితీయామ్:- ఛాయా ద్వితీయా యస్యాస్యా = ఛాయాద్వితీయా,
 తామ్ = ఛాయాద్వితీయామ్.

శ్రమాంభఃకణభూషితాంగీమ్:- శ్రమస్య అంభః = శ్రమాంభః, శ్రమాంభసః కణాః = శ్రమాంభఃకణాః, శ్రమాంభఃకణైః భూషితం అంగం
 యస్యాస్యా = శ్రమాంభఃకణభూషితాంగీ, తాం = శ్రమాంభఃకణభూషితాంగీమ్.

కీరవత్:- కీర ఇవ = కీరవత్.

మానుషవాక్:- మనుష్యస్య వాగివ వాక్ యస్య సః = మానుషవాక్.

భావము :

ఆ దమయంతి రోషముచే తన సఖీజనమును నిషేధించిన దై తననీడ యొక్కటియే రెండవదిగ గల్గిన దై చెమటబొట్లతో నలంకరింపఁబడిన శరీరము

కలదై యెప్పు డుండెనో యప్పు డాహంస చిరుకవలె మనుష్యవాక్కు గల దై
యా దమయంతితోఁ బలికెను.

శ్లో॥ అయే కియద్యావదుపైషి దూరం
వ్యర్థం పరిశ్రామ్యసి వా కిమర్థమ్ ।
ఉదేతి తే భీరపి కిన్ను బాలే
విలోకయన్త్యా న ఘనా వనాళీః॥

౧౩

ప వి. అయే । కియత్ । యావత్ । ఉపైషి । వ్యర్థం । పరిశ్రామ్యసి । వా ।
కిమర్థమ్ । ఉదేతి । తే । భీః । ఆపి । కిం । ను । బాలే । విలోకయన్త్యాః ।
న । ఘనాః । వనాళీః ।

టీక॥ అయే = ఓ దమయంతీ. వ్యర్థం = నిర్వర్థకముగా, కియత్ = ఎంత
దూరము, యావదుపైషి = పోగలవు, కిమర్థమ్ = ఎందులకు, పరిశ్రా
మ్యసి వా = శ్రమపడుచున్నావు? ఘనాః = దట్టము లైన, వనాళీః =
వనపంక్తులను, విలోకయన్త్యాః = చూచుచున్న, తే = నీకు, భీరపి =
భయ మైనను, నోదేతి = ఉదయించుటలేదా:

సమాసములు :

వనాళీః :- వనానామాళయః = వనాళయః, తాః = వనాళీః.

భావము :

ఓ దమయంతీ : వ్యర్థముగా నీ వెంతదూరము పోగలవు. ఎందులకు
వ్యర్థముగ పరిశ్రమపడుచున్నావు? ఈ దట్టము లగు నరణ్యములను చూచుచున్న
నీకు భయము కలుగుటలేదా? కావున ఆగుము. అని హంస దమయంతితోఁ
బలికెను.

శ్లో॥ వృథాఽర్పయంతీమపథే పదం త్వాం
మరుల్లలత్పల్లవ పాణికంపైః ।
ఆలీవ పశ్య ప్రతిషేధతీయం
కఘోతహుంకారగిరా వనాళీః॥

౧౪

ప. వి. వృథా । అర్పయంతీమ్ । అపథే । పదం । త్వాం । మరుల్లలత్పల్లవ
పాణికంపైః । ఆలీ । ఇవ । పశ్య । ప్రతిషేధతి । ఇయం । కపోత
హుంకారగిరా । వనాళిః ।

టీక॥ వృథా = వ్యర్థముగ, అపథే = అమార్గమందును, అకృత్యమందును,
పదం = పాదమును, ఉద్దేశమును, అర్పయంతీం = ఉంచుచున్న, త్వాం
= నిన్ను, మరుల్లలత్పల్లవపాణికంపైః; మరుత్ = గాలిచే, లలత్ =
కదలుచున్న, పల్లవపాణి = చిగురుటాకు లను హస్తములయొక్క,
కంపైః = కదలికలచేతను, కపోతహుంకారగిరా; కపోత = పావురముల
యొక్క, హుంకారగిరా = హుంకారధ్వనిచేతను, ఇయం = ఈ, వనాళిః
= వనపంక్తి, ఆలీవ = చెలిక తైవలె, ప్రతిషేధతి = నిషేధించుచున్నది.
పశ్య = చూడుము.

ఇచ్చట వనపంక్తి చెలిక తైతో, బోల్చబడినది. కావున నుప
మాలంకారము. అది “పల్లవపాణి” యను రూపకముతో సంకీర్ణము.

సమాసములు:-

అపథే:- న పంథాః = అపథమ్, తస్మిన్ = అపథే,

మరుల్లలత్పల్లవపాణికంపైః:- మరుతా లలంతః = మరుల్లలంతః,
మరుల్లలంతశ్చ తే పల్లవాశ్చ = మరుల్లలత్పల్లవాః. మరుల్లలత్పల్లవా
ఏవ పాణిః = మరుల్లలత్పల్లవపాణిః, మరుల్లలత్పల్లవపాణేః కంపాః
= మరుల్లలత్పల్లవపాణికంపాః, తైః = మరుల్లలత్పల్లవపాణికంపైః.
కపోతహుంకారగిరా:- కపోతస్య హుంకారః = కపోతహుంకారః, కపోత
హుంకార ఏవ గీః = కపోతహుంకారగీః, తయా = కపోత
హుంకారగిరా.

వనాళిః:- వనానామాలిః = వనాళిః.

భావము :

“అమార్గమందు నకృత్యమందును” నడుగుపెట్టిన నిన్ను గాలికి, కదలు
చున్న చిగురుటాకు లను హస్తముల కదలికలచేతను, పావురముల హుంకార

నాదములచేతను వనపంక్తి యను చెలికత్తె వారించుచున్నది. కావున నీ విశ
నాగుట మంచిది." అని హంస దమయంతితోఁ బలికెను.

శ్లో॥ ధార్యః కథంకారమహం భవత్యా
వియద్విహారీ వసుధైకగత్యా।
అహో శిశుత్వం తవ ఖండితం న
స్మరస్య సఖ్యా వయసాఽప్యనేన॥

౧౫

ప. వి. ధార్యః । కథంకారమ్ । అహం । భవత్యా । వియద్విహారీ । వసుధైకగత్యా ।
అహో । శిశుత్వం । తవ । ఖండితం । న । స్మరస్య । సఖ్యా । వయసా ।
అపి । అనేన .

టీక॥ వసుధైకగత్యా; వసుధా = భూమియందే, ఏకగత్యా = కేవలసంచారము
గల్గిన, భవత్యా = నీచే, వియద్విహారీ = గగనసంచారి యగు నేను.
కథంకారం = ఎట్లు, ధార్యః = పట్ట సాధ్య మగుదును, అనేన = ఈ,
స్మరస్య = మన్మథునకు, సఖ్యా = మిత్ర మైన, వయసాఽపి = వయస్సు
చేతను, తవ = నీయొక్క, శిశుత్వం = చిన్నతనము, న ఖండితమ్ =
తొలగింపఁబడలేదు, అహో = ఆశ్చర్యము.

ఇచ్చట పట్టుటకు సాధ్యము కా దను నధార్యత్వమునకు, వసుధా
గతియు వియద్విహారమును హేతువులుగఁ జెప్పఁబడుటవలన పదార్థ
హేతుకకావ్యలింగాలంకారము.

శై శబ్దము ఖండింపఁబడక యుండుటకును “నధార్యత్వ” విశిష్ట
వాక్యార్థము హేతువు గాన నిదియు కావ్యలింగము. కాన సజాతీయాలం
కార సంకరము.

సమాసములు:

ధార్యః:- ధారయితుం శత్యః = ధార్యః.

వియద్విహారీ:- విహారః ఆర్య అస్తీతి = విహారీ, వియతి విహారీ =
వియద్విహారీ.

వసుధైకగత్యా:- ఏకస్యాం గతిః = ఏకగతిః, వసుధాయామేకగతిః
యస్యాస్యా = వసుధైకగతిః, తయా = వసుధైకగత్యా.

శిశుత్వమ్:- శిశోర్భావః = శిశుత్వమ్.

భావము :

ఓ దమయంతీ: భూసంచారిణి వగు నీవెట్లు గగనసంచారి యగు నన్ను బట్టగలవు? మన్మథుని నేస్త మగు యౌవనముచేతను నీ శైశవము తొలగలేదు. ఇది మిక్కిలి యాశ్చర్యకరము.

శ్లో॥ సహస్రపత్రాసనపత్రహంస
వంశస్య పత్రాణి పతత్రిణః స్మః।
అస్మాదృశాం చాటురసామృతాని
స్వర్లోకలోకేతరదుర్లభాని॥

౧౬

వ. వి. సహస్రపత్రాసనపత్రహంసవంశస్య । పత్రాణి । పతత్రిణః । స్మః ।
అస్మాదృశాం । చాటురసామృతాని । స్వర్లోకలోకేతరదుర్లభాని.

టీక॥ సహస్రపత్రాసనపత్రహంసవంశస్య; సహస్రపత్ర = కమలమే, ఆసన = ఆసనముగా గల్గిన బ్రహ్మయొక్క. పత్ర = వాహనము లైన, హంస = హంసలయొక్క, వంశస్య = కులముయొక్కయు, [వెదురు యొక్కయు] పత్రాణి = వాహనము లైన, [ఆకులైన] పతత్రిణః = పక్షిలముగ, స్మః = ఉన్నారము, అస్మాదృశాం = మావంటివారియొక్క, చాటురసామృతాని; చాటు = సుఖాపితములయందలి, రస = శృంగారాది రసము లనెడు, అమృతాని = అమృతములు, స్వర్లోకలోకేతరదుర్లభాని; స్వర్లోక = స్వర్గమునందలి, లోక = జనులకంటె, ఇతర = ఇతరు లైన వారిచే, దుర్లభాని = పొంద సాధ్యముకానివి.

సమాసములు :

సహస్రపత్రాసనపత్రహంసవంశస్య:- సహస్రపత్రం ఆసనం యస్య సః
= సహస్రపత్రాసనః. సహస్రపత్రాసనస్య పత్రహంసాః = సహస్ర
పత్రాసనపత్రహంసాః; సహస్రపత్రాసనపత్రహంసానాం వంశః =
సహస్రపత్రాసనపత్రహంసవంశః. తస్య = సహస్రపత్రాసనపత్రహంస
వంశస్య.

అస్మాద్యశామ్ - అస్మానివ పశ్యంతీతి - అస్మాద్యశః, తేషామ్ = అస్మాద్యశామ్.

చాటురసామృతాని:- చాటుష రసాః = చాటురసాః, చాటుర సేష అమృతాని = చాటురసామృతాని.

స్వర్లోకలోకేతరదుర్లభాని:- స్వ ఏవ లోకః = స్వర్లోకః. స్వర్లోకే లోకాః = స్వర్లోకలోకాః, స్వర్లోకలోకేభ్యః ఇతరే = స్వర్లోకలోకేతరే, దుఃఖేన లబ్ధం శక్యాని దుర్లభాని, స్వర్లోకలోకేతరైః దుర్లభాని = స్వర్లోకలోకేతరదుర్లభాని.

భావము :

ఓ దమయంతీ! మేము బ్రహ్మవాహనము లగు హంసలవంశస్థులము. మా చమత్కారవచనములయందలి శృంగారాదిరసములు స్వర్లోకవాసులకంటె నితరులగు జనులకు దుర్లభములు.

శ్లో॥ స్వర్గాపగాహేమమృతాశినీనాం
నాలామృతాలాగ్రభుజో భజామః।
అన్నానురూపాం తనురూపఋద్ధిం
కార్యం నిదానాద్ధి గుణానధీతే॥

౧౭

ప. వి. స్వర్గాపగాహేమమృతాశినీనాం । నాలామృతాలాగ్రభుజః । భజామః । అన్నానురూపాం । తనురూపఋద్ధిం । కార్యం । నిదానాత్ । హి । గుణాన్ । అధీతే ।

టీక॥ స్వర్గాపగాహేమమృతాశినీనాం: స్వర్గాపగా = గంగానదియందలి, హేమమృతాశినీనాం = బంగారుతమ్మిరీగలయొక్క, నాలామృతాలాగ్రభుజః; నాలా = కాడలయొక్కయు, మృతాల = గడ్డలయొక్కయు, అగ్ర = కొనలను, భుజః = తినెడివార మై, అన్నానురూపాం; అన్న = ఆహారమునకు, అనురూపాం = తగిన, తనురూపఋద్ధిం; తను = శరీరముయొక్కయు, రూప = సౌందర్యముయొక్కయు, ఋద్ధిం = వృద్ధిని, భజామః = పొందుచున్నారము, తథాహి = అది యెట్లనగా, కార్యం =

ఉద్భవించెడి ద్రవ్యము- నిదానత్ = మూలకారణమునుండి, గుణాన్ = గుణములను, అదీతే = పొందుచున్నది.

ఇచ్చట “కార్యం నిదానాద్వి గుణానదీతే” యని కార్యము కారణము వలన గుణములను బొందు నను సామాన్యవచనముచే బంగారుతమ్మి కాడలు బంగారుతమ్మిగడ్డలు మున్నగువానిని భుజించుటవలన వాని కను గుణముగ బంగారుతెక్కలు మున్నగు శరీరరూపవృద్ధి కల్గిన దను విశేషము సమర్థింపఁబడుటవలన సర్థాంతరన్యాసాలంకారము.

సమాసములు :

స్వర్గాపగాహేమమృణాళినీనామ్:- స్వర్గస్య ఆపగా = స్వర్గాపగా, హేమ మయాశ్చ తాః మృణాళిన్యశ్చ = హేమమృణాళిన్యః, స్వర్గాపగాయాః హేమమృణాళిన్యః = స్వర్గాపగాహేమమృణాళిన్యః, తాసాం = స్వర్గాప గాహేమమృణాళినీనామ్.

నాలామృణాలాగ్రభుజః:- నాలాశ్చ మృణాలాని చ = నాలామృణాలాని, నాలామృణాలానామగ్రాణి = నాలామృణాలాగ్రాణి, నాలామృణాలా గ్రాణాం భుజః = నాలామృణాలాగ్రభుజః.

అన్నానురూపామ్:- అన్నస్య అనురూపా = అన్నానురూపా, తామ్ = అన్నానురూపామ్.

తనురూపఋద్ధిమ్ :- తనుశ్చ రూపం చ = తనురూపే, తనురూపయోః ఋద్ధిః = తనురూపఋద్ధిః, తామ్ = తనురూపఋద్ధిమ్.

భావము :

మేము స్వర్గంగయందలి బంగారు తామర తీగెలయొక్క కాడల కొనలను, గడ్డల కొనలను తినుచు నాయాహారమునకుఁ దగిన శరీరవృద్ధిని, సౌందర్య వృద్ధిని బొందుచున్నాము. ఉద్భవించునట్టి ద్రవ్యములు తమ తమ కారణముల నుండి రూపరసాదిగుణములను బొందును. కారణ మైన బంగారుతామరతీగెల కాడలు గడ్డలు కార్య మైన మాశరీరములకు వృద్ధిని కాంతిని గల్గించినవి.

శ్లో॥ ధాతుర్నియోగాదిహ నైషధీయం

లీలాసరస్సేవితుమాగతేషు ।

హైమేషు హంసేష్వహమేక ఏవ

భ్రమామి భూలోకవిలోకనోత్కః॥

ప. వి ధాతుః । నియోగాత్ । ఇహ । నై షధీయం । లీలాసరః । సేవితుమ్ ।
ఆగతేషు । హైమేషు । హంసేషు । అహమ్ । ఏకః । ఏవ । భ్రమామి ।
భూలోకవిలోకనోత్కః ।

టీ॥ ధాతుః = బ్రహ్మయోక్త, నియోగాత్ = అజ్ఞాపన, ఇహ = ఈభూలోక
మందు, నై షధీయం = నలునికి సంబంధించిన, లీలాసరః = క్రీడాసర
స్సును, సేవితుమ్ = సేవించుటకు, ఆగతేషు = వచ్చిన, హైమేషు =
బంగారు వన్నె గల, హంసేషు = హంసలయందు, అహమ్ = నేను, ఏక
ఏవ = ఒక్కడనే, భూలోకవిలోకనోత్కః; భూలోక = భూలోక
మును, విలోకన = చూచుటయందు, ఉత్కః = కోరికగలవాడ నై,
భ్రమామి = సంచరించుచున్నాను.

సమాసములు :

నై షధీయమ్ :- విషధానాం రాజా = నై షధః, నై షధస్య ఇదం = నై ష
ధీయమ్, తత్ = నై షధీయమ్.

లీలాసరః :- లీలార్థం సరః = లీలాసరః, తత్ = లీలాసరః.

భూలోకవిలోకనోత్కః :- భూరితి లోకః = భూలోకః, భూలోకస్య
విలోకనం = భూలోకవిలోకనం. భూలోకవిలోకనే ఉత్కః :- భూలోక
విలోకనోత్కః.

భావము :

బ్రహ్మనియోగము ననసరించి భూలోకమందలి నలుని విలాససరస్సును
జూచుటకై వచ్చిన బంగారపుహంసలలో నే నొక్కడను మాత్రము మిగిలి
భూలోకమును దర్శింపఁ గోరిక గల్గి సంచరించుచున్నాను.

శ్లో॥ విధేః కదాచిత్ భ్రమణీవిలాసే
శ్రమాతురేభ్యస్స్వమహత్తరేభ్యః ।
స్కంధస్య విశ్రాంతిమదాం తదాది
శ్రామ్యామి నాఽవిశ్రమవిశ్వగోఽపి॥

ప. వి. విధేః । కదాచిత్ । భ్రమణీవిలాసే । శ్రమాతురేభ్యః । స్వమహత్తరేభ్యః ।
స్కంధస్య । విశ్రాంతిమ్ । అదామ్ । తదాది । శ్రామ్యామి । న । అవిశ్రమ
విశ్వగః । ఆపి ।

టీక ॥ కదాచిత్ = ఒకప్పుడు, విధేః = బహుకు, భ్రమణీవిలాసే, భ్రమణీ =
లోకములను జుట్టవలయు నను, విలాసే = వినోదమందు, శ్రమాతు
రేభ్యః = శ్రమచే బాధపడుచున్న, స్వమహత్తరేభ్యః; స్వ = తనకుల
మందలి, మహత్తరేభ్యః = మిక్కిలి పెద్దలకొఱకు, స్కంధస్య =
(వారి) భుజశిఖరమునకు, విశ్రాంతిమ్ = విశ్రాంతిని, అదామ్ = ఇచ్చి
తిని, తదాది = అదిమొదలు, అవిశ్రమవిశ్వగోఽపి: అవిశ్రమ =
విశ్రాంతి లేక, విశ్వగోఽపి = ప్రపంచమునఁ తిరుగుచున్నను, న శ్రా
మ్యామి = శ్రమపడుటలేదు.

సమాసములు :

భ్రమణీవిలాసే :- భ్రమణీనాం విలాసః = భ్రమణీవిలాసః. తస్మిన్
భ్రమణీవిలాసే.

శ్రమాతురేభ్యః :- శ్రమేణ ఆతురాః = శ్రమాతురాః; తేభ్యః = శ్రమా
తురేభ్యః.

స్వమహత్తరేభ్యః :- అత్యంతం మహాంతః = మహత్తరాః. స్వస్మాత్
మహత్తరాః = స్వమహత్తరాః, తేభ్యః = స్వమహత్తరేభ్యః.

తదాది :- తత్ ఆదిః యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా = తదాది.

అవిశ్రమవిశ్వగః :- న విశ్రమః యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా
= అవిశ్రమమ్, విశ్వం గచ్ఛతీతి = విశ్వగః, అవిశ్రమం విశ్వగః
= అవిశ్రమవిశ్వగః.

భావము :

ఒకనాడు బ్రహ్మ లోకములను జుట్టుటకై యత్సాహము నొంద నా
కంటెను పెద్దవి యగు హంస లతనిని మోయుటలో శ్రమ జెందగా నేను వానికి
విశ్రాంతి నొసంగి యాబ్రహ్మను మోయుచు నిర్విరామముగఁ బ్రపంచమును
జుట్టుచున్నప్పటికిని యెట్టి పరిశ్రమను బొందక యున్నాను.

శ్లో॥ బంధాయ దివ్యే న తిరశ్చి కశ్చి
 త్పాశాదిరాసాదితపౌరుషస్యాత్ ।
 ఏకం వినా మాదృశి తన్నరస్య
 స్వర్భోగభాగ్యం విరలోదయస్య॥

౨౦

ప. వి బంధాయ । దివ్యే । న । తిరశ్చి । కశ్చిత్ । పాశాదిః । ఆసాదితపౌరుషః ।
 స్యాత్ । ఏకం । వినా । మాదృశి । తత్ । నరస్య । స్వర్భోగభాగ్యం ।
 విరలోదయస్య.

టీక॥ మాదృశి = నావంటి, దివ్యే = దేవలోకసంబంధము గల, తిరశ్చి = తిర్య
 గ్గుతువువిషయమున, విరలోదయస్య = అరు దైన జన్మము గల,
 నరస్య = మనుష్యునకు, విరలోదయస్యః విర = రేఫము దొంగుట
 గల్గి, లోదయస్య = లకార మేర్పడుట గల్గిన పలునకు.) ఏకం = ఒక్క టి
 యైన, తత్ = ఆప్రసిద్ధ మగు, స్వర్భోగభాగ్యమ్: స్వర్భోగ = స్వర్గ
 సుఖము నొసంగెడి, భాగ్యం = అదృష్టమును, వినా = విడచి, కశ్చిత్
 = ఒక, పాశాదిః = బంధనసాధనము, బంధాయ = బందించుటకు, ఆసా
 దిత పౌరుషః, ఆసాదిత = పొందింపఁబడిన, పౌరుషః = పౌరుషము
 గలదిగ. న స్యాత్ = కానేరదు.

సమాసములు :

దివ్యే :- దివి భవః = దివ్యః, తస్మిన్ = దివ్యే.

పాశాదిః :- పాశః ఆదిర్యస్య సః = పాశాదిః.

ఆసాదితపౌరుషః :- పురుషస్య కర్మ = పౌరుషమ్, ఆసాదితం పౌరుషం
 యస్య సః = ఆసాదితపౌరుషః.

స్వర్భోగభాగ్యమ్ :- స్వః భోగః = స్వర్భోగః, స్వర్భోగస్య భాగ్యమ్
 = స్వర్భోగభాగ్యమ్.

విరలోదయస్య :- విరలః ఉదయః యస్య సః = విరలోదయః, తస్య
 = విరలోదయస్యః విగతః రః యస్మిన్ సః విరః, లస్య ఉదయః
 యస్మిన్ సః = లోదయః, విరశ్చాసౌ లోదయశ్చ = విరలోదయః,
 తస్య = విరలోదయస్య.

భావము :

అరు దైన జన్మము గల నరునియొక్క అనగా విరలజన్మము గల నరునియొక్క (నరశబ్దమున రేఫము తొలగి లకార మేర్పడిన నలశబ్దవాచ్యుని యొక్క) స్వర్గసుఖము నొసంగెడి యదృష్టమును మించి తక్కిన బంధనసాధనము లగు పాశాదులు దివ్యజంతు వగు నన్ను బంధించుటకు శక్తిమంతములు కావు. అనగా నన్ను బంధించుటకు స్వర్గసుఖాదృష్టము గల్గిన రేఫస్థానమున లకార మేర్పడిన నామము గల నరునకు (నలునకు) మాత్రమే శక్తి యుండును గాని తదితరుల కట్టిశక్తి యుండ దని శబ్దధర్మముచే విరలోదయశబ్దమువలన హంస దమయంతికి నలనామమును సూచించుచున్నది. మావంటి దివ్యవక్షులతో సంబంధము స్వర్గసుఖసాధన మగు నదృష్టముచే గలుగును. కాని మఱియొకవిధముగ గలుగదు, మఱియు మావంటి దివ్యజన్మములతోటి సంబంధమే స్వర్గము. కాని దీనిని మించిన మఱొక స్వర్గ మేల యున్నది. నలుడు నన్ను బంధించుట మున్నగు వానిచే నట్టి యదృష్టము గలవాడు.

శ్లో॥ ఇష్టేన పూర్తేన నలస్య వశ్యా
స్వర్భోగమత్రాపి సృజన్త్యమర్త్యాః ।
మహీరుహః దోహదసేకశక్తే
రాకాలికం కోరకముద్గిరంతి॥

— ౨౦ —

ప. వి. ఇష్టేన । పూర్తేన । నలస్య । వశ్యాః । స్వర్భోగమ్ । అత్ర । అపి ।
సృజంతి । అమర్త్యాః । మహీరుహః । దోహదసేకశక్తేః । ఆకాలికం ।
కోరకమ్ । ఉద్గిరంతి ।

టీక॥ ఇష్టేన = యాగముచేతను, పూర్తేన = తటాకాది నిర్మాణాదికముచేతను,
వశ్యాః = లోబడినటువంటి, అమర్త్యాః = దేవతలు, నలస్య = నలునికి,
అత్రాపి = ఈ భూలోకమందును, స్వర్భోగం = స్వర్గసుఖమును,
సృజంతి = కల్పించుచున్నారు, మహీరుహః = వృక్షములు, దోహద సేక
శక్తేః; దోహద = అకాలమున పుష్పింపజేయు ద్రవ్యముయొక్కయు,
సేక = జలసేచనముయొక్కయు, శక్తేః = సామర్థ్యమువలన, ఆకాలికం
= అకాలమందలి, కోరకం = మొగ్గను, ఉద్గిరంతి = వెళ్ల గ్రక్కుచున్నవి.

దేవతలు భూలోకమునందు నలునకు స్వర్గసుఖమును, గల్పిం
చుట యను నుపమేయవాక్యార్థము. దోహదసేకశక్తివలన వృక్షము
లకాలమున మొగ్గలు దొడుగు నను నుపమానవాక్యార్థముతో బింబప్రతి
బింబభావము నొందినందువలన దృష్టాంతాలంకారము.

సమాసములు :-

వశ్యాః:- వశే భవాః = వశ్యాః.

స్వర్భోగమ్:- స్వః భోగః = స్వర్భోగః, తం స్వర్భోగమ్.

దోహదసేకశక్తేః:- దోహదశ్చ సేకశ్చ = దోహదసేకా, దోహద
సేకయోః శక్తేః = దోహదసేకశక్తేః, తస్యాః = దోహదసేకశక్తేః.

ఆకాలికమ్:- సమాన కాలౌ ఆద్యంతౌ అస్యేతి = ఆకాలికః, తమ్ =
ఆకాలికమ్.

భావము :

నలుడు యాగములను సల్పుటచేతను, తటాకాదులను విర్మించుటచేతను
దేవత లతనికి వశ్యు లై యున్నారు. కావున భూలోకమందును నతనికి దేవతలు
స్వర్గసౌఖ్యము నొసంగఁగలరు. అదెట్లునగా- వృక్షములు దోహదద్రవ్యముల
చేతను నీరుపోయుటచేతను సకాలమందు మొగ్గలు వేయుచున్నవి గదా. కావున
యాగాదిధర్మకార్యములప్రభావమువలన స్వర్గ లోక ము నందు, బొందఁదగిన
సౌఖ్యములను దేవతలు భూలోకమునందే నలునకు, గల్పింపఁగలరు. అందులో
నబ్బరము లేదు.

శ్లో॥ సువర్ణశైలాదవతీర్య తూర్ణం

స్వర్వాహినీవారికణావకీర్ణైః।

తం వీజయామః స్మరకేళికాలే

పక్షైర్నృపం చామరబద్ధసఖ్యైః॥

౨౨

ప. వి. సువర్ణశైలాత్ । అవతీర్య । తూర్ణం । స్వర్వాహినీవారికణావకీర్ణైః ।

తం । వీజయామః । స్మరకేళికాలే । పక్షైః । నృపం । చామరబద్ధసఖ్యైః ।

టీక॥ సువర్ణశైలాత్ = బ గారుకొండనుండి, తూర్ణం = శీఘ్రముగ. అవతీర్య
= దిగి, స్వర్వాహినీవారిణావకీర్ణైః = స్వర్వాహినీ = ఆకాశగంగ
యొక్క. వారికణ = నీటితుంపరలచే, అవకీర్ణైః = వ్యాప్తము లయిన,
చామరబద్ధసఖ్యైః = చామర = వింజామరలతో, బద్ధ = కట్టబడిన.
సఖ్యైః = సామ్యముగ గల్గిన, పక్షైః = తెక్కలచే, స్మరకేళికారే =
సురతకాలమందు, తం = ఆ నలుని, వీజయామః = వీచుచున్నారము.

సమాసములు :

సువర్ణశైలాత్ = సువర్ణమయశ్చాసౌ శైలశ్చ = సువర్ణశైలః, తస్మాత్
= సువర్ణశైలాత్.

స్వర్వాహినీవారికణావకీర్ణైః = స్వః వాహినీ = స్వర్వాహినీ, స్వర్వా
హిన్యాః వారికణాః = స్వర్వాహినీవారికణాః, స్వర్వాహినీవారికణైరవ
కీర్ణైః = స్వర్వాహినీవారికణావకీర్ణైః, తైః = స్వర్వాహినీవారికణావకీర్ణైః.
స్మరకేళికారేః = స్మరశ్చ కేళిః = స్మరకేళిః, స్మరకేళేః కాలః = స్మరకేళి
కాలః, తస్మిన్ = స్మరకేళికారే.

చామరబద్ధసఖ్యైః = చామరేషు బద్ధం = చామరబద్ధం, చామరబద్ధం
సఖ్యం యేషాం తే = చామరబద్ధసఖ్యైః, తైః = చామరబద్ధసఖ్యైః.

భావము :

మేము మేరుపర్వతమునుండి దిగి యాకాశగంగయందుఁ గ్రుంకు లిడి
యందలి నీటితుంపరలచేఁ దడిసి చామరములతో సమానము లగు మాతెక్కలచే
సురతకాలమం దానలునికి వీచెదము.

శ్లో॥ క్రియేత చేత్ సాధువిభక్తిచింతా
వ్యక్తిస్తదా సా ప్రథమాభిధేయా ।
యా స్వాజసాం సాధయితుం విలాసై
స్తావత్తమానామపదం బహుస్యాత్ ॥

౨౩

ప. వి. క్రియేత । చేత్ । సాధువిభక్తిచింతా । వ్యక్తిః । తదా । సా । ప్రథమాభి
ధేయా । యా । స్వాజసాం । సాధయితుం । విలాసైః । తావత్ । క్షమా ।
అనామపదం । బహు । స్యాత్.

టీక || సాధువిభక్తిచింతా: సాధు = సజ్జనులయొక్క, విభక్తి = విభాగమును
 గూర్చిన, చింతా = ఆలోచన, క్రియేత చేత్ = చేయఁబడినచో, సా =
 నలుఁ డను పేరుగల, వ్యక్తిః = వ్యక్తి. ప్రథమాభిధేయా: ప్రథమ =
 తొలుత, అభిధేయా = చెప్పఁదగినది, యా = ఏవ్యక్తి, స్వాజసాం;
 స్వ = తనవి యైన, ఒజసాం = పరాక్రమములయొక్క, విలాసైః =
 వ్యాప్తులచే. తావత్ = అంతటి, బహు = ఎక్కువైన, అనామపదమ్;
 అనామ = లొంగనటువంటి శత్రువులయొక్క, పదం = రాష్ట్రమును.
 సాధయితుం = స్వాధీనపఱచుకొనుటకు, క్షమా = శక్తి గలదిగ, స్యాత్
 = కాఁగలదు; సాధు = చక్కగా, విభక్తిచింతా = సప్తవిభక్తుల చింత,
 క్రియేత చేత్ = చేయఁబడినయెడల, సా = ఆ, ప్రథమా = మొదటి
 దైన, వ్యక్తిః = విభక్తి, అభిధేయా = విచారించదగినది, యా =
 ఏప్రథమావిభక్తి, స్వాజసాం; సు ఓ జస్ అను ప్రత్యయములయొక్క,
 విలాసైః = విస్తారములచే, తావత్ = అంతటి, బహు = అనేక మగు,
 నామపదం = సుబంతపదమును, సాధయితుం = ఉద్భవింపఁజేయుటకు.
 క్షమా = శక్తము కాఁగలదు.

ఇచ్చట అభిధావృత్తి ప్రకృతనలవృత్తాంతమాత్రనియంత్రిత
 మయినందువలనను, అన్వయానుపపత్తి లేనందువలన లక్షణావృత్తి
 సంభవింపనందువలనను నప్రకృతవిభక్త్యర్థప్రతితి ధ్వని యగుచున్నది.

సమాసములు:

సాధువిభక్తిచింతా:- సాధూనాం విభక్తిః = సాధువిభక్తిః, సాధువిభక్తేః
 చింతా = సాధువిభక్తిచింతా.

ప్రథమాభిధేయా:- అభిధాతుం యోగ్యా = అభిధేయా ప్రథమమభిధేయా
 = ప్రథమాభిధేయా.

స్వాజసామ్:- స్వస్య ఓజాంసి = స్వాజాంసి, తేషాం = స్వాజసామ్.

అనామపదమ్:- నాస్తి నామో యేషాం తే = అనామాః, అనామానాం
 పదమ్ = అనామపదమ్, తత్ = అనామపదమ్.

విభక్తిచింతా:- విభక్తీనాం చింతా = విభక్తిచింతా.

స్వాజసామ్:- సుశ్చ ఔశ్చ జన్ చ = స్వాజ సః, తే షామ్ = స్వాజసామ్.

నామపదమ్:- నామ ఇతి పదమ్ = నామపదమ్, తత్ = నామపదమ్.

భావము :

సజ్జనుల విభాగము నాలోచించు నపు డానలుఁ డను వ్యక్తి మొదటఁ జెప్పఁదగినవాడు. ఏల యనగా; అతడు తన పరాక్రమములను వ్యాపింపఁజేసి తనకు లోఁబడకయున్న శత్రురాష్ట్రముల సాధింప సమర్థుఁడుగ నుండెను. విభక్తులను గూర్చి యాలోచించినపుడు ప్రథమావిభక్తి విచారింపఁదగిన దైయుండును. ఏల యనగా నావిభక్తి సు ఔ జన్ ప్రత్యయముల విస్తరణముచే నుబంతపదములను సాధింప సమర్థమై యుండునది.

శ్లో॥ రాజా స యజ్ఞా విబుధవ్రజత్రా
కృత్వాఽధ్వరాజ్యోపయైవ రాజ్యమ్ ।
భుంక్తే శ్రితశ్రోత్రియసాత్కృతశ్రీః
పూర్వం త్వహో శేషమశేషమన్త్యమ్॥

౨౪

ప. వి. రాజా । సః । యజ్ఞా । విబుధవ్రజత్రా । కృత్వా । అధ్వరాజ్యోపమయా । ఏవ । రాజ్యం । భుంక్తే । శ్రితశ్రోత్రియసాత్కృతశ్రీః । పూర్వం । తు । అహో । శేషమ్ । అశేషమ్ । అన్త్యమ్ ।

టీక॥ యజ్ఞా = శాస్త్రప్రకారము యాగము ననుష్ఠించినవాఁడును, శ్రితశ్రోత్రియసాత్కృతశ్రీః; శ్రిత = ఆశ్రయించిన, శ్రోత్రియ = వైదికులకు, అనగా వేదాధ్యయనముఁ గావించినవారికి, సాత్కృత = స్వాధీనము గావింపఁబడిన, శ్రీః = సంపదలు గలవాఁడును, రాజా = రంజకుఁడు నగు, సః = ఆ నలుఁడు, అధ్వరాజ్యోపమయైవ; అధ్వర = యాగము లయందలి, ఆజ్య = నేతితోటి, ఉపమయైవ = పోలికతోడనే, రాజ్యం = రాజ్యమును, విబుధవ్రజత్రా; విబుధ = దేవతలయొక్కయు, పండితుల యొక్కయు, వ్రజత్రా = సంఘమునకు స్వాధీనము, కృత్వా = కావించి, పూర్వం = మొదటఁ జెప్పఁబడిన యాగమందలి నేతిని, శేషం = హుతశేషమును, అనగా హోమముఁ జేయగా మిగిలిన దానిని,

భుంక్తే = భుజించుచున్నాడు, అంశ్యం = వెనుకఁ జెప్పఁబడిన రాజ్యమును, అశేషం = అఖండముగ, భుంక్తే = భుజించుచున్నాడు. (పాలించుచున్నాడు) అహో = ఆశ్చర్యము.

ఇచ్చట "పూర్వం త్వహో శేషమశేషమన్త్యమ్" అని పూర్వభాగమును శేష మనియు సంత్యభాగమును శేషము కాదనియు చెప్పుట వలన విరోధస్ఫూర్తి యున్నది. కాన విరోధాభాసాంకారము - శేషమనగా ఆజ్యశేష మనియు అశేష మనగా నఖండ మనియు సర్థముఁ జెప్పుటవలన విరోధపరిహారము.

సమాసములు :

రాజా :- రంజయతీతి = రాజా.

యజ్వా :- యజతీతి = యజ్వా.

విబుధవ్రజత్రా :- విబుధానాం వ్రజః = విబుధవ్రజః, విబుధవ్రజస్య ఆధీనం = విబుధవ్రజత్రా.

అధ్వరాజ్యోపమయా :- అధ్వరే ఆజ్యం = అధ్వరాజ్యం, అధ్వరాజ్యేన ఉపమా = అధ్వరాజ్యోపమా, తయా = అధ్వరాజ్యోపమయా.

శ్రితశ్లోత్రియసాత్కృతశ్రీః :- శ్రితాశ్చ తే శ్లోత్రియాశ్చ = శ్రితశ్లోత్రియాః, శ్రితశ్లోత్రియానామధీనా కృతా = శ్రితశ్లోత్రియసాత్కృతా, శ్రితశ్లోత్రియసాత్కృతా శ్రీః యేన సః = శ్రితశ్లోత్రియసాత్కృతశ్రీః.

భావము :-

ఆనలమహారాజా తన్నాశ్రయించిన వేదాధ్యేతలకు తనసంపదలను స్వాధీనము గావించెను. తర్వాత యాగమందలి యాజ్యమును బోలె రాజ్యమును దేవతలకును విద్వాంసులకును స్వాధీనము గావించెను. అందుఁ దొలుతఁ జెప్పఁబడిన యాజ్యములో శేషమును తర్వాతఁ జెప్పఁబడిన రాజ్యమునందు నశేషమును భుజించుచున్నాడు. అనగా నాజ్యమునందు హోమముఁజేయగా మిగిలిన యాజ్యమునూ, రాజ్యమునందు నఖండరాజ్యము ననుభవించుచున్నాడని యాశయము. కాన పూర్వపు టాజ్యములోని మిగిలిన భాగమునకు శేషత్వము కడపట జెప్పఁబడిన రాజ్యమున కశేషత్వము నవిరుద్ధము.

శ్లో॥ దారిద్ర్యదారిద్రవిణౌఘవర్షైః
 రమోఘమేఘవ్రతమర్థిసార్థే ।
 సంతుష్టమిష్టాని తమిష్టదేవం
 నాథంతి కే నామ న లోకనాథమ్ ॥

౨౫

ప వి. దారిద్ర్యదారిద్రవిణౌఘవర్షైః । అమోఘమేఘవ్రతమ్ । అర్థిసార్థే । సంతుష్టమ్ । ఇష్టాని । తమ్ । ఇష్టదేవం । నాథంతి । కే । నామ । న । లోకనాథమ్ ।

టీక॥ దారిద్ర్యదారిద్రవిణౌఘవర్షైః; దారిద్ర్య = పేదరికమును, దారి = బండించునట్టి, ద్రవిణౌఘ = ధనరాశియొక్క, వర్షైః = వర్షములచే, అర్థిసార్థే = యాచకసంఘవిషయమున, అమోఘమేఘవ్రతమ్, అమోఘ = వ్యర్థము కాని, మేఘవ్రతం = మేఘముయొక్క వ్రతమును, అనగా ధనరాశిని వర్షించుట యను వ్రతమును ధరించిన, సంతుష్టం = దానములచే హర్షముఁ జెందిన, ఇష్టదేవం = యజ్ఞములచే నారాధింప బడిన దేవతలు గల, తం = ఆ, లోకనాథం = లోకరక్షకుఁ డగు నయివి, కే నామ = ఎవ్వరు, ఇష్టాని = ఇష్టములను, న నాథంతి = యాచించుట లేదు,

సమాసములు :-

దారిద్ర్యదారిద్రవిణౌఘవర్షైః :- దారిద్రస్య భావః = దారిద్ర్యం, దారిద్ర్యం దారయతీతి = దారిద్ర్యదాః, ద్రవిణానామోఘః = ద్రవిణౌఘః, దారిద్ర్యదారి చాసౌ ద్రవిణౌఘశ్చ = దారిద్ర్యదారిద్రవిణౌఘః, దారిద్ర్యదారిద్రవిణౌఘస్య వర్షాణి = దారిద్ర్యదారిద్రవిణౌఘవర్షాణి, తైః = దారిద్ర్యదారిద్రవిణౌఘవర్షైః,

అమోఘమేఘవ్రతమ్ :- న మోఘం = అమోఘం, మేఘస్య వ్రతమ్ = మేఘవ్రతమ్, అమోఘం మేఘవ్రతం యస్య సః = అమోఘమేఘవ్రతః. తమ్ = అమోఘమేఘవ్రతమ్.

అర్థిసార్థే :- అర్థినాం సార్థః = అర్థిసార్థః, తస్మిన్ = అర్థిసార్థే.

ఇష్టదేవమ్ :- ఇష్టాః దేవాః యేన సః = ఇష్టదేవః, తమ్ = ఇష్టదేవమ్.

లోకనాథమ్ :- లోకస్య నాథః = లోకనాథః, తమ్ = లోకనాథమ్.

భావము :

దారిద్ర్యమును నిర్మూలించెడి ధనరాసులను వర్షించుటచే యాచకసంఘ విషయమునం దమోఘ మగు మేఘవ్రతమును బూనినవాడును, యజ్ఞములచే దేవతల నారాధించినవాడును, దానములచే హర్షించినవాడును నగు నాలోకరక్షకుడగు నలుని బ్రపంచమం దెవ్వరు దేనిని యాచింపరు. అందఱును తమకు కావలసిన విషయములకై యతనిని యాచించువారే యని యాశయము.

శ్లో॥ అస్మత్కిల శ్రోత్రసుధాం విధాయ
రంభా చిరం భామతులాం నలస్య ।
తత్రానురక్తా తమనాప్య భేజే
తన్నామగంధాన్నలకూబరం సా॥

౨౬

ప. వి. అస్మత్ : కిల । శ్రోత్రసుధాం । విధాయ । రంభా । చిరం । భాం । అతులాం । నలస్య । తత్ర । అనురక్తా । తం । అనాప్య । భేజే । తన్నామగంధాత్ । నలకూబరం : సా ।

టీక॥ సా = ఆప్రసిద్ధురై న, రంభా = రంభ, నలస్య = నలునియొక్క, అతులాం = సాటిలేని, భాం = సౌందర్యమును, అస్మత్ = నావలన, శ్రోత్రసుధాం = కర్ణామృతముగ, విధాయ = చేసికొని, తత్ర = అనలునియందు, అనురక్తా = అనురాగముకల్గిన దై, తం = ఆనలుని, అనాప్య పొందలేక, తన్నామగంధాత్ : తన్నామ = అతని నామమందలి, గంధాత్ = “నల” యను స్పర్శముండుటవలన, నలకూబరం = కుబేరునికుమారుడైన నలకూబరుని, భేజే కిల = పొందెనుగదా.

సమాసములు :

శ్రోత్రసుధామ్ :- శ్రోత్రయోః సుధా = శ్రోత్రసుధా, తాం = శ్రోత్రసుధామ్.

అతులామ్ :- అవిద్యమానా తులా యస్యాస్యా = అతులా, తామ్ = అతులామ్.

తన్నామగంధాత్ :- తస్య నామ = తన్నామ, తన్నామ్నః గంధః = తన్నామగంధః, తస్మాత్ = తన్నామగంధాత్.

భావము :

అప్రసిద్ధసౌందర్యనిధి యగు రంభ నలునియొక్క సాటిలేని సౌందర్యమును నావలన విని యానలునియం దనురక్తురా లై యాతనిని బొందజాలక యాతనినామములొని “నల” శబ్దిస్పర్శ యుండుటవలన కుబేరుని కుమారుఁ డగు నలకూబరుని వరించినది. కావున నలునిసౌందర్యము రంభాదులకును నువ భోగ్యము కాలేదు.

శ్లో॥ స్వర్లోకమస్మాభిరితః ప్రయాతైః

కేశీషు తద్గానగుణాన్నిపీయ ।

హాహేతి గాయన్ యదశోచి తేన

నామ్నైవ హాహా హరిగాయనోఽభూత్॥

౨౭

ప వి. స్వర్లోకమ్ । అస్మాభిః । ఇతః । ప్రయాతైః । కేశీషు । తద్గానగుణాన్ ।
నిపీయ । హా । హా । ఇతి । గాయన్ । యత్ । అశోచి । తేన । నామ్నా ।
ఏవ । హాహా । హరిగాయనః । అభూత్ ।

టీక॥ కేశీషు = వినోదక్రీడలయందు, తద్గానగుణాన్ ; తత్ = ఆనలునియొక్క,
గానగుణాన్ = గానమందలి గుణములను, నిపీయ = అనుభవించి, ఇతః
= ఇక్కడనుండి, స్వర్లోకం = స్వర్గలోకమును గూర్చి, ప్రయాతైః =
పెళ్ళిన, అస్మాభిః = మాచే, హరిగాయనః = ఇంద్రునియొద్ద గాయకుఁ
డగు గంధర్వుఁడు, గాయన్ = పాడుచు, యత్ = ఎందువలన, హాహా
ఇతి = హాహా యవి, అశోచి = దుఃఖింపఁబడెనో, తేనైవ = ఆకారణ
ముచేతనే, నామ్నా = పేరుచే, హాహా = హాహా యని, అభూత్ =
అయెను.

ఇచ్చట నింద్రగాయకుఁ డగు గంధర్వుని గూర్చి దుఃఖనిమిత్త
సంబంధము లేకపోయినను దుఃఖనిమిత్తసంబంధము చేప్పుటవలన

నతిశయోక్త్యలంకారము. ఆయంకారమువలన నలుని గానవిద్య గంధ
ర్వులను గూడ నతిశయించిన దను వస్తువు న్యంగ్య మగును గాన నలం
కారముచే వస్తుధ్వని.

నమాసములు :

స్వర్లోకమ్ :- స్వః ఇతి లోకః = స్వర్లోకః, తమ్ = స్వర్లోకమ్.

తద్దానగుణాన్ :- తస్య గానం = తద్దానం, తద్దానే గుణాః = తద్దాన
గుణాః, తాన్ = తద్దానగుణాన్.

హరిగాయనః :- హరేః గాయనః = హరిగాయనః.

భావము :

వినోదసభలయందు నలుని గానమందలి స్వారస్యము ననుభవించి
భూలోకము నుండి స్వర్గలోకమునకుఁ బోయిన మేము దేవేంద్రుని సభ యందు
గానముచేయు గంధర్వునిఁ జూచి (హాహా) యని యస్వారస్యమును వెళ్లఁబెట్టుచు
దుఃఖించితిమి. కాన నాటినుండి యంద్రగాయకుఁ డగు గంధర్వుఁడు “హాహా”
యను నామము నొందెను. అనగా నలునిగానము వినిన మాకు స్వర్గములోని
దేవేంద్రుని సభయందలి ప్రధానగాయకుఁ డగు గంధర్వుని గానముపై రోత
బుట్టినది. అందువలన నతఁడు గానము చేయునపుడు హాహాధ్వనులచే మావిను
గును వెల్లడిఁజేయగా నదియే వానికి నాటినుండి పేరైన దని యాశయము.

శ్లో॥ శృణ్వన్ సదారస్తదుదారభావం

హృష్యన్మహర్లోమ పులోమజాయాః॥

పుణ్యేన నాఽఽలోకత నాకపాలః

ప్రమోదబాష్పావృతనేత్రమాలః॥

౨౮

ప. వి. శృణ్వన్ । సదారః । తదుదారభావం । హృష్యత్ । ముహూః । లోమ ।
పులోమజాయాః । పుణ్యేన । న । ఆలోకత । నాకపాలః । ప్రమోద
బాష్పావృతనేత్రమాలః॥

టీక॥ నాకపాలః = ఇంద్రుఁడు, సదారః = భార్యతోఁ గూడినవాడై, తస్య =
ఆ నలునియొక్క, ఉదారభావం = ఔదార్యమును, శృణ్వన్ = వినుచు,
(కావుననే) ప్రమోదబాష్పావృతనేత్రమాలః; ప్రమోదబాష్ప = అనంద

బాష్పములతో, ఆవృత = కప్పఁబడిన, నేత్రమాలః = నయనపంక్తి గల
వాడై, పులోమజాయాః = శచీదేవియొక్క, ముహూః = పలుమాలు,
హృష్యత్ = నలునిపై ననురాగమువలన విక్రమించుచుకొనిన, లోమ
= రోమాంచమును - అనగా గగుర్పాటును, పుణ్యేన = ఆమెయొక్క
భాగ్యముచే, నాఽఽలోకత = చూడలేదు.

సమాసములు:

సదారః:- దౌఃస్పహ వర్తత ఇతి = సదారః.

తదుదారభావమ్:- ఉదారస్య భావః = ఉదారభావః, తస్య ఉదారభావః =
తదుదారభావః, తం = తదుదారభావమ్

ప్రమోదబాష్పావృతనేత్రమాలః:- ప్రమోదస్య బాష్పాః = ప్రమోద
బాష్పాః, నేత్రాణాం మాలా = నేత్రమాలా, ప్రమోదబాష్పావృతా నేత్ర
మాలా యస్య సః = ప్రమోదబాష్పావృతనేత్రమాలః.

భావము:

దేవేంద్రుఁడు తనభార్య యగు శచీదేవితోడఁ గూర్చొని నలుని త్యాగ
శీలమును వినుచు నానందబాష్పములచే నావరింపఁబడిన నేత్రపంక్తులు గలవాడై
యుండెను. ఈవిధముగ నతఁడు కనులు కప్పఁబడినవాడుగ నుండుట శచీదేవి
యొక్క యదృష్టముగ నిందు భావింపఁబడినది. ఏల యనగా నలుని త్యాగశీలా
దులను వినుటచే శచీదేవిశరీరమునందు పులకిము లేర్పడినవి. ఆ పులకములను
దేవేంద్రుఁడు చూచినచో నామెకు నలునియం దనురాగ మేర్పడినదా యని
సంశయము కలిగెడిది. కాని యానందబాష్పములచే దేవేంద్రుని కన్నులు కప్పఁ
బడుటవలన నతనికి జూచుట కవకాశము లేకపోవుటవలన సంశయింపఁబడు
ప్రమాదము శచీదేవికిఁ దప్పిపోయినది. అది యామెయదృష్టము.

శ్లో॥ సాఽపీశ్వరే శృణ్వతి తద్గుణౌఘాన్
ప్రసహ్య చేతోహారతోఽర్థశఁభుః।
అభూదపర్ణాంగుళిరుద్ధకర్ణా
కథా న కంఠాయనక్నే తవేనః॥

ప. వి సా । అపి । ఈశ్వరే । శృణ్వతి । తద్గుణౌఘాన్ । ప్రసహ్య । చేతో
హరతః । అర్థశంభుః । అభూత్ । అపర్ణా । అంగులిరుద్ధకర్ణా । కదా ।
న । కంఠాయనకై తవేన ।

టీక॥ ఈశ్వరే = శివుడు, ప్రసహ్య = బలవంతముగ, చేతోహరతః; చేతః
= మనస్సును, హరతః = హరించుచున్న, తద్గుణౌఘాన్ =
ఆ నలుని యొక్కగుణసమూహములను, శృణ్వతి సతి = వినుచుండగా,
సా = ఆ ప్రసిద్ధ మైన, అర్థశంభుః = శివుని యర్థాంగి యగు, అపర్ణాఽపి
= పార్వతియు, కదా = ఎప్పుడు, కంఠాయనకై తవేన; కంఠాయన =
గోకుకొనుట యను, కై తవేన = విషచే, అంగులిరుద్ధకర్ణా; అంగుళి =
వ్రేళ్ళతో, రుద్ధ = మూయఁబడిన, కర్ణా = చెవిగలదిగ, నాఽభూత్ =
కారేడు?

సమాసములు :

తద్గుణౌఘాన్ :- తస్య గుణాః = తద్గుణాః, తద్గుణానామోఘాః =
తద్గుణౌఘాః, తాన్ = తద్గుణౌఘాన్.

చేతోహరతః :- చేతః హరన్తితి = చేతోహరంతః, తాన్ = చేతో
హరతః.

అర్థశంభుః :- అర్థం శంభోః = అర్థశంభుః.

అంగులిరుద్ధకర్ణా :- అంగులిభిః రుద్ధః = అంగులిరుద్ధః, అంగులిరుద్ధః
కర్ణః యస్మాస్మా = అంగులిరుద్ధకర్ణా.

కంఠాయనకై తవేన :- కంఠాయనమేవ కై తవమ్ = కంఠాయనకై త
వమ్, తేన = కంఠాయనకై తవేన.

భావము :

శివుడు బలవంతముగ మనస్సును హరించు నలునిగుణములను వినుచుం
డగా నా ప్రసిద్ధురాలగు నర్థశంభు వైన పార్వతి యా నలునిగుణముల తన
చిత్తము నపహరించి తనయందు వికృతిని గల్గించు నను భయముతో నాగుణ
ములు తనచెవిలో పడకుండుటకై యేనాడు చెవిని గోకుకొనుట యను
నెపముతో మూసికొనలేదు? తప్పక చెవిని మూసికొనినది, లేనిచో నామెకుఁ
జి త్రచలనమేర్పడెడిది.

శ్లో॥ అలం సజన్ ధర్మవిధౌ విదాతా
 రుణద్ధి మౌనస్య మిషేణ వాణీమ్ ।
 తత్కంఠమాలింగ్య రనస్య తృప్తాం
 న వేద తాం వేదజడస్స వక్రామ్ ॥

కం

ప. వి. అలం । సజన్ । ధర్మవిధౌ । విదాతా । రుణద్ధి । మౌనస్య । మిషేణ ।
 వాణీమ్ । తత్కంఠమ్ । అలింగ్య । రనస్య । తృప్తాం । న । వేద ।
 తాం । వేదజడః । సః । వక్రామ్ ।

టీక॥ విదాతా = బ్రహ్మ, అలం = మిక్కిలి, ధర్మవిధౌ = ధర్మాచరణమందు,
 సజన్ = ఆసక్తుఁ డగుచు, వాణీం = తనపత్ని యగు సరస్వతీని, వర్ణ
 స్వరూపిణీని, మౌనస్య = వాణ్నియమన మను వ్రతముయొక్క, మిషేణ
 = నెపముచే, రుణద్ధి = వారిండుచున్నాఁడు. కింతు = కాని, వేదజడః
 = వేదాభ్యాసముచే జడత్వము నొందిన, (చాందసు డైన) సః =
 ఆ బ్రహ్మ, తత్కంఠమ్ = ఆతనికంఠమును, అలింగ్య = కౌగలించు
 కొని, (తత్కంఠమ్ = ఆతనిముఖమును, అలింగ్య = ఆశ్రయించి)
 రనస్య = ఆతనియందలి యనురాగమునకు—(శృంగారాదినవరసములకు)
 తృప్తాం = సంతోషించిన, (పౌషణముఁబొందిన) వక్రాం = ప్రతికూ
 లముగ సంచరించుదానిని, (వక్రోక్త్యలంకారముతో యుక్తమైనదానిని.)
 న వేద = తెలిసికొనలేదు.

ఇచ్చట ప్రకృతసరస్వతీదేవివృత్తాంతముచే నప్రకృత మగు
 వర్ణాత్మక వాణీవృత్తాంతము ప్రతీయమానము గాన ర్హని.

సమాసములు :

ధర్మవిధౌ:- ధర్మస్య విధిః = ధర్మవిధి, తస్మిన్ = ధర్మవిధౌ.

తత్కంఠమ్:- తస్య కంఠః = తత్కంఠః, తం = తత్కంఠమ్.

వేదజడః:- వేదేన జడః = వేదజడః.

భావము :

బ్రహ్మ ధర్మాచరణమం దాసక్తి గలవాడై తన ధర్మ పత్ని యగు
 సరస్వతీదేవిని (వాక్కును) మౌన మనెడి నెపముతో నలకథలను విననీయక

యథాగిందుచున్నాడు. కాని వేదజడుఁ డైన యా బ్రహ్మ నలునికంతమును గొగలించుకొని (నలుని ముఖము నాశ్రయించి) యనురాగముచే తృప్తిఁ జెంది నదియు (శృంగారాదిరసవర్గముచేఁ బోషణము నొందినదియు) నై, ప్రతికూల వర్తనము గల యా సరస్వతిని (వక్రోక్త్యలంకారనిర్భర మగు వాక్కును) తెలిసి కొనలేకపోయెను. ఆ నలుఁడు శృంగారాదిరసభరిత మగు సాహిత్యమునందు సమర్థుఁ డని యాశయము.

శ్లో॥ శ్రీయస్తదాలింగనభూర్న భూతా
వ్రతక్షతిః కాఽపి పతివ్రతాయాః ।
సమస్తభూతాత్మతయా న భూతం
తద్భర్తురీర్ష్యాకలుషాణునాఽపి॥

౩౧

ప. వి. శ్రీయః । తదాలింగనభూః । న । భూతా । వ్రతక్షతిః । కా । అపి । పతి
వ్రతాయాః । సమస్తభూతాత్మతయా । న । భూతం । తద్భర్తుః । ఈర్ష్యా
కలుషాణునా । అపి ।

టీక॥ పతివ్రతాయాః = పతివ్రత యైన, శ్రీయః = లక్ష్మికి, తద్భర్తుః = ఆమె
భర్త యగు విష్ణువునకు, సమస్తభూతాత్మతయాః సమస్తభూత = సర్వ
ప్రాణులకును, ఆత్మతయా = ఆత్మగా నుండుటచే, తదాలింగనభూః
తత్ = ఆనలుని, అలింగన = కొగలించుటచే, భూః = ఏర్పడిన, కాఽపి
= ఎన్నిధ మైనదియు, వ్రతక్షతిః = వ్రతభంగము-పాతివ్రత్యభంగము,
న భూతా = కలుగలేదు, (అత ఏవ = ఇందువలననే) తద్భర్తుః =
ఆలక్ష్మికి భర్త యగు విష్ణువునకు, ఈర్ష్యాకలుషాణునాఽపిః ఈర్ష్యా =
అసూయచేత నేర్పడు, కలుష = మాలిన్యముయొక్క, అణునాఽపి =
లేశముచేతను, న భూతమ్ = లేదనుట.

ఇచ్చట శచీ సరస్వతీ లక్ష్మీలకుఁ జిత్తచాంచల్యమును వర్జించు
టలో నలసొందర్యాతిశయప్రకటనమందు తాత్పర్య మగుటవలనను, చిత్త
చాంచల్యప్రకటనలో తాత్పర్యము లేనందువలనను ననౌచిత్యదోషము
లేదు.

సమాసములు :

తదాలింగనభూః :- తస్య ఆలింగనమ్ = తదాలింగనమ్, తదాలింగనేన
భవతీతి = తదాలింగనభూః.

వ్రతక్షతిః :- వ్రతస్య క్షతిః = వ్రతక్షతిః,

పతివ్రతాయాః :- పత్యై వ్రతం యస్యాస్సా = పతివ్రతా, తస్యాః =
పతివ్రతాయాః.

సమస్తభూతాత్మతయాః :- సమస్తాని చ తాని భూతాని చ = సమస్తభూతాని,
సమస్తభూతానామాత్మా = సమస్తభూతాత్మా, సమస్తభూతాత్మనో
భావః = సమస్తభూతాత్మతా, తయా = సమస్తభూతాత్మతయా.

తద్భర్తృః :- తస్యాః భర్తా = తద్భర్తా, తస్య = తద్భర్తృః.

ఈర్ష్యాకలుషాణునా :- ఈర్ష్యాయాః కలుషమ్ = ఈర్ష్యాకలుషమ్, ఈర్ష్యా
కలుషస్య అణుః = ఈర్ష్యాకలుషాణుః, తేన = ఈర్ష్యాకలుషాణునా.

భావము:-

శ్రీదేవి యానలుని గొగలించుకొని యాతని శరీరమునకు శోభాతిశయ
మును గల్గించుటచే నామె కేలాటి పాతివ్రత్యభంగము నేర్పడలేదు ఏల యనగా
నామె భర్త యగు విష్ణువు సమస్తప్రాణికోటికి నాత్మ యై యుండుటచే నలు
డును విష్ణురూపుఁ డగుటవలన నలుని గొగలించుకొనినను, విష్ణువునే కౌగలించు
కొనిన ట్లగుచున్నది. కావుననే యామెభర్త యగు విష్ణువునకు తనధర్మపత్ని
యగు లక్ష్మి నలుని యాలింగముఁజేసికొనుటవలన నిసుమంతయు నసూయ
కలుగలేదు. నలుని శరీరము శోభాతిశయముతోఁ గూడియున్న దని
తాత్పర్యము.

శ్లో॥ ధిక్ తం విధేః పాణిమజాతలజ్జం
నిర్మాతి యః పర్వణి పూర్ణమిందుమ్ ।
మన్యే స విజ్ఞః స్మృతతన్ముఖశ్రీః
కృతార్థమౌజ్ఞద్భవమూర్ధ్ని యస్తమ్॥

౩౨

ప. వి. ధిక్ । తం । విధేః । పాణిమ్ । అజాతలజ్జమ్ । నిర్మాతి । యః । పర్వణి ।
పూర్ణమ్ । ఇందుం । మన్యే । సః । విజ్ఞః । స్మృతతన్ముఖశ్రీః । కృతార్థమ్ ।
ఔజ్ఞత్ । భవమూర్ధ్ని । యః । తమ్ ।

టీక॥ తమ్ = ఆవ్రసిద్ధ మగు, అజాతలజ్జమ్; అజాత = ఉద్భవించని, లజ్జమ్ = సిగ్గు గల్గిన, విదేః = బ్రహ్మయొక్క, పాణిం = హస్తము నుదేశించి, దిక్ = "చీ" యను నింద తగినది, యః = ఏహస్తము, స్మృత తన్ముఖ శ్రీరపి; స్మృత = స్మరింపఁబడిన, తన్ముఖ = అనలుని ముఖము యొక్క, శ్రీరపి = సౌందర్యము గలది యైనను, పర్వణి = ప్రతి పూర్ణిమయందును, పూర్ణం = కళలతో పూర్ణమైన, ఇందుం = చంద్రుని, నిర్మాతి = నిర్మించుచున్నది. సః = చెప్పఁబడు ఆహస్తము, విజ్ఞః = వివేచము గలదిగ, మన్యే = తలంతును, యః = ఏహస్తము, స్మృతతన్ముఖశ్రీః; స్మృత = స్మరింపఁబడిన, తన్ముఖశ్రీః = అనలుని ముఖసౌందర్యము గలదై, తం = ఆచంద్రుని, కృతార్థమ్, కృత = నిర్మింపఁబడిన, అర్థం = కొంతభాగము గలవానినే. భవమూర్ధ్ని = శివునితలపై, టెజ్జిత్ = వదలెను.

సమాసములు :

అజాతలజ్జమ్ :- న జాతా = అజాతా, అజాతా లజ్జా యస్య సః = అజాత లజ్జః తమ్ = అజాతలజ్జమ్.
 స్మృతతన్ముఖశ్రీః :- తస్య ముఖమ్ = తన్ముఖమ్, తన్ముఖస్య = శ్రీః తన్ముఖశ్రీః, స్మృతా తన్ముఖశ్రీః యేన సః = స్మృతతన్ముఖశ్రీః.
 కృతార్థమ్ :- కృతః అర్థః యస్య సః = కృతార్థః, తమ్ = కృతార్థమ్.
 భవమూర్ధ్ని :- భవస్య మూర్ధా = భవమూర్తా, తస్మిన్ = భవమూర్ధ్ని.

భావము :

ప్రతిపూర్ణిమయందు పూర్ణచంద్రుని సృజించు బ్రహ్మహస్తము మిక్కిలి నిందింపఁదగినదియు, సిగ్గులేనిదియు నగుచున్నది; ఏల యనగా నది నలునిముఖ సౌందర్యము తెలిసియు చంద్రుని సౌందర్య మంతటిది కాదని గ్రహించియు, మాటిమాటికి పున్నమలయందు బూర్ణచంద్రుని సృజించుచున్నది. కాని నలుని ముఖసౌందర్యమును జ్ఞప్తికి దెచ్చుకొని కొంతభాగము మాత్రమే సృజింపఁబడిన యాచంద్రుని శివుని తలపై విడిచిన హస్తముమాత్రము వివేకవంత మని యాచింతింతును. నలునిముఖము మిక్కిలి యందముతోఁ గూడిన దనుట ముఖ్యాశయము.

శ్లో॥ నిలీయతే హ్రీవిధురః స్వజైత్రం
శ్రుత్వా విధుస్తస్య ముఖం ముఖాన్నః ।
సూరే సముద్రస్య కదాపి పూరే
కదాచిదభ్రభ్రమదభ్రగర్భే॥

౭౩

ప. వి. నిలీయతే । హ్రీవిధురః । స్వజైత్రం । శ్రుత్వా । విధుః । తస్య । ముఖం ।
ముఖాత్ । నః । సూరే । సముద్రస్య । కదా । అపి । పూరే । కదాచిత్ ।
అభ్రభ్రమదభ్రగర్భే ।

టీక॥ విధుః = చంద్రుడు, స్వజైత్రం = తన్ను జయించు స్వభావము గల,
తస్య = ఆ నలునియొక్క, ముఖం = మోమును, నః = మాయొక్క,
ముఖాత్ = ముఖమునుండి, శ్రుత్వా = విని, హ్రీవిధురః; హ్రీ = లజ్జచే,
విధురః = దుఃఖితుడై, కదాపి = ఒకప్పుడు (అమావాస్యలయందు),
సూరే = సూర్యునియందును, కదాపి = ఒకానొకప్పుడు, సముద్రస్య =
కడలియొక్క, పూరే = ప్రవాహమందును, కదాచిత్ = ఒకానొకప్పుడు,
అభ్రభ్రమదభ్రగర్భే; అభ్ర = ఆకాశమందు, భ్రమత్ = తిరుగుచున్న,
అభ్ర = మేఘములయొక్క, గర్భే = ఉదరమందును, నిలీయతే = దగు
కొనుచున్నాడు.

ఇచ్చట సూర్యునియందును, సముద్రప్రవాహమందును, మేఘ
ములమధ్యమందు చంద్రుడు దగుట స్వాభావిక మైనను నలుని ముఖ
సౌందర్యముచే నోడి నిగ్గుజెందట యను హేతువుచే దాగినట్లు భావిం
చుటవలన నిట నుత్పేక్షలంకారము. వ్యంజక ప్రయోగము లేనందువలన
నది గమ్యము.

సమాసములు :

హ్రీవిధురః :- హ్రీయా విధురః = హ్రీవిధురః.

స్వజైత్రమ్ :- జయతీతి = జైత్రం, స్వస్య జైత్రం = స్వజైత్రం, తత్
= స్వజైత్రమ్.

అభ్రభ్రమదభ్రగర్భే :- అభ్రే భ్రమంతి = అభ్రభ్రమంతి, అభ్రభ్ర
మంతి చ తాని అభ్రాణి = అభ్రభ్రమదభ్రాణి, అభ్రభ్రమదభ్రాణాం
గర్భః = అభ్రభ్రమదభ్రగర్భః, తస్మిన్ = అభ్రభ్రమదభ్రగర్భే.

భావము :

చంద్రుడు, నలునిముఖము సౌందర్యమున తన్ను జయించు నని మావలన విని సిగ్గుచే దుఃఖించినవాడై యొకప్పుడు- అనగా సమావాస్యలయందు సూర్యునియందును నొకప్పుడు సముద్రప్రవాహములయందును నొకప్పుడు మింటఁ దిరిగెడి మేఘముల మధ్యను దాగుకొనుచున్నాడు. తోకమునం దోడిన వారు తమముఖములను బయటికిఁ జూపక కొంతకాలము ముఱుగులయందుండుట ప్రసిద్ధము గదా. అమావాస్యలయందు చంద్రుడు సూర్యునితోఁ గలియుటయు సముద్రమం దతఁడు జన్మించుటయుఁ బ్రసిద్ధములు.

శ్లో॥ సంజ్ఞాప్య నః స్వధ్వజభృత్యవర్గాన్

దై త్యారిరత్యబ్జనలాస్యనుత్తైః ।

తత్సంకుచన్నాభినరోజపీతా

ద్ధాతుర్విలజ్జం రమతే రమాయామ్॥

౩౪

ప. వి. సంజ్ఞాప్య । నః । స్వధ్వజభృత్యవర్గాన్ । దై త్యారిః । అత్యబ్జనలాస్యనుత్తైః । తత్సంకుచన్నాభినరోజపీతాత్ । ధాతుః । విలజ్జం । రమతే । రమాయామ్.

టీక॥ దై త్యారిః = విష్ణువు, స్వధ్వజభృత్యవర్గాన్; స్వధ్వజ = తనఁజెక్క మగు గరుఁడునియొక్క, భృత్యవర్గాన్ = సేవకుల మైన, నః = మమ్ములను, అత్యబ్జనలాస్యనుత్తైః; అత్యబ్జ = పద్మమును మించిన, నలాస్య = నలుని ముఖముయొక్క, నుత్తైః = స్తుతికొఱకు, సంజ్ఞాప్య = ఆదేశించి, తత్సంకుచన్నాభినరోజపీతాత్; తత్ = ఆ స్తుతిచే, సంకుచత్ = ముకుళించుచున్న, నాభినరోజ = నాభికమలముచే, పీతాత్ = పానము చేయబడుటవలన ముఱుగుపడిన, ధాతుః = బ్రహ్మవలన, విలజ్జం = లజ్జాసాధనము లేకుండ, రమాయాం = లక్ష్మియందు, రమతే = క్రీడించుచున్నాడు.

ఇచ్చట బ్రహ్మ ముఱుగుపడుటవలన విష్ణువు లక్ష్మితో రమించు సంబంధము లేకపోయినను నాసంబంధ మున్నట్లు చెప్పుటచే నతిశయోక్త్యలంకారము.

సమాసములు:-

స్వధ్వజభృత్యవర్గాన్:- స్వస్య ధ్వజః = స్వధ్వజః, స్వధ్వజస్య భృత్యాః
= స్వధ్వజభృత్యాః, స్వధ్వజభృత్యానాం వర్గాః = స్వధ్వజభృత్యవర్గాః.
తాన్ = స్వధ్వజభృత్యవర్గాన్.

దైత్యారిః:- దైత్యనామరిః = దైత్యారిః.

అత్యబ్జనలాస్యనత్వైః:- అతిక్రాంతమబ్జం = అత్యబ్జం, నలస్య అస్యమ్
= నలాస్యమ్, అత్యబ్జం చ తత్ నలాస్యం చ = అత్యబ్జ్ నలాస్యమ్,
అత్యబ్జనలాస్యస్య నుతిః = అత్యబ్జనలాస్యనుతిః, తస్యై = అత్యబ్జ
నలాస్యనత్వైః.

తత్సంకుచన్నాభిసరోజపీతాత్:- తయా సంకోచతీతి = తత్సంకుచత్,
నాభేః సరోజమ్ — నాభిః సరోజమ్, తత్సంకుచత్ చ తత్ నాభిసరోజం చ
= తత్సంకుచన్నాభిసరోజమ్, తత్సంకుచన్నాభిసరోజేన పీతః = తత్సం
కుచన్నాభిసరోజపీతః, తస్మాత్ = తత్సంకుచన్నాభిసరోజపీతాత్.

విలజ్జమ్:- విగతా లజ్జా యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా =
విలజ్జమ్.

భావము :

విష్ణువు తనధ్వజ మైన పక్షిరా జగు గరుత్మంతుని సేవకుఁ మైన మమ్ము
లను పద్మాతికాయ యగు నలముఖమును నుతింప నాదేశింపగా నతని నాభికమ
లము ముడుచుకొనిపోయినది. అందువలన నానాభికమలమందలి బ్రహ్మ మఱుగు
పడెను. దానివలన విష్ణువునకు లక్ష్మితో నేకాంతస్థితి లభించినది. ఆ యవకాశ
మును బురస్కరించుకొని విష్ణువు లక్ష్మితో లజ్జాభీతి లేక రమించుచుండెను.
ఇచ్చట గరుత్మంతుని సేవకు లగు హంసలు నలుని ముఖమును నుతింప, దొడగ
గనే కమలము సిగ్గుజెంది ముడుచుకొనిపోవుట యేర్పడిన దని యాశయము.

శ్లో॥ రేఖాభిరాన్యే గణనాదివాస్య
ద్వాత్రింశతా దంతమయీభిరంతః ।
చతుర్దశాఽష్టాదశ చాత్ర విద్యా
ద్వేదాఽపి సంతీతి శశంస వేదాః॥

ప. వి. రేఖాభిః । ఆస్యే । గణనాత్ । ఇర । అర్య । ద్వాత్రింశతా । దంత
మయాభిః । అంతః । చతుర్దశ । అష్టాదశ । చ । అత్ర । విద్యాః । ద్వేధా
అపి । సంతి । ఇతి । శశంస । వేధాః.

టీక॥ ఆస్య = ఈ నలునియొక్క, ఆస్యే = ముఖమందు, దంతమయాభిః =
దంతరూపము లైన, ద్వాత్రింశతా = ముప్పదిరెండైన, రేఖాభిః = రేఖ
లచే, గణనాత్ = లెక్కించుటవలన, చతుర్దశ = పదునాలుగును, అష్టాదశ
చ = పదునెనిమిదియు నగు, విద్యాః = విద్యలు, ద్వేధాఽపి = రెండు
విధములుగను, అంతః = లోపల, సంతి = ఉన్నవి, ఇతి = అని, వేధాః
= బ్రహ్మ, శశంసేవ = ప్రశంసించెనో యనునట్లుండినది.

ముప్పదిరెండు దంతరేఖలు చతుర్దశవిద్యలకును. అష్టాదశవిద్య
లకును పరిగణనహేతువు కాకపోయినను పరిగణనహేతువుగఁ జెప్పఁ
బడుటవలన నుత్పేక్షలంకారము. వ్యంజక మగు నివశబ్దము ప్రయుక్తము
గాన నది వాచ్యము.

శిక్ష, వ్యాకరణము. చందస్సు, నిరుక్తము, జ్యోతిషము, కల్ప
మను నారంగములు; ఋక్-యజు-సామాఽధర్వము లను నాలుగు వేద
ములు; మీమాంస, న్యాయవిస్తరము, పురాణము, ధర్మశాస్త్ర మను
నాలుగు విద్యలు కలసి చతుర్దశ విద్య లని యొకమతము.

పై చతుర్దశవిద్యలతో నాయుర్వేద - ధనుర్వేద - గాఢర్వాఽర్థ
శాస్త్రము లను నాలుగును కల్పినచో నష్టాదశ విద్య లనియు మఱియొక
మతము.

సమాసములు:-

ద్వాత్రింశతా:- ద్వాభ్యాం సంకలితాః త్రింశత్ = ద్వాత్రింశత్, తాభిః =
ద్వాత్రింశతా.

దంతమయాభిః:- దంతానాం వికారాః = దంతమయ్యః, తాభిః =
దంతమయాభిః.

చతుర్దశ:- చతస్సృభిః సంకలితాః దశ = చతుర్దశ.

అష్టాదశ:- అష్టభిస్సంకలితాః దశ = అష్టాదశ.

భావము :

ఈ నలుని ముఖమునందు ముప్పదిరెండు దంతములు గలవు. ఒక మతము ననుసరించి పదునాలు గైన విద్యలు నలునియందున్న వనియు, మఱియొక మతము ననుసరించి పదునెనిమి దైన విద్యలు, నలునియందున్న వనియు బ్రహ్మ లెక్కించిన గీతలుగ నాముప్పదిరెండు దంతములు కానవచ్చుచుండినవి. పదునాలుగును బదునెనిమిదియుఁ గలిసినచో ముప్పదిరెం డగును గదా; కావున నారెండు సంఖ్యలను సూచించుటయే ముప్పదిరెండుదంతముల సంఖ్యకుఁ బ్రయోజన మని భావము.

శ్లో॥ శ్రీయౌ సరేంద్రస్య నిరీక్ష్య తస్య
స్మరామరేంద్రావపి న స్మరామః ।
వాసేన సమ్యక్ క్షమయోశ్చ తస్మిన్
బుద్ధౌ న దధ్మః ఖలు శేషబుద్ధౌ॥

౩౬

వ. వి. శ్రీయౌ । సరేంద్రస్య । నిరీక్ష్య । తస్య । స్మరామరేంద్రౌ । న ।
స్మరామః । వాసేన । సమ్యక్ । క్షమయోః । చ । తస్మిన్ । బుద్ధౌ । న
దధ్మః । ఖలు । శేషబుద్ధౌ,

టీక॥ తస్య = ఆనలమహారాజయొక్క, శ్రీయౌ = సౌందర్యమును, సంపదను,
నిరీక్ష్య = చూచి, స్మరామరేంద్రావపి; స్మర = మన్నుతుని, అమరేం
ద్రావపి = దేవేంద్రునికూడ, న స్మరామః = స్మరింపము; (కిం చ =
మఱియు) తస్మిన్ = ఆ నలమహారాజునందు, క్షమయోః = భూమికిని,
ఓర్పునకును, సమ్యక్ = చక్కగా, వాసేన = ఉనికియుండుటచే, శేష
బుద్ధౌ; శేష = అదిశేషుని, బుద్ధౌ = బుద్ధభగవానుని, బుద్ధౌ = బుద్ధి
యందు, న దధ్మః = ధరింపము.

ఇచ్చట రెండు శ్రీలును, రెండు క్షమలును బ్రకృతములు గాన,
కేవలప్రకృతగోచర మగు శ్లేషాలంకారము. దీనివలన సౌందర్యాది
గుణములచే నలుఁడు మన్నుతుని ఇంద్రుని, అదిశేషుని, బుద్ధదేవుని
మించినవాఁ డను వ్యతిరేకాలంకారము వ్యంగ్యము. సౌందర్యసంపదలకు

క్రమముగ మన్మథ-దేవేంద్రులతోడను, క్షితిక్షమలకుఁ గ్రమముగ నాదిశేష బుద్ధదేవులతోడను నన్వయ ముండుటవలన యథాసంఖ్యాలంకారము. శ్లేషయథాసంఖ్యముల కిట సంకరము.

సమాసములు :

శ్రియా:- శ్రీశ్చ శ్రీశ్చ, శ్రియా, తే = శ్రియా.

స్మరామరేంద్రా:- అమరాణామింద్రః = అమరేంద్రః, స్మరశ్చ, అమరేంద్రశ్చ = స్మరామరేంద్రా, తౌ = స్మరామరేంద్రా.

క్షమయోః:- క్షమా చ క్షమా చ = క్షమే, తయోః = క్షమయోః.

శేషబుద్ధా:- శేషశ్చ బుద్ధశ్చ = శేషబుద్ధా, తౌ = శేషబుద్ధా.

భావము :

ఆ నలమహారాజుయొక్క సౌందర్యమును జూచి మన్మథుని సంపదను జూచి దేవేంద్రుని మనము లెక్కించము. అట్లే యాతని భూభరణశక్తిని గాంచి భూమిని మోయు నాదిశేషుని, ఆతని సహనశక్తిని గాంచి బుద్ధభగవానుని లెక్కించము సౌందర్యానిగుణములచే నా నలుఁడు మన్మథులను మించి యున్నాడు.

శ్లో॥ వినా పతత్రం వినతాతనూజై
స్సమీరణై రీక్షణలక్షణీయైః ।
మనోభిరాసీదనణుప్రమాణై
ర్న నిర్జితా దిక్కతమా తదశ్వైః॥

౩౭

ప వి. వినా । పతత్రం । వినతాతనూజైః । సమీరణైః । ఈక్షణలక్షణీయైః । మనోభిః । ఆసీత్ ! అనణుప్రమాణైః । న । నిర్జితా । దిక్ । కతమా । తదశ్వైః.

టీక॥ పతత్రం వినా (స్థితైః) = తెక్కలు లేకయున్న, వినతాతనూజైః; వినతా = వినతాదేవియొక్క, తనూజైః = కుమారు లయినవియు, (అనగా తెక్కలు లేని గరుత్మంతు లైనవియును,) ఈక్షణలక్షణీయైః; ఈక్షణ = నయనములచే, లక్షణీయైః = చూడఁదగిన, సమీరణైః = వాయువు లైనవియును, అనణుప్రమాణైః = అణుప్రమాణము లేని,

మనోభిః = మనస్సు లై నవియును నగు, తదశ్చైవః = ఆ నలుని గుఱ్ఱము లచే, కతిమా దిక్ = ఏ దిక్కు, న నిర్జితా = లంఘింపఁబడలేదు?

ఇచ్చట సలాశ్వములకు గరుత్మంతులతోడను, వాయువులతో డను, మనస్సులతోడను నభేదరూపణముఁ జేయుటవలన రూపకాలంకారము. పతత్రాదుల లేమిని చెప్పుటవలన న్యూనాభేదరూపకము.

సమాసములు :

వినతాతనూజైః:- వినతాయాః తనూజాః = వినతాతనూజాః, తైః = వినతాతనూజైః. ఈక్షణలక్షణీయైః:- లక్షీతుం శక్యాః = లక్షణీయాః, ఈక్షణైః లక్షణీయాః = ఈక్షణలక్షణీయాః, తైః = ఈక్షణలక్షణీయైః. అనణుప్రమాణైః:- అణు ప్రమాణం యేషాం తాని = అణుప్రమాణాని, న అణుప్రమాణాని = అనణుప్రమాణాని, తైః = అనణుప్రమాణైః. తదశ్చైవః:- తస్య అశ్వాః = తదశ్వాః, తైః = తదశ్చైవః.

భావము :

నలుని గుఱ్ఱములు వేగమునందు తెక్కలులేని గరుత్మంతులుగను, కను లచే చూడఁదగిన వాయువులుగను, అణుప్రమాణము లేని మనస్సులుగ నుండిన వై యేదిక్కు నవి లంఘింపలేదు. అనగా నవి సమస్తదిక్కులను లంఘించినవి. గరుత్మంతుఁడు, వాయువు, మనస్సు వేగమున సాటిలేనివి. కాని సలాశ్వములు వేగముతో వానితో సాటి యై యన్ని దిక్కులను లంఘించినవి.

శ్లో॥ సంగ్రామభూమీషు భవత్యరీణా
మనైర్నదీమాతృకతాం గతాసుః
తద్భాణధారాపవనాశనానాం
రాజప్రజీయైరసుభిస్సుభిక్షమ్ ॥

౩౪

ప. వి. సంగ్రామభూమీషు । భవతి । అరీణామ్ । అనైః । నదీమాతృకతాం ।
గతాసుః । తద్భాణధారాపవనాశనానాం । రాజప్రజీయైః । అసుభిః ।
సుభిక్షమ్ ।

టీక || అరీణాం = శత్రువులయొక్క, అస్త్రిః = రక్తములచే, నదీమాతృకతామ్ = నదులనే తల్లిగాఁ గల్గియుండుటను (అనగా నదీజలములచేఁ బండు సస్యము లను గల్గియుండుటను) గతాసు = పొందినట్టి, సంగ్రామ భూమీషు = యుద్ధభూములయందు, తద్బాణధారాపవనాశనానాం; తత్ = ఆ నలునియొక్క, బాణధారా = శరపరంపర లనెడి, పవనాశనానాం = గాలిని భుజించెడి సర్పములకు, రాజవ్రజీయైః = రాజసంఘమునకు సంబంధించిన, అసుభిః = ప్రాణవాయువులచే, సుభిక్షమ్ = కఱవు లేకయుండుట, (అనగా నాహారసమృద్ధి) భవతి = అగుచున్నది.

ఇచ్చట సంగ్రామభూములను సస్యక్షేత్రములుగను, రక్తప్రవాహములను నదీప్రవాహములుగను, శరపరంపరలను సర్పములుగను రూపించుటవలన రూపకాలంకారము.

సమాసములు :

సంగ్రామభూమీషుః- సంగ్రామస్య భూమ్యః = సంగ్రామభూమ్యః, తాసు = సంగ్రామభూమీషు.

నదీమాతృకతామ్ః- నద్యేవ మాతా యాసాం తాః = నదీమాతృకాః, నదీ మాతృకాణాం భావః = నదీమాతృకతా, తాం = నదీమాతృకతాం.

తద్బాణధారాపవనాశనానామ్ః- తస్య బాణాః = తద్బాణాః, తద్బాణానాం ధారాః = తద్బాణధారాః, పవనః అశనం యేషాం తే = పవనాశనాః, తద్బాణధారా ఏవ పవనాశనాః = తద్బాణధారాపవనాశనాః, తేషాం = తద్బాణధారాపవనాశనానామ్.

రాజవ్రజీయైః-రాజ్ఞాం వ్రజాః = రాజవ్రజాః, రాజవ్రజానా మిమే = రాజవ్రజీయాః, తైః = రాజవ్రజీయైః.

సుభిక్షమ్ః- భిక్షాణాం సమృద్ధిః = సుభిక్షమ్.

భావము :

శత్రువులయొక్క రక్తప్రవాహములచే నదీమాతృకములుగా నైన యుద్ధభూములయందు నలుని శరపరంపర లనెడి సర్పములకు రాజసమూహముల ప్రాణములచే నాహారసమృద్ధి యేర్పడినది.

శ్లో॥ యశో యదస్యాజని సంయుగేషు
కండూలభావం భజతా భుజేన।
హేతోర్గుణాదేవ దిగాపగాళీ
కూలంకషత్వవ్యసనం తదీయమ్॥

౩౯

ప. వి. యశః । యత్ । అస్య । అజని । సంయుగేషు । కండూలభావం । భజతా ।
భుజేన । హేతోః । గుణాత్ । ఏవ । దిగాపగాళీకూలంకషత్వవ్యసనం ।
తదీయమ్.

టీక॥ సంయుగేషు = యుద్ధములయందు, కండూలభావం = దురదను, భజతా
= పొందుచున్న, అస్య = ఈ నలునియొక్క, భుజేన = భుజముచే,
యత్ = ఏ, యశః = కీర్తి, అజని = పుట్టింపఁబడినదో, తదీయం =
ఆ కీర్తికి సంబంధించిన, దిగాపగాళీకూలంకషత్వవ్యసనమ్; దిగాపగాళీ
= దిక్కులనెదు నదులయొక్క, కూలంకషత్వ = గట్టుల నొరయుట
యను విషయమున, వ్యసనం = ఆసక్తి, హేతోః = కారణ మైన,
భుజస్య = భుజములయొక్క, గుణాదేవ = గుణములవలన, అనగా
దురద యను గుణమువలన (ఆగతమ్ = వచ్చినది.)

దిగాపగాళీకూలంకషత్వవ్యసనమునకు నలభుజగతకండూతి కార
ణము కాకపోయినను కారణముగ నుత్పేక్షింపఁబడుటవలన నుత్పేక్ష
లంకారము. వ్యంజకప్రయోగము లేనందువలన నిది గమ్యము.

సమాసములు :-

కండూలభావం:- కండూం లాతీతి = కండూలః, కండూలస్య భావః =
= కండూలభావః, తం = కండూలభావమ్.

దిగాపగాళీకూలంకషత్వవ్యసనమ్:- దిశామాపగాః = దిగాపగాః, దిగాపగా
నామాళీ = దిగాపగాళీ, కూలం కషతీతి = కూలంకషం, దిగాపగాళ్యాః
కూలంకషం = దిగాపగాళీకూలంకషం, దిగాపగాళీకూలంకషస్య భావః
= దిగాపగాళీకూలంకషత్వమ్.

తదీయమ్ = తస్య ఇదిమ్ = తదీయమ్.

భావము :

యుద్ధములయందు శత్రువుల జయించవలయునను గండ్ూతి గల్గిన యీ నలునిభుజములచే సంపాదింపఁబడిన యశస్సు దిక్కు లనెడి నదుల గట్టు నొరయు చున్నది. అట్లు గట్టు నొరయుటలో నా యశస్సున కాసక్తి గల్గుటకు కారణము హేతుగుణములు కార్యమందు సంక్రమించుస్వభావ మే. యశస్సునకు కారణ మైనది కండ్ూతితోఁ గూడిన భుజములు. కావున కారణము లయిన భుజముల యందున్న కండ్ూతి (మరద) యను గుణము కార్య మైన యశస్సునందు సంక్రమించినది.

శ్లో॥ యది త్రిలోకీ గణనాపరా స్యాత్
తస్యాస్సమాప్తిర్యది నాయుషః స్యాత్ ।
పారేపరార్థం గణితం యది స్యాత్
గణేయనిశ్శేషగుణోఽపి స స్యాత్॥

౪౦

ప. వి. యది । త్రిలోకీ । గణనాపరా । స్యాత్ । తస్యాః । సమాప్తిః । యది । న ।
ఆయుషః । స్యాత్ । పారేపరార్థం । గణితం । యది । స్యాత్ । గణేయ
నిశ్శేషగుణః । అపి । సః । స్యాత్ ।

టీక॥ త్రిలోకీ = మూఁడులోకములు, గణనాపరా = నలగుణములను లెక్కిం
చుటకు నాసక్తి గలదిగ, స్యాద్యది = అయినచో, తస్యాః = ఆమూడు
లోకములయొక్క, ఆయుషః = ఆయువునకు, సమాప్తిః = పరిపూర్తి,
న స్యాద్యది = కానిచో, పారేపరార్థమ్ = కడపటి సంఖ్య యగు పరార్థ
మున కావలివైపునకును, గణితం యది స్యాత్ = లెక్కింపబడినచో,
(తదా = అప్పుడు) సోఽపి = అనలుఁడును, గణేయనిశ్శేషగుణః;
గణేయ = లెక్కింపదగిన, నిశ్శేష = సమస్త మైన, గుణః = గుణము
కలవాడగు, స్యాత్ = అగును.

ఇచ్చట నలగుణములకు గణేయత్వసంబంధము లేకపోయినను
గణేయత్వసంబంధము చెప్పఁబడుటవలన నతిశయోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :

త్రిలోకీ :- త్రయాణాం లోకానాం సమాహారః = త్రిలోకీ.

గణనాపరా :- గణనాయాం పరా = గణనాపరా.

పారేపరార్థమ్ :- పరార్థస్య పారే = పారేపరార్థమ్.

గణేయనిశేషగుణః :- గణితం శక్యాః = గణేయాః, నిర్గతః శేషః
యేభ్యస్తే = నిశ్శేషాః, నిశ్శేషాశ్చ తే గుణాశ్చ = నిశ్శేషగుణాః.
గణేయాః నిశ్శేషగుణాయస్య సః = గణేయనిశ్శేషగుణః.

భావము :

ఆనలమహారాజుయొక్క గుణములు పెక్కులు. అవి లెక్కింప సాధ్యములు గావు ఒకవేళ లెక్కింపఁ దలచినచో మూడులోకములలోని ప్రజలందఱును లెక్కింపఁబూనవలయును. వారి కాయుస్సు పూర్తిఁజెందరాదు. అనగా వారు మరణము లేనివారై యుండవలయును. వారును సంఖ్యలకు పరమావధి యగు పరార్థమును మించి యెంచవలయును. అట్లు చేయగల్గినచో నలునిగుణములను నిశ్శేషముగ లెక్కింపవచ్చును. అనగా నలునియందు దయాదాక్షిణ్యాదిగుణములు పెక్కులు గల వని యాశయము.

శ్లో॥ అవారితద్వారతయా తిరశ్చా
మంతఃపురే తస్య నివిశ్య రాజ్ఞః ।
గతేషు రమ్యేష్వధికం విశేష

మధ్యాపయామః పరమాణుమధ్యాః॥

౪౧

ప. వి. అవారితద్వారతయా । తిరశ్చామ్ । అంతఃపురే । తస్య । నివిశ్య । రాజ్ఞః ।
గతేషు । రమ్యేషు । అధికం । విశేషమ్ । అధ్యాపయామః । పరమాణు
మధ్యాః ।

టీ॥ తిరశ్చామ్ = త్యిగ్జ్తవు లైన మావంటి వఱ్ఱకు. అవారితద్వారతయాః
అవారిత = అడ్డగించబడని, ద్వారతయా = ద్వారము దలి ప్రవేశము
కల్గియుండుటచే, తస్య = ఆ నలమహారాజుయొక్క. అంతఃపురే =
అంతఃపురమందు, నివిశ్య = ఉండి, పరమాణుమధ్యాః; పరమాణు =

మిక్కిలి సన్న మైన, మధ్యాః = నడుములు గల్గిన స్త్రీలను, రమ్యేషు
= అందము లైన, గతేషు = నడకలయందు, అధిః = అధికమైన,
విశేషం = విశేషమును, అధ్యావయామః = నేర్పించుము.

సమాసములు :

అవారితద్వారతయా :— న వారితం = అవారితం, అవారితం ద్వారం
యేషాం తే = అవారితద్వారాః, అవారితద్వారాణాం భావః = అవారిత
ద్వారతా, తయా = అవారితద్వారతయా.

పరమాణుమధ్యాః :— పరో మా యస్మా త్తత్ = పరమం, పరమం చ
తత్ అణు చ = పరమాణు, పరమాణు మధ్యం యాసాం తాః = పర
మాణుమధ్యాః, తాః = పరమాణుమధ్యాః.

భావము :

ఇంతియ కాదు. మాకు నలుని యంతఃపుర స్త్రీలతోడను బరిచయ మున్నది.
ఏల యనగా మేము తిర్యగ్గుంతువుల మగుటవలన మా కంతఃపురమందు ప్రవేశ
మున కెట్టినిషేధము లేదు. అందువలన మేము నలునియంతిపురమునం దుండి
సన్ననినడుములు గల యందలి స్త్రీలకు నందము లైన నడకలయందలి యపూ
ర్వము లగు విశేషములను నేర్పించుచుందుము.

శ్లో॥ పీయూషధారానధరాభిరంత

స్తాసాం రసోదన్వతి మజ్జయామః ।

రంభాదిసౌభాగ్యరహఃకథాభిః

కావ్యేన కావ్యం సృజతాదృతాభిః॥

౪౨

ప. వి. పీయూషధారానధరాభిః । అంతః । తాసాం । రసోదన్వతి । మజ్జయామః ।
రంభాదిసౌభాగ్యరహఃకథాభిః । కావ్యేన । కావ్యం । సృజతా । అదృతాభిః ।

టీక॥ పీయూషధారానధరాభిః; పీయూషధారా = అమృతధారలకంటె, అనధ
రాభిః = లక్ష్మవ కానివియును కావ్యం = కావ్యమును, సృజతా =
రచించుచున్న, కావ్యేన = శుక్రులచే, అదృతాభిః = అదరింపబడిన
వియును, రంభాదిసౌభాగ్యరహఃకథాభిః; రంభాది = రంభమున్నగు నప్ప

రత్నీల, సౌభాగ్య = పతిప్రేమచలన నేర్పడు, రహఃకథాభిః = రహస్య
వృత్తాంతవర్ణనలతో, తాసాం = అత్నీలయొక్క, అంతః = హృదయ
మును, రసోదన్వతి = శృంగార రసమయసాగరములయందు, మజ్జ
యామః = ముంచెదము.

సమాసములు :

పీయూషధారాఽనధరాభిః :- పీయూషస్య ధారాః = పీయూషధారాః, న
అధరాః = అనధరాః, పీయూషధారాభ్యః అనధరాః = పీయూషధారా
నధరాః, తాభిః = పీయూషధారాఽనధరాభిః.

రసోదన్వతి :- రసానాముదన్వాన్ = రసోదన్వాన్, తస్మిన్ = రసో
దన్వతి

రంభాదిసౌభాగ్యరహఃకథాభిః :- రంభా ఆదిః యాసాం తాః = రంభా
దయః, రంభాదీనాం సౌభాగ్యం = రంభాదిసౌభాగ్యం, రహసి కథాః =
రహఃకథాః, రంభాదిసౌభాగ్యస్య రహఃకథాః = రంభాదిసౌభాగ్యరహః
కథాః, తాభిః = రంభాదిసౌభాగ్యరహఃకథాభిః.

కావ్యేన :- కవేరపత్యం పుమాన్ = కావ్యః, తేన = కావ్యేన.

కావ్యమ్ :- కవేః కర్మ = కావ్యమ్, తత్ = కావ్యమ్.

భావము :

మేము నలుని యంతఃపురత్నీల నమృతంపుధారల కేమాత్రము తీసి
పోనివియు, కావ్యమును రచించు కవిపుత్రుఁ డగు శుక్రునిచేతను నాదరింపఁ
బడినవియు, రంభ మున్నగు నచ్చరలకుఁ దమ తమ ప్రియులతో నేర్పడిన
రహస్యపు వలపులను వర్ణించునవియు నగు కథలచే శృంగారరససముద్రముల
యందు ముంచుచు నానందపఱచుచుందుము.

శ్లో॥ కాభిర్న తత్రాభినవస్మరాజ్ఞా
విశ్వాసనిక్షేపవణిక్ క్రియేఽహమ్ ।
జిహ్వాతి యన్నైవ కుతోఽపి తిర్య
క్కశ్చిత్తిరశ్చత్రపతే న తేన॥

ప. వి. కాభిః । న । తత్ర । అభినవస్మరాజ్ఞావిశ్వాసనిక్షేపవణిక్ । క్రియే । అహమ్ ।
జిహ్వాతి । యత్ । న । ఏవ । కుతః । అపి । తిర్యక్ । కః । చిత్ ।
తిరశ్చః । త్రపతే । న । తేన ।

టీక॥ (కించ = మఱియు) యత్ = ఎందువలన, తిర్యక్ = తిర్యగ్గతువులకుఁ
జెందిన పక్షి, కుతోఽపి = ఏజనమునుండియు, న జిహ్వాతి = సిగ్గుపడదో,
తిరశ్చోఽపి = తిర్యగ్గతువువలన, కశ్చిత్ = ఏ జనమును, న త్రపతే
= సిగ్గుపడదో, తేన = ఆకారణముచే, తత్ర = ఆ యంతఃపురమందలి,
కాభిః = ఏస్త్రీలచే, అభినవస్మరాజ్ఞావిశ్వాసనిక్షేపవణిక్; అభినవ =
అపూర్వ మైన, స్మరాజ్ఞా = రతిరహస్యవృత్తాంత మను, విశ్వాసనిక్షేపః
విశ్వాస = నమ్మకముతో, నిక్షేప = రక్షింపఁదగిన ధనమునకు, వణిక్
= రక్షకుఁ డగు వైశ్యుఁడుగ, అహం = నేను, న క్రియే = చేయఁ
బడలేదు?

సమాసములు :

అభినవస్మరాజ్ఞావిశ్వాసనిక్షేపవణిక్ :- స్మరస్య ఆజ్ఞా = స్మరాజ్ఞా, అభినవా
చ సా స్మరాజ్ఞా చ = అభినవస్మరాజ్ఞా, విశ్వాసేన రక్ష్యః నిక్షేపః =
విశ్వాసనిక్షేపః, అభినవస్మరాజ్ఞావ విశ్వాసనిక్షేపః = అభినవస్మరాజ్ఞా
విశ్వాసనిక్షేపః, అభినవస్మరాజ్ఞావిశ్వాసనిక్షేపస్య వణిక్ = అభినవ
స్మరాజ్ఞావిశ్వాసనిక్షేపవణిక్.

భావము :

లోకమునఁ దిర్యగ్గతు వగు నావంటి పక్షి యెవనివలనను సిగ్గుపడదు.
అట్లే యేజనమును దిర్యగ్గతువువలన సిగ్గుపడదు. కావున నిది నాకంతఃపుర
స్త్రీల పరిచయమునకు మిగుల నుపయోగపడినది. అందువలన నంతఃపురము
నందలి స్త్రీలు తమకు సంబంధించిన రతిరహస్యవృత్తాంతములను నాయొద్ద నెట్టి
సంకోచము లేక చెప్పఁగలెడివారు. కావుననే నేను వారిచే తమరతిరహస్య
వృత్తాంతము లనెడి గోప్యము లగు ధనములకు కుదువలకు వైశ్యునివలె రక్ష
కుఁడుగఁ జేయబడి వారికి మిక్కిలి విశ్వాసపాత్రుఁడుగ నుంటిని.

శ్లో॥ వార్తా చ సాఽసత్యపి నాన్యమేతి
యోగాదరంద్రే హృది యాం నిరుండే।

విరించినానాననవాదధౌత

సమాధిశాస్త్రశ్రుతిపూర్ణకర్ణః॥

౪౪

ప. వి. వార్తా । చ । సా । అసతీ । అపి । న । అన్యమ్ । ఏతి । యోగాత్ ।
అరంద్రే । హృది । యాం । నిరుండే । విరించినానాననవాదధౌతసమాధి
శాస్త్రశ్రుతిపూర్ణకర్ణః.

టీక॥ విరించినానాననవాదధౌతసమాధిశాస్త్రశ్రుతిపూర్ణకర్ణః; విరించి = బ్రహ్మ
యొక్క, నానా = పెక్కు లైన, అనన = ముఖములతోటి, వాద =
వ్యాఖ్యానములచే. ధౌత = పరిశుద్ధముగా, జేయఁబడిన, సమాధిశాస్త్ర =
యోగశాస్త్రముయొక్క, శ్రుతి = శ్రవణముచే, పూర్ణ = నిండిన,
కర్ణః = చెవులుగల, (అహం = నేను) యోగాత్ = చిత్తవృత్తినిరోధ
మను యోగమువలన, అరంద్రే = అవకాశము లేని, హృది = హృదయ
మందు, యాం = ఏ వార్తను, నిరుండే = అడ్డగించుచున్నానో, సా = ఆ,
వార్తా చ = లోకవృత్తాంతముకూడ, అసత్యపి = వినోదముకొఱకుఁ
జెప్పఁబడుటచే నసత్య మయినను, అన్యం = మఱియొక పురుషుని,
నేతి = పొందదు.

ఇచ్చట లోకవార్తానిరోధమునకు విరించినానాననవాదధౌతసమాధి
శాస్త్రశ్రుతిపూర్ణకర్ణత్వము హేతువు గాన పదార్థహేతుకకావ్యలింగా
లంకారము.

సమాసములు :

అసతీ:- న సతీ = అసతీ.

అరంద్రే:- అవిద్యమానం రంద్రం యస్మిన్ తత్ = అరంద్రమ్, తస్మిన్
= అరంద్రే.

విరించినానాననవాదధౌతసమాధిశాస్త్రశ్రుతిపూర్ణకర్ణః:- నానావిధాని చ తాని
అనాని చ = నానానాని, విరించేః నానానాని = విరించినానానాని,

విరించినానననైః వాదః = విరించినానననవాదః, విరించినానననవాదేన
 దౌతం = విరించినానననవాదదౌతం, సమాధేః శాస్త్రమ్ = సమాధి
 శాస్త్రమ్, విరించినానననవాదదౌతం చ తత్ సమాధిశాస్త్రం చ = విరించి
 నానననవాదదౌతసమాధిశాస్త్రం, విరించినానననవాదదౌతసమాధిశాస్త్రస్య
 శ్రుతిః = విరించినానననవాదదౌతసమాధిశాస్త్రశ్రుతిః, విరించినాననన
 వాదదౌతసమాధిశాస్త్రశ్రుత్యా పూర్ణైః = విరించినానననవాదదౌతసమాధి
 శాస్త్రశ్రుతిపూర్ణైః, విరించినానననవాదదౌతసమాధిశాస్త్రశ్రుతిపూర్ణైః కర్ణ
 యస్య సః = విరించినానననవాదదౌతసమాధిశాస్త్రశ్రుతిపూర్ణకర్ణః.

భావము :

నేను బ్రహ్మయొక్క నానాముఖములవలని వ్యాఖ్యానముచేఁ బరిశుద్ధ మై
 వెలసిన యోగశాస్త్రమును చక్కగా వివినవాడను. కావుననే వినోదమునకై
 యొరులచేఁ జెప్పఁబడిన యసత్య మగు లోకవృత్తాంతమును గూడ నొరుల
 జెవులకు సోకనీయక నా యోగాభ్యాసపటిమవలన నెట్టియవకాశము లేని నా హృద
 యమునఁ గాపాడఁగలను. కావున నాతోఁ జెప్పిన వినోదవిషయమే యిట్టి
 కట్టుదిట్టములతోఁ గాపాడఁబడినపుడు సత్య విషయ మెట్లు గాపాడఁబడునో
 వేఱుగఁ జెప్పనవసరము లేదు. కావున నేను మిగుల విశ్వాసపాత్రుడను.

శ్లో॥ నలాశ్రయేణ త్రిదివోపభోగం

తవాననవాప్యం లభతే బతాన్యా।

కుముద్వతీవేందుపరిగ్రహేణ

జ్యోతోన్మత్సవం దుర్లభమంబుజిన్యాః॥

౪౫

ప. వి. నలాశ్రయేణ । త్రిదివోపభోగం । తవ । అననవాప్యం । లభతే । బత ।
 అన్యా । కుముద్వతీ । ఇవ । ఇందుపరిగ్రహేణ । జ్యోతోన్మత్సవం ।
 దుర్లభమ్ । అంబుజిన్యాః ।

టీక॥ తవ = నీకు, అననవాప్యం = పొంద శక్యముగాని, త్రిదివోపభోగమ్;
 త్రిదివ = స్వర్గముయొక్క, ఉపభోగం = అనుభవమును, అనగా
 స్వర్గమల్యభోగమును, అంబుజిన్యాః = తామరతీగెకు, దుర్లభం =
 పొంద శక్యముగాని, జ్యోతోన్మత్సవం = చంద్రికాభోగమును, ఇందు

పరిగ్రహేణ = చంద్రుని పరిగ్రహించుటవలన, కుముద్వతీవ = కలువ తీగెవలె, నలాశ్రయేణ = నలుని పరిగ్రహించుటచే, అన్యా = మఱి యొకతె, లభతే = పొందుచున్నది. చిత = కష్టము.

దమయంతీ తదన్యలకు అంబుజినీకుముద్వతులతో నౌపమ్య ముండుటవలన నుపమా లంకారము.

సమాసములు :

నలాశ్రయేణ:- నల ఏవ ఆశ్రయః = నలాశ్రయః, తేన = నలాశ్రయేణ. త్రిదివోపభోగమ్:- త్రిదివస్య ఉపభోగః = త్రిదివోపభోగః, తమ్ = త్రిదివోపభోగమ్.

అనవాప్యమ్:- అవాప్తుం శక్యః = అవాప్యః, న అవాప్యః = అనవాప్యః, తమ్ = అనవాప్యమ్.

కుముద్వతీ:- కుముదమస్యాః అస్తీతి = కుముద్వతీ.

ఇందుపరిగ్రహేణ:- ఇందోః పరిగ్రహః = ఇందుపరిగ్రహః, తేన = ఇందుపరిగ్రహేణ.

జ్యోతోన్నతస్వమ్:- జ్యోత్స్నాయాః ఉత్సవః = జ్యోతోన్నతస్వవః, తమ్ = జ్యోతోన్నతస్వమ్.

అంబుజిన్యా:- అంబుజమస్యాః అస్తీతి = అంబుజినీ. తస్యాః = అంబుజిన్యాః.

భావము :

చంద్రపరిగ్రహము లేనందువలన పద్మినికి చంద్రికోత్సవము దుర్లభము. చంద్రపరిగ్రహము కల్గినందువలన కలువకుఁ జంద్రికోత్సవము సులభ మగుచున్నది. ఇట్లు పద్మినికి దుర్లభ మైన చంద్రికోత్సవము చంద్రపరిగ్రహముచే కుముదినికి లభించినట్లు, నీకు నలపరిగ్రహము లేనందువలన దుర్లభ మైన స్వర్గ సదృశభోగమును నలపరిగ్రహముచే మఱియొకతె యనుభవిండును. నీవంటివారి కది దుర్లభ మగుట మిక్కిలి కష్ట మయిన విషయము.

శ్లో॥ తన్నైషధానూఢతయా దురాపం
శర్మ త్వయాఽస్మత్కృతచాటుజన్మ
రసాలవల్ల్యా మధుపానువిద్ధం
సౌభాగ్యమప్రాప్తవసంతయేవ॥

౪౬

ప. వి. తత్ । నై షధానూఢతయా । దురాపం । శర్మ । త్వయా । అస్మత్కృత
చాటుజన్మ । రసాలవల్ల్యా । మధుపానువిద్ధమ్ । సౌభాగ్యమ్ । అప్రాప్తవ
సంతయా । ఇవ ।

టీక॥ (కించ = మఱియు) తత్ = ప్రసిద్ధ మైన, అస్మత్కృతచాటుజన్మ;
అస్మత్ = మాచే, కృత = చేయఁబడిన, చాటు = ప్రియవచనములనుండి,
జన్మ = ఉత్పత్తిగల్గిన, శర్మ = సుఖము, త్వయా = నీచేత, అప్రాప్తవ
సంతయా; అప్రాప్త = పొందఁబడని, వసంతయా = వసంతఋతువు
గల్గిన, రసాలవల్ల్యా = మామిడితీగచే, మధుపానువిద్ధమ్; మధుప =
తుమ్మెదలచే, అనువిద్ధం = అనుసరింపఁబడిన, సౌభాగ్యమివ =
సౌందర్యమువలె, నై షధాఽనూఢతయా; నై షధ = నలునిచే, అనూఢ
తయా = వివాహమాడఁబడనందుచే, దురాపమ్ = దుర్లభ మైనది.

అప్రాప్తవసంత యగు రసాలవల్లికిని నై షధానూఢదమయంతికి
నుపమానోపమేయభావముఁ జెప్పటవలన నుపమాలంకారము.

సమాసములు :

నై షధానూఢతయా:- నిషదానాం రాజా = నై షధః, న ఊఢా = అనూఢా,
అనూఢాయాః భావః = అనూఢతా, నై షధేన అనూఢతా = నై షధా
నూఢతా, తయా = నై షధానూఢతయా.

దురాపమ్:- దుఃఖేన ఆప్తుం శక్యమ్ = దురాపమ్.

అస్మత్కృతచాటుజన్మ:- అస్మాభిః కృతాని = అస్మత్కృతాని, అస్మ
త్కృతాని చ తాని చాటూని చ = అస్మత్కృతచాటూని, అస్మత్కృత
చాటుభ్యః జన్మ యస్య తత్ = అస్మత్కృతచాటుజన్మ.

రసాలవల్ల్యా:- రసాల ఏవ వల్లీ = రసాలవల్లీ, తయా =
రసాలవల్ల్యా.

మధుపానువిద్ధమ్;- మధు పిబంతీతి = మధుపాః, మధుపైరనువిద్ధమ్ = మధుపానువిద్ధమ్.

అప్రాప్తవసంతయా:- న ప్రాప్తః అప్రాప్తః, అప్రాప్తః వసంతః
యయా సా = అప్రాప్తవసంతా, తయా = అప్రాప్తవసంతయా.

భావము :

వసంతఋతువును బొందని సహకారలతకు తుమ్మెదలతో, గూడిన
సౌందర్య మెట్లు దుర్లభమో అట్లే నీకును నలుని పరిణయమాడనందుచే
మేము చెప్పిన ప్రియవచనములనుండి యేర్పడిన సుఖము దుర్లభము. మామిడి
తీగెలపై వసంతము రానంతవరకును తుమ్మెదలు వాలుటచే నేర్పడు శోభ
దుర్లభము. అట్లే నలుని పెండ్లియాడనంతవరకును మేము చెప్పిన స్వర్గతుల్య
సౌఖ్యము నీకు లభింపదు. కావున నలుని బరిణయమాడుటకు నీవు
ప్రయత్నింపవలయును.

శ్లో॥ తస్యైవ వా యాస్యసి కిం న హస్తం

దృష్టం విధేః కేన మనః ప్రవిశ్య।

అజాతపాణిగ్రహణాఽసి తావ

ద్రూపస్వరూపాతిశయాశ్రయశ్చ॥

౪౭

ప. వి. తస్య । ఏవ । వా । యాస్యసి । కిం । న । హస్తం । దృష్టం । విధేః ।
కేన । మనః । ప్రవిశ్య । అజాతపాణిగ్రహణా । అసి । తావత్ ।
రూపస్వరూపాతిశయాశ్రయః । చ ।

టీక॥ యద్వా = లేదా, తస్యైవ = ఆ నలునియొక్కయే, హస్తం = చేతిని,
కిం న యాస్యసి = ఏల బొందవు? కేన = ఎవనిచే, విధేః = బ్రహ్మ
యొక్క, మనః = మనస్సు, ప్రవిశ్య = ప్రవేశించి, దృష్టం = చూడఁ
బడినది, (కుతః = ఎందువలన ననగా) తావత్ = ఇంతవరకును, అజాత
పాణిగ్రహణా; అజాత = నెరవేరని, పాణిగ్రహణా = వివాహము
కలదిగ, అసి = అగుచున్నావు, రూపస్వరూపాతిశయాశ్రయశ్చ;
రూప = సౌందర్యమును, స్వరూప = స్వభావము నను నీరెంటియొక్క,
అతిశయ = ఆధిక్యమునకు, ఆశ్రయశ్చ = ఆశ్రయ మయినదానవు.

సమాసములు :

అజాతపాణిగ్రహణా:- న జాతమ్ = అజాతమ్, పాణౌ గ్రహణమ్ = పాణిగ్రహణమ్, అజాతం పాణిగ్రహణం యస్యాస్యా = అజాత పాణిగ్రహణా.

రూపస్వరూపాతిశయాశ్రయః:- రూపం చ స్వరూపం చ = రూప స్వరూపే, రూపస్వరూపయోరతిశయః = రూపస్వరూపాతిశయః, రూప స్వరూపాతిశయస్య ఆశ్రయః = రూపస్వరూపాతిశయాశ్రయః.

భావము :

లేదా నీ వా నలుని హస్తనమున కేల బోవు? తప్పక పోగల వనియే తోచుచున్నది. బ్రహ్మహృదయమును బ్రవేశించి జరుగఁగల విషయము నెవ డెఱింగెను? అనగా దైవానుకూల్యము కూడ నీ విషయమం దుండవచ్చును. మఱియు నీ కింతవఱకును పెండ్లి కాలేదు గదా. సౌందర్యస్వభావములకు నీయం దేమి తక్కువ. అన్నియు సమగ్రముగ నీయం దొనఁగూడియున్నవి. కావున నీ వతనిచేతియందుఁ బడగలవు.

శ్లో॥ నిశా శశాంకం శివయా గిరీశం
శ్రియా హరిం యోజయతః ప్రతీతః।
విధిరపి స్వారసికః ప్రయాసః
పరస్పరం యోగ్యసమాగమాయ॥

౪౮

ప. వి. నిశా । శశాంకం । శివయా । గిరీశం । శ్రియా । హరిం । యోజయతః ।
ప్రతీతః । విధోః । అపి । స్వారసికః । ప్రయాసః । పరస్పరం ।
యోగ్యసమాగమాయ ।

టీక॥ నిశా = రాత్రితో, శశాంకం = చంద్రుని, శివయా = పార్వతితో,
గిరీశం = శివుని, శ్రియా = లక్ష్మితో, హరిం చ = విష్ణువును, యోజ
యతః = కూర్చుచున్న, విధోః = బ్రహ్మయొక్క, ప్రయాసోఽపి =
ప్రయత్నమును, పరస్పరం = ఒందొరులకు, యోగ్యసమాగమాయ =

అనురూపుల కలయికకై, స్వారసికః = స్వాభావికముగ నేర్పడినదిగ,
ప్రతీతః = తెలియఁబడినది.

సమాసములు :

స్వారసికః:- స్వరసేన ప్రవృత్తః = స్వారసికః .

యోగ్యసమాగమాయ:- యోగ్యయోస్సమాగమః = యోగ్యసమాగమః .

తస్మై = యోగ్యసమాగమాయ.

భావము :

అనురూపు లగు వధూవరులను గలుపుటలో ప్రయత్నము స్వభావసిద్ధముగనే యుండు నని ప్రసిద్ధము. ఏల యనగా— ఆ బ్రహ్మ రాత్రితో చంద్రుని, పార్వతితో శివుని, లక్ష్మితో విష్ణువును గలిపి యున్నాడు. ఈ దృష్టాంతములవలన బ్రహ్మకు ననురూపులను గలుపుటలో స్వాభావిక మయిన ప్రయత్నముండు నని తెలియుచున్నది. కావున నన్నిధముగనే నీతో నలునిఁ గూర్చు నని తోచుచున్నది.

శ్లో॥ వేలాతిగస్త్రైణగుణాబ్ధివేణీ
న యోగయోగ్యాఽసి నలేతరేణ।
సందృఛ్యతే దర్శగుణేన మల్లీ
మాలా న మృద్వీ భృశకర్కశేన॥

౪౯

ప. వి. వేలాతిగస్త్రైణగుణాబ్ధివేణీ । న । యోగయోగ్యా । అసి । నలేతరేణ ।
సందృఛ్యతే । దర్శగుణేన । మల్లీమాలా । నమృద్వీ । భృశకర్కశేన ।

టీక॥ 'వేలాతిగస్త్రైణగుణాబ్ధివేణీ: వేలా=హద్దును, అతిగ = మించినటు
వంటి, (అనగా నెల్లలేని) స్త్రైణ=స్త్రీలకు సంబంధించిన, గుణ=
గుణము లనెడు, అబ్ధి=సముద్రముయొక్క, వేణీ = ప్రవాహ మైన.
[త్వం=నీవు] నలేతరేణ=నలునికంటె భిన్న మగు వానితో, యోగ
యోగ్యా=సంబంధమున కర్హు రాలుగ, నాఽసి=కావు, [తథాహి=అది
యట్లే యగును, ఏల యనగా] మృద్వీ = మృదు వైన, మల్లీ
మాలా=మల్లె పూలదండ, భృశకర్కశేన = మిక్కిలి కఠిన మైన,
దర్శగుణేన = దర్శమయ మైన దారముతో, న సందృఛ్యతే = కట్టి
బడడు.

ఇచ్చట దమయంతీ నరేతరులకు, మల్లీమాలా—దర్శగుణములతో
బింబప్రతిబింబభావమున సామ్యము సంపాదించుటవలన దృష్టాంతాలం
కారము. అది యుభయవాక్యార్థములయందును నజ్ఞక్రియార్థగోచర మగుట
వలన వ్యతిరేకముఖ మగు దృష్టాంతాలంకారము.

సమాసములు :-

వేలాతిగస్త్రైణగుణాబ్ధివేణీ:- వేలామతిగచ్ఛంతీతి = వేలాతిగాః,
స్త్రీణామిమే = స్త్రైణాః, స్త్రైణాశ్చ తే గుణాశ్చ = స్త్రైణగుణాః,
వేలాతిగాశ్చ తే స్త్రైణగుణాశ్చ = వేలాతిగస్త్రైణగుణాః, వేలాతి
గస్త్రైణగుణా ఏవ అబ్ధిః = వేలాతిగస్త్రైణగుణాబ్ధిః, వేలాతిగస్త్రైణ
గుణాబ్ధేః వేణీ = వేలాతిగస్త్రైణగుణాబ్ధివేణీ.

యోగయోగ్యా:- యోగస్య యోగ్యా = యోగయోగ్యా.

దర్శగుణేన:- దర్శమయశ్చాసౌ గుణశ్చ = దర్శగుణః, తేన = దర్శ
గుణేన.

మల్లీమాలా:- మల్లీనాం మాలా = మల్లీమాలా.

భృశకర్కశేన:- భృశం కర్కశః = భృశకర్కశః, తేన = భృశ
కర్కశేన.

భావము :

నీ వెల్లలేని స్త్రీగుణము లను సముద్రమునకు ప్రవాహ మైనదానవు.
కావున నీవంటి కన్యకు నలునికంటె భిన్న మయినవాఁ డెవ్వడును వివాహమున
కర్హుఁడు గాడు. కావున నీవు నలుని వివాహమాడుట యుక్తము. లోకమున
మల్లెదండలను మిగుల కఠిన మయిన దర్శలదారముతో నెవ్వరును కట్టరు.
మృదు వైన మల్లెదండకు మృదు వైన దార మెట్లు తగునో యట్లే నీవంటి
గుణవంతురాలికి నలునివంటి గుణవంతుడే యర్హుఁడు.

శ్లో॥ విధిం వధూసృష్టిమప్యచ్ఛమేవ
తద్యానయుగ్యో నలకేళియోగ్యామ్।
త్వన్నామవర్ణా ఇవ కర్ణపీతా
మయాఽస్య సంక్రీడతి చక్రచక్రే॥

ప. వి.విధిం। వధూసృష్టిమ్। అపృచ్ఛమ్। ఏవ। తద్యానయుగ్యః। నలకేళియోగ్యామ్।
త్వన్నామవర్ణాః। ఇవ। కర్ణపీతాః। మయా। అస్య। సంక్రీడతి।
చక్రచక్రే।

టీక॥ [కించ = మఱియు] విధిం = బ్రహ్మను, నలకేళియోగ్యామ్; నల =
నలునియొక్క, కేళి = క్రీడకు. యోగ్యాం = తగిన, వధూసృష్టిం = స్త్రీ
సృష్టిని గూర్చి, తద్యానయుగ్యః; తత్ = ఆ బ్రహ్మయొక్క, యాన =
రథమునకు, యుగ్యః = ఈడ్చునట్టి జంతువుగ, అహం = నేను,
అపృచ్ఛమేవ = అడిగినాడను, మయా = నాచే, అస్య = అతని రథము
యొక్క, చక్రచక్రే; చక్ర = చక్రములయొక్క, చక్రే = సమాహము,
సంక్రీడతి సతి = శబ్దించుచుండగా, త్వన్నామవర్ణాః; త్వత్ =
నీయొక్క, నామ = పేరునందలి, వర్ణాః = అక్షరములు, కర్ణపీతా
ఇవ = చెవులచే వినఁబడినవిగ నుండినవి.

సమాసములు :

వధూసృష్టిమ్:- వధ్వాః సృష్టిః = వధూసృష్టిః, తామ్ = వధూసృష్టిమ్.
తద్యానయుగ్యః:- తస్య యానమ్ = తద్యానమ్, యుగం వహతీతి =
యుగ్యః, తద్యానస్య యుగ్యః = తద్యానయుగ్యః.

నలకేళియోగ్యామ్:- నలస్య కేలిః = నలకేలిః, నలకేలేః యోగ్యా =
నలకేళియోగ్యా, తాం = నలకేళియోగ్యామ్.

త్వన్నామవర్ణాః:- తవ నామ = త్వన్నామ, త్వన్నామ్నః వర్ణాః =
త్వన్నామవర్ణాః.

కర్ణపీతాః:- కర్ణభ్యాం పీతాః = కర్ణపీతాః.

భావము :

నేను బ్రహ్మకు రథమును లాగువాడనుగఁ బరిచితుఁడ నై నలునికేలికిఁ
దగిన స్త్రీసృష్టినిఁ గూర్చి యడిగితిని. అతని రథచక్రములు శబ్దించుచుండగా
'దమయంతి' యను నీపేరునందలి అక్షరములనే బ్రహ్మ పలికినట్లుగ నేను
వింటిని. కావున నిన్ను నలునకుఁ దగిన వధువుగ బ్రహ్మ సృజించెను.

శ్లో॥ అన్యేన పత్యా త్వయి యోజితాయాం
విజ్ఞత్వకీర్త్యా గతజన్మనో వా
జనాపవాదార్ణవము త్రరీతుం
విధా విధాతుః కతమా తరీ స్యాత్॥

౫౧

ప. వి. అన్యేన । పత్యా । త్వయి । యోజితాయాం । విజ్ఞత్వకీర్త్యా । గతజన్మనః ।
వా । జనాపవాదార్ణవమ్ । ఉ త్రరీతుం । విధా । విధాతుః । కతమా । తరీ ।
స్యాత్ ।

టీక॥ (కించ = మఱియు) అన్యేన = నలునికంటె నితరుఁ డైన, పత్యా =
భర్తతో, త్వయి = నీవు, యోజితాయాం సత్యాం = కూర్చఁబడినదానవు
కాగా, విజ్ఞత్వకీర్త్యాః విజ్ఞత్వ = వివేకవంతుఁ డను భావమువలన నేర్ప
డిన, కీర్త్యా = యశస్సుచే, గతజన్మనఃః గత = గతించిన, జన్మనః =
జన్మముగల, విధాతుర్వా = బ్రహ్మకుఁ గూడ, జనాపవాదార్ణవమ్ః
జన = జనులయొక్క, అపవాద = అపవాద మను, అర్ణవం = సముద్ర
మును, ఉ త్రరీతుం = దాటుటకు, కతమా విధా = ఏవిధమయిన,
తరీ = ఓడ, స్యాత్ = ఉండును.

సమాసములు :

విజ్ఞత్వకీర్త్యాః:- విజ్ఞస్య భావః = విజ్ఞత్వమ్, విజ్ఞత్వేన కీర్తిః = విజ్ఞత్వ
కీర్తిః, తయా, విజ్ఞత్వకీర్త్యా.

గతజన్మనః:- గతం జన్మ యస్య సః = గతజన్మా, తస్య =
గతజన్మనః.

జనాపవాదార్ణవమ్:- జనానామపవాదః = జనాపవాదః, జనాపవాద ఏవ అర్ణవః =
జనాపవాదార్ణవః, తమ్ = జనాపవాదార్ణవమ్.

భావము :

ని న్నొకవేళ బ్రహ్మ నలునికంటె భిన్న మయిన భర్తతోఁ గూర్చినచో
చిరకాలము విజ్ఞానవంతుఁ డను కీర్తితో జన్మము గడుపుకొనుచున్న యతడు
తప్పక జనాపవాదమునకు గుఱి కాఁగలడు. అతని కీ జనాపవాద మను సముద్ర

మును తరించుటకు నెవ్విధ మైన యోడ ల భిం చు ను ? అనగా నెవ్విధ మైన యోడయు లభింపదు. జనాపవాదసాగరమున నతఁడు తప్పక మునుగవలసియే యుండును. కాన నీకు నలేతరుఁడెవ్వఁడును భర్త కాఁజాలడు.

శ్లో॥ ఆస్తాం తదప్రస్తుతచింతయాఽలం
మయాఽసి తస్మి శ్రమితాఽతివేలమ్ ।
సోఽహం తదాగః పరిమార్జకామః
స్తవేప్పితం కిం విదధేఽభిధేహి॥

౫౨

ప. వి. ఆస్తాం । తత్ । అప్రస్తుతచింతయా । అలం । మయా । అసి । తస్మి ।
శ్రమితా । అతివేలమ్ । సః । ఆహం । తత్ । ఆగః । పరిమార్జకామః ।
తవ । ఈప్పితం । కిం । విదధే । అభిధేహి ।

టీక॥ తత్ = ఆ ముందుఁ జెప్పఁబడిన విషయము, ఆస్తామ్ = ఉండనిమ్ము,
అప్రస్తుతచింతయా = అప్రకృతవిషయము నాలోచించుటతో, అలం =
చాలును, [కింతు = కాని] హేతన్వి = ఓ కృశాంగి, మయా = నాచే,
అతివేలమ్ = మిక్కిలి, శ్రమితా = కష్టము నొందింపఁబడినదానవుగ,
అసి = అగుచున్నావు, తత్ = ఆ శ్రమను బెట్టుట యను, ఆగః =
అపరాధమును, పరిమార్జకామః = పోగొట్టుకొనఁ గోరిన, సోఽహం
= అట్టి నేను, తవ = నీయొక్క, ఈప్పితమ్ = ఇష్టమును, కిం =
దేనిని, విదధే = చేయుదును, అభిధేహి = చెప్పుము.

సమాసములు :

అప్రస్తుతచింతయాః- న ప్రస్తుతమ్ = అప్రస్తుతమ్, అప్రస్తుతస్య
చింతా = అప్రస్తుతచింతా, తయా, అప్రస్తుతచింతయా.
అతివేలమ్:- వేలమతిక్రాంతం యథా తథా = అతివేలమ్.
పరిమార్జకామః:- పరిమార్జకం కామః యస్య సః = పరిమార్జకామః.

భావము :

అవిషయ మిఁక నుండనిమ్ము. అప్రస్తుత మగు నావిషయములను గూర్చి
యాలోచింపఁ బనిలేదు. ప్రస్తుతవిషయముల నాలోచించుకొనెదము. కృశాంగి వై న

నీవు నావలనఁ జాల శ్రమ పరుచఁబడితివి. నే నాయపరాధముఁ దొలగించుకొనుటకై నీ కేదైనను బ్రయముఁ జేయనెంచుచున్నాను. దేనిఁ జేయఁగోరుదువో తెలుపుము.

శ్లో॥ ఇతీరయిత్వా విరరామ పత్రీ
స రాజపుత్రీహృదయం బుభుత్సుః ।
హ్రదే గభీరే హృది చావగాఢే
శంసంతి కార్యావతరం హి సంతః॥

౫౩

ప. వి. ఇతి । ఈరయిత్వా । విరరామ । పత్రీ । సః । రాజపుత్రీహృదయం । బుభుత్సుః । హ్రదే । గభీరే । హృది । చ । అవగాఢే । శంసంతి । కార్యావతరం । హి । సంతః ।

తీక॥ సః = ఆ, పత్రీ = హంస, ఇతి = ఇట్లు, ఈరయిత్వా = చెప్పి, రాజపుత్రీహృదయం; రాజపుత్రీ = భీమనరేంద్రుని పుత్రిక యగు దమయంతి యొక్క, హృదయం = చిత్తమును, బుభుత్సుః = తెలిసికొనఁ గోరినదై, విరరామ = ఊరక యుండెను. (తథాహి = అది యట్లే కాఁదగును, ఏలయనగా) సంతః = కార్యముఁ దెలిసిన సత్పురుషులు, గభీరే = లోతైన, హృది = హృదయము, హ్రదే = కొలను, అవగాఢే = ప్రవేశించి చూడఁ బడినది కాగా, కార్యావతరం; కార్య = స్నానాదికార్యముల యొక్కయు, కర్తవ్య మైన రహస్యవచనముయొక్కయు, అవతరం = అవతరణమును (ప్రస్తావనను,) శంసంతి = చెప్పుదురు.

సత్పురుషులు హృదయము, హ్రదము ప్రవేశించి చూడఁబడినపుడే కార్యావతరమును చెప్పుదు రను సామాన్యార్థముచే రాజపుత్రీహృదయమును దెలియఁ గోరి హంస మాట్లాడుట విరమించె నను విశేషము సమర్థింపఁబడుటవలన విట నర్థాంతరన్యాసానికారము.

సమాసములు :

రాజపుత్రీహృదయమ్:- రాజ్ఞః పుత్రీ = రాజపుత్రీ, రాజపుత్ర్యాః హృదయమ్ = రాజపుత్రీహృదయమ్, తత్ = రాజపుత్రీహృదయమ్.

ఋభుత్వః :- బోధ్యమిచ్ఛః = ఋభుత్వః.

కార్యావతరమ్ :- కార్యస్య అవతరః = కార్యావతరః, తమ్ = కార్యావతరమ్.

భావము :

ఇవిధముగ హంస దమయంతికిఁ జెప్పి యామె హృదయమును దెలియఁ గోరి మఱల మాట్లాడక యూరక యుండినది, కార్యజ్ఞులు గంభీర మైనదియు (లోతై నదియు,) నగు హృదయమును [జలాశయమును,] తెలిసికొనక [ప్రవేశింపక,] కార్యప్రస్తావమును [స్నానాదికార్యారంభమును,] జేయరు. కావున హంస దమయంతి హృదయమును దెలిసికొనునంతవరకును నలప్రస్తావముఁ జేయకయుండినది.

శ్లో॥ కించి త్తిరశ్చీనవిలోలమౌలి

ర్విచింత్య వాచం మనసా ముహూర్తమ్ ।

పతత్రిణం సా పృథివీంద్రపుత్రీ

జగాద వక్త్రేణ తృణీకృతేందుః॥

౫౪

ప. వి. కించిత్, తిరశ్చీనవిలోలమౌలిః । విచింత్య । వాచం । మనసా । ముహూర్తమ్ । పతత్రిణం । సా । పృథివీంద్రపుత్రీ । జగాద । వక్త్రేణ । తృణీకృతేందుః ।

టీక॥ కించి త్తిరశ్చీనవిలోలమౌలిః; కించిత్ = కొంచము, తిరశ్చీన = స్వభావముచే నడ్డముగా నుంచఁబడినదియు, విలోల = నలిగినదియు నగు, మౌలిః = తలపైని వెంట్రుకలముడి గల దై, వక్త్రేణ = ముఖముచే, తృణీకృతేందుః; తృణీకృత = తిరస్కరింపఁబడిన, ఇందుః = చంద్రుడుగల, పృథివీంద్రపుత్రీ = పృథివీంద్ర = భీమనరపాలునియొక్క, పుత్రీ = కుమార్తె యగు దమయంతి, ముహూర్తం = కొంతకాలము, మనసా = మనస్సుచే, వాచం = చెప్పఁ దగిన విషయమును, విచింత్య = ఆలోచించి, పతత్రిణం = పక్షినిఁ గూర్చి, జగాద = పలికెను.

సమాసములు :-

కించిత్తిరశ్చీనవిలోలమాలిః :- కించిత్ తిరశ్చీనా = కించిత్తిరశ్చీనా, విలోలా చ సా మాలిశ్చ = విలోలమాలిః, కించిత్తిరశ్చీనా విలోలమాలిః యస్యాస్యా = కించిత్తిరశ్చీనవిలోలమాలిః.

పృథివీంద్రపుత్రీ :- పృథివ్యాః ఇంద్రః = పృథివీంద్రః, పృథివీంద్రస్య పుత్రీ = పృథివీంద్రపుత్రీ.

తృణీకృతేందుః :- అతృణం తృణం సమృద్ధ్యమానః కృతః = తృణీ కృతః, తృణీకృతః ఇందుః యేన సః = తృణీకృతేందుః.

భావము :

ఆహంస మాట్లాడి యూరక యుండగనే యాదమయంతి కొంచెము కాలము తల నడ్డముగా వాల్చి నలిగిన జడముడిగలదై ముహూర్తకాలము హంసకుఁ జెప్పదలచిన విషయమును గూర్చి యాలోచించి చెప్పినది. అత్తటి పరిశ్రమచే నలిగిన తలముడి గలిగి తలవాల్చి యాలోచనచేయుచున్న యాదమయంతి మోము చంద్రు నతిశయించి మిక్కిలి రమణీయముగ నుండినది.

శ్లో॥ ధిక్చాపలే వత్సిమవత్సలత్వం
యత్రేరణాదుత్తరశీభవన్త్యా।
సమీరసంగాదివ నీరభంగా
మయా తటస్థస్త్వముపద్రుతోఽసి॥

౫౫

ప. వి. ధిక్ । చాపలే । వత్సిమవత్సలత్వం । యత్రేరణాత్ । ఉత్తరశీభవన్త్యా । సమీరభంగాత్ । ఇవ । నీరభంగా । మయా । తటస్థః । త్వమ్ । ఉపద్రుతః । అసి ।

టీక॥ చాపలే = చపలకార్యమందు, వత్సిమవత్సలత్వం; వత్సిమ = బాల్యము వలనఁ గలిగిన, వత్సలత్వం = ఆసక్తిని గూర్చి. ధిక్ = చీ యని నిందించుట యుక్తము [ఏల యనగా], యత్రేరణాత్; యత్ = ఏచాపలా సక్తియొక్క, త్రేరణాత్ = త్రేరణమువలన, ఉత్తరశీభవన్త్యా = చంచల మైన, మయా = నాచేత, సమీరభంగాత్ = గాలిదెబ్బవలన, ఉత్త

రళీభవంత్యా = ఇటు నటు కదలుచున్న, నీరభంగ్యేవ = నీటియలచేత
వలె, తటస్థః = ఉదాసీన మైనదియు [గట్టునందుండునదియు నగు.]
త్వం = నీవు, ఉపద్రుతః = ఉపద్రవము చేయఁబడినవాఁడవుగ, అసి =
అగుచున్నావు.

బాల్యాసక్తిప్రయుక్తచాపలప్రేరిత యగు దమయంతికి సమీర
భంగప్రయుక్తనీరభంగికిని; తటస్థహంసకును తటస్థవృక్షమునకు నొప
మ్యము జెప్పుటవలన నుపమాలంకారము.

సమాసములు:

చాపలే :- చపలస్య కర్మ = చాపలమ్, తస్మిన్ = చాపలే.

వత్సిమవత్సలత్వమ్ :- వత్సస్య భావః = వత్సిమా, వత్సలస్య భావః
= వత్సలత్వమ్, వత్సిమ్నా వత్సలత్వమ్ = వత్సిమవత్సలత్వమ్.

యత్ప్రేరణాన్ :- యస్య ప్రేరణమ్ = యత్ప్రేరణమ్; తస్మాత్ =
యత్ప్రేరణాత్.

ఉత్తరలీభవంత్యా :- అనుత్తరలా ఉత్తరలా భవంతీ = ఉత్తరలీ
భవంతీ, తయా = ఉత్తరలీభవంత్యా.

సమీరభంగాత్ :- సమీరస్య భంగః, సమీరభంగః, తస్మాత్ = సమీర
భంగాత్.

నీరభంగా :- నీరస్య భంగిః = నీరభంగిః, తయా = నీరభంగా.

తటస్థః :- తటే తిష్ఠతీతి = తటస్థః.

భావము :

దమయంతి హంసను గూర్చి యిట్లు చెప్పుచున్నది-హంసను పట్టుట
మున్నగుకార్యములు నాపలములు. బాల్యమువలన వానియం దాసక్తి యేర్పడు
చున్నది. అట్టి యాసక్తి మిక్కిలి గర్హింపఁదగినది, ఏల యనగా-ఆచాపలాసక్తి
వలన నేను ప్రేరితురా లై, గాలితాకిడివలన నిటు నటు కదలుచున్న నీటియలలచే
తటస్థ మైన వృక్షము బాధింపఁబడినట్లు తటస్థుఁడ వైన నీవు బాధింపఁబడి
తివి. అలలతాకిడిచే తటస్థ మైన [గట్టునందున్న] వృక్షము పడిపోవుట సహ
జము. అట్లే తటస్థ మైన [ఉదాసీనుఁడ వైన] నీవును బాధింపఁబడితివి. కాన దానిని
సహింపఁ గోరితి నని యాశయము,

శ్లో॥ ఆదర్శతాం స్వచ్ఛతయా ప్రయాసి
సతాం స తావత్తలు దర్శనీయః ।
ఆగః పురస్కర్వతి సాఽఽగసీం మాం
యస్యాఽఽత్మనీదం ప్రతిబింబితం తే॥

౫౬

ప వి. ఆదర్శతాం । స్వచ్ఛతయా । ప్రయాసి । సతాం । సః । తావత్ । ఖలు ।
దర్శనీయః । ఆగః । పురస్కర్వతి । సాఽఽగసీం । మాం । యస్య ।
ఆత్మని । ఇదం । ప్రతిబింబితం । తే ।

టీక॥ స్వచ్ఛతయా = నిర్మలముగ నుండుటచే, ఆదర్శతాం = అద్దముగ
నుండుటను, ప్రయాసి = పొందుచున్నావు, [కుతః = ఏల యనగా]
యస్య = ఏస్వచ్ఛ మైన, తే = నీకు సంబంధించిన, సాగసీం = అపరాధ
ముతోఁగూడిన, మాం = నన్ను, పురస్కర్వతి = పూజించుచున్నటు
వంటి, (ఎదుట నుంచుకొనుచున్నటువంటి) ఆత్మని = బుద్ధియందును,
(స్వరూప మందును,) ఇదం = నాకు సంబంధించిన దైన, ఆగః =
అపరాధము, ప్రతిబింబితం = ప్రతిఫలించినది, సః = ఆయర్థము. సతాం
= సత్పురుషులకు, తావత్ = మొదట, దర్శనీయః = దర్శింపఁదగినది.

ఇచ్చట హంస యాదర్శ మయిన దని చెప్పుటవలన రూపకా
లంకారము.

తెల్లవారగనే తొలుత గోరోచనమును, చందనమును, బింగా
తును, మృదంగమును, అద్దమును, మణిని గురువును, అగ్నిని,
సూర్యునిఁ జూచుట శ్రేయస్కర మను శాస్త్రము ననుసరించి యిచ్చట
స్వచ్ఛతాదిగుణములచే నద్దముగా వర్ణిత మగు హంసను జూచుట భావి
శుభాశంసక మని సూచితము.

సమాసములు :-

ఆదర్శతామ్ :- ఆదృశ్యతే పురోగతవస్తురూపమస్మిన్నితి = ఆదర్శః,
ఆదర్శస్య భావః = ఆదర్శతా, తామ్ = ఆదర్శతామ్.

సాఽఽగసీమ్ :- ఆగసా సహ వర్తత ఇతి = సాగాః, తాం =
సాఽఽగసీమ్.

భావము :

ఓ హంసా! స్వచ్ఛత్వ మను గుణము నీయం దుండుటవలన నీయందు నెదుట నున్న వస్తువులు ప్రతిఫలించును. కాన నద్దముగ నీ వైతివి. అపరాధిని యగు నన్ను నీవు ముం దుంచుకొనుటవలన నాయపరాధము నీయందు ప్రతిబింబించినది. అద్దమున నెదుట నున్న వస్తువులు వానిధర్మములు ప్రతిబింబించుట సహజము కదా. కాన నీయపరాధ మెద్దియును లేదు. నాయపరాధమే నీయెడ సంక్రమించినది. అద్దము వలె పరమపరిశుద్ధ మైనదానవు. తెల్లవారగనే తొలుత దర్శింపఁదగిన వస్తువులలో నద్దము కూడ నొక్కటిగఁ బేర్కొనఁబడినది. కాన నట్టియద్ద మైన నీవు ప్రథమదర్శనీయుఁడ వై పూజ్యుఁ డగుచున్నావు.

శ్లో॥ అనార్యమప్యచరితం కుమార్యా
భవాన్ మమ జ్ఞమ్యతు సౌమ్య తావత్.
హంసోఽపి దేవాంశతయాఽసి వంద్యః
శ్రీవత్సలక్ష్మీవ హి మత్స్యమూర్తిః॥

౫౭

ప వి. అనార్యమ్ । అపి । ఆచరితం । కుమార్యాః । భవాన్ । మమ । జ్ఞమ్యతు । సౌమ్య । తావత్ । హంసః । అపి । దేవాంశతయా । అసి । వంద్యః । శ్రీవత్సలక్ష్మీ । ఇవ । హి । మత్స్యమూర్తిః ।

టీక॥ హేసౌమ్య = ఓసౌమ్యుఁడా! భవాన్ = పూజ్యుఁడ వై న నీవు, కుమార్యాః = బాలిక యగు, మమ = నాయొక్క, అనార్యం = దుష్ట మైన, ఆచరితం = నడవడికను. అనగా ని న్నుపద్రవపఱచుట యను చేష్టితమును, జ్ఞమ్యతు = క్షమింపుము. హంసోఽపి = హంసపక్షి యైనను, (త్వం = నీవు) దేవాంశతయా = భగవదంశముగ నుండుటచే, మత్స్యమూర్తిః = మత్స్యశరీరము గల్గియున్నను, శ్రీవత్సలక్ష్మీవ = (శ్రీవత్సమను చిహ్నమును ధరించిన) విష్ణువువలె, వంద్యః = నమస్కరింపఁదగినవా డవుగ, అసి = అగుదువు.

ఇచ్చ తిర్యగ్గతు వైన హంసకు మత్స్యమూర్తి యగు విష్ణువుతో సౌమ్యము చెప్పుటవలన నుపమాలంకారము.

సమాసములు :

అనార్యమ్ :- న ఆర్యం = అనార్యం, తత్ = అనార్యమ్.

దేవాంశతయా :- దేవస్య అంశః = దేవాంశః, దేవాంశస్య భావః = దేవాంశతా, తయా = దేవాంశతయా.

శ్రీవత్సలక్ష్మి :- శ్రీవత్స ఇతి లక్ష్మి యస్య సః = శ్రీవత్సలక్ష్మి.

మత్స్యమూర్తిః :- మత్స్యః మూర్తిః యస్య సః = మత్స్యమూర్తిః.

భావము :

ఓసౌమ్యుః డా! పూజ్యుడ వైన నీవు బాలిక యగు నాయొక్క తుంటరినడ వడికను క్షమింపుము. అజ్ఞానముచే నిన్ను బాధించితిని. హంస వైన నీవు పక్షి వైనను భగవదంశ మగుటచే నెల్లప్పుడు నమస్కరింపఁ దగినవాడవు. ఏల యనగా, మత్స్యమూర్తి యైనను శ్రీమహావిష్ణువు లోకమునకు వంద్యుడే యగు చున్నాడు.

శ్లో॥ మత్ప్రీతిమాధిత్ససి కాం త్వదీజ్ఞ
ముదం మదక్షోరపి యాతిశేతామ్ ।
నిజామృతైర్లోచనసేచనాద్వా
పృథక్కిమిందుః సృజతి ప్రజానామ్॥

౫౮

ప. వి. మత్ప్రీతిమ్ । ఆధిత్ససి । కాం|త్వదీజ్ఞముదమ్ । మదక్షోః । అపి । యా ।
అతిశేతామ్ । నిజామృతైః । లోచనసేచనాత్ । వా । పృథక్ । కిమ్ ।
ఇందుః । సృజతి । ప్రజానామ్ ।

టీక॥ కాం = ఏ, మత్ప్రీతిం = నా కిష్ట మయిన విషయమును, ఆధిత్ససి =
చేయఁగోరుచున్నావు, యా = ఏప్రీతివిషయ మైన కార్యము, మదక్షోః
= నాకన్నులకు, త్వదీజ్ఞముదం = నిన్నుఁ జూచు సంతోషమును, అతి
శేతామ్ = మించును. ఇందుః = చంద్రుఁడు, ప్రజానాం = జనులకు,
నిజామృతైః; నిజ = తనయందలి, అమృతైః = అమృతములచే, లోచ
నసేచనాత్ = నేత్రములను దడుపుటకంటె, పృథక్ = వేరుగా, కిం వా
= ఏమి, సృజతి = చేయుచున్నాఁడు.

ఇచ్చట హంసదర్శనజన్యనేత్రానందమునకును చంద్రదర్శన
జన్యనేత్రానందమునకును బింబప్రతిబింబభావముచే సామ్యము జెప్పుట
వలన దృష్టాంతాలంకారము.

సమాసములు :

మత్ప్రీతిమ్ :- మమ ప్రీతిః = మత్ప్రీతిః, తామ్ = మత్ప్రీతిమ్.

త్వదీక్షాముదమ్ :- తవ ఈక్షా = త్వదీక్షా, త్వదీక్షాయాః ముత్ = త్వదీక్షా
ముత్, తామ్ = త్వదీక్షాముదమ్.

మదక్షోః :- మమ అక్షిణీ = మదక్షిణీ, తయోః = మదక్షోః.

నిజామృతైః :- నిజాని చ తాని అమృతాని చ = నిజామృతాని, తైః =
నిజామృతైః.

లోచనసేచనాత్ :- లోచనయోః సేచనమ్ = లోచనసేచనమ్, తస్మాత్
= లోచనసేచనాత్.

భావము :

ఓహంసా! నీవు నాకుఁ బ్రీతిగొల్పు పనిని దేనిని చేయఁ గోరుచున్నావు,
అప్రియ మైన కార్యము నానేత్రములకు నిన్నుజూచుచుండుటచేఁ గల్గు నానంద
మును గూడ మించియుండును? నాకు నిన్నుజూచుటవలనఁ గల్గు సంతోషమును
మించినది మఱియొండు లేదు గదా. చంద్రుఁడు తన యశృతధారలచే ప్రజల
నేత్రములకుఁ జలువ నొనంగుటకంటె మఱొకటి యమి చేయఁగలఁడు. అట్లే
నీవును నీదర్శనానందమును మించిన మఱియొక యిష్టమును దేనినిఁ చేయుదువు.
దానిని మించిన ప్రియ మైన వస్తు వేదియు నాకు లేదని యాశయము.

శ్లో॥ మనస్తు యం నోఽజ్ఞ తి జాతు యాతు

మనోరథః కంఠపథం కథం సః ।

కా నామ బాలా ద్విజరాజపాణి

గ్రహాభిలాషం కథయేదభిజ్ఞా॥

౫౯

ప. వి. మనః । తు । యం । న । అజ్ఞ తి । జాతు । యాతు । మనోరథః । కంఠ
పథం । కథం । సః । కా । నామ । బాలా । ద్విజరాజపాణిగ్రహాభిలాషం ।
కథయేత్ । అభిజ్ఞా ।

టీక ॥ మనః = నామనస్సు, యం = ఏమనోరథమును, జాతు = ఒకప్పుడును, నోజ్ఞతి = విడువదో, సః = ఆ, మనోరథః = కోరిక, కంఠపథమ్ = వాక్యార్థమును (సమీపభూమిని) కథం = ఎట్లు, యాతు = పొందును, కుతః = ఏల యనగా, అభిజ్ఞా = వివేకముగల, కా నామ బాలా = ఏ తొయ్యలి, ద్విజరాజపాణిగ్రహాభిలాషమ్; ద్విజరాజ = చంద్రునియొక్క, పాణిగ్రహ = చేతితో గ్రహణము నందలి, అభిలాషం = కోరికను, (ద్విజ = ఓపక్షి! రాజపాణిగ్రహాభిలాషమ్, రాజ = రాజైన నలుని యొక్క, పాణిగ్రహ = పాణిగ్రహణ మందలి, అభిలాషమ్ = కోరికను) కథయేత్ = చెప్పును.

మనస్సు మనోరథమును బట్టుకొనినందువలన నది వెలుపలికి వచ్చుట దుష్కర మను వాక్యార్థమునకును; ఏవివేకవతి చంద్రుని జేత బట్ట నెంచు నను వాక్యార్థమునకును బింబప్రతిబింబభావాపన్న మగు నాపమ్య ముండుటవలన దృష్టాంతాలంకారము.

సమాసములు :

కంఠపథమ్ :- కంఠస్య పంథాః = కంఠపథః, తమ్ = కంఠపథమ్.

ద్విజరాజపాణిగ్రహాభిలాషమ్ :- ద్విజానాం రాజా = ద్విజరాజః, పాణినా గ్రహాః = పాణిగ్రహాః, ద్విజరాజస్య ప్రాణిగ్రహాః = ద్విజరాజపాణి గ్రహాః, ద్విజరాజపాణిగ్రహే అభిలాషః = ద్విజరాజపాణిగ్రహాభిలాషః, తమ్ = ద్విజరాజపాణిగ్రహాభిలాషమ్.

భావము :

నలునిఁ బరిణయ మాడవలయు నను కోరికను మనస్సు పట్టియుంచినది. కావున నాకోరిక మనస్సును వీడి కంఠమునొద్దకు వచ్చుటకే సాధ్యము కాక యున్నది. లోన బంధింపఁబడిన వస్తువు వెలుపలికి రాజాలదు గదా! కావున నల విషయక మనోరథముఁ జెప్పఁజాలకున్నాను. లోకమున వివేకము గల యే స్త్రీ చంద్రునిఁ జేతితోఁ బట్టగల నని చెప్పును. (ఏబాలిక రాజును వివాహమాడఁగల నని చెప్పఁగలదు) కావున చంద్రునిఁ జేతఁ బట్టుట యెంత కష్టమో నలుని బరిణయమాడుటయు నంత కష్ట మయినది.

శ్లో॥ వాచం తదీయాం పరిపీయ మృద్వీం
 మృద్వీకయా తుల్యరసాం స హంసః ।
 తత్యాజ తోషం పరపుష్టఘృష్టే
 ఘృణాం చ వీణాక్వణితే వితేనే॥

౬౦

ప. వి. వాచం । తదీయాం । పరిపీయ । మృద్వీం । మృద్వీకయా । తుల్యరసాం ।
 సః । హంసః । తత్యాజ । తోషం । పరపుష్టఘృష్టే । ఘృణాం । చ । వీణా
 క్వణితే । వితేనే ।

టీక॥ సః = ఆ, హంసః = హంస, మృద్వీకయా = ద్రాక్షతో, తుల్యరసాం
 = సమాన మగు రుచిగల, మృద్వీం = మధురాక్షరములతోఁ గూడిన,
 తదీయాం = ఆదమయంతికి సంబంధించిన, వాచం = వాక్కును, పరి
 పీయ = మిక్కిలి శ్రద్ధతో నాలకించి, పరపుష్టఘృష్టే; పరపుష్ట = కోకిల
 యొక్క, ఘృష్టే = కూతయందు, తోషం = సంతోషమును, తత్యాజ =
 వదలిపెట్టెను, వీణాక్వణితే = వీణానాదమందు, ఘృణాం చ = ఏవ
 గింపును, వితేనే = చేసెను.

సమాసములు :

తదీయామ్ :- తస్యాః ఇయం = తదీయా, తామ్ = తదీయామ్.

తుల్యరసామ్ :- తుల్యః రసః యస్యస్స = తుల్యరసా, తామ్ = తుల్య
 రసామ్.

పరపుష్టఘృష్టే :- పరైః పుష్టాః = పరపుష్టాః, పరపుష్టానాం ఘృష్టమ్ =
 పరపుష్టఘృష్టమ్, తస్మిన్ = పరపుష్టఘృష్టే.

వీణాక్వణితే :- వీణాయాః క్వణితమ్ = వీణాక్వణితమ్, తస్మిన్ =
 వీణాక్వణితే.

భావము :

ఆహంస ద్రాక్షవలె మధుర మైన దమయంతిపలుకును మిక్కిలి శ్రద్ధతో
 నాలకించిన దై కోకిల కూజితమందు సంతోషమును వదలుకొనినది. వీణానాద
 మందు విరక్తి నొందినది; ఆమెపలుకులు కోకిలకూజితమును వీణానాదమును
 మించి మధుర మైయుండినవి.

శ్లో॥ మందాక్షమందాక్షరముద్రము క్త్వా
తస్యాం సమాకుంచితవాచి హంసః ।
తచ్ఛంసితే కించన సంశయాలు
గిరా ముఖాంభోజమయం యుయోజ॥

౬౧

ప. వి. మందాక్షమందాక్షరముద్రమ్ । ఉ క్త్వా । తస్యాం । సమాకుంచితవాచి ।
హంసః । తచ్ఛంసితే । కిం । చన । సంశయాలుః । గిరా । ముఖాంభోజమ్ ।
అయం । యుయోజ ।

టీక॥ తస్యాం = ఆ దమయంతి. మందాక్షమందాక్షరముద్రమ్ : మందాక్ష =
సిగ్గుచే, మందాక్షరముద్రం; మంద = సందేహము గొల్పు, అక్షర
ముద్రం = అక్షరవిన్యాసము గలుగునట్లుగా, సమాకుంచితవాచి సత్యాం;
సమాకుంచిత = ఉపసంహరింపబడిన, వాచి = వాక్కుగలదిగ. సత్యాం
= కాగా, అయం = ఈ హంస, తచ్ఛంసితే; తత్ = ఆదమయంతి
యొక్క, శంసితే = వచనమందు, కించన = కొంచెము, సంశయాలుః
= సందేహించుచున్న దై, ముఖాంభోజం = పద్మమువంటి తన ముఖ
మును, గిరా = వాక్కుతో. యుయోజ = కూర్చినది, అనగా మాట్లా
డిన దని యర్థము.

సమాసములు :

మందాక్షమందాక్షరముద్రమ్ :- మందాక్షేన మందా = మందాక్షమందా,
అక్షరాణాం ముద్రా = అక్షరముద్రా, మందాక్షమందా అక్షరముద్రా
యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా = మందాక్షమందాక్షరముద్రమ్.

సమాకుంచితవాచి :- సమాకుంచితా వాక్ యయా సా = సమాకుంచిత
వాక్, తస్యాం = సమాకుంచితవాచి.

తచ్ఛంసితే :- తస్యాః శంసితమ్ = తచ్ఛంసితమ్, తస్మిన్ = తచ్ఛం
సితే.

ముఖాంభోజమ్ :- ముఖమంభోజమివ = ముఖాంభోజమ్. తత్ =
ముఖాంభోజమ్.

భావము :

ఆదమయంతి సిగ్గుతో స్పష్టములు గాని పలుకులు గొన్ని పలికి యువ సంహరించుకొనగా నాహంస యాపెపలుకును గొంచెము సంశయించుచుఁ దాను పలుకఁదొడగెను.

శ్లో॥ కరేణ వాంచేవ విధుం విధర్తుం
యమిత్థమాత్థాఽఽదరిణీ తమర్థమ్ ।
పాతుం శ్రుతిభ్యామపి నాధికుర్వే
వర్ణం శ్రుతేర్వర్ణ ఇవాంతిమః కిమ్ ॥

౬౨

వ, వి. కరేణ । వాంచా । ఇవ । విధుం । విధర్తుం । యమ్ । ఇత్థమ్ । అత్త । ఆదరిణీ । తమ్ । అర్థమ్ । పాతుం । శ్రుతిభ్యామ్ । అపి । న । అధికుర్వే । వర్ణం । శ్రుతేః । వర్ణః । ఇవ । అంతిమః । కిమ్ .

టీక॥ (హే భైమిః = ఓదమయంతీ,) కరేణ = హస్తముచే, విధుం = చంద్రుని విధర్తుం = పట్టుటకు, వాంచేవ = కోరికవలె, యం = ఏ, అర్థం = విషయమును, ఇత్థమ్ = “ద్విజరాజ పాణిగ్రహాభిలాష” మిత్యాదిగ, ఆదరిణీ = ఆదరముగల్గిన దానవై, అత్త = పలుకుచున్నావో, తమర్థమ్ = అవిషయమును, అంతిమః = కడపటి దైన, వర్ణః = శూద్రవర్ణము, శ్రుతేః = వేదముయొక్క, వర్ణమివ = అక్షరమును వలె, శ్రుతిభ్యాం = చెవులతో, పాతుమపి = వినుట కైనను, నాధికుర్వే కిమ్ = అధికారము గతియుండనా యేమి?

భావము :

ఓదమయంతీః చేతితో చంద్రునిఁ బట్టుకోరిక వంటి దని చెప్పుచు “ద్విజరాజపాణిగ్రహాభిలాషమ్” అని సంధిగ్ధముగ మిగుల శ్రద్ధతో నీవు పలికిన విషయమును, వేదాక్షరమును శూద్రునివలె వినుటకు నే నధికారిని గానా? అట్లగుచో నావిషయ మును స్పష్టముగ వివరింపవలసినది.

శ్లో॥ అర్థాప్యతే వా కిమియద్భవత్యా
చిత్తైకపద్యామపి వర్తతే యః ।
యత్రాంధకారః ఖలు చేతసోఽపి
జిహ్మాతరైర్భ్రహ్మ తదప్యవాప్యమ్ ॥

౬౩

ప. వి. అర్థావ్యతే । వా । కిమ్ । ఇయత్ । భవత్యా । చిత్తైకపద్యామ్ । అపి ।
వర్తతే । యః । యత్ర । అంధకారః । ఖలు । చేతనః । అపి । జిహ్మా
తరైః । బ్రహ్మ । తత్ । అపి । అవాప్యమ్ ।

టీక॥ హేభైమి = ఓదమయంతీ! భవత్యా = నీచే, ఇయత్ = ఇంతవరకును.
కిం వా అర్థావ్యతే = ఏల ద్విజరాజపాణిగ్రహము వలె దుర్లభ మని
చెప్పఁబడుచున్నది, యః = ఏయర్థము, చిత్తైకపద్యామపి = మనస్సనెడి
యొంటికాలితో సంచరింప శక్య మగు మార్గమందును, వర్తతే =
కలదు, యత్ర = ఏబ్రహ్మవిషయమునందు, చేతసోఽపి = మనస్సు
నకును, అంధకారః = చీకటియో, తదపి = ఆబ్రహ్మయు, జిహ్మాతరైః
= కుటిలస్వభావము లేని సాధువులచే, అవాప్యమ్ = పొందశక్య మైనది.

మనస్సునకుఁ గానరాని బ్రహ్మయే సాధుశీలురచే పొంద శక్య
మైనప్పుడు మనస్సునందే యున్న యా నలమహారా జనెడి యర్థము
పొంద శక్య మగు నని చెప్పనేల యని కైముతికన్యాయముచే నర్థ
ప్రాప్తియున్నందువలన నిచ్చట సర్వాపత్త్యలంకారము.

సమాసములు:

చిత్తైకపద్యామ్; - ఏకః పాదః యస్యాం సా = ఏకపదీ, చిత్తమేవ ఏకపదీ
= చిత్తైకపదీ, తస్యాం = చిత్తైకపద్యామ్.
జిహ్మాతరైః :- జిహ్మాత్ ఇతరే = జిహ్మాతరే, తైః = జిహ్మాతరైః,
అవాప్యమ్ :- అవాప్తం శక్యమవాప్యమ్.

భావము :

ఓదమయంతీ! ద్విజరాజపాణిగ్రహణమువలె నలుఁ డనెడి యర్థము
దుర్లభ మని యేల చెప్పెదవు? ఒకపాదముచే సంచరింపఁ దగిన మార్గమువలె
నితరులకు చొరరాని మనోమార్గమునం దాయర్థ మున్నదిగదా! “యతో వాచో
నివర్తంతే అప్రాప్య మనసా ససా” ఇత్యాది శ్రుతివచనముల ననుసరించి
బ్రహ్మము మనస్సునకును గోచరము గాదు; అట్టి మనోగోచరము గాని బ్రహ్మయు
సాధువులకు సులభముగ గోచర మగుచున్నది. అట్టితఱి చిత్తభూమియం దున్న
యర్థము గోచరించుట లేదనుట తగదు ఆది యింకను సులభము, కావున
నలుఁడు నీహృదయమం దున్నాఁడు. కాన నతడు నీకు మిక్కిలి సులభుఁడు.
అతఁడు దుర్లభుఁ డని నీవు భావింపవలదు,

శ్లో॥ ఈశాణిమైశ్వర్యవివర్తమధ్యే
 లోకేశలోకేశయలోకమధ్యే।
 తిర్యంచమప్యంచ మృషానభిజ్ఞ
 రసజ్ఞతోపజ్ఞసమజ్ఞమజ్ఞమ్॥

౬౪

- ప. వి. ఈశాణిమైశ్వర్యవివర్తమధ్యే । లోకేశలోకేశయలోకమధ్యే । తిర్యంచమ్ ।
 అపి । అంచ । మృషానభిజ్ఞరసజ్ఞతోపజ్ఞసమజ్ఞమ్ । అజ్ఞమ్ ।
- టీక॥ ఈశాణిమైశ్వర్యవివర్తమధ్యే; ఈశ = శివునియొక్క, అణిమా = అణిమ
 యనఁబడు, ఐశ్వర్య = విభూతికి, వివర్త = రూపాంతర మగు, మధ్యే
 నడుముగలదానా, (అనగా నోకృతోదరీ!) లోకేశలోకేశయలోకమధ్యే!
 లోకేశ = బ్రహ్మయొక్క, లోకేశయ = లోకమునందు నివసించు,
 లోక = జనములయొక్క, మధ్యే = మధ్యమునందు, అజ్ఞం = జ్ఞానము
 లేనట్టి, తిర్యంచమ్ = పక్షియైన. (మాం = నన్ను) మృషానభిజ్ఞరసజ్ఞ
 తోపజ్ఞసమజ్ఞమ్; మృషా = అసత్యమును, అనభిజ్ఞ = తెలియనట్టి, రస
 జ్ఞతా = నాలుక గల్గియుండుటయొక్క ఉపజ్ఞ = మొదటి జ్ఞానమువలని,
 సమజ్ఞం = కీర్తి గల్గిన వానినిగ, అంచ = తెలిసికొనుము.

సమాసములు :

ఈశాణిమైశ్వర్యవివర్తమధ్యే:- అణిమేత్యైశ్వర్యం = అణిమైశ్వర్యమ్,
 ఈశస్య అణిమైశ్వర్యమ్ = ఈశాణిమైశ్వర్యమ్, ఈశాణిమైశ్వర్యస్య
 వివర్తః = ఈశాణిమైశ్వర్యవివర్తః, ఈశాణిమైశ్వర్యవివర్తః మధ్యః =
 యస్యాస్యా = ఈశాణిమైశ్వర్యవివర్తమధ్యా, తస్యాస్సంబుద్ధిః =
 ఈశాణిమైశ్వర్యవివర్తమధ్యే.

లోకేశలోకేశయలోకమధ్యే:- లోకస్య ఈశః = లోకేశః; లోకేశస్య
 లోకః = లోకేశలోకః, లోకేశలోకే శేరత ఇతి = లోకేశలోకేశయాః,
 లోకేశలోకేశయాశ్చ తే లోకాశ్చ = లోకేశలోకేశయలోకాః, లోకేశలోకే
 శయలోకానాం మధ్యః = లోకేశలోకేశయలోకమధ్యః, తస్మిన్ = లోకే
 శలోకేశయలోకమధ్యే.

మృషానభిజ్ఞరసజ్ఞతోపజ్ఞసమజ్ఞమ్:- మృషా అనభిజ్ఞా = మృషానభిజ్ఞా,
 మృషానభిజ్ఞా రసజ్ఞా యస్య సః = మృషానభిజ్ఞరసజ్ఞః. మృషానభిజ్ఞ

రసజ్ఞస్య భావః = మృషానభిజ్ఞరసజ్ఞతా, మృషానభిజ్ఞరసజ్ఞతాయాః
ఉపజ్ఞా = మృషానభిజ్ఞరసజ్ఞతోపజ్ఞమ్, మృషానభిజ్ఞరసజ్ఞతోపజ్ఞేన సమజ్ఞా
యస్య సః = మృషానభిజ్ఞరసజ్ఞతోపజ్ఞసమజ్ఞః, తమ్ = మృషానభిజ్ఞర
సజ్ఞతోపజ్ఞసమజ్ఞమ్.

అజ్ఞమ్:- జానాతీతి = జ్ఞః, న జ్ఞః = అజ్ఞః, తమ్ = అజ్ఞమ్.

భావము :

శివుని యష్టవిభూతులతో నొక్క టైన యణిమ యను విభూతి మిక్కిలి
సూక్ష్మ మైనది. అట్టి యణిమకు రూపాంతర మగు మధ్యప్రదేశముగల యోద
మయంతీః అనగా సన్నని కొను గల యోదమయంతీః బ్రహ్మలోకమందు
నివసించు జనుల మధ్య పక్షిగ నున్న నన్నసత్యము తెలియని జిహ్వా గల్గి
నట్లుగా మొట్టిమొదటఁ బ్రపంచమున వెల్లడి యైన కీర్తితో నొప్పిన వానినిగఁ
దెలిసికొనుము. అనగా బ్రహ్మలోకమందలి ప్రజలలో ససత్యముఁ జెప్పనివాఁ
డుగఁ దొలుత నేను ప్రతిష్ఠను బొందితిని. కాన నే ససత్యవాదిని కాను. నేను
చెప్పినది యంతయు సత్య మని గ్రహించుము.

శ్లో॥ మధ్యే శ్రుతీనాం ప్రతివేశినీనాం
సరస్వతీ వాసవతీ ముఖే నః।
హ్రీయేవ తాభ్యశ్చలతీయమద్ధా
పథాన్న సంసర్గగుణేన బద్ధా॥

౬౫

ప. వి. మధ్యే । శ్రుతీనాం । ప్రతివేశినీనాం । సరస్వతీ । వాసవతీ । ముఖే । నః ।
హ్రీయా । ఇవ । తాభ్యః । చలతి । ఇయమ్ । అద్ధాపథాత్ । న । సంసర్గ
గుణేన । బద్ధా ।

టీక॥ (కించ = మఱియు) ప్రతివేశినీనాం = ప్రక్క నున్న. శ్రుతీనాం = వేద
ములకు, మధ్యే = మధ్యభాగమునందు, వాసవతీ = నివాసము గల్గిన,
ఇయం = ఈ, నః = మాయొక్క, ముఖే = ముఖమం దున్న, సరస్వతీ
= వాక్కు, సంసర్గగుణేన = సంబంధ మను నుత్తమధర్మముచేతను,
దారముచేతను, బద్ధా (సతీ) = కట్టఁబడిన దై, తాభ్యః = ఆశ్రుతుల

వలన, హ్రీయేవ = సిగ్గుచేతనో యనునట్లు, అద్ధాపథాత్ = సత్యమార్గమునుండి, న చలతి = కదలదు.

సమాసములు :

అద్ధాపథాత్ :- అద్ధా పంథాః = అద్ధాపథః, తస్మాత్ = అద్ధాపథాత్.

సంసర్గగుణేన :- సంసర్గ ఇతి గుణః = సంసర్గగుణః, తేన = సంసర్గగుణేన.

భావము :

ప్రక్క నున్న శ్రుతులమధ్య మానోట నున్న సరస్వతి వసించుచున్నది. మేము బ్రహ్మలోకమునం దుండుటవలన శ్రుతులు మాకు సన్నిహితములు. కావున మానోట నున్న సరస్వతికిని నవి సన్నిహితములు. కావున పరమపవిత్రము లగు శ్రుతుల సహవాసగుణముచే (త్రాటిచే) నాసరస్వతి బంధింపఁబడినదై యాశ్రుతులవలని లజ్జచేతనో యనునట్లెప్పుడును సత్యమార్గమునుండి చలింపదు. కావున మావాక్కులు సత్యముగనే యుండును.

శ్లో॥ పర్యంకతాపన్నసరస్వదంకాం
లంకాపురీమప్యభిలాషి చిత్తమ్।
కుత్రాపి చేద్వస్తుని తే ప్రయాతి
తదప్యవేహి స్వశయే శయాలు॥

౬౬

ప. వి. పర్యంకతాపన్నసరస్వదంకాం । లంకాపురీమ్ । అపి । అభిలాషి । చిత్తమ్ । కుత్ర । అపి । చేత్ । వస్తుని । తే । ప్రయాతి । తత్ । అపి । అవేహి । స్వశయే । శయాలు ।

టీక॥ కుత్రాపి = ఏదీర్విపాంతరమందు నున్నట్టి దై న, వస్తుని = వస్తువునందు అభిలాషి = కోరిక గల్గిన, తే = నీయొక్క, చిత్తం = మనస్సు, పర్యంకతాపన్నసరస్వదంకామ్, పర్యంకతా = శయనించుటకుఁ దగిన మంచముగ నుండుటను, ఆపన్న = పొందిన, సరస్వత్ = సముద్రమును, అంకాం = చిహ్నముగా గల్గిన, లంకాపురీమపి = లంకాపట్టణమును గూడ, ప్రయాతి చేత్ = పొందినచో, తదపి = ఆసముద్రమధ్యమం దున్నట్టి యానగరమును గూడ, స్వశయే = తన దగు నరచేతియందు, శయాశు = ఉన్నదిగ, అవేహి = తెలిసికొనుము.

సమాసములు:

పర్యంకతాపన్నసరస్వదంకామ్:- పర్యంకస్య భావః = పర్యంకతా, పర్యంకతామాపన్నః = పర్యంకతాపన్నః, పర్యంకతాపన్నశ్చాసౌ సరస్వంశ్చ = పర్యంకతాపన్నసరస్వాన్, పర్యంకతాపన్నసరస్వాన్ అంకః యస్యాస్సా = పర్యంకతాపన్నసరస్వదంకా, తామ్ = పర్యంకతాపన్నసరస్వదంకామ్.

అభిలాషి:- అభిలాషః అస్య అస్తీతి = అభిలాషి.

స్వశయే:- స్వస్య శయః = స్వశయః, తస్మిన్ = స్వశయే.

భావము :

ఓదమయంతీ: నీమనస్సు ద్వీపాంతరములయందున్న వస్తువును, గోరినను బొందగలదు. సముద్రముచేఁ జుట్టఁబడిన దై యాసముద్రమును మంచము గావించు కొనిన లంకానగరమును గోరినచో నాలంకానగరము నీయరచేతియం దున్న దనియే భావించుము. అట్టి సముద్రదుర్గస్థ మయిన లంకానగరము గూడ నీకు సులభము.

శ్లో॥ ఇతీరితా పత్రరథేన తేన

ప్రీణా చ హృష్టా చ బభాణ భైమి।

చేతో న లం కామయతే మదీయం

నాన్యత్ర కుత్రాపి చ సాభిలాషమ్॥

౬౭

ప. వి. ఇతి । ఈరితా । పత్రరథేన । ప్రీణా । చ । హృష్టా । చ । బభాణ । భైమి । చేతః । న । లంకామ్ । అయతే । మదీయం । న । అన్యత్ర । కుత్ర । అపి । చ । సాభిలాషమ్.

టీక॥ తేన = ఆ, పత్రరథేన = హంసచే, ఇతి = ఈవిధముగా, ఈరితా = చెప్పఁబడిన, భైమి = దమయంతి, ప్రీణా = సిగ్గుఁ జెందిన దై, హృష్టా చ = సంతోషించినదియు నై, బభాణ = పలికినది, మదీయం = నాదైన, చేతః = మనస్సు, లంకాం = లంకానగరమును, నాయతే = పొందుట లేదు, (నలం = నలుని, కామయతే = కోరుచున్నది,) అన్యత్ర

= మజ్జిమోక వోట, కుత్రాఽపి = ఎచ్చటను, సాఖిలాషమ్ = అఖిలాష
గలదిగ, న = లేదు.

సమాసములు:

సాఖిలాషమ్:- అఖిలాషేణ సహ వర్తత ఇతి సాఖిలాషమ్.

భావము:

ఈవిధముగా హంసచేఁ జెప్పఁబడిన దమయంతి తానే తన మనస్సునం
దున్న విషయమును జెప్పుటకు సంకోచము గల్గుటవలన సిగ్గుఁ జెందిన దై
నలునిఁ బరిణయ మాడుటకు సంతోషించిన దై నామనస్సు లంకను బొందుట
లేదు, మఱేమన నలుని గోరుచున్నది యని “చేతో న లంకామయతే మదీయ”
మృని “నలం-కామయతే-న-లంకామ్-అయతే-” యని శ్లేషభంగిమతోఁ జెప్పుచు
దానికంటె భిన్నమైన విషయము నభివృద్ధిచుట లేదని పలికినది.

శ్లో॥ విచింత్య బాలాజనశీలశై లం
లజ్జానదీమజ్జదనంగనాగమ్ ।
అచష్ట విస్పష్టమభాషమాణా
మేనాం స చక్రాంగపతంగశక్రః॥

౬౮

ప. వి, విచింత్య । బాలాజనశీలశై లం । లజ్జానదీమజ్జదనంగనాగమ్ । అచష్ట ।
విస్పష్టమ్ । అభాషమాణామ్ । ఏనాం । సః । చక్రాంగపతంగశక్రః ।

టీక॥ విస్పష్టం = స్పష్టముగా, అభాషమాణాం = మాట్లాడకున్నటువంటి,
(అనగా శ్లేషవచనములచే సందిగ్ధముగ మాట్లాడుచున్నటువంటి) ఏనాం =
ఈదమయంతిని, సః = ఆ, చక్రాంగపతంగశక్రః, చక్రాంగపతంగ =
హంసపక్షులకు, శక్రః = ఇంద్రునివంటి దైన హంస, బాలాజనశీల
శై లమ్, బాలాజన = ముగ్ధప్రీజనముయొక్క, శీల = నడవడిక యను,
శై లం = పర్వతమును, లజ్జానదీమజ్జదనంగనాగమ్; లజ్జ = సిగ్గునెడి, నదీ
= నదియందు, మజ్జత్ = మునుగుచున్న, అనంగనాగమ్ = మన్మథ
గజము గలదిగ, విచింత్య = ఆలోచించి, అచష్ట = పలికినది.

ఇచ్చట “ఉదయద్యౌవనా ముగ్ధా లజ్జావిజితమన్మథా” యనెడి
ముగ్ధాలక్షణము దమయంతియందు సమన్వయింపఁబడినది.

సమాసములు :

బాలాజనశీలశై లమ్ :- బాలా ఏవ జనాః = బాలాజనాః, బాలాజనానాం శీలమ్ = బాలాజనశీలమ్. బాలాజనశీలమేవ శై లః = బాలాజనశీలశై లః, తం = బాలాజనశీలశై లమ్.

లజ్జానదీమజ్జదనంగనాగమ్ :- లజ్జైవ నదీ = లజ్జానదీ, లజ్జానద్యాం మజ్జన్ = లజ్జానదీమజ్జన్, అనంగ ఏవ నాగః = అనంగనాగః, లజ్జానదీ మజ్జంశ్చసౌ అనంగనాగశ్చ = లజ్జానదీమజ్జదనంగనాగః, తమ్ = లజ్జానదీమజ్జదనంగనాగమ్.

అభాషమాణాః :- న భాషమాణా = అభాషమాణా, తాం = అభాషమాణామ్.

చక్రాంగపతంగశక్రః :- చక్రాంగా ఇతి పతంగాః = చక్రాంగపతంగాః,

చక్రాంగపతంగానాం శక్రః = చక్రాంగపతంగశక్రః.

భావము:-

ఆ దమయంతి శ్లేషభంగిమలతో మాట్లాడుటవలన నామె యాశయము సందిగ్ధముగనే యుండినది. ఆమె ముగ్ధ యగుటవలన నాపెశీలము పర్వతము వలె దుర్బేద్యము. దానికి తోడుగ మన్మథగజము గూడ నాపెలజ్జాభావముచే విజితుడై యాపెలజ్జ యను నదియందు మునిగిపోయెను. కావున ముగుదల యొక్క యిట్టి శీలమును హంస పర్యాయించి పలికినది.

శ్లో॥ నృపేణ పాణిగ్రహణే స్పృహేతి

నలం మనః కామయతే మమేతి।

ఆశ్లేషి న శ్లేషకవేర్భవత్యాః

శ్లోకద్వయార్థస్సుధియా మయా కిమ్॥

౬౯

ప. వి. నృపేణ । పాణిగ్రహణే । స్పృహః । ఇతి । నలం । మనః । కామయతే ।

మమ । ఇతి । ఆశ్లేషి । న । శ్లేషకవేః । భవత్యాః । శ్లోకద్వయార్థః ।

సుధియా । మయా । కిమ్ ।

టీక॥ శ్లేషకవేః = శ్లేషభంగిమతో మాట్లాడునట్టి, (అనగా ననేకార్థము లగు శబ్దములను బ్రయోగించుచున్న) భవత్యాః = నీకు, నృపేణ = నలమహారాజుతో, పాణిగ్రహణే = వివాహమాడుట యందు, స్పృహేతి =

కోరిక యని, మమ = నాయొక్క, మనః = మనస్సు, నలం = నలుని, కామయతే ఇతి = కోరుచున్నదని, శ్లోకద్వయార్థః: “ద్విజరాజపాణిగ్రహేత్యాది” ఘటితశ్లోకముయొక్కయు, “చేతో న లంకామయతే” ఇత్యాది ఘటితశ్లోకముయొక్కయు, (అనగా “మనస్సు యం నోజ్ఞతి” (59) “ఇతీరితా వత్రరథేన” (67) యను రెండుశ్లోకములయొక్కయు నర్థము) సుధియా = పండితుడ నైన, మయా = నాచే, నాఽఽశ్లేషి కిమ్ = గ్రహింపఁబడలేదా ఏమి?

సమాసములు :-

న్యపేణ:- న్యూన్ పాతీతి = న్యపః, తేన = న్యపేణ.

పాణిగ్రహణే:- పాణేః గ్రహణమ్ = పాణిగ్రహణమ్, తస్మిన్ = పాణిగ్రహణే.

శ్లేషకవే:- శ్లేషస్య కవిః = శ్లేషకవిః, తస్య = శ్లేషకవేః.

శ్లోకద్వయార్థః:- శ్లోకయోః ద్వయమ్ = శ్లోకద్వయమ్, శ్లోకద్వయస్య అర్థః = శ్లోకద్వయార్థః.

సుధియా:- శోభనా ధీః యశ్చ సః = సుధీః, తేన = సుధియా.

భావము:-

ఓ దమయంతీ! నీవు శ్లేషకవివి. ఏల యనగా, “కా నామ బాలా ద్విజరాజపాణిగ్రహాభిలాష” మను శ్లోకభావముచే రాజునందుఁ గోరికను బ్రకటించితివి. తర్వాత ‘చేతో న లంకామయతే’ యను శ్లోకభావముచే చిత్తము నలుని కోరుచున్న దని యొక యర్థమును వెల్లడించితివి. తర్వాత “ద్విజరాజ!” యను సంబోధనాంతవిభాగముచే “న లంకామ్ - అయతే” యను విభాగముచేతను తద్భిన్నార్థములను బ్రకటించితివి. కాన శ్లేషకవి యగు నీవు తలఁబెట్టిన యా రెండుశ్లోకముల యర్థమును విద్వాంసుడ నైన నేను గ్రహింపలేకపోలేదు. శ్లిష్టపదములతో గూఢము గావింపఁబడిన నీ యాశయమును నేను గ్రహించితివి.

శ్లో॥ త్వచ్చేతసః స్థైర్యవిపర్యయం తు

సంభావ్య భావ్యస్మి తదజ్ఞ ఏవ।

లక్ష్మ్యే హి బాలాహృది లోలశీలే

దరాపరాధేషురపి స్మరః స్యాత్॥

వ. వి. త్వచ్చేతసః । స్థైర్యవిపర్యయం । తు । సంభావ్య । భావీ । అస్మి ।
తదజ్ఞః । ఏవ । లక్ష్యే । హి । బాలాహృది । లోలశీలే । దరాపరాధేషుః ।
అపి । స్మరః । స్యాత్ ।

టీక॥ కింతు = అయినచో, త్వచ్చేతసః = నీ చిత్తముయొక్క, స్థైర్య
విపర్యయమ్; = అస్థిరత్వమును, సంభావ్య = సందేహించి, తదజ్ఞః =
ఆ శ్లోకద్వయార్థమును తెలియనివాడనుగ, భావీ = కాఁబోవుచు, అస్మి =
ఉన్నాను, హి = ఏల యనఁగా, లోలశీలే = చంచలస్వభావము గల్గిన,
బాలాహృది = ముగ్ధ యగు స్త్రీయొక్క హృదయ మను, లక్ష్యే =
గుఱియందు, స్మరోఽపి = మన్మథుఁడును, దరాపరాధేషుః; దర =
కొంచెము, అపరాధ = తప్పిపోయిన, ఇషుః = బాణము గలవాఁడుగ,
స్యాత్ = అగును.

పై రెండు శ్లోకార్థములు నాకుఁ దెలిసిన వైనను నీ చిత్తము
యొక్క చాంచల్యమును శంకించి తెలియనివాఁడనుగనే యున్నాడను
అను విశేషార్థమును చంచలస్వభావము గల స్త్రీహృదయమందు మన్మ
థుఁడును గుఱితప్పు నను సామాన్యార్థముచే నమర్థించుటవలన సర్థాంతర
న్యాసాలంకారము.

సమాసములు:-

త్వచ్చేతసః:- తవ చేతః = త్వచ్చేతః, తస్య = త్వచ్చేతసః.

స్థైర్యవిపర్యయం:- స్థిరస్య భావః = స్థైర్యమ్, స్థైర్యస్య విపర్యయః =
స్థైర్యవిపర్యయః, తమ్ = స్థైర్యవిపర్యయమ్.

బాలాహృది:- బాలాయాః హృత్ = బాలాహృత్, తస్మిన్ =
బాలాహృది.

లోలశీలే:- లోలం శీలం యస్య తత్ = లోలశీలమ్, తస్మిన్ = లోలశీలే.
దరాపరాధేషుః:- దరమపరాధః = దరాపరాధః. దరాపరాధః ఇషు
యస్య సః = దరాపరాధేషుః.

భావము:-

నాకు వాస్తవములో పై రెండుశ్లోకముల యర్థము తెలియును. దాని యర్థముల ననుసరించి నీవు నలుని వరింతు వని గ్రహింపవలసియున్నది. కాని ముగ్ధ యగు నీ హృదయము చంచలము. కాన నొకక్షణమునం దున్నట్టి యుద్దేశ్యము మఱి యొకక్షణమునం దుండుట యరుదు. కావున శ్లోకార్థములు తెలిసియు, నీ చిత్త చాంచల్యముఁ బురస్కరించుకొని యా శ్లోకార్థములను దెలియఁవాడనుగనే యున్నాడను. మిక్కిలి చంచల మైన ముగ్ధహృదయమును గుఱిపెట్టికొని మన్మథుఁడు బాణప్రయోగము జేసినను నది యా హృదయమును దాకక కొంచెము తప్పిపడుచున్నది. కాన నేను మాత్ర మెట్లు నీ యాశయమును దృఢముగఁ దెలిసికొనఁగలను.

శ్లో॥ మహీమహేంద్రః కిల నైషధేందు
స్తద్బోధనీయః కథమిత్థమేవ।
ప్రయోజనం సాంశయికం ప్రతీదృక్
పృథగ్జనేనేవ స మద్విధేన॥

౭౧

ప. వి మహీమహేంద్రః । కిల । నైషధేందుః । తత్ । బోధనీయః । కథమ్ । ఇత్థమ్ । ఏవ । ప్రయోజనం । సాంశయికం । ప్రతి । ఈదృక్ । పృథక్ జనేన । ఇవ । సః । మద్విధేన ।

టీక॥ నైషధేందుః = నలచంద్రుఁడు, మహీమహేంద్రః ఖలు = భూమికి దేవేంద్రుఁడు గదా, తత్ = అందువలన, సః = ఆ నలుఁడు, పృథగ్జనేనేవ = సాధారణజనముచేతవలె, మద్విధేన = నావంటి విద్వాంసునిచే, ఈదృక్ = ఇట్టి, సాంశయికం = సందేహగ్రస్త మైన, ప్రయోజనం ప్రతి = కార్యముఁ గూర్చి, ఇత్థమేవ = ఇట్లు సందిగ్ధముగ, కథం = ఎట్లు, బోధనీయః = బోధింపఁ దగినవాఁడు.

సమాసములు:-

మహీమహేంద్రః;- మహ్యః మహేంద్రః = మహీమహేంద్రః.

నైషధేందుః:- నిషధానాం రాజా = నైషధః, నైషధః ఇందురివ = నైషధేందుః.

సాంశయికం:- సంశయస్య విషయః = సాంశయికః, తమ్ = సాంశయికమ్.

మద్విధేన:- అహం విధా యస్య సః = మద్విధః, తేన = మద్విధేన.

భావము:-

నలమహారాజు భూమికి దేవేంద్రుడు. ఇట్లు సందేహగ్రస్త మైన విషయమును సామాన్యజనమువలె నావంటి విద్వాంసుఁ డాతని కెట్లు బోధింపఁగలఁడు ఇంతవరకును నీవు మనస్సును విప్పి నీ కోరికను జెప్పకయుంటివి. కావున నావంటి విజ్ఞులు ప్రయత్నించుటకుఁ దగినవిధముగ నీవు నీ నిశ్చితాశయమును వెల్లడిపఱచవలయును.

శ్లో॥ పితుర్నియోగేన నిజేచ్ఛయా వా
యువానమన్యం యది వా వృణీషే।
త్వదర్థమర్థి త్వకృతిప్రతీతిః
కీదృజ్మయి స్యాన్నిషదేశ్వరస్య॥

౩౨

ప. వి. పితః । నియోగేన । నిజేచ్ఛయా । వా । యువానమ్ । అన్యం । యది ।
వా । వృణీషే । త్వదర్థమ్ । అర్థిత్వకృతిప్రతీతిః । కీదృక్ । మయి ।
స్యాత్ । నిషదేశ్వరస్య ।

టీక ॥ పితః = తండ్రియొక్క, నియోగేన = అజ్ఞచే గాని. నిజేచ్ఛయా = స్వేచ్ఛచేత గాని, అన్యం = నలునికంటె భిన్న మయిన, యువానం = యువకుని, యది వృణీషే = వరించినచో, తదా = అప్పుడు, నిషదేశ్వరస్య = నిషధదేశప్రభు వగు నలునకు, మయి = నా విషయమునందు, త్వదర్థం = నీకై, అర్థిత్వకృతిప్రతీతిః; అర్థిత్వ = యాచకత్వమును, కృతి = పొందుటయందలి, ప్రతీతిః = విశ్వాసము, కీదృక్ = ఏవిధముగా, స్యాత్ = ఉండగలదు.

సమాసములు :-

నిజేచ్ఛయా:- నిజా చ సా ఇచ్ఛా చ = నిజేచ్ఛా, తయా = నిజేచ్ఛయా.

అర్థిత్వకృతిప్రతీతిః :- అర్థినః భావః = అర్థిత్వం, అర్థిత్వస్య
కృతిః = అర్థిత్వకృతిః, అర్థిత్వకృతౌ ప్రతీతిః = అర్థిత్వకృతిప్రతీతిః.
నిషదేశ్వరస్య :- నిషధానామీశ్వరః = నిషదేశ్వరః, తస్య = నిషదేశ్వ
రస్య.

భావము :-

ఓ దమయంతీ ! నీవు తండ్రియాజ్ఞచేతనో లేదా స్వేచ్ఛతోడనో నలుని
కంటె భిన్నమయిన మఱియొక యువకుని నొకవేళ వరించినచో నీవిషయమున
నలునివంటి మహారాజునకు దౌత్యము వహించిన నాయం దెట్టి విశ్వాసముండ
గలదు ? అనగా నెట్టి విశ్వాసము నుండజాలదు. కావున నీవు తొలుత నిశ్చితాశ
యము గల్గి వర్తింపవలయును.

శ్లో॥ త్వయాఽపి కిం శంకితవిక్రియేఽస్మి
న్నధిక్రియే వా విషయే విధాతుమ్ ।
ఇతః పృథక్ ప్రార్థయసే తు యద్యత్
కుర్వే తదుర్వీపతిపుత్రి సర్వమ్ ॥

౭౩

ప. వి. త్వయా । అపి । శంకితవిక్రియే । అస్మిన్ । అధిక్రియే । వా । విషయే ।
విధాతుమ్ । ఇతః । పృథక్ । ప్రార్థయసే । తు । యత్ । యత్ ।
కుర్వే । తత్ । ఉర్వీపతిపుత్రి । సర్వమ్ ।

టీ॥ హే ఉర్వీపతిపుత్రి = ఓ భీమనరపాలుని పుత్రికా ! త్వయాఽపి వా = నీ
చేతనై నను. కిం = దేనిని, విధాతుం = చేయుటకు, శంకితవిక్రియేః
శంకిత = సందేహింపఁబడిన, విక్రియే = విపర్యయము గల్గిన,
అస్మిన్ = ఈ, విషయే = రాజసాణిగ్రహణవిషయమునందు,
[అహం = నేను,] అధిక్రియే = వియోగింపఁబడుదును? కింతు = కాని,
ఇతః = దీనికంటె, పృథక్ = వేరుగా, యత్ యత్ = దేనిని దేనిని,
ప్రార్థయసే = కోరుదువో, తత్ = అట్టి, సర్వమ్ = సకలమును,
కుర్వే = చేయుదును.

సమాసములు :-

శంకితవిక్రియే :- శంకితా విక్రియా యస్మిన్ సః = శంకితవిక్రియః,
తస్మిన్ = శంకితవిక్రియే.

ఉర్వీపతిపుత్రః:- ఉర్వ్యాః పతిః = ఉర్వీపతిః, ఉర్వీపతేః పుత్రీ = ఉర్వీ
పతిపుత్రీ, తస్యాస్సంబుద్ధిః = ఉర్వీపతిపుత్రీ:

భావము :-

ఓ దమయంతీ ! నీ వాకవేళ నీ హృదయమందలి రహస్యమును జెప్ప
నొల్లకపోయినచో మఱియొక కార్యమును దేనిని చెప్పినను నా వాగ్దానమును
నిలుపుకొనుటకై చేయఁగలను. సందిగ్ధ మైన రాజపాణిగ్రహణవిషయమునం
దేమి చేయుటకు నీవు నన్ను నియమించెదవు? నీవును సందిగ్ధ మగు నిట్టి
విషయమునందు నన్ను నియమింప వనియే భావించుచున్నాను.

శ్లో. శ్రవఃప్రవిష్టా ఇవ తద్గిరస్తా
విధూయ వై మత్యధుతేన మూర్ధ్నా ।
ఊచే హ్రీయా విశ్లథితానురోధా
పునర్ధరిత్రీపురుహూతపుత్రీ॥

౭౪

ప.వి. శ్రవఃప్రవిష్టా । ఇవ । తద్గిరః । తాః । విధూయ । వై మత్యధుతేన ।
మూర్ధ్నా । ఊచే । హ్రీయా । విశ్లథితానురోధా । పునః । ధరిత్రీపురు
హూతపుత్రీ ।

టీక॥ ధరిత్రీపురుహూతపుత్రీః ధరిత్రీపురుహూత = భూమికి దేవేంద్రుఁ డగు
భీమ నృపాలునియొక్క. పుత్రీ = కుమార్తె యగు దమయంతి, శ్రవః
ప్రవిష్టా ఇవ = చెవులయందుఁ బ్రవేశించినచో యను నట్లున్న,
తద్గిరః = హంసవచనములను. వై మత్యధుతేన; వై మత్య = అస
మృతిచే, ధుతేన = విదిలింపఁబడిన. మూర్ధ్నా = తలచే, విధూయ =
నిషేధించి, హ్రీయా = సిగ్గుచే, విశ్లథితానురోధా; విశ్లథిత = సడలింప
బడిన, అనురోధా = బెట్టుగల దై, పునరపి = మఱి, ఊచే = పలికినది.

సమాసములు :-

శ్రవఃప్రవిష్టాః :- శ్రవసోః ప్రవిష్టాః = శ్రవఃప్రవిష్టాః, తాః = శ్రవః
ప్రవిష్టాః.
తద్గిరః = తస్య గిరః = తద్గిరః, తాః = తద్గిరః.

వై మత్యధుతేన :- విమతేర్భావః = వై మత్యమ్, వై మత్యేన ధుతమ్ =
వై మత్యధుతమ్, తేన = వై మత్యధుతేన.

విశ్లఙ్గితానురోధా :- విశ్లఙ్గితః అనురోధః యస్యాస్యా = విశ్లఙ్గితాను
రోధా.

ధరిత్రీపురుహూతపుత్రీ :- ధరిత్ర్యాః పురుహూతః = ధరిత్రీపురుహూ
తః, ధరిత్రీపురుహూతస్య పుత్రీ = ధరిత్రీపురుహూతపుత్రీ.

భావము :

ఆ హంస నుడివిన మాటలు చెవిసోకినవో లేవో వెంటనే యాదమ
యంతి యసమ్మతితోఁ దలను విదిలించి యాహంసను మాట్లాడనీక నిరోధించి
నది. ఆహంస పన్నిన మాటలనేర్చుచే దమయంతి తన కిఁక నలునిప్రాప్తి
యుండ దేమో యని సందేహించి తన సిగ్గును బెట్టును వదలిపెట్టుకొని తనమన
స్సున దాగియున్న నలాభిలాషను వెల్లడిచేయుటకై పలుకఁదొడగినది.

శ్లో॥ మదన్యదానం ప్రతి కల్పనా యా

వేద స్త్వదీయే హృది తావదేషా ।

నిశోఽపి సోమేతరకాంతశంకా

మోంకారమగ్రేసరమస్య కుర్యాః ॥

౭౫

ప వి. మదన్యదానం । ప్రతి । కల్పనా । యా । వేదః । త్వదీయే । హృది ।
తావత్ । ఏషా । నిశః । అపి । సోమేతరకాంతశంకామ్ । ఓంకారమ్ ।
అగ్రేసరమ్ । అస్య । కుర్యాః.

టీక ॥ మదన్యదానంప్రతిః మత్ = నాకు, అన్యదానం ప్రతి = ఇతరులకు దానము
చేయుటను గూర్చి, యా = ఏ, కల్పనా = ఊహ గలదో, ఏషా = ఇది,
త్వదీయే = నీదైన, హృది = మనస్సునందు, వేదః = వేద మనుట,
తావత్ = సత్యమే, నిశోఽపి = రాత్రికిని, సోమేతరకాంతశంకామ్;
సోమేతర = చంద్రునికంటె నితర మైన, కాంత = ప్రియునియొక్క,
శంకాం = సందేహమును, అస్య = ఈ వేదమునకు, అగ్రేసరం =
ముందు నడచునట్టి, ఓంకారం = వ్రణవముగా, కుర్యాః = చేయుము.

ఇచ్చట మదన్యదానకల్పన వేదముతోడను రాత్రికి సోమేతర
కాంతకల్పనను ఓంకారముతోడను రూపించుటవలన రూపకాలంకారము.

సమాసములు :

మదన్యదానమ్ :- అన్యస్మై దానమ్ = అన్యదానమ్, మమ అన్య
దానమ్ = మదన్యదానమ్.

సోమేతరకాంతశంకామ్ :- సోమాత్ ఇతరః = సోమేతరః, సోమేత
రశ్చాసౌ కాంతశ్చ = సోమేతరకాంతః, సోమేతరకాంతస్య శంకా =
సోమేతరకాంతశంకా, తామ్ = సోమేతరకాంతశంకామ్.

అగ్రేసరమ్ :- అగ్రే సరతీతి = అగ్రేసరః, తమ్ = అగ్రేసరమ్.

భావము :

ఓహంసా! నన్నితరులకు దానముజేయుటను గూర్చి నీవు చేయునట్టి
యూహా సత్యముగ వేదమే. నీయూహ యను నీవేదమునకు తొలుత నుంచఁ
దగిన యోంకారముగ రాత్రికి చంద్రునికంటె భిన్న మగు కాంతునితోటి సంబంధ
కల్పన నుంచవలసినది. వేదప్రారంభము ఓంకారముతో జరుగును. అట్లే నన్నొ
రుల కిత్తు రనెడి కల్పన యను వేదమునకు. రాత్రికిఁ జంద్రదేతరకాంతకల్పన
ఓంకార మగుచున్నది. రాత్రికి చంద్రునికంటె నితరుఁ డైనవానిని గాంతునిఁ
గల్పించుట యెంతటి యసంభవమో నాకును నలునికంటె భిన్న మైనవానిని
గాంతునిఁ గావించుటయు నంతటి అసంభవము. కావున నేను నలునికంటె నిత
రుని వరించను.

శ్లో॥ సరోజినీమానసరాగవృత్తే
రనర్కసంపర్కమతర్కయిత్వా ।
మదన్యపాణిగ్రహశంకితేయ
మహో మహీయస్తవ సాహసిక్యమ్॥

ప. వి. సరోజినీమానసరాగవృత్తేః । అనర్కసంపర్కమ్ । అతర్కయిత్వా ।
మదన్యపాణిగ్రహశంకితా । ఇయమ్ । అహో । మహీయః । తవ । సాహ
సిక్యమ్ ।

టీక || సరోజినీమానసరాగవృత్తేః; సరోజినీ = తామరపూవుయొక్క, మానస
రాగ = మనస్సునందలి యనురాగముయొక్క, వృత్తేః = స్థితికిని,
(తామరపూవులోవల నున్న యెఱ్ఱదనమునకును) అనర్క-సంపర్కమ్;
అనర్క = సూర్యభిన్న మైనవానియొక్క, సంపర్కమ్ = సంబంధ
మును, అతర్కయిత్వా = అలోచింపక, తవ = నీకు, ఇయం = ఈ,
మదన్యపాణిగ్రహశంకితాః మత్ = నాకు. అన్య = ఇతరులయొక్క,
పాణిగ్రహ = పరిణయమును గూర్చి, శంకితా = సందేహము గల్గి
యుండుట, మహీయః = మిక్కిలి గొప్ప దైన, సాహసిక్యమ్ =
సాహసకృత్యము, అహో = ఆశ్చర్యము.

సరోజినీమానసరాగవృత్తికి సూర్యేతరసంసర్గము నాలోచింపక
యుండుటకును; దమయంతికి నలేతరపాణిగ్రహశంకకును బింబప్రతి
బింబభావముచే నొపమ్యముఁ జెప్పుటవలన దృష్టాంతాలంకారము.

సమాసములు ;

సరోజినీమానసరాగవృత్తేః :- మానసస్య రాగవృత్తిః = మానసరాగ
వృత్తిః, సరోజిన్యాః మానసరాగవృత్తిః = సరోజినీమానసరాగవృత్తిః,
తస్యాః = సరోజినీ మానసరాగవృత్తేః.

అనర్క-సంపర్కమ్ :- న అర్కః = అనర్కః, అనర్కస్య సంపర్కః
= అనర్క-సంపర్కః, తమ్ = అనర్క-సంపర్కమ్.

మదన్యపాణిగ్రహశంకితాః :- అన్యస్య పాణిగ్రహః = అన్యపాణిగ్రహః,
మమ అన్యపాణిగ్రహః = మదన్యపాణిగ్రహః, మదన్యపాణిగ్రహస్య
శంకీ = మదన్యపాణిగ్రహశంకీ, మదన్యపాణిగ్రహశంకినః భావః =
మదన్యపాణిగ్రహశంకితా.

మహీయః :- అత్యంతం మహత్ = మహీయః,

సాహసిక్యమ్ :- సాహసమస్యాఽస్తీతి = సాహసీ, సాహస్యేవ =
సాహసికః, సాహసికస్య భావః = సాహసిక్యమ్.

భావము :

ఓహంసా నేను నలునికంటె నితరునిఁ బరిణయమాడఁగల నని నీకు
సందేహ మున్నది. కాని యిది గొప్ప సాహస మయిన విషయము. తామరపూవు

లోని రాగమునకును (ఎట్టదనమునకును) సూర్యసంసర్కమే కారణము. సూర్యే
తరసంసర్కము కారణము కానేరదు నీకు నాయెడ నేర్పడిన సంశయము తామర
లోని యెట్టదనమునకు సూర్యేతరసంసర్కము కారణ మగునా కాదా యని
యాలోచింపమితో సమానము. కావున నాకు నలేతరపాణిగ్రహమునందుఁ గోరిక
లేదు.

శ్లో॥ సాధు త్వయాఽతర్కి తదేకమేవ
స్వేనానలం యత్కిల సంశ్రయిష్యే ।
వినాఽమునా స్వాత్మని తు ప్రహర్తుం
మృషాగిరం త్వాం నృపతౌ న కర్తుమ్॥

22

ప. వి. సాధు । త్వయా । అతర్కి । తత్ । ఏకమ్ । ఏవ । స్వేన । అనలం ।
యత్ । కిల । సంశ్రయిష్యే । వినా । అమునా । స్వాత్మని । తు । ప్రహ
ర్తుం । మృషాగిరం । త్వాం । నృపతౌ । న । కర్తుమ్ ।

టీక॥ కింతు = మఱి మనగా, స్వేన = స్వేచ్ఛచే, అనలం = నలునికంటె
భిన్న మయినవానిని, (అగ్నిని) సంశ్రయిష్యే = పొందఁగల నని,
యత్ = ఏది, త్వయా = నీచే, అతర్కి = ఊహింపఁబడినదో, తత్ =
అది, ఏకమేవ = ఒక్కటియే, సాధు = చక్కగా, అతర్కి = ఆలోచిం
పఁబడినది, కింతు = కాని, అమునా = ఈ నలునిచే, వినా = లేక, స్వా
త్మని = స్వవిషయమున, ప్రహర్తుం = హింసించు కొనుటకు, అనలం
(= నలభిన్నుని) అగ్నిని, సంశ్రయిష్యే = ఆశ్రయింపగలను. నృపతౌ
= నలుని విషయమునందు, త్వాం = నిన్ను, మృషాగిరం = అసత్య
వాక్కుగలవానినిగ, కర్తుం = చేయుటకు, న = కాదు.

సమాసములు:

అనలమ్ :- న నలః = అనలః, తమ్ = అనలమ్.

స్వాత్మని :- స్వస్య ఆత్మా = స్వాత్మా, తస్మిన్ = స్వాత్మని.

మృషాగిరమ్ :- మృషా గీః యస్య సః = మృషాగీః, తమ్ = మృషా
గిరమ్.

భావము :

నేను అనలుని నలభిన్నునిఁ (అగ్నిని) బొందఁగల నని నీవు తర్కించిన విషయము వాస్తవ మైనదే, ఏల యనగా నలుఁడు లభ్యము గానప్పుడు నేను అనలుని = అగ్నినిఁ బ్రవేశించి యాత్మహత్యను జేసికొనక తప్పదు. నీకు నలునియొద్ద నసత్యవచనత్వదోష మాపాదింపవలయు నను నుద్దేశ్యముతో ననలప్రవేశముఁ జేయుటలేదు. మఱి నునగా నలుఁడే నాకు శరణము. అతడు శరణము గానప్పుడు మరణమే శరణ్యము. నీవు అతని యిష్టమును నెఱవేర్తునని చేసిన వాగ్దానము భంగ మైనను సహింపవలసినది. కాని నిన్ను నలుని విషయమున నసత్యవాదిగఁ జేయుట నాతలంపు కాదు.

శ్లో॥ మద్విప్రలభ్యం పునరాహ యస్త్వాం
తర్కస్స కిం తత్ఫలవాచి మూకః ।
అశక్యశంకవ్యభిచారహేతు
ర్వాణీ న వేదా యది సంతు కే తు॥

౭౮

వ. వి. మద్విప్రలభ్యం । పునః । ఆహ । యః । త్వాం । తర్కః । సః । కిం ।
తత్ఫలవాచి । మూకః । అశక్యశంకవ్యభిచారహేతుః । వాణీ । న । వేదాః ।
యది । సంతు । కే । తు ।

టీక॥ యః = ఏ, తర్కః = ఊహ, త్వాం = నిన్ను, మద్విప్రలభ్యం = నాచే
వంచింపఁదగినవానినిగ, ఆహ = చెప్పుచున్నదో, సః = ఆతర్కము,
తత్ఫలవాచి; తత్ = ఆతర్కముయొక్క, ఫల = ఫలమును, వాచి =
చెప్పటయందు, మూకః కిం = మూగ యైనదా (అనగా శక్తిలేనిదా
యేమి ?) అశక్యశంకవ్యభిచారహేతుః; అశక్యశంక = శంకింప
సాధ్యము గాని, వ్యభిచారహేతుః = వంచింపఁ గోరిక గల్గిన, వాణీ =
వాఙ్మయము, న వేదా యది = ప్రమాణము గానిచో, (తర్హి = అప్పుడు)
కే తు = ఏవి, వేదాస్సంతు = ప్రమాణము లగుచున్నవి.

సమాసములు :

మద్విప్రలభ్యమ్ :- విప్రలబ్ధిం యోగ్యః = విప్రలభ్యః, మయా విప్ర
లభ్యః = మద్విప్రలభ్యః, తమ్ = మద్విప్రలభ్యమ్.

ఫలవాచి :- ఫలస్య వాక్ = ఫలవాక్, తస్యాం = ఫలవాచి.

అశక్యశంకవ్యభిచారహేతుః :- న శక్యా = అశక్యా, అశక్యా శంకా
యస్మిన్ సః = అశక్యశంకః, వ్యభిచారస్య హేతుః = వ్యభిచార హేతుః,
అశక్యశంకః వ్యభిచారహేతుః యస్యాస్సా = అశక్యశంకవ్యభిచార
హేతుః.

భావము:-

నీవు నలునితో రాయబారము చేసిన పిదప ఒకవేళ నే నతని నొల్లక మఱి
యొకరినిఁ బ్రేమించినచో నిన్ను వంచించిన ట్లగు నని సూచించితివి. కాని
దానికిఁ బ్రసక్తి లేదు నేను నిన్ను మోసగింతు నేమో యని నీవు గావించిన
యూహ అట్టి మోసమునకు ఫలము నేల చెప్పదు. నేను నిన్ను మోసగించుటచేఁ
బొందు ఫల మేమియును లేదు. మోస ముండు నని శంకించుటకు వీలులేని
మాటయే ప్రమాణము గానప్పుడు ప్రపంచమున మఱి యెవ్వి ప్రమాణములు
కాగలవు. కావున నీవు నామాటను శంకించుట తగదు.

శ్లో॥ అనై షధాయైవ జుహోతి కిం మాం
తాతః కృశానౌ న శరీరశేషామ్ ।
ఈష్టే తనూజన్మతనో స్తథాపి
మత్ప్రాణనాథ స్తు నలస్స ఏవ॥

౭౯

ప. వి అనై షధాయ । ఏవ । జుహోతి । కిం । మాం । తాతః । కృశానౌ । న ।
శరీరశేషామ్ । ఈష్టే । తనూజన్మతనోః । తథా । అపి । మత్ప్రాణనాథః ।
తు । నలః । సః । ఏవ ।

టీక॥ తాతః = నాతండ్రి, మాం = నన్ను, అనై షధాయైవ = నలునికంటె
భిన్న మైనవానికి, జుహోతి కిమ్ = దానముఁ జేయునా ఏమి? తదా =
అట్లు దానముఁ జేయునప్పుడు, శరీరశేషాం = శరీరమే మిగిలిన,
(అనగా మరణించిన నన్ను) కృశానౌ = అగ్నియందు, న జుహోతి
కిమ్ = హుతముఁ జేయఁడా యేమి? సః = ఆతండ్రి, తనూజన్మతనోః;
తనూజన్మ = కుమార్తెయొక్క, తనోః = శరీరమునకు, ఈష్టే =
పాలకుఁ డగుచున్నాఁడు, తథాపి = శరీరమునకుఁ దండ్రి స్వామి యైనను,

మత్స్యజనాథస్త = నా ప్రాణములకు రక్షకుడు, సః = ఆ, నల ఏవ =
నలమహారాజే (అగుచున్నాడు).

సమాసములు:-

అనై షధాయ:- నిషధానాం రాజా = నై షధః, న నై షధః = అనై షధః,
తస్మై = అనై షధాయ.

శరీర శేషామ్:- శరీరం శేషః యస్యాస్యా = శరీర శేషా, తాం = శరీర
శేషామ్.

తనూజన్మతనో:- తన్వాం జన్మ యన్య సః = తనూజన్మా, తనూజన్మనః
తనుః = తనూజన్మతనుః, తస్యాః = తనూజన్మతనోః.

మత్స్యజనాథః:- మమ ప్రాణాః = మత్స్యజ్ఞాః, మత్స్యజ్ఞానాం
నాథః = మత్స్యజనాథః.

భావము:-

నాతండ్రి నలునికంటె నితరునకు నన్ను దానముజేయునా? ఒకవేళ
అట్లు దానముచేయుపక్షమునం దాతడు మృతించెందిన నాయొక్క శరీరము నగ్ని
యందు దగ్ధముఁ గావింపఁడా! తప్పక గావింపవలసినదే. ఏల యనగా నాతండ్రి
నా శరీరమునకు స్వామి. కాని నా ప్రాణములకు నలుడే నాథుడు. ప్రాణము
లకుఁ దండ్రి కారణము గాడు. కాన నీవు నామాటయందు విశ్వాసము నుంచ
వలయును.

శ్లో॥ తదేకదాసీత్వపదాదుదగ్రే
మదీప్సితే సాధు విధిత్సుతా తే।
అహేళినా కిం నళినీ విధత్తే
సుధాకరేణాపి సుధాకరేణ॥

౮౦

ప. వి. తదేకదాసీత్వపదాత్ ఉదగ్రే । మదీప్సితే । సాధు । విధిత్సుతా । తే ।
అహేళినా । కిం । నళినీ । విధత్తే । సుధాకరేణ । అపి । సుధాకరేణ ।

టీక॥ తదేకదాసీత్వపదాత్; తదేక = ఆ నలుని కొక్కనికే, దాసీత్వ = దాసిగా
నుండుట యను, పదాత్ = అధికారమునకంటె, ఉదగ్రే = అధిక మైన,

మదీప్సితే = నా కోరిక యగు పత్నీత్వవిషయమునందు, తే = నీకు,
విధిత్సతా = చేయుటకుఁ గోరిక, సాధు = యుక్తము, నశినీ = తామర
పూవు, సుధాకరేణాఽపి = అమృతకిరణుఁడైనను, అహేళినా =
సూర్యభిన్నుఁడైన, సుధాకరేణ = చంద్రునితో, కిం = దేనిని, విధ తే
= చేయుచున్నది.

ఇచ్చట దమయంతీనలవాక్యార్థమునకును, నశినీహేళివాక్యార్థము
నకును బింబప్రతిబింబభావముచే నొపమ్యముఁ జెప్పుటవలన దృష్టాంతా
లంకారము.

సమాసములు:-

తదేఽదాసీత్వపదాత్:- సః ఏకః = తదేకః, దాస్యాః భావః = దాసీత్వం,
తదేకస్య దాసీత్వమ్ = తదేకదాసీత్వమ్, తదేకదాసీత్వమేవ పదమ్ =
తదేకదాసీత్వపదం, తస్మాత్ = తదేకదాసీత్వపదాత్.

మదీప్సితే:- మమ ఈప్సితమ్ = మదీప్సితమ్, తస్మిన్ = మదీప్సితే.
విధిత్సతా:- విధాతుమిచ్ఛః = విధిత్సః, విధితోఽభావః = విధిత్సతా.
అహేళినా:- న హేళిః = అహేళిః, తేన = అహేళినా.

సుధాకరేణ:- సుధామయాః కరాః యస్య సః = సుధాకరః, తేన =
సుధాకరేణ.

భావము:-

ఓ హంసా! ఆ నలునికి దాసిగా నుండుటకంటె నించుక యధిక మైనట్టి
పత్నీత్వ మను విషయమును నీవు చేయ గోరుట మంచిది. అట్లు చేసినచో నా
మనోరథమును బూరించినట్లే యగును. తామరపూవు చంద్రుఁడమృతకిరణు
డని భావించి యతనిని బ్రేమించుట లేదు. ఏల యాగా నతఁడమృతకిరణుడే
గాని సూర్యుఁడు గాఁడు. సూర్యుడైనప్పుడే స్కము వికసించును. సూర్య
భిన్న మయిన చంద్రునితో పద్మిని కెట్లు ప్రయోజనము లేదో యట్లే నాకును
నలేతరునితోఁ బ్రయోజనము లేదు. కావున నిక్కముగా నలుని నేను
వర్జింతును.

శ్లో॥ తదేకలుబ్ధే హృది మేఽస్తి లబ్ధం
చింతా న చింతామణిమప్యనర్హమ్ ।
విత్తే మమైకస్సకలత్రిలోకీ
సారో నిధిః పద్మముఖస్స ఏవ॥

౮౧

ప. వి. తదేకలుబ్ధే హృది । మేఁ అస్తి । లబ్ధం । చింతా । న । చింతామణిమ్ ।
అపి । అనర్హమ్ । విత్తే । మమ । ఏకః । సకలత్రిలోకీసారః । నిధిః ।
పద్మముఖః । సః । ఏవ ।

టీక॥ (కించ = మణియు) తదేకలుబ్ధే; తదేక = అ నలునియందే, లుబ్ధే =
ఆశగల్గిన, మే = నాయొక్క, హృది = హృదయమందు, అనర్హం =
వెలలేని, చింతామణిమపి = చింతామణిని గూడ, లబ్ధం = పొందుటకు,
చింతా = విచారము, నాస్తి = లేదు, (తథా = అట్లే) విత్తే = ధనవిషయ
మందును, మమ = నాకు, సకలత్రిలోకీసారః = సమస్తములైన మూడు
లోకములయందును శ్రేష్ఠుడైన, పద్మముఖః = పద్మమువంటి
ముఖము గల్గిన, స ఏవ = అ నలుడే, (పద్మముఖః = పద్మము మొద
లైన, నిధిశ్చ = నిధియు).

సమాసములు:-

తదేకలుబ్ధే:- సః ఏకః = తదేకః, తదేకస్మిన్ లబ్ధమ్ = తదేకలుబ్ధమ్,
తస్మిన్ = తదేకలుబ్ధే.

అనర్హమ్:- అవిద్యమానః అర్హః యస్య సః = అనర్హః, తమ్ =
అనర్హమ్.

సకలత్రిలోకీసారః:- త్రయాణాం లోకానాం సమాహారః = త్రిలోకీ,
సకలా చ సా త్రిలోకీ చ = సకలత్రిలోకీ, సకలత్రిలోక్యః సారః =
సకలత్రిలోకీసారః.

పద్మముఖః:- పద్మమివ ముఖం యస్య సః = పద్మముఖః; లేదా
పద్మః ముఖే యస్య సః = పద్మముఖః.

భావము:-

నా హృదయ మా నలునియందే యాసక్తి గల్గియున్నది. కాన నమూల్య
మగు చింతామణిరత్నమును గూడఁ బొందుటకు నా కుద్దేశములేదు. ద్రవ్యవిష

యమునందుఁ గూడఁ బద్మములు డగు నా నలు డొక్కడే సమస్తము లగు
మూడులోకములలోను పవ్వాదినిధిగ నా కున్నాఁడు. కావున నా నలుని వదలి
మఱి యేవస్తువును నేను కోరఁదలచలేదు.

శ్లో॥ శ్రుతశ్చ దృష్టశ్చ హరిత్సు మోహా
ధ్యాతశ్చ నీరంధ్రితబుద్ధిధారమ్ ।
మమాద్య తత్ప్రాప్తిరసువ్యయో వా
హస్తే తవాఽఽస్తే ద్వయమేవ శేషః॥ ౮౨

ప. వి. శ్రుతః । చ । దృష్టః । చ । హరిత్సు । మోహాత్ । ధ్యాతః । చ ।
నీరంధ్రితబుద్ధిధారమ్ । మమ । ఆద్య । తత్ప్రాప్తిః । అసువ్యయః ।
వా । హస్తే । తవ । ఆస్తే । ద్వయమ్ । ఏవ । శేషః ।

టీక॥ (కిం బహునా = పెక్కుమాటలచే నేమి ప్రయోజనము) సః =
ఆనలుఁడు, శ్రుతశ్చ = (దూతలవలనను, ద్విజులవలనను, స్తుతిపాఠ
కులవలనను, గాయకులవలనను) వినఁబడియున్నాఁడు, మోహాత్ =
భ్రాంతివలన, హరిత్సు = దిక్కులయందు, దృష్టశ్చ = చూడఁబడియు
నున్నాఁడు, (తథా = అట్లే,) నీరంధ్రితబుద్ధిధారమ్; నీరంధ్రిత =
తెంపులేని, బుద్ధిధారమ్ = బుద్ధిప్రవాహము గలుగునట్లుగా, ధ్యాతశ్చ
= చింతింపఁబడియు నున్నాడు; మమ = నాకు, ఆద్య = ఇప్పుడు,
తత్ప్రాప్తిః = నలప్రాప్తియో, అసువ్యయో వా = ప్రాణత్యాగమో,
ద్వయమేవ = రెండే (రెంటిలో నొక్కటియే) శేషః = సిగిలియున్నది.
(స చ = అదియు) తవ = నీయొక్క, హస్తే = హస్తమందు, ఆస్తే =
ఉన్నది.

ఇచ్చట 'తత్త్వమసి' యను మహావాక్యమటక మగు తిచ్చభార్త
మును శ్రవణ మనన నిదిధ్యాసనములు జేసిన వ్యక్తికి బ్రహ్మప్రాప్తి
రూప మగు మోక్షము గుర్వధీన మను సర్వాంతరప్రతీతి ధ్వని యగు
చున్నది.

సమాసములు:

నీరంధ్రితబుద్ధిధారమ్:- బుద్ధేః ధారా = బుద్ధిధారా, నీరంధ్రితా బుద్ధిధారా
యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా = నీరంధ్రితబుద్ధిధారమ్.

తత్త్వప్రి :- తస్య ప్రాప్తిః = తత్త్వప్రిః.

అనువ్యయః :- అసూనాం వ్యయః = అనువ్యయః.

భావము:

పెక్కుమాట లేల? నే నా నలమహారాజును గూర్చి దూత ద్వీజ వందిముఖములచే వింటిని. ఆతనియందలి మోహమువలన నన్నిదిక్కులయందును నతనిని జూచితిని. అనన్యబుద్ధితో నతనిని బెక్కుమాటులు ధ్యానించితిని. ప్రకృతము నా కతనిప్రాప్తియో ప్రాణత్యాగమో తప్పదు. ఈరెంటిలో నేది యైనను నీచేతియందే యున్నది. సాధకుఁడు 'తత్త్వమసీతి' మహావాక్యార్థోపదేశమును గురుముఖమువలనఁ బడసి, తచ్ఛబ్దార్థమును శ్రవణ మనన నిదిధ్యాసనములు గావించి మోక్షముఁ బడయుట గుర్వధీన మను విషయము ధ్వనింపఁబడినది.

శ్లో॥ సంచీయతామాశ్రుతపాలనోత్థమ్
మత్ప్రాణవిశ్రాణనజం చ పుణ్యమ్।

నివార్యతామార్య వృథా విశంకా

భద్రదేఽపి ముద్రేయమయే భృశం కా॥

౮౩

ప. వి. సంచీయతామ్ । ఆశ్రుతపాలనోత్థమ్ । మత్ప్రాణవిశ్రాణనజం । చ । పుణ్యమ్ । నివార్యతామ్ । ఆర్య । వృథా । విశంకా । భద్రదే । అపి । ముద్రా । ఇయమ్ । అయే । భృశం । కా ।

టీక॥ (హేహంస = ఓహంసా) ఆశ్రుతపాలనోత్థమ్; ఆశ్రుత = ప్రతిజ్ఞ గావింపఁబడిన విషయమును, పాలన = కాపాడుటవలన, ఉత్థమ్ = ఉద్భవించిన, మత్ప్రాణవిశ్రాణనజమ్; మత్ప్రాణ = నాప్రాణములను, విశ్రాణన = దానము చేయుటవలన, జం = కల్గిన, పుణ్యం = పుణ్యము, సంచీయతాం = సంపాదించుటగాత, హేఆర్య = ఓపూజ్యుఁడా, వృథా = వ్యర్థ మైన, విశంకా = సందేహము, నివార్యతామ్ = వారింపఁబడును గాత, అయే = ఓయీ, భద్రదేఽపి = ముందుఁ జెప్పఁబడిన పుణ్యరూపవిషయమందును, భృశం = మిక్కిలి, కా = ఏమి, ఇయం = ఈ, ముద్రా = ఉపేక్ష; (అనగా మంచివిషయమం దౌదాసీన్యము తగదని యర్థము).

సమాసములు :

ఆశ్రుతపాలనోత్థమ్:- ఆశ్రుతస్య పాలనం = ఆశ్రుతపాలనమ్, ఆశ్రుత
పాలనాత్ ఉత్థా యస్య తత్ = ఆశ్రుతపాలనోత్థమ్.

మత్స్యవిశ్రాణనజమ్:- మమ ప్రాణాః. = మత్స్యాణాః, మత్స్యాణా
నాం విశ్రాణనమ్ = మత్స్యవిశ్రాణనమ్. మత్స్యవిశ్రాణనాత్
జాయతే ఇతి = మత్స్యవిశ్రాణనజమ్.

భావము:

ఓహంసా! నీవు ప్రతిజ్ఞను కాపాడుకొని నాకుఁ బ్రాణదానముఁ గావించుటవలని పుణ్యమును సంపాదింపుము. ఓహంజ్యుఁడా! వ్యర్థమయిన సంశయమును వదలిపెట్టుము. పుణ్యరూప మైన శ్రేయస్సు విషయమునం దిట్టి యాదాసీన్యము నీకుఁ దగదు. కావున నాకు నలప్రాప్తి యగుటకుఁ ద్వరితముగఁ బ్రయత్నింపుము.

శ్లో॥ అలం విలంఘ్య ప్రియ విజ్ఞ యాచ్ఛాం
కృత్వాఽపి వామ్యం వివిధం విధేయే ।
యశఃపథాదాశ్రవతాపదోత్థాత్
ఖలు స్థలిత్వా స్థలలోక్తిభేలాత్ ॥

౮౪

ప. వి. అలం । విలంఘ్య । ప్రియ । విజ్ఞ । యాచ్ఛాం । కృత్వా । అపి । వామ్యం ।
వివిధం । విధేయే । యశఃపథాత్ । ఆశ్రవతాపదోత్థాత్ । ఖలు । స్థలిత్వా ।
అస్థలలోక్తిభేలాత్ ।

టీక॥ హేప్రియ = ఓప్రీతినిఁ గొల్పువాఁడా! విజ్ఞ = విశేషముఁ దెలిసినవాఁడా,
యాచ్ఛాం = మాప్రార్థనను, విలంఘ్య = అతిక్రమించి, అలం = చాలును,
విధేయే = లోఁబడిన జనమునందు, వివిధం = నానావిధ మైన, వామ్యం
= వక్రత్వమును, కృత్వాఽపి = చేసియు, అలం = చాలును, ఆశ్రవ
తాపదోత్థాత్ = ఆశ్రవతా = వాగ్దానమును నిలఁబెట్టుకొనుట యను, పద
= స్థానమునుండి, ఉత్థాత్ = ఉత్పన్న మైనదియు, అస్థలలోక్తిభేలాత్;
అస్థ = నిరసింపఁబడిన, లోక్తి = అసత్యలాప మను, భేలాత్ =

వినోదము గల్గిన, యశఃపథాత్ = కీర్తిమార్గమునుండి, స్థలిత్వా ఖలు = జారుటవలదు.

పాదప్రారంభమున “అలం” మున్నగు నిపాతములను బ్రయోగింపఁగూడదు. కాని యానిపాతము బుద్ధ్యేగజనకము లైనప్పుడే యానిషేధము. కావున నిషేధార్థకము లగు ‘అలం, ఖలు’నిపాతముల నిఁట నుపయోగించుటయందు దోషములేదు.

సమాసములు:

యశఃపథాత్ :- యశసః పంథాః = యశఃపథః, తస్మాత్ = యశఃపథాత్.

ఆశ్రవతాపదోత్థాత్ :- ఆశ్రవస్య భావః = ఆశ్రవతా, ఆశ్రవతాయాః పదం = ఆశ్రవతాపదం, ఆశ్రవతాపదాత్ ఉత్థా యస్య సః, ఆశ్రవతాపదోత్తః, తస్మాత్ = ఆశ్రవతాపదోత్థాత్.

అస్తఖలోక్తి ఫేలాత్ :- ఖలానాముక్తిః = ఖలోక్తిః, ఖలోక్తిరేవ ఫేలః = ఖలోక్తి ఫేలః, అస్తః ఖలోక్తి ఫేలః యేన సః = అస్తఖలోక్తి ఫేలః, తస్మాత్ = అస్తఖలోక్తి ఫేలాత్.

భావము:

ఓప్రియ మైన హంసా! విజ్ఞుఁడ వైన నీవు నాయీప్రార్థనను భంగపఱుపకుము. వినీత మైన నావంటివారివిషయమున వక్ర మైన మార్గము నవలంబింప వలదు. అసత్యసంభాషణాదులతోఁ గూడిన వినోదవికారములకు దూర మై ప్రతిజ్ఞానిర్వహణమువలనం గలుగు నట్టి యశోమార్గమునుండి తప్పవలదు.

శ్లో॥ స్వజీవమప్యార్తముదే దదద్భ్య
స్తవ త్రపా నేదృశబద్ధముష్టేః।
మహ్యం మదీయాన్యదసూనదితో
ధర్మః కరాద్భృశ్యతి కీర్తిధౌతః॥

౮౫

ప. వి. స్వజీవమ్ । అపి । ఆర్తముదే । దదద్భ్యః । తవ । త్రపా । న । ఈదృశ
బద్ధముష్టేః । మహ్యం । మదీయాన్ । యత్ । అసూన్ । అదితోః ।
ధర్మః । కరాత్ । భ్రశ్యతి । కీర్తిధౌతః ।

టీ. ॥ హేహంస = ఓహంసా! ఈదృశబద్ధముష్టేః; ఈదృశ = ఇటువంటి, బద్ధముష్టేః = పిడికిలిని వదలని (అనగా బుద్ధుడైన) తవ = నీకు, ఆర్తముదే; ఆర్త = దీనులయొక్క, ముదే = సంతోషముకొఱకు, స్వజీవమపి = తమప్రాణమును నైతము, దదద్యుః = ఇచ్చుచున్నట్టి జీమాతవాహనాదులవలన, త్రపా = సిగ్గు, న = లేదా, యత్ = ఏల యనగా, మదీయాన్ = నాయని యైన, అసూన్ = ప్రాణములను, మహ్యం = నాకు, అదితోః = ఈయఁ గోరని, తవ = నీకు, కీర్తి ధౌతః; కీర్తి = కీర్తిచే, ధౌతః = శుభ్ర మైన, ధర్మః = ధర్మము, కరాత్ = చేతినుండి భ్రశ్యతి = పడిపోవును.

సమాసములు :

స్వజీవమ్ :- స్వస్య జీవః = స్వజీవః, తమ్ = స్వజీవమ్.

ఆర్తముదే :- ఆర్తనాం ముత్ = ఆర్తముత్, తస్యై = ఆర్తముదే.

ఈదృశబద్ధముష్టేః :- బద్ధా ముష్టిః యస్య సః = బద్ధముష్టిః, ఈ దృశశ్చసౌ బద్ధముష్టిశ్చ = ఈదృశబద్ధముష్టిః, తస్య = ఈదృశబద్ధ ముష్టేః.

మదీయాన్ : మమ ఇమే = మదీయాః, తాన్ = మదీయాన్.

అదితోః :- దాతుమిచ్ఛః = దిత్సుః, న దిత్సుః = అదిత్సుః, తస్య = అదితోః.

కీర్తిధౌతః :- కీర్త్యా ధౌతః = కీర్తిధౌతః.

భావము :

ఓ హంసా ! ఇంత పిడికిలిని వదలని బుద్ధుడైన నీకు ప్రాణములను నైతము దీనుల కర్పించి వారి నుద్ధరించు జీమాతవాహనాదులవలన సిగ్గు కలుగ లేదా ? నలమహారాజు నాకు ప్రాణములవంటివాఁడు. అతనికి నా విషయముఁ జెప్పి యొప్పించి యతనిని నాకు వశ్యుని గావించినచో నీవు నాకు ప్రాణముల నిచ్చినట్లే యగును. కావున నీ వతనికి నా విషయముఁ జెప్పి నన్ను వివాహ మాడునట్లు జేసినచో నేను జీవింతును, లేదా నేను ప్రాణములను విడుతును. కావున నీవు నలుని నా విషయమందు సమ్మతపరచినచో నా ప్రాణముల నీవు నా కిచ్చినవాఁడవు కాగలవు.

శ్లో॥ దత్వాఽఽత్మజీవం త్వయి జీవదేఽపి
శుద్ధ్యామి జీవాధికదే తు కేన।
విధేహి తస్మాం త్వదృణేష్వశోద్ధు
మముద్రదారిద్ర్యసముద్రమగ్నమ్॥

౮౬

ప. వి.దత్వా । ఆత్మజీవం । త్వయి । జీవదే । అపి । శుద్ధ్యామి । జీవాధికదే ।
తు । కేన । విధేహి । తత్ । మాం । త్వదృణేషు । అశోద్ధుమ్ । అముద్ర
దారిద్ర్యసముద్రమగ్నమ్ ।

టీక॥ జీవదే = ప్రాణము నొసంగెడి, త్వయి = నీవిషయమందు, ఆత్మ
జీవం = నా ప్రాణమును, దత్వాఽపి = ఇచ్చియు, శుద్ధ్యామి = ఋణము
దీర్చి శుద్ధినిఁ బొందఁగలను, కింతు = కాని, జీవాధికదే; జీవ = ప్రాణ
మునకంటెను, అధిక = అతిశయించిన వస్తువును (నలుని), దే =
ఇచ్చునట్టి, త్వయి = నీవిషయమన, కేన = దేఁచే, శుద్ధ్యామి = ఋణ
విముక్తి చే శుద్ధినిఁ బొందఁగలను, తత్ = అందువలన, మాం =
నన్ను, త్వదృణేషు = నీఋణములయందు, అశోద్ధుం = ఋణవిముక్తిఁ
జేయలేక యుండుటకు, అముద్రదారిద్ర్యసముద్రమగ్నమ్; అముద్ర =
అపరిమితమైన, దారిద్ర్య = పేదరిక మను, సముద్ర = సాగరమందు,
మగ్నం = మునిగినదానినిగ, విధేహి = చేయుము.

సమాసములు :

ఆత్మజీవమ్ :- ఆత్మనః జీవః = ఆత్మజీవః, తమ్ = ఆత్మజీవమ్.

జీవదే :- జీవం దదాతీతి = జీవదః, తస్మిన్ = జీవదే.

జీవాధికదే :- జీవాత్ అధికః = జీవాధికః, జీవాధికం దదాతీతి = జీవా
ధికదః, తస్మిన్ = జీవాధికదే.

త్వదృణేషు :- తవ ఋణాని = త్వదృణాని, తేషు = త్వదృణేషు.

అముద్రదారిద్ర్యసముద్రమగ్నమ్ :- దారిద్ర్య భావః = దారిద్ర్యం,
అవిద్యమానా ముద్రా యశ్య తత్ = అముద్రం, అముద్రం చ తత్
దారిద్ర్యం చ = అముద్రదారిద్ర్యమ్, అముద్రదారిద్ర్యమేవ సముద్రః
= అముద్రదారిద్ర్యసముద్రః, అముద్రదారిద్ర్యసముద్రే మగ్నం =

అముద్రదారిద్ర్యసముద్రమగ్నా, తామ్ = అముద్రదారిద్ర్యసముద్ర
మగ్నామ్.

భావము ;

ఓ హంసా ! ప్రాణ మిచ్చునట్టి నీకు మరల నా ప్రాణ మొసంగి ఋణ
విముక్తి పొందవచ్చును. కాని ప్రాణమునకంటెను మిగుల నధికుడైన నల
మహారాజు నొసంగిన నీయొక్క ఋణము నే నెట్లు తీర్చి శుద్ధిఁ బొందఁగలను?
ఇది యేవిధముగను శక్యము కాదని తోచుచున్నది. నే నీవిధముగనే నీఋణ
ములయందు శుద్ధి పొందకయుండవలసి యున్నది. అట్లు నీ ఋణములను తీర్చు
టకు శక్యముగాని యపరిమిత మగు దారిద్ర్యసముద్రమునందు నన్ను ముంచి
వేయుము. అనగా నలుని నాకు జతపఱచి యందువలన నన్ను నీకు ఋణగ్రస్తు
రాల గావించి దానిని తీర్చలేనంతటి దారిద్ర్యసాగరమునందు ముంచివేయుము.
నీవు నలుని నాకుఁ గూర్చుట మహోపకారము. దానికి నే నెంతనో ఋణపడ
వలసి యుండును అట్టి ఋణమును తీర్చుట మిక్కిలి కష్టతరము.

శ్లో॥ క్రీణీష్వ మజ్జీవితమేవ పణ్య
మన్యన్న చేద్వస్తు తదస్తు పుణ్యమ్ ।
జీవేశదాతర్యది తే న దాతుం
యశోఽపి తావత్ప్రభవామి గాతుమ్॥

౮౭

ప. వి. క్రీణీష్వ । మజ్జీవితమ్ । ఏవ । పణ్యమ్ । అన్యత్ । న । చేత్ ।
వస్తు । తత్ । అస్తు । పుణ్యమ్ । జీవేశదాతః । యది । తే । న ।
దాతుం । యశః । అపి । తావత్ । ప్రభవామి । గాతుమ్ ।

టీక॥ హేజీవేశదాతః = ప్రాణనాథుని దానముఁ జేసిన యో హంసా । మ
జ్జీవితమేవ = నా జీవితమే యను, పణ్యం = అమ్మఁదగిన వస్తువును,
క్రీణీష్వ = కొనుము, అన్యత్ = మఱియొకటి దీనికి తుల్యమైన,
వస్తు = వస్తువు, నాఽస్తి చేత్ = లేనిచో, తత్ = అప్పుడు, పుణ్యం =
సుకృతము, అస్తు = ఉండనిమ్ము, (కించ = మఱియు), తే = నీకు,
దాతుం = దేనినైన విచ్చుటకు, న ప్రభవామి = శక్తురాలను గానిచో,

తావత్ = అప్పుడు, యశోఽపి = నీ కి ర్తిని గాని, గాతుం = గానము చేయుటకు, ప్రభవామి = శక్తురాల నగుదును.

సమాసములు ;

మజ్జీవితమ్ :- మమ జీవితమ్ = మజ్జీవితమ్.

జీవేశదాతుః :- జీవస్య ఈశః = జీవేశః. జీవేశస్య దాతా = జీవేశదాతా, తస్య = జీవేశదాతుః.

భావము :

ప్రాణనాథుని దానము జేయునట్టి యో హంసా : నా జీవితమునే నీవు కొనుము. నీవు చేయునట్టి యుపకారమునకు సమానవస్తువే లేనిచో నప్పుడు పుణ్యము నీ కుండును. నీ యుపకారమునకుఁ దగిన ప్రత్యుపకారముఁ జేయలేక పోయినచో గడపటికి నీకింక నైనను గానముఁ జేయగలను. అట్టి ప్రసిద్ధికొలుకై నను నుపకరింపుము.

శ్లో॥ వరాటికోపక్రియయాఽపి లభ్యా

న్నేభ్యాః కృతజ్ఞానథ వాఽఽద్రీయంతే।

ప్రాణైః పణైః స్వం నిపుణం భణంతః

క్రీణంతి తానేవ తు హంత సంతః॥

౮౮

ప. వి. వరాటికోపక్రియయా । అపి , లభ్యాన్ । న । ఇభ్యాః । కృతజ్ఞాన్ , అథ । వా । ఆద్రీయంతే । ప్రాణైః । పణైః । స్వం । నిపుణం । భణంతః । క్రీణంతి । తాన్ । ఏవ । తు । హంత । సంతః ।

టీక॥ అథ వా = లేదా, వరాటికోపక్రియయాఽపిః వరాటికా = గవ్వెత్తు, ఉపక్రియయాఽపి = ఉపకారము చేతను, లభ్యాన్ = పొందదగిన, కృతజ్ఞాన్ = ఉపకారస్మృతి గలవారిని, ఇభ్యాః = ధనికులు, నాఽఽద్రీయంతే = ఆదరించరు, సంతస్తు = సజ్జనులొ, స్వమ్ = తమ్ము, నిపుణం = సమర్థముగ, భణంతః - చెప్పుచున్నవారై, తానేవ = ఆ కృతజ్ఞులనే, ప్రాణైః = ప్రాణము లనెడి, పణైః = మూల్యములచే, క్రీణంతి = కొనుచున్నారు, హంత = సంతోషము.

సమాసములు :

వరాటికోపక్రియయా :- వరాటి కాపరిమితా ఉపక్రియా = వరాటికోపక్రియా, తయా = వరాటికోపక్రియయా.

కృతజ్ఞాన్ :- కృతం జానంతీతి = కృతజ్ఞాః, తాన్ = కృతజ్ఞాన్.

భావము :

లోకమున గవ్వెత్తు నువకారమును గావించినప్పటికిని కృతజ్ఞతను బ్రకటించెడి జనులను ధనికులు చక్కగ నాదరించరు. కాని సజ్జను లట్టి కృతజ్ఞులను గూర్చి చతురముగ మాట్లాడుచు తమ ప్రాణము లొడ్డి యైనను వారిని దగ్గరకు జేరదీయుచున్నారు. కావున ధనములతో నేమి ప్రయోజనము ? సజ్జనుడవైన నీవును కృతజ్ఞురాల నైన నన్ను దగ్గర జేర్చుకొని యుపకరింప వేడుదును.

శ్లో॥ స భూభృదష్టావపి లోకపాలా
నైర్మే తదేకాగ్రధియః ప్రసేదే |
న హీతరస్మాద్ఘటతే యదేత్య

స్వయం తదా ప్రిప్రతిభూర్మమాభూః॥

౮౯

ప. వి. సః । భూభృత్ । అష్టా । అపి । లోకపాలాః । తైః । మే । తదేకాగ్రధియః । ప్రసేదే । న । హి । ఇతరస్మాత్ । ఘటతే । యత్ । ఏత్య । స్వయం । తదా ప్రిప్రతిభూః । మమ । అభూః ।

టీక॥ (కించ = మఱియు,) సః = ఆ, భూభృత్ = రాజైన నలుఁడు, అష్టావపి = ఎనిమిదియు నైన, లోకపాలాః = ఇంద్రాదిలోకపాలుర స్వరూపుఁడు, (అత ఏవ = కావుననే,) తదేకాగ్రధియః; తత్ = అతనియందు, ఏకాగ్ర = మిక్కిలి యాసక్త మైన, ధియః = బుద్ధి గల్గిన, మే = నాకు తైః = ఆ లోకపాలురచే, ప్రసేదే = ప్రసన్న మగుట (సంభవించినది). ఇతరస్మాత్ = మఱియొక విధముగా, (త్వం = నీవు) స్వయం = తనంతట, ఏత్య = వచ్చి, మమ = నాకు, తదా ప్రిప్రతిభూః; తత్ = ఆ నలునియొక్క, ఆ ప్రి = ప్రాప్తికి. ప్రతిభూః = ప్రతినిధిగ, (సంధాయకుఁడవుగా), అభూరితి యత్ = అయితి వనున దేది కలదో తత్ = అది, న ఘటతే హి = సరిపడదు.

సమాసములు :

తదేకాగ్రధియః :- ఏకమ్ అగ్రం యస్యాస్యా = ఏకాగ్రా, తస్మిన్నే
కాగ్రా = తదేకాగ్రా, తదేకాగ్రా ధీః యస్యాః సా, తదేకాగ్రధీః, తస్యాః
= తదేకాగ్రధియః.

తదాప్తిప్రతిభూః :- తస్య ఆప్తిః = తదాప్తిః, తదాప్తేః ప్రతిభూః = తదా
ప్తిప్రతిభూః.

భావము :

ఆ నలమహారాజు ఇంద్రాద్యష్టదిక్పాలర యంశమున సంభవించినవాడు.
“అష్టాభిర్లోకపాలానాం మాత్రాభిర్నిర్మితో నృపః” యను స్మృతివచనము ననుస
రించి రాజు ఇంద్రాదిదిక్పాలర యంశముచే సృజింపబడు నని తెలియుచున్నది.
కావుననే నలుని నిరంతరము ధ్యానముచేయుచున్న నాకు లోకపాలు రందఱును
బ్రసన్నులై యుందురు. నలుని ధ్యానము జేసినప్పటికి నానలుఁడు లోక
పాలర యంశములచే సంభూతుఁ డగుటవలన వారి నందఱిని ధ్యానము జేసి
నట్లే యగుచున్నది. కాన నా నలుని ధ్యానించుటచే వారందఱును ధ్యానింపఁ
బడినవారై నా విషయమునఁ బ్రసన్నులై రి. లేనిచో నీవు వచ్చి యీవిధముగ
నాకు నలప్రాప్తికి సాధన మగుట దుర్లభము. ఆ లోకపాలర యనుగ్రహముచే
తనే నీ కీ విధమైన బుద్ధి యేర్పడి నాకు సహకరింప విచ్ఛేసితివి.

శ్లో॥ అకాండమేవాఽఽత్మభువాఽఽర్జితస్య
భూత్వాఽపి మూలం మయి వీరణస్య ।
భవాన్న మే కిం నశదత్వమేత్య
కర్తాహృదశ్చందనలేపకృత్యమ్॥

౯౦

ప. వి. అకాండమ్ । ఏవ , ఆత్మభువా । ఆర్జితస్య । భూత్వా । అపి । మూలమ్ ।
మయి । వీరణస్య । భవాన్ । న । మే । కిం । నశదత్వమ్ । ఏత్య । కర్తా
హృదః । చందనలేపకృత్యమ్ ।

టీక॥ హే హంస = ఓ హంసా ! విః = పక్షివై న, భవాన్ = నీవు, అకాండ
మేవ = అసమయమునందే, (ఆకస్మికముగ) ఆత్మభువా = కామునిచే,

మయి = నా విషయమున, ఆర్జితస్య = కల్పింపఁబడిన, రణస్య = బాణ ప్రహారములతోఁ గూడిన యుద్ధమునకు, మూలం = మూలముగా, భూత్వాఽపి = అయినప్పటికిని, (అకాండ = కాడ లేక, ఆత్మభువా = బ్రహ్మచే, ఆర్జితస్య = సృజింపఁబడిన, వీరణస్య = తృణవిశేషమునకు, మూలం = వేరుగ, భూత్వా = ఏర్పడి) నలదత్వం = నలమహారాజును లభింపఁజేయుటను. (వట్టివేరుగ నుండుటను) ఏత్య = పొంది, హృదః = చిత్తమునకు, (వక్షస్థలమునకు,) చందనలేపకృత్యమ్ = చందనమును బూయుటవలని జల్లదనమును, (చందనలేపమును,) కర్తా న కిం = చేయవా యేమి ?

“వీరణస్య” యను నెడ విః రణస్య యను విభాగము ననుసరించియు “వీరణ” యని యవిభక్తదశ ననుసరించియు శబ్దశ్లేష. అవ్విధముగనే “అకాండమ్” అను నెడ “నలదత్వ” మను నెడ నర్థశ్లేష. “నలదత్వమేత్య” యని ప్రకృత మగు నలదాతకును నప్రకృత మగు నుశీరమునకును అభేదము నధ్యవసించి హంసయందు నారోపిత మగు నుశీరత్వము ప్రకృత మగు హంసయొక్క తాదాత్మ్యముచే చందనలేపకృత్య మను ప్రకృతకార్యమున కుపయోగి యగుటవలన నిట పరిణామాలంకారము. ఆరోపింపబడునది ప్రకృతక్రియోపయోగి యగుచో పరిణామాలంకారము. అది ప్రకృతశ్లేషప్రతిభచే నుత్థాపితము గాన నాశ్లేషతో దీనికి సంకరము.

భావము :

ఓ హంసా ! నీవు ఆకస్మికముగ మన్మథుడు నా విషయమునందు గావించిన శరప్రహారములతో గూడిన యుద్ధమునకు నుద్దీపకుఁడుగ మూల మైనప్పటికిని (కాఖాదులు లేక బ్రహ్మ సృజించినట్టి వీరణ మను దృణమునకు వేరై) నలుని లభింపఁజేయుటవలన నలదత్వమును (వట్టివేరుగ నుండుటను) పొంది, నా హృదయమునకు చందనలేపమువలని బ్రయోజన మగు జల్లదనమును గల్గించవా ! నా వక్షస్థలమునకు జందన ముల్లవా ! వట్టివేరు చందనమున మిశ్రిత మయినప్పుడు చల్లదన మతిశయించును. కాన వట్టివేరుగ నున్న నీవు చందనలేపమున తర్తగా నుండి దాని ప్రయోజన మగు జల్లదనముఁ గల్పింప సమర్థుడవు గావా ?

శ్లో॥ అలం విలంబ్య త్వరితుం హి వేలా
కార్యే కిల స్థైర్యసహే విచారః।
గురూపదేశం ప్రతిభేవ తీక్షణ
ప్రతీక్షతే జాతు న కాలమార్తిః॥

కాం

ప. వి. అలం । విలంబ్య । త్వరితుం । హి । వేలా । కార్యే । కిల । స్థైర్య
సహే । విచారః । గురూపదేశం । ప్రతిభా । ఇవ । తీక్షణ । ప్రతీక్షతే ।
జాతు । న । కాలమ్ । ఆర్తిః .

టీక॥ (హే హంస = ఓ హంసా,) విలంబ్య = ఆలస్యము గావించి, అలం
= చాలును, త్వరితుం = త్వరపడుటకు. వేలా హి = సమయము గదా,
స్థైర్యసహే = ఆలస్యమును సహించునట్టి, కార్యే = పనియందు, విచా
రః కిల = విమర్శ యుండును. తీక్షణ = నిశితమైన, ప్రతిభా = ప్రజ్ఞ,
గురూపదేశమివ = గురువుయొక్క యుపదేశమును వలె, ఆర్తిః =
బాధ; జాతు = ఒకప్పుడును, కాలం = కాలమును, న ప్రతీక్షతే = ఎదురు
చూడదు.

పూర్వార్థమున “కార్యే కిల స్థైర్యసహే విచారః” యను సామా
న్యార్థముచే “అలం విలంబ్య త్వరితుం హి వేలా” యను విశేషార్థము
సమర్థింపఁబడుటవలన నర్థాంతరన్యాసాలంకారము. ఉత్తరార్థమున
“గురూపదేశం ప్రతిభా” యను దానితో, “కాలమార్తిః” యనుదానికి
“ఇవ” శబ్దముచే నొపమ్యముఁ జెప్పుటవలన నుపమాలంకారము - ఈ
రెండలంకారములకు నిట సంస్పృష్టి.

సమాసములు:-

స్థైర్యసహే:- స్థైర్యం సహత ఇతి = స్థైర్యసహమ్, తస్మిన్ = స్థైర్యసహే.
గురూపదేశమ్:- గురోః ఉపదేశః = గురూపదేశః, తం = గురూప
దేశమ్.

భావము:-

ఓ హంసా! నీవు ఆలస్యముఁ జేయవలదు. ఇది త్వరపడుటకు సమ
యము. ఆలస్యముఁ జేయఁదగిన విషయమందు విమర్శ తగును. ఈ కార్య

మందు విచారము తగదు. తీక్షణమైన ప్రతిభ గురూపదేశమునకై తొందర పడును. కాన గురూపదేశమున కాలస్య మేర్పడినచో, బ్రతిభ దాని నెదురుఁ జూడదు. అవ్విధముగనే బాధ యొకప్పుడును కాలమును సహింపదు. కావున సీపు వెంటనే కార్యమునకుఁ బూనుకొనవలయును.

శ్లో॥ అభ్యర్థనీయస్స గతేన రాజా
త్వయా న శుద్ధాంతగతో మదర్థమ్ ।
ప్రియాఽస్యదాక్షిణ్యబలా
త్కృతో హి తదోదయేదన్యవధూనిషేధః॥ ౯౨

ప. వి అభ్యర్థనీయః । సః । గతేన । రాజా । త్వయా । న । శుద్ధాంతగతః ।
మదర్థమ్ । ప్రియాస్యదాక్షిణ్యబలాత్కృతః । హి । తదా । ఉదయేత్ ।
అన్యవధూనిషేధః ।

టీక॥ గతేన = ఇచ్చటనుండి వెళ్ళిన, త్వయా = నీచే, సః = ఆ, రాజా =
నలమహారాజు, శుద్ధాంతగతః = అంతఃపురమునం దున్నవాడై, మదర్థం
= నాకొఱకు, న అభ్యర్థనీయః = ప్రార్థింపఁ దగడు, హి = ఏల
యనగా, తదా = ఆకాలమందు, ప్రియాఽస్యదాక్షిణ్యబలాత్కృతః;
ప్రియా = ప్రియురండ్రయొక్క, ఆస్యదాక్షిణ్య = ముఖదాక్షిణ్యముచే,
బలాత్కృతః = బలవంతము జేసిన, అన్యవధూనిషేధః; అన్యవధూ
= ఇతర స్త్రీలయొక్క, నిషేధః = నిషేధము, ఉదయేత్ = కలుగ
వచ్చును.

సమాసములు:-

అభ్యర్థనీయః:- అభ్యర్థయితుం యోగ్యః = అభ్యర్థనీయః.

శుద్ధాంతగతః:- శుద్ధాంతం గతః = శుద్ధాంతగతః.

మదర్థమ్:- మహ్యమ్ = మదర్థమ్.

ప్రియాస్యదాక్షిణ్యబలాత్కృతః:- ప్రియాణామాస్యాని = ప్రియాస్యాని,
ప్రియాస్యానాం దాక్షిణ్యం = ప్రియాస్యదాక్షిణ్యం, ప్రియాస్యదాక్షిణ్యేన
బలాత్కృతః = ప్రియాస్యదాక్షిణ్యబలాత్కృతః.

అన్యవధూనిషేధః- అన్యా చ సా వధూశ్చ = అన్యవధూః, అన్యవధ్వాః
నిషేధః = అన్యవధూనిషేధః.

భావము:-

నీ విచ్చిటనుండి వెళ్ళి యంతఃపురమం దున్నప్పు డారాజును నాకై ప్రార్థింపవలదు. ఏల యనగా నంతఃపురమందలి ప్రియురాండ్రముఖదాక్షిణ్యముచే బలవంతపఱుచఁబడినవాడై వారియెదుట మఱియొకత్రీనిఁ బరిగ్రహించు విషయము నతఁడు త్రోసివేయవచ్చును కాన నావిషయమును సరి యైన సందర్భమునం దతనికిఁ దెలుపవలయును.

శ్లో॥ శుద్ధాంతసంభోగనితాంతతృప్తే
న నైషధే కార్యమిదం నిగాద్యమ్।
అపాం హి తృప్తాయ న వారిధారా
స్వాదుస్సుగంధిస్స్వదతే తుషారా॥

౯౩

ప. వి. శుద్ధాంతసంభోగనితాంతతృప్తే। న । నైషధే। కార్యమ్। ఇదం। నిగాద్యమ్।
అపాం । హి । తృప్తాయ । న । వారిధారా । స్వాదుః । సుగంధిః ।
స్వదతే । తుషారా ।

టీక॥ (కించ = మఱియు) శుద్ధాంతసంభోగనితాంతతృప్తే; శుద్ధాంత = అంతః
పుర త్రీలతోటి, సంభోగ = సంభోగముచే, నితాంత = మిక్కిలి, తృప్తే
= తృప్తిఁజెందియున్న, నైషధే = నలునివిషయమున, ఇదం = ఈ
కార్యము, న నిగాద్యమ్ = చెప్పఁదగదు, హి = ఏల యనగా, అపాం =
ఉదకములకు, తృప్తాయ = తృప్తిఁ బొందినవానికి, స్వాదుః = మధుర
మైన, సుగంధిః = పరిమళముగల దైన, తుషారా = చల్లని, వారిధారా
= ఉదకధార, న స్వదతే = రుచించదు

సంభోగతృప్తు డయిన నలుని వాక్యార్థమునకును నుదకతృప్తు
డయిన పిపాసుని వాక్యార్థమునకును బింబ ప్రతిబింబభావముచే నొపమ్యము
జెప్పుటవలన దృష్టాంతాలంకారము.

సమాసములు:-

శుద్ధాంతసంభోగనితాంతతృప్తే:- శుద్ధాంతే సంభోగః = శుద్ధాంతసంభోగః,
నితాంతం తృప్తః = నితాంతతృప్తః, శుద్ధాంతసంభోగే నితాంతతృప్తః

=శుద్ధాంతసంభోగనితాంతతృప్తః, తస్మిన్ = శుద్ధాంతసంభోగనితాంత
తృప్తే.

నైషధే:- నిషధానాం రాజా - నైషధః, తస్మిన్ = నైషధే.

వారిధారా:- వారీణాం ధారా = వారిధారా.

సుగంధి:- శోభనః గంధః యస్యాస్యా = సుగంధిః.

భావము:-

అంతఃపురస్త్రీలసంభోగముచేఁ దనివిఁదీరిన నలునియొద్ద నావిషయమును
జెప్పవలదు. ఏల యనగా, దాహము తీరునట్లు నీరుఁ గ్రోలినవారికి రుచియు,
పరిమళమును చల్లఁదనమును గల నీరుగూడ రుచింపదు.

శ్లో॥ విజ్ఞాపనీయా న గిరో మదర్థాః
క్రుధా కదుష్టే హృది నైషధస్య।
పిత్తేన దూనే రసనే సితాఽపి
తిక్తాయతే హంసకులావతంస॥

౯౪

ప. వి. విజ్ఞాపనీయాః । న । గిరః । మదర్థాః । క్రుధా । కదుష్టే । హృది ।
నైషధస్య । పిత్తేన । దూనే । రసనే । సితా । అపి । తిక్తాయతే ।
హంసకులావతంస ।

టీక ॥ హేహంసకులావతంస! = ఓ హంసల వంశమునకు భూషణ మైనవాఁడా!
నైషధస్య = నలునియొక్క, హృది = మనస్సు. క్రుధా = కోపముచే.
కదుష్టే సతి = కొంచెము వేడి కలియుండఁగా, మదర్థాః = నాకొఱకు
నైన, గిరః = మాటలు, న విజ్ఞాపనీయాః = విన్నవింపఁ దగవు, (హి =
అది యెట్లనగా,) పిత్తేన = పిత్తదోషముచే, దూనే = దూషింపఁబడిన,
రసనే = రసనేంద్రియమునందు (నాలుకయందు), సితాఽపి =
చక్కెరయు, తిక్తాయతే = చేదుగా నాచరించును.

ఇచ్చట కదుష్టనలహృదయమునకును పిత్తదూనరసనకును బింబ
ప్రతిబింబభావముచే నొపమ్యమున్నది కాన దృష్టాంతాలంకారము.

సమాసములు:-

విజ్ఞాపనీయా:- విజ్ఞాపయితుం యోగ్యాః = విజ్ఞాపనీయాః.

మదర్థా:- మహ్యమిమే = మదర్థాః.

కదుష్టే:- ఈషదుష్టమ్ = కదుష్టమ్, తస్మిన్ = కదుష్టే.

నైషధస్య:- నిషధానాం రాజా = నైషధః, తస్య = నైషధస్య.

తిక్తాయతే:- తిక్తా ఇవ ఆచరతే = తిక్తాయతే.

హంసకులావతంస:- హంసానాం కులమ్ = హంసకులమ్, హంస

కులస్య అవతంసః = హంసకులావతంసః తస్య సంబుద్ధిః = హే హంస కులావతంస.

భావము:-

హంసల వంశమున కంతటికిని భూషణ మైన యో హంసా ! నలుని హృదయము కోవముచే వేడి యై యున్నప్పుడు నావిషయమును జెప్పవలదు. ఏల యనగా చక్కెర తియ్యగ నున్నను పైత్యదోషముచే జెడిన నాలుకపైన చేదుగనే కనుపట్టును. కావున నతఁడు కోపించియున్నప్పుడు నీమాట లాతనికి రుచింపక నన్నుఁ దిరస్కరింపవచ్చును.

శ్లో॥ ధరాతురాసాహి మదర్థయాచ్ఛా
కార్యా న కార్యాంతరచుంబిచిత్తే ।
తదాఽర్థితస్యానవబోధనిద్రా
బిభర్త్యవజ్ఞాచరణస్య ముద్రామ్॥

కావ్య

ప. వి. ధరాతురాసాహి । మదర్థయాచ్ఛా । కార్యా । న । కార్యాంతరచుంబిచిత్తే ।
తదా । అర్థితస్య । అనవబోధనిద్రా । బిభర్తి । అవజ్ఞాచరణస్య ।
ముద్రామ్ ।

టీక॥ ధరాతురాసాహి; ధరా = భూమికి, తురాసాహి = ఇంద్రుఁడైన నలుఁడు,
కార్యాంతరచుంబిచిత్తే సతి; కార్యాంతర = ఇతరకార్యములచే, చుంబి =
స్పృశింపఁబడిన, చిత్తే సతి = మనస్సుకలిగి యుండగా, మదర్థయాచ్ఛాః
మదర్థ = నా ప్రయోజనమున కైన, యాచ్ఛా = యాచన, న కార్యా =
చేయఁదగదు, హి = ఏల యనగా, తదా = ఇతరవిషయాసక్తి గల్గి
నపుడు, అర్థితస్య = యాచింపఁబడిన యా నలునియొక్క, అనవబోధ

నిద్రా: అనవబోధ = విషయము తెలియక యుండుట యను, నిద్రా = నిద్రయే, అవజ్ఞాచరణస్య = నిరాకరించుటకు, ముద్రాం = చిహ్న మగుటను, బిభర్తి = భరించుచున్నది.

సమాసములు :

ధరాతురాసాహి: - తురు సాహాయతీతి = తురాషాట్, ధరాయా: తురాషాట్ = ధరాతురాషాట్, తస్మిన్ = ధరాతు రాసాహి.

మదర్థయాచ్ఛా: - మమ అర్థ: యస్యాం సా = మదర్థా, మదర్థా చ సాయాచా చ = మదర్థయాచ్ఛా.

కార్యాంతరచుంబిచిత్తే: - అన్యత్ కార్యం = కార్యాంతరమ్, కార్యాంతరే చుంబి = కార్యాంతరచుంబి, కార్యాంతరచుంబి చిత్తం యస్య స: = కార్యాంతరచుంబిచిత్త:, తస్మిన్ = కార్యాంతరచుంబిచిత్తే.

అనవబోధనిద్రా: - న అనవబోధ: = అనవబోధ:, అనవబోధ ఏవ నిద్రా = అనవబోధనిద్రా.

అవజ్ఞాచరణస్య: - అవజ్ఞాయా: ఆచరణమ్ = అవజ్ఞాచరణమ్, తస్య = అవజ్ఞాచరణస్య.

భావము :-

భూలోక దేవేంద్రుఁ డగు నలుఁడు కార్యాంతరాసక్తుఁ డై యున్నప్పుడు నా కార్యమును గూర్చి యాతనిని నీవు ప్రార్థింపవలదు. అట్లు నీ వతని నర్థించి నచో నాత డావిషయమును గమనింపకపోవుట యను నిద్రలో నుండి నా ప్రార్థనను నిరాకరింపవచ్చును.

శ్లో॥ విజ్ఞేన విజ్ఞాప్యమిదం నరేంద్రే
తస్మాత్త్వయాఽస్మిన్ సమయం సమీక్ష్య।
ఆత్యంతికాసిద్ధివిలంబసిద్ధ్యోః
కార్యస్య కార్యస్య శుభా విభాతి ॥

౯౬

ప. వి. విజ్ఞేన । విజ్ఞాప్యమ్ । ఇదం । నరేంద్రే । తస్మాత్ । త్వయా ।
అస్మిన్ । సమయం । సమీక్ష్య ఆత్యంతికాసిద్ధివిలంబసిద్ధ్యోః । కార్య
స్య । కా । అర్యస్య । శుభా । విభాతి ।

టీక || తస్మాత్ = ఆకారణమువలన, విజ్ఞేన = వివేకి యగు, త్వయా = నీచే, సమయం = కాలమును, సమీక్ష్య = చూచి, ఇదం = ఈకార్యము. అస్మిన్ = ఈ నలువి విషయమున, విజ్ఞాప్యం = విన్నవింపఁదగినది, హేహంస = ఓ హంసా, కార్యస్య = కార్యమునకు, ఆత్యంతికాసిద్ధి విలంబసిద్ధ్యోః; ఆత్యంతికాసిద్ధి = అత్యంతము రేకపోవుటకును, విలంబసిద్ధి = ఆలస్యముగ సిద్ధించుటకును మధ్యలో, ఆర్యస్య = వివేకి వైన, తే = నీకు, కా = ఎయ్యది, కుభా = మంచిదిగా, విభాతి = స్ఫురించుచున్నది.

సమాసములు :

విజ్ఞేన :- విజ్ఞానాతీతి = విజ్ఞః, తేన = విజ్ఞేన.

విజ్ఞాప్యమ్ :- విజ్ఞాపయితం యోగ్యమ్ = విజ్ఞాప్యమ్.

నరేంద్రే :- నరాణామింద్రః = నరేంద్రః, తస్మిన్ = నరేంద్రే

ఆత్యంతికాసిద్ధివిలంబసిద్ధ్యోః :- ఆత్యంత ఏవ = ఆత్యంతికః, న సిద్ధిః = అసిద్ధిః, ఆత్యంతికా చ సా అసిద్ధిశ్చ = ఆత్యంతికాసిద్ధిః, విలంబేన సిద్ధిః = విలంబసిద్ధిః, ఆత్యంతికాసిద్ధిశ్చ విలంబసిద్ధిశ్చ = ఆత్యంతికాసిద్ధివిలంబసిద్ధి, తయోః. ఆత్యంతికాసిద్ధివిలంబసిద్ధ్యోః.

భావము :

ఆకారణమువలన వివేకవంతుడైన నీవు సరియగు సమయమును గమనించి యీ కార్యమును రాజునకు వివేదింపవలయును. ఇందు పనికి నాలస్యమేర్పడు నని భావింపవలదు. పని యన్నివిధముల నెరవేరకపోవుటకంటె నాలస్యమైనను బని జరుగుట మనకు ముఖ్యము. తొందరపడినచో కార్యము నకే భంగము వాటింపచ్చును. కార్యభంగ-కార్యాలస్యములలో నెయ్యది మేలని తోచుచున్నది? కావున కార్యము నెఱవేరుట కవసరమైన ప్రతీక్ష యనివార్యమే.

శ్లో || ఇత్యుక్తవత్త్యా యదలోపి లజ్జా

సానౌచితీ చేతసి నశ్చకాస్తు ।

స్మరస్తు సాక్షీ తదదోషతాయా

మున్మాద్య యస్తత్తదవీవదత్తామ్ ॥

ప. వి. ఇతి । ఉక్తవత్యా । యత్ । అలోపి । లజ్ఞా । సా । అనాచితీ ।
చేతసి । నః । చకాస్తు । స్మరః । తు । సాక్షీ । తదదోషతాయామ్ ।
ఉన్మాద్య । యః । తత్ । తత్ । అవీవదత్ । తామ్ ।

టీక॥ ఇతి = ఇట్లు, ఉక్తవత్యా = చెప్పిన, తయా = ఆ దమయంతిచే,
లజ్ఞా = సిగ్గు, అలోపీతి యత్ = విడిచిపెట్టఁబడిన దనుట యేది కలదో,
సా = ఆ, అనాచితీ = అనాచిత్యము, కథం = ఎట్లు, నః = వినెడి మా
యొక్క, చేతసి = మనస్సునందు, చకాస్తు = ప్రకాశించును? కింతు =
కాని, తదదోషతాయాం; తత్ = ఆ సిగ్గును వదలుటలోని, అదోష
తాయాం = నిర్దుష్టత్వమునకు, స్మరః = మన్మథుఁడు, సాక్షీ = ప్రమా
ణము, యః = ఏమన్మథుఁడు, తాం = ఆ దమయంతిని, ఉన్మాద్య =
ఉన్మత్తురాలను గావించి, తత్తత్ = ఆయా యనుచిత విషయములను,
అవీవదత్ = పలికించెను.

సమాసములు :

ఉచితస్య భావః = ఔచితీ, న ఔచితీ = అనాచితీ.

తదదోషతాయామ్ :- దోషస్య భావః = దోషతా, తస్య అదోషతా =
తదదోషతా, తస్యామ్ = తదదోషతాయామ్.

భావము :

ఈ విధముగ హంసతో దమయంతి పలుకుటవలన నామెకు లజ్జాత్మాగము
వలని యనాచిత్యమునకు మన్మథుఁడే సాక్షి యగుచున్నాడు. ఏల యనగా నా
మన్మథుఁడాదమయంతి మన్మత్తురాలను గావించి పెక్కువిధములైన యను
చితవచనములను మాట్లాడింపఁ జేసెను. కావున నీ యనాచిత్యము స్మరుని
వలన నేర్పడినదే కాని దమయంతిస్వభావముచే నేర్పడ లేదు. కాన నానాచిత్య
మునకుఁ బ్రసక్తి లేదు.

శ్లో॥ ఉన్మత్తమాసాద్య హరః స్మరశ్చ
ద్వావప్యసీమాం ముదముద్వహేతే ।
పూర్వః స్మరస్పర్ధితయా ప్రసూనం
నూనం ద్వితీయో విరహాధిదూనమ్ ॥

కా

ప.వి. ఉన్మత్తమ్ । ఆసాద్య । హరః । స్మరః । చ । ద్వా । అపి । అసీ
మామ్ । ముదమ్ । ఉద్వహేతే । పూర్వః । స్మరస్పర్ధితయా । ప్రసూ
నం । నూనం , ద్వితీయః । విరహాధిదూనమ్ ।

టీక॥ హరః = శివుడును, స్మరశ్చ = మన్మథుడును, ద్వావపి = ఇటువు
రును, ఉన్మత్తమ్ = ఉమ్మెత్తను, ఉన్మత్తు ని, ఆ సా ద్య =
పొంది, అసీమాం = ఎల్ల లేని, ముదం = సంతోషమును, ఉద్వహేతే
అనుభవించుచున్నారు, కింతు = కాని, తత్ర = వారిలో, పూర్వః =
ముందు, జెప్పబడిన శివుడు, స్మరస్పర్ధితయా = మన్మథునకు శత్రు
వుగ నుండుటచే, ప్రసూనం = ఉమ్మెత్తపూవును (గ్రహించుచున్నాడు,)
నూనం = నిశ్చయము. ద్వితీయస్తు = రెండవవాడైన మన్మథుడు,
విరహాధిదూనమ్; విరహాధి = విరహసంతాపముచే, దూనం = సంతా
పము జెందుచున్న యున్మత్తుని (గ్రహించుచున్నాడు).

ఇచ్చట హరస్మరుల కభేదాధ్యవసాయముచే సమానధర్మత్వ
మేర్పడినది. విశేషణములు శ్లిష్టములుగ నుండుటవలనను, ప్రకృతాఽ
ప్రకృత గోచరముగ నుండుటవలనను నిచట నుభయశ్లేష. ఆశ్లేష
వలన హరునివలె స్మరుడును నున్మత్తప్రియుఁ డను నుపమా
లంకారధ్వని.

సమాసములు :

అసీమామ్ :- న సీమా యస్యాస్సా = అసీమా, తాం = అసీమామ్.

స్మరస్పర్ధితయా = స్మరస్య స్పర్ధీ = స్మరస్పర్ధీ, స్మరస్పర్ధినః భావః
= స్మరస్పర్ధితా, తయా స్మరస్పర్ధితయా.

విరహాధిదూనమ్ :- విరహస్య ఆధిః = విరహాధిః, విరహాధినా దూనః
= విరహాధిదూనః, తమ్ = విరహాధిదూనమ్.

భావము :

శివుడును మన్మథుడు నిటువురు నున్మత్తు నాశ్రయించి యపరిమిత
మగు నానందము ననుభవించుచున్నారు. అందు శివుడు - ఉన్మత్తు ననగా -
ఉమ్మెతచెట్టును, మన్మథుడు ఉన్మత్తు ననగా విరహబాధచే నున్మాదము

బొందినవానిని బట్టుకొనుచున్నా రనియాశయము. కావున శివునికివలె మన్మథు
నకు నున్మత్తుఁ డిష్టుడు కాన మన్మథుఁ డెల్లప్పుడు నున్మత్తులతో నాటలాడు
చుండుటవలననే ప్రకృతము న న్నున్మత్తును గానించి యాట్లాడుచున్నాడు.

శ్లో॥ తథాభిధాత్రీమథరాజపుత్రీం
నిర్ణీయ తాం నైషధబద్ధరాగామ్ ।
అమోచి చంచూపుటమౌనముద్రా
విహాయసా తేన విహస్య భూయః॥

౯౯

ప. వి తథా । అభిధాత్రీమ్ । అథ । రాజపుత్రీం । నిర్ణీయ । తాం । నైషధబద్ధ
రాగామ్ । అమోచి । చంచూపుటమౌనముద్రా । విహాయసా । తేన ।
విహస్య । భూయః ।

టీక॥ అథ = పిదప; తథా = అట్లు, అభిధాత్రీం = చెప్పుచున్న, తాం = ఆ,
రాజపుత్రీం = రాకుమార్తెను, నైషధబద్ధరాగామ్; నైషధ = నలుని
యందు, బద్ధ = అనుబద్ధ మైన, రాగామ్ = అనురాగము గలదిగ,
నిర్ణీయ = నిశ్చయించి, తేన = ఆ. విహాయసా = పక్షిచే, విహస్య =
నవ్వి, భూయః = మరల, చంచూపుటమౌనముద్రా; చంచూపుట =
ముక్కుల పుటములయొక్క, మౌనముద్రా = మాటలాడక యుండుట,
అమోచి = విడువబడినది.

సమాసములు :

రాజపుత్రీం :- రాజః పుత్రీ = రాజపుత్రీ, తాం = రాజపుత్రీమ్.

నైషధబద్ధరాగామ్ :- నిషధానాం రాజా = నైషధః, బద్ధః రాగః
యస్యాస్యా = బద్ధరాగా, నైషధే బద్ధరాగా = నైషధబద్ధరాగా, తాం =
నైషధబద్ధరాగామ్.

చంచూపుటమౌనముద్రా :- చంచ్వోః పుటౌ = చంచూపుటౌ, చంచూపుట
యోర్మౌనమ్ = చంచూపుటమౌనమ్, చంచూపుటమౌనమేవ ముద్రా =
చంచూపుటమౌనముద్రా, తాం = చంచూపుటమౌనముద్రామ్.

భావము :

అవ్యధముగ మాట్లాడుచున్న రాకుమార్తెను నలునియం దనురక్తురాలుగ నిర్ణయించి యాహంస నవ్వి మఱి మాట్లాడుటకై తన ముక్కుల పుటములను తెరచినది,

శ్లో॥ ఇదం యది క్షౌపతిపుత్రి తత్త్వం
పశ్యామి తన్న స్వవిధేయమస్మిన్ ।
త్వాముచ్చకైస్తాపయతా నృపం చ
పంచేషుజైవాఽజని యోజనేయమ్ ॥

౧౦౦

ప. వి. ఇదం । యది । క్షౌపతిపుత్రి । తత్త్వం । పశ్యామి । తత్ । న । స్వవిధే
యమ్ । అస్మిన్ । త్వామ్ । ఉచ్చకైః । తాపయతా । నృపం । చ ।
పంచేషుకా । ఏవ । అజని । యోజనా । ఇయమ్ ।

టీక॥ హే క్షౌపతిపుత్రిః = ఓ రాజపుత్రీ! ఇదం = నీవు చెప్పిన యీ విష
యము, తత్త్వం యది = సత్యమే యైనచో, అస్మిన్ = ఈ విషయ
మందు, స్వవిధేయమ్ = నా కర్తవ్యమును, న పశ్యామి = కాంచుటలేదు,
కింతు = కాని, త్వాం = నిన్ను, నృపం చ = రాజును, ఉచ్చకైః =
మిక్కిలి, తాపయతా = సంతాపపఱచుచున్న, పంచేషుజైవ = మన్మథుని
చేతనే, ఇయం = ఈ, యోజనా = మీ యిరువురి కలయిక, అజని =
ఏర్పడినది.

సమాసములు :

క్షౌపతిపుత్రి :— క్షౌయాః పతిః = క్షౌపతిః, క్షౌపతేః పుత్రీ = క్షౌపతి
పుత్రీ, తస్యాస్సంబుద్ధిః = హేక్షౌపతిపుత్రి.

స్వవిధేయమ్ :— విధాతుం యోగ్యం = విధేయమ్, స్వస్య విధేయమ్ =
స్వవిధేయమ్, తత్ = స్వవిధేయమ్.

పంచేషుకా :— పంచ ఇషవః యస్య సః = పంచేషుః, తేన పంచేషుకా.

భావము :

ఓ రాజపుత్రీ! నీవు చెప్పిన దంతయు సత్య మైనచో నిక నీ విషయ
మందు నా కర్తవ్య మెద్దియును లేదు. నిన్ను నలుని మిక్కుటముగ సంతా
పము గావించుచున్న మన్మథుడే మీ యిరువురి కలయికకుఁ గారణము.

శ్లో॥ త్వద్బద్ధబుద్ధేర్బహిరింద్రియాణాం
తస్యోపవాసవ్రతినాం తపోభిః।

త్వామద్య లబ్ధ్వాఽమృతతృప్తిభాజాం
స్వం దేవభూయం చరితార్థమస్తు॥

౧౦౧

ప. వి. త్వద్బద్ధబుద్ధేః । బహిరింద్రియాణాం । తస్య । ఉపవాసవ్రతినాం ।
తపోభిః । త్వామ్ । అద్య । లబ్ధ్వా । అమృతతృప్తిభాజాం । స్వం । దేవ
భూయం , చరితార్థమ్ । అస్తు ।

టీక॥ (కింతు = కాని) త్వద్బద్ధబుద్ధేః, త్వత్ = నీయందు, బద్ధ = ఆసక్త
మైన, బుద్ధేః = చిత్తము గల్గిన, తస్య = ఆ నలునియొక్క, ఉపవాస
వ్రతినాం = ఉపవాసవ్రతములతోఁ గూడిన, తపోభిః = తపములచే,
అద్య = ఇప్పుడు, త్వాం = నిన్ను, లబ్ధ్వా = పొంది, అనగా నావలనఁ
బొందినట్లుగ విశ్చయించుకొని, అమృత = అమృతముచేఁ గల్గిన,
తృప్తి = తృప్తిని, భాజాం = పొందిన, బహిరింద్రియాణాం = బహి
రింద్రియములకు, స్వం = తమ దైన, దేవభూయమ్ = ఇంద్రియ
త్వము, దేవత్వము, చరితార్థమ్ = సఫలముగ, అస్తు = అగును గాత.

ఇచ్చట నింద్రియ పరమైన యర్థముచే నభివావృత్తి నిరుద్ధ
మైనందువలన దేవపరమగు సర్వప్రతీతి ధ్వని యగుచున్నది.

సమాసములు :

త్వద్బద్ధబుద్ధే :- బద్ధ బుద్ధిః యస్య సః = బద్ధబుద్ధిః, త్వయి బద్ధ
బుద్ధిః = త్వద్బద్ధబుద్ధిః, తస్య = త్వద్బద్ధబుద్ధేః.

బహిరింద్రియాణామ్ :- బహిర్భవానీంద్రియాణి = బహిరింద్రియాణి,
తేషాం = బహిరింద్రియాణామ్.

ఉపవాసవ్రతినామ్ :- ఉపవాసాశ్చ వ్రతాని చ = ఉపవాసవ్రతాని, ఉప
వాసవ్రతాన్యేషాం సంతీతి = ఉపవాసవ్రతీని. తేషామ్, ఉపవాసవ్రతి
నామ్.

అమృతతృప్తిభాజామ్ :- అమృతస్య తృప్తిః = అమృతతృప్తిః,
అమృతతృప్తిం, భజంతీతి = అమృతతృప్తి భాంజి, తేషాం = అమృత
తృప్తిభాజామ్.

దేవభూయమ్ :- దేవస్య భావః = దేవభూయమ్,

చరితార్థమ్ :- చరితః అర్థః యేన తత్ = చరితార్థమ్.

భావము :

నీ ధ్యానమందే యాసక్తి గల యా నలుని యింద్రియములు విషయాం
తరములను వదలిపెట్టిన వై యుపవాసవ్రతములు మున్నగు తపములచే నిన్ను
నేటికి నావలనఁ బ్రత్యక్షము గావించుకొని యమృతపానముచే నేర్పడు తృప్తి
ననుభవించుచు తమ యింద్రియత్వమును (దేవత్వమును) సఫలపఱచుకొనుగాత.

శ్లో॥ తుల్యాఽవయోర్మూర్తిరభూన్మదీయా
దగ్ధా పరం సాఽస్య న తాప్యతేఽపి ।
ఇత్యభ్యసూయన్నివ దేహతాపం
తస్యాతను స్త్వద్విరహాద్విధ త్తే॥

౧౦౨

ప. వి. తుల్యా । అవయోః । మూర్తిః । అభూత్ । మదీయా । దగ్ధా । పరం ।
సా । అస్య । న । తాప్యతే । అపి । ఇతి । అభ్యసూయన్ । ఇవ । దేహ
తాపం । తస్య । అతనుః । త్వద్విరహాత్ । విధ త్తే ।

టీక॥ అవయోః = మన యిటువురికిని, మూర్తిః = శరీరము, తుల్యా =
సమానముగ, అభూత్ = ఉండినది, మదీయా = నాదైన, సా పరం =
ఆ శరీరము మాత్రము, దగ్ధా = కాల్చఁబడినది, అస్య = ఈ నలుని
యొక్క, సా తు = శరీరమో, న తాప్యతేఽపి = తాపమునుఁ గూడఁ
బొందింపఁబడలేదు, ఇతి = ఈకారణమువలన, అభ్యసూయన్నివ =
అసూయఁబడుచున్నాడో యనునట్లు, అతనుః = మన్మథుఁడు, త్వద్విర
హాత్ = నీ విరహ మను నవకాశమును బుచ్చుకొని, తస్య = ఆ నలునకు
దేహతాపం = శరీరతాపమును, విధ త్తే = చేయుచున్నాఁడు.

సమాసములు :

మదీయా :- మమ ఇయమ్ = మదీయా.

దేహతాపమ్ :- దేహస్య తాపః = దేహతాపః, తమ్ = దేహతా.మ్.

భావము:-

నలునకును నాకును శరీరము సమానము. కాని నాశరీరము భస్మము చేయఁబడినది. నలునిశరీరమునకు తాపము గూడఁ గలుగలే దను నసూయతోడనో యనునట్లు మన్మథుఁడు నీ విరహముఁ బురస్కరించుకొని యానలునకు మిక్కిలి శరీరసంతాపమును గల్గించుచున్నాఁడు. కావున నలునిఁ బరిణయమాడ వలయునను నీకోరిక సిద్ధిమార్గమునం దున్నది.

శ్లో॥ లిపిం దృశా భిత్తివిభూషణం త్వాం

నృపః పిబన్నాదరనిర్నిమేషః।

చక్షురలై రార్జితమాత్మచక్షూ

రాగం స ధత్తే రచితం త్వయా ను॥

౧౦౩

ప. వి. లిపిం। దృశా। భిత్తివిభూషణం। త్వాం। నృపః। పిబన్। ఆదరనిర్నిమేషః। చక్షురలైః। ఆర్జితమ్। ఆత్మచక్షూరాగం। సః। ధత్తే। రచితం। త్వయా। ను।

టీక॥ హేభైమి = ఓ దమయంతీ! సః = ఆ, నృపః = రాజైన నలుఁడు, భిత్తి విభూషణం = గోడపై నియలంకార మగు, లిపిం = చిత్రమయ మైన, త్వాం = నిన్ను, ఆదరనిర్నిమేషః = ఆదరముచే, నిర్నిమేషః = తెప్ప పాట్లు లేనివాఁడై, దృశా = నేత్రముచే, పిబన్ = చూచుచు, చక్షురలైః = (తెప్పపాట్లు లేక చూచుచుటచే నేర్పడిన) కన్నీళ్లచే, ఆర్జితం = సంపాదించఁబడినదియో, త్వయా ను = నీచేతఁ గాని, రచితం = కల్పింపఁబడినదియో యగు, ఆత్మచక్షూరాగమ్; ఆత్మ = తనయొక్క, చక్షూరాగం = నేత్రములలోని యెట్లుదనమును (అనురాగమును) ధత్తే = ధరించుచున్నాఁడు.

సమాసములు :-

భిత్తివిభూషణమ్:- భిత్తేః విభూషణమ్ = భిత్తివిభూషణమ్, తత్ = భిత్తివిభూషణమ్.

ఆదరనిర్నిమేషః:- నిర్గతాః నిమేషాః యస్య సః = నిర్నిమేషః, ఆదరేణ నిర్నిమేషః = ఆదరనిర్నిమేషః.

చక్షుర్జలైః- చక్షుషోః జలాని = చక్షుర్జలాని, తైః = చక్షుర్జలైః.

ఆత్మచక్షూరాగమ్:- ఆత్మసః చక్షుషీ = ఆత్మచక్షుషీ, ఆత్మచక్షుషోః
రాగః = ఆత్మచక్షూరాగః, తమ్ = ఆత్మచక్షూరాగమ్.

భావము :

ఓ దమయంతీ! గోడపైన నలంకారముగ వ్రాతుఁబడిన నీ చిత్రమును శ్రద్ధతోఁ జూచుటవలన నలునినేత్రములలో నీళ్లు క్రమ్ముచున్నవి. ఆ కన్నీళ్ళచే నాతని నేత్రము లెఱుఁబడుచున్నవి. ఈ యెఱుఁడనమునకు కారణము కన్నీళ్లలో లేక నీవో తెలియుట లేదు. ఇది చక్షుఃప్రీతి యనెడి మన్మథావస్థ.

శ్లో॥ పాతుర్దృశాలేఖ్యమయీం నృపస్య

త్వాదరాదస్తనిమీలయాస్తీ

మమేదమిత్యశ్రుణి నేత్రవృత్తేః

ప్రీతేర్నిమేషచ్ఛిదయా వివాదః॥

౧౦౪

ప. వి. పాతుః । దృశా । ఆలేఖ్యమయీం । నృపస్య । త్వామ్ । ఆదరాత్ ।
అస్తనిమీలయా । అస్తీ । మమ । ఇదమ్ । ఇతి । అశ్రుణి । నేత్రవృత్తేః ।
ప్రీతేః । నిమేషచ్ఛిదయా । వివాదః ।

టీక॥ అస్తనిమీలయా; అస్త = తొలగిన, నిమీలయా = నిమేషములు గల్గిన,
దృశా = దృష్టిచే, ఆలేఖ్యమయీం = చిత్రమయ మైన, త్వాం =
నిన్ను, ఆదరాత్ = అసక్తివలన, పాతుః = చూచుచున్న, నృపస్య =
నలమహారాజుయొక్క, నేత్రవృత్తేః = నయనవ్యాపారమునకును,
ప్రీతేః = చక్షుఃప్రీతికిని, నిమేషచ్ఛిదయా; నిమేష = తెప్పపాల్లయొక్క
ఛిదయా = విచ్ఛేదముతో, (నేత్రవృత్త్యా = నయనవ్యాపారముతో)
అశ్రుణి = కన్నీటివిషయమునందు, ఇదం = ఈ కన్నీరు, మమ =
నావలనఁ గల్గినది, ఈ కన్నీరు నావలనఁ గల్గినది, ఇతి = అని, వివాదః
= కలహము, అస్తీ = ఉన్నది.

పూర్వశ్లోకమునందు చెప్పిన "చక్షుఃప్రీతి" యను మన్మథావస్థను
ఘటియొకవిధమున నిందు చెప్పుచున్నాడు.

సమాసములు :

ఆలేఖ్యమయ్యామ్:- ఆలేఖ్యస్య వికారః = ఆలేఖ్యమయ్యా, తామ్ = ఆలేఖ్యమయ్యామ్.

అస్తనిమీలయా:- అస్తా నిమీలా యస్యాస్సా = అస్తనిమీలా, తయా = అస్తనిమీలయా.

నేత్రవృత్తే:- నేత్రయోర్వృత్తిః = నేత్రవృత్తిః, తస్యాః = నేత్రవృత్తేః.

నిమేషచ్ఛిదయా:- నిమేషాణాం చ్ఛిదా = నిమేషచ్ఛిదా, తయా = నిమేషచ్ఛిదయా.

భావము:

తెప్పపాట్లు లేక చిత్రగత యగు నిన్ను మిగుల నాదరముతో చూచుచున్న నలునియొక్క నేత్రవ్యాపారమునకును, చక్షుఃప్రీతికిని, తెప్పపాట్లతో కన్నీటివిషయమున వివాద మేర్పడినది. ఆ కన్నీరు నావలనగల్గిన దని నయన వ్యాపారము చెప్పగా, నావలనఁ గల్గినదని చక్షుఃప్రీతియుఁ జెప్పుచున్నది. అట్లే నిమేషచ్ఛేదము గూడ నీ కన్నీరు నావలనఁ బొడమిన దని వివాదపడినది. ఇట్లు కన్నీటివిషయమున చక్షుఃప్రీతి మున్నగువానికి పరస్పరవివాద మేర్పడినది. అనగా గాఢ మైన చక్షుఃప్రీతి యేర్పడిన దని యాశయము.

శ్లో॥ త్వం హృద్గతా భైమి బహిర్గతాఽపి
ప్రాణాయితా నాసి కయాఽస్య గత్యా
న చిత్తమాక్రామతి తత్ర చిత్ర
మేతన్మనో యద్భవదేకవృత్తి॥

౧౦౫

ప. వి. త్వం । హృద్గతా । భైమి । బహిర్గతా । అపి । ప్రాణాయితా । న ।
అసి । కయా । అస్య । గత్యా । న । చిత్తమ్ । ఆక్రామతి । తత్ర ।
చిత్రమ్ । ఏతత్ । మనః । యత్ । భవదేకవృత్తి ।

టీక॥ హే భైమి! = ఓ దమయంతీ! త్వం = నీవు, బహిర్గతాఽపి = బయట నున్నను, హృద్గతా = మనస్సునందు నున్నావు, అస్య = ఈ నలునకు,

కయా = ఏ, గత్యా = ప్రకారముచే, ప్రాణాయితా = ప్రాణమువలె నాచరించుదానవుగా, నాసి = కావు? (యతః = ఏల యనగా, ప్రాణోఽపి = ప్రాణము గూడ, నాసికయా = ముక్కునుండి, ఆస్యగత్యా = ముఖమార్గముచే, (ఉచ్ఛ్వాస నిశ్వాసరూపముచే) బహిర్గత మైనను నంతర్గతమై యున్న దని శబ్దశ్లేష). తత్ర = ఆ ప్రాణముగ నాచరించు విషయమునందు, చిత్తమ్ = ఆశ్చర్యరసము, చిత్తమ్ = మనస్సును, నాక్రామతి = ఆక్రమించుట లేదు, (కుతః = ఏల యనగా) యత్ = ఎందువలన, ఏతత్ = ఈ, మనః = నలుని మనస్సు, భవదేకవృత్తిః; భవదేక = నీయందే, వృత్తి = ఉనికి గల్గినది, లేదా, భవత్ = నీవే, ఏకా = ముఖ్యమైన, వృత్తి = జీవిక గలదిగ నున్నది.

బహిర్గతాఽపి హృద్గతా యనునెడ విరోధాభాసాలంకారము. నాసికయాఽఽస్య గత్యా యనునెడ శబ్దశ్లేష. విరోధాభాసశబ్దశ్లేషల కిట సంకరము.

సమాసములు:

హృద్గతాః:- హృత్ గతా = హృద్గతా.

బహిర్గతాః:- బహిః గతా = బహిర్గతా.

ప్రాణాయితాః:- ప్రాణ ఇవ ఆచరితా = ప్రాణాయితా.

భవదేకవృత్తిః:- భవత్యేవ = భవదేకా, భవదేకస్యాం వృత్తిః యస్య తత్ = భవదేకవృత్తిః; లేదా ఏకా చ సా వృత్తిశ్చ = ఏకవృత్తిః, భవతీ = ఏకవృత్తిః యస్య తత్ = భవదేకవృత్తి

భావము:

ఓ దమయంతీ! నీవు బయట నున్నను లోపల నున్నదానవే. అనలునకు నీవు ప్రాణముగ నేల యుండవు? కాని నీవు ప్రాణ మైనను నాశ్చర్యము గలుగుట లేదు. ఏల యనగా నాతని చిత్తముగూడ నీయందే యున్నది. లేదా యాతని చిత్తమునకు నీవే జీవికవు. కావున జీవిత మైనది ప్రాణ మగుటలో నాశ్చర్యము లేదు. ఏల యనగా- ప్రాణాధారమే జీవితము.

శ్లో॥ అజస్రమారోహసి దూరదీర్ఘాం
సంకల్పసోపానతతిం తదీయామ్ ।
శ్వాసాన్స వర్షత్యధికం పునర్య
ధ్యానాత్తవ త్వన్మయతాం తదాప్య ॥

౧౦౬

ప. వి అజస్రమ్ । ఆరోహసి । దూరదీర్ఘాం । సంకల్పసోపానతతిం । తదీయామ్ ।
శ్వాసాన్ । సః । వర్షతి । అధికం । పునః । యత్ । ధ్యానాత్ । తవ ।
త్వన్మయతాం । తత్ । ఆప్య ।

టీక॥ దూరదీర్ఘామ్ = మిక్కిలి విశాల మైన, తదీయాం = ఆనలునికి సంబం
ధించిన, సంకల్పసోపానతతిమ్; సంకల్ప = మనోరథము లను, సోపాన
మెట్లయొక్క, తతిం = పంక్తిని, అజస్రం = ఎల్లప్పుడు, ఆరోహసి
ఎక్కుచున్నావు, శ్వాసాన్ పునః = నిట్టూర్పులనో, సః = ఆ నలుడు,
అధికం = అధికముగా, వర్షతీతి యత్ = వర్షించుచున్నాడు డనుట యేది
కలదో, తత్ = ఆ శ్వాసవర్షము, తవ = నీయొక్క, ధ్యానాత్ =
ధ్యానమువలన, త్వన్మయతాం = నీ స్వరూపముగ నుండుటను, ఆప్య =
పొంది, నూనం = నిశ్చయము.

కారణ మగు సోపానారోహణము దమయంతియందును, కార్య
మైన శ్వాసవర్షణము నలుని యందును జెప్పుటవలన కార్యకారణము
లకు వైయధికరణ్య మేర్పడినది. కాన నసంగత్యలంకారము.

“ధ్యానాత్తవ త్వన్మయతాం తదాప్య” అనునెడ నలునకు దమ
యంతీ తాదాత్మ్య ముత్పేక్షితము. ఆ యుత్పేక్షకు నీ యసంగత్య
లంకారము మూలము. ఈ యసంగత్యుత్పేక్షల కిటు సంకరము.

భావము :

ఓ దమయంతీ! నీవు నలునికి సంబంధించిన మనోరథసోపానములను
గడు విశాలము లైనవాని నెక్కుచుండగా నలుడు నిట్టూర్పులు విడుచుచున్నాడు.
అతడు నిరంతరము నిన్ను ధ్యానించుటచే నీ రూపమును బొందియున్నాడు.
కనుక నీవు విడువవలసిన నిట్టూర్పుల నాతడు వదలుట సరిపడి యున్నది.
లేనిచో మెట్లెక్కువారొకరు, శ్వాసములను విడుచువారు మరియొక్కరుగా
నుండుట సరిపడదు గదా.

శ్లో॥ హృత్తస్య యాం మంత్రయతే రహస్త్వాం
తాం వ్యక్తమామంత్రయతే ముఖం యత్ ।
తద్వైరిపుష్పాయుధమిత్రచంద్ర
సఖ్యాచితీ సా ఖలు తన్ముఖస్య॥

౧౦౭

ప. వి, హృత్ । తస్య । యాం । మంత్రయతే । రహః । త్వామ్ । తాం ।
వ్యక్తమ్ । ఆమంత్రయతే । ముఖం । యత్ । తద్వైరిపుష్పాయుధమిత్ర
చంద్రసఖ్యాచితీ । సా । ఖలు । తన్ముఖస్య ।

టీక॥ తస్య = ఆ నలునియొక్క, హృత్ = హృదయము, యాం = ఏ, త్వాం = నిన్నుగూర్చి, రహః = రహస్యమున, మంత్రయతే = సంభాషించుచున్నదో, తాం = అట్టి, త్వాం = నిన్ను, ముఖం = ముఖము అనగా నోరు, వ్యక్తం = బహిరంగముగ, ఆమంత్రయతే = సంభాషించుచున్నది, సా = ఆ రహస్యప్రకటనము, తద్వైరిపుష్పాయుధమిత్ర చంద్రసఖ్యాచితీ ఖలు; తత్ = ఆ నలునికి, వైరి = శత్రు వైన, పుష్పాయుధ = మన్మథునకు, మిత్ర = మిత్రుడైన, చంద్ర = చంద్రునితోటి సఖ్య = చెలిమికి, ఔచితీ ఖలు = ఔచిత్యముగదా.

ఇచ్చట ముఖము గావించిన రహస్యప్రకటనమునకు చెప్పబడిన వైరియు హేతువు గాకపోయినను దానిని హేతువుగ జెప్పుటవలన నుత్పేక్ష. వ్యంజకప్రయోగము లేనందువలన నది యిట గమ్యము.

సమాసములు :

తద్వైరిపుష్పాయుధమిత్రచంద్రసఖ్యాచితీ :- తస్య వై రీ = తద్వైరీ, పుష్పమాయుధః యస్య సః = పుష్పాయుధః, తద్వైరీ చాసౌ పుష్పాయుధశ్చ = తద్వైరిపుష్పాయుధః, తద్వైరిపుష్పాయుధస్య మిత్రమ్ = తద్వైరిపుష్పాయుధమిత్రమ్. తద్వైరిపుష్పాయుధమిత్రం చాసౌ చంద్రశ్చ = తద్వైరిపుష్పాయుధమిత్రచంద్రః, తద్వైరిపుష్పాయుధమిత్రచంద్రేణ సఖ్యమ్ = తద్వైరిపుష్పాయుధమిత్రచంద్రసఖ్యమ్, తద్వైరిపుష్పాయుధమిత్రచంద్రసఖ్యస్య ఔచితీ = తద్వైరిపుష్పాయుధమిత్రచంద్ర సఖ్యాచితీ.

భావము :

అతని హృదయము రహస్యమునందు నీతో మాట్లాడుచుండగా నతని ముఖము నీతో బహిరంగమున మాట్లాడుచు రహస్య భేదనము గావించుచున్నది. కాని యిది యుచితమే. ఏల యనగా నలునకు శత్రువు మన్మథుఁడు. అతనికి మిత్రుఁడు చంద్రుఁడు. అతనికి మిత్రము ముఖము. కాన వైరిమిత్రమిత్రము వైరియే గదా. కాన ముఖము వైరముతో రహస్యప్రకటనము గావించినది. అది దానికిఁ దగినదే.

శ్లో॥ స్థితస్య రాత్రావధిశయ్య శయ్యాం
మోహే మనస్తస్య నిమజ్జయంతీ
అలింగ్య యా చుంబతి లోచనే సా
నిద్రాఽధునా న త్వద్వృతేఽంగనా వా॥ ౧౦౮

వ. వి. స్థితస్య । రాత్రౌ । అధిశయ్య । శయ్యాం । మోహే । మనః । తస్య ।
నిమజ్జయంతీ । అలింగ్య । యా । చుంబతి । లోచనే । సా । నిద్రా ।
అధునా । న । త్వద్వృతే । అంగనా । వా !

టీక॥ రాత్రౌ = రాత్రియందు, శయ్యాం = పడకను, అధిశయ్య = అధిష్ఠించి,
స్థితస్య = ఉన్నటువంటి, తస్య = ఆ నలునియొక్క, మనః = మన
స్సును, మోహే = సుఖమువలని పరవశత్వమునందు, నిమజ్జయంతీ
సతీ = ముంచుచున్న, యా = ఏనిద్ర, అలింగ్య = కౌగలించుకొని,
లోచనే = నేత్రములను, చుంబతి = ముద్దిడుకొనుచున్నదో, సా = ఆ
నిద్రా = నిద్ర, త్వద్వృతే = నీవు లేక, అనగా నీ విరహమువలన,
అధునా = ఇప్పుడు, న = లేదు, త్వద్వృతే = సీతంటె భిన్న మయిన,
అంగనా వా = వనిత గాని, న = లేదు.

ఇచ్చట నిద్రానిషేధమువలన జాగర మను మన్మథావస్థయు,
అన్యస్త్రీనిషేధమువలన నరతి యను మన్మథావస్థయుఁ జెప్పఁ బడినవి.

మఱియు నిట ప్రకృతము లగు నిద్రకును స్త్రీకిని అలింగనాది
ధర్మసామ్యమును బురస్కరించుకొని యౌపమ్యము కానవచ్చుచున్నది.
కాన కేవలప్రకృతవిషయక మగు తుల్యయోగితాలంకారము.

భావము :

ఏ నిద్ర రాత్రియందు పడకపైఁ బరుండియున్న యా నలునియొక్క మనస్సును సుఖపారవశ్యమునందు ముంచుచు నతనిఁ గొగలించుకొని కన్నుల ముద్దిడుకొనుచున్నదో యట్టి నిద్ర నీ విరహమువలన నాతనికి వచ్చుటలేదు. మఱియు నింకొక స్త్రీయు నతని కిప్పుడు లేదు.

శ్లో॥ స్మరేణ నిస్తక్ష్య వృధైవ బాణై
లావణ్యశేషాం కృశతామనాయః
అనంగతామప్యయమాప్య మానః
స్పర్ధాం న సార్ధం విజహాతి తేన॥

౧౦౯

ప. వి. స్మరేణ । నిస్తక్ష్య । వృథా । ఏవ । బాణైః । లావణ్యశేషాం । కృశతామ్ । అనాయః । అనంగతామ్ । అపి । అయమ్ । అప్యమానః । స్పర్ధాం । న । సార్ధం । విజహాతి । తేన ।

టీక॥ ఆయం = ఈ నలుఁడు, స్మరేణ = మన్మథునిచే, నిస్తక్ష్య = చెక్కబడి, వృధైవ = వ్యర్థముగనే, లావణ్యశేషాం = సౌందర్యమే శేషముగ గల్గిన, కృశతాం = చిక్కిపోవుటను, అనాయ = పొందింపఁబడెను, అనంగతాం = ఈవిధముగ కృశాంగత్వమును (మన్మథత్వమును), అప్యమానోఽపి = పొందింపఁబడుచున్నప్పటికిని. తేన సార్ధం = ఆ మన్మథునితో, స్పర్ధాం = తగవును. న జహాతి = విడుచుటలేదు.

ఇచ్చట మన్మథుఁడు చెక్కి నలుని కృశాంగుని గావించె ననుట వలన “కార్య” మను మన్మథావస్థ వర్ణింపఁబడినది.

మఱియు శరీరము కృశించినను సౌందర్యము తగ్గలే దని చెప్పుటవలన కారణ ముండియు కార్యము సంభవించలే దను విశేషోక్త్యలంకారము.

సమాసములు :-

లావణ్యశేషామ్ :- లావణ్యం శేషః యస్యాస్సా = లావణ్యశేషా, తాం = లావణ్యశేషామ్.

అనంగతామ్ :- ఈషదంగం యస్య సః = అనంగః, అనంగస్య భావః
= అనంగతా, తామ్ = అనంగతామ్.

అనంగతామ్ :- ఆవిద్యమానమంగం యస్య సః = అనంగః, అనం
గస్య భావః = అనంగతా, తామ్ = అనంగతామ్.

భావము :

మన్మథుఁడు తన బాణములచేఁ జెక్కి వ్యర్థముగ నలుని సౌందర్య
శేషునిఁ గావించెను. ఎంతఁ జెక్కినను శరీరము కృశించినది కాని సౌందర్యము
తగ్గలేదు? ఆ నలుని జెక్కుటచే నంగములను గృశింపఁ జేసి యనంగునిఁ
గావించినప్పటికిని యా నలుఁడు మన్మథునితో స్పర్శ వీడలేదు. అంగము
కృశించినను స్పర్థకు మూఁ మైన సౌందర్యము కృశించనందువలన నంగమును
జెక్కుట వ్యర్థ మైన దని యాశయము.

శ్లో త్వత్ప్రాపకాత్త్రస్యతి నై నసోఽపి
త్వయ్యేష దాస్యేపి న లజ్జతే యత్ ।
స్మరేణ బాణై రతితక్ష్య తీక్ష्ణైః
ర్లునస్స్వభావోఽపి కియాన్ కిమస్య॥ ౧౧౦

ప. వి. త్వత్ప్రాపకాత్ । త్రస్యతి । న । ఏనసః । అపి । త్వయి । ఏషః ।
దాస్యే । అపి । న । లజ్జతే । యత్ । స్మరేణ । బాణైః । అతితక్ష్య ।
తీక్ష్ణైః । లూనః । స్వభావః । అపి । కియాన్ । కిమ్ । అస్య ।

టీక॥ స్మరేణ = మన్మథునిచే, తీక్ష్ణైః = వాడియైన, బాణైః = బాణములచే,
(శరీరమ్ = శరీరము) అతితక్ష్య = మిక్కిలి చెక్కఁబడి, అస్య =
ఈ నలునియొక్క, స్వభావోఽపి = శీలముగూడను, కియాన్ =
కొంచెము, లూనః కిమ్ = చెక్కఁబడినదా యేమి? యత్ = ఏల
యనగా, త్వత్ప్రాపకాత్ = నిను బొందించెడి, ఏనసోఽపి = పాపము
నుండియు, న త్రస్యతి = భయపడుట లేదు, ఏషః = ఈనలుఁడు, త్వయి
= నీయెడ, దాస్యేఽపి = దాస్యము విషయమునందును, న లజ్జతే =
సిగ్గుపడుటలేదు.

సమాసములు :

త్వత్ప్రాపకాత్ : - తవ ప్రాపకమ్ = త్వత్ప్రాపకం, తస్మాత్ = త్వత్ప్రాపకాత్.

భావము :

మన్మథుఁడు తన వాడియైన బాండులచే శరీరమును జెక్కుచు దానితోఁ బాటు నలుని పాపభీతిమున్నగు శీలమునుగూడ చెక్కివేసెనా? ఏల యనగా నానలుఁడు నిన్ను బొందుటకై యెంతపాపము నైనను చేయుటకు వెనుదీయుటలేదు. మఱియు నీకు దాస్యమువహించుటకును సిగ్గుపడుటలేదు.

శ్లో॥ స్మారం జ్వరం ఘోరమపత్రపిష్టోః

స్నిగ్ధాగదంకారచయే చికిత్సే ।

నిదానమౌనాదవిశద్విశాలా

సాంక్రామికీ తస్య రుజేవ లజ్జా॥

౧౧౧

ప. వి. స్మారం । జ్వరం । ఘోరమ్ । అపత్రపిష్టోః । స్నిగ్ధాగదంకారచయే । చికిత్సే । నిదానమౌనాత్ । అవిశత్ । విశాలా । సాంక్రామికీ । తస్య । రుజా । ఇవ । లజ్జా.

టీక॥ ఘోరం = భయంకరమైన, స్మారం = మన్మథునికి సంబంధించిన, జ్వరం = జ్వరమును గూర్చి, చికిత్సే = చికిత్సఁజేయునట్టి, స్నిగ్ధాగదంకారచయే; స్నిగ్ధ = ప్రియమైన, అగదంకార = వైద్యులయొక్క, చయే = సంఘమందు, నిదానమౌనాత్; నిదాన = రోగకారణమును గూర్చి, మౌనాత్ = చెప్పనందువలన, అపత్రపిష్టోః = లజ్జాశీలుఁడగు, తస్య = ఆ నలునకు, విశాలా = గొప్పదైన, లజ్జా = సిగ్గు, సాంక్రామికీ = ఒకరినుండి యొకరికి సంక్రమించునట్టి, రుజేవ = వ్యాధివలె, అవిశత్ = ప్రవేశించినది.

“అక్షిరోగోహ్యవస్మారః క్షయః కుష్టం మసూరికా దర్శనాత్ స్పర్శనాత్ దానాత్ సంక్రామంతి నరాన్నరమ్” అను వైద్యశాస్త్రము ననుసరించి నేత్రరోగము, మూర్ఛ, క్షయ, కుష్టము, మసూచి మున్నగు

వ్యాదులు దర్శనాదులచే నొకనినుండి మఱియొకనికి సంక్రమించు చుండును. కాన లజ్జయు నట్టిసాంక్రామిక రోగమువలె భావింపఁబడినది.

సమాసములు :

స్మారమ్ :- స్మరస్య అయం = స్మారః, తమ్ = స్మారమ్.

అపత్రపిష్ఠోః :- అపత్రపా శీలం యస్య సః = అపత్రపిష్ఠః, తస్య = అపత్రపిష్ఠోః.

స్నిగ్ధాగదంకారచయే :- అగదస్య కారాః = అగదంకారాః, స్నిగ్ధాశ్చ తే అగదంకారాశ్చ = స్నిగ్ధాగదంకారాః స్నిగ్ధాగదంకారాణాం చయః = స్నిగ్ధాగదంకారచయః, తస్మిన్ = స్నిగ్ధాగదంకారచయే.

నిదానమౌనాత్ :- నిదానే మౌనమ్ = నిదానమౌ. మ్, తస్మాత్ = నిదానమౌనాత్.

సాంక్రామికీ :- సంక్రమః ప్రయోజనమస్యాస్సా = సాంక్రామికీ.

భావము :

ఈ ఘోర మైన మన్మథజ్వరమునకుఁ జికిత్స చేయగల ప్రియ మైన వైద్యసంఘ ముండియు, రోగకారణమును జెప్పనందువఱకు, షిగుల లజ్జాశీలుఁ డగు నీ నలమహారాజునకు గొప్ప లజ్జ యంటువ్యాధివలెఁ బ్రవేశించినది.

శ్లో॥ బిభేతి రుష్టాఽసి కిలేత్యకస్మాత్
స త్వాం కిలోపేత్య హసత్యకాండే ।
యాంతీమివ త్నామనుయాత్యహేతో
రుక్తస్త్వయేవ ప్రతివక్తి మోఘమ్॥

౧౧౨

ప. వి. బిభేతి । రుష్టా । అసి । కిల । ఇతి । అకస్మాత్ । సః । త్వాం । కిల । ఉపేత్య । హసతి । అకాండే । యాంతీమ్ । ఇవ । త్వామ్ । అనుయాతి । అహేతోః । ఉక్తః । త్వయా । ఇవ । ప్రతివక్తి । మోఘమ్ ।

టీక । సః = ఆనలుఁడు, అకస్మాత్ = అకస్మికముగ, రుష్టాఽసి కిలేతి = కోపముఁ జెందితివా యని, బిభేతి = భయపడును; అకాండే = అకాలమందు, త్వామ్ = నిన్ను, ఉపేత్య కిల = పొందెనో యని, హసతి =

సప్తచున్నాడు, అహేతోః = ఆకస్మికముగ, యాంతీమివ = వెళ్లుచున్నావో యనునట్లున్న, త్వాం = నిన్ను. అనుయాతి = వెంటబడించుచున్నాడు, త్వయా = నీచేత, ఉక్త ఇవ = చెప్పబడినాడో యనునట్లు, మోషం = విషయము లేకయే (వ్యర్థముగా) ప్రతివక్తి = బదులు చెప్పుచున్నాడు.

“ఉన్మాదశ్చిత్తవిభ్రమః” యను లక్షణలక్షిత మైన యున్మాదావస్థ వర్ణితము.

భావము :

ఆ నలుడు నీవలన నున్మాదావస్థకు లోబడినవాడై యాకస్మికముగ నీవు కోపబడితివా యని భయపడును; ఆకస్మికముగ నిన్ను బడసినట్లు భ్రాంతి పడి నప్పును; అకారణముగా నీవు వెళ్లుచున్నావో యని భావించి వెంటబడును; నీవు తన్ను బిలిచినట్లు భావించి బదులు చెప్పును. ఇవి యంతయు నాతని యున్మాదకృత్యములు.

శ్లో॥ భవద్వియోగాభిదురాత్తిధారా
యమస్వసుర్మజ్జతి నిశ్శరణ్యః ।
మూర్ఛామయద్వీపమహోంధ్యపంకే
హో హో మహీభృద్భటకుంజరోఽయమ్॥ ౧౧౩

ప వి. భవద్వియోగాభిదురాత్తిధారాయమస్వసుః । మజ్జతి । నిశ్శరణ్యః । మూర్ఛామయద్వీపమహోంధ్యపంకే । హో । హో । మహీభృద్భటకుంజరః । అయమ్ ।

టీక॥ భవద్వియోగాభిదురాత్తిధారాయమస్వసుః; భవత్ = నీయొక్క, వియోగ = విరహమువలని, అభిదుర = అవిఛ్ఛిన్న మైన, ఆత్తిధారా = దుఃఖ పరంపర లను, యమస్వసుః = యమునానదియొక్క, మూర్ఛామయద్వీపమహోంధ్యపంకే మూర్ఛామయ = మూర్ఛావస్థారూప మైన, ద్వీప = దీవియందలి, మహోంధ్య = మహామోహ మను, పంకే = బురదయందు, అయం = ఈ, మహీభృత్ భటకుంజరః; మహీభృత్ భట = రాజవీరు డను, కుంజరః = గజము, నిశ్శరణ్యః = రక్షకుడు లేనివాడై, మజ్జతి = మునుగుచున్నాడు; హో హో = కష్టము.

ఇచ్చట నార్తిధారను యమునతో రూపించుట వలన రూపకాలం
కారము.

ఆ ర్తిధార యనగా దుఃఖపరంపర. అది కవి సమయము ననుస
రించి యంధకారమువలె నుండునుగాన నల్లనియమునతో రూపింపఁబడి
నది. కాన రూపకము.

“మహీభృచ్చటకుంజరః” అను నెడ రాజవీరుడగు నలుఁడు
కుంజరముగా రూపింపఁబడుటవలనను రూపకము ఇందు మూర్ఛావస్త
వరితము.

శ్లో॥ సవ్యాపసవ్యత్యజనాద్విరుక్తైః
పంచేషుబాజైః పృథగార్జితాసు ।
దశాసు శేషా ఖలు తద్దశా యా
తయా నభః పుష్ప్యతు కోరకేణ॥

౧౧౪

ప వి. సవ్యాపసవ్యత్యజనాత్ । ద్విరుక్తైః । పంచేషుబాజైః । పృథక్ । ఆర్జి
తాసు । దశాసు । శేషా । ఖలు । తద్దశా । యా । తయా । నభః ।
పుష్ప్యతు । కోరకేణ ।

టీక॥ సవ్యాపసవ్యత్యజనాత్; సవ్య = ఎడమచేతినుండియు, అపసవ్య =
కుడిచేతినుండియు, త్యజనాత్ = విడుచుటవలన, ద్విరుక్తైః = రెండింత
లైన అనగా పది యైన, పంచేషుబాజైః; పంచేషు = అయిదు బాణములు
గల మన్మథుఁడొక్కఁడు, బాజైః = అమ్ములచే, పృథక్ = ప్రత్యే
కముగా, ఆర్జితాసు = షట్టింపఁబడిన, దశాసు = అవస్థలయందు,
అనగా - చక్షుః ప్రీతి - మనస్సంగ - సంకల్ప - జాగర - కృశతా - అరతి -
లజ్జాత్యాగ ఉన్మాద - మూర్ఛలతో, గూడిన దశలయందు. శేషా = మిగి
లిన, యా = ఏ. తద్దశా ఖలు = చెప్పఁదగని యా దశమదశ యనున
దేది కలదో, తయా = అదశ యను, కోరకేణ = మొగ్గచే, నభః =
అకాశము, పుష్ప్యతు = పుష్పించును గాత.

ఇచ్చట మన్మథదశలలో దశమదశ యమంగళకర మైనది. కాన
నది యిట ప్రస్తావిత మై నిషేధింపఁబడినది.

సమాసములు :-

సవ్యావసవ్యత్యజనాత్ :- సవ్యశ్చ - అపసవ్యశ్చ = సవ్యావసవ్యో,
సవ్యావసవ్యాభ్యాం త్యజనమ్ = సవ్యావసవ్యత్యజనమ్, తస్మాత్ =
సవ్యావసవ్యత్యజనాత్.

ద్వి కై :- ద్విః ఉక్తాః = ద్విరుక్తాః, తైః = ద్విరుక్తైః.

పంచేషుబాణైః :- పంచ ఇషవః యశ్య సః = పంచేషుః, పంచేషోః
బాణాః = పంచేషుబాణాః, తైః = పంచేషుబాణైః.

భావము:-

ఆమస్మధుడు ప చబాణు (డగుటవలన నతడు, ఎడమచేతితోడను, కుడిచేతితోడను బాణములను వదలుటచే నవి రెండింత లై పది యైనవి. ఇట్లు మస్మధుని పదిబాణములచే నలునకు పది మన్మథావస్థలు కల్పింపఁబడినవి. ఆ పది మన్మథావస్థలలోను కడపటి యవస్థ యమంగళకర మైనది. కాన నాదళ యను మొగ్గచే నాకాశము పుష్పించును గాత. అనగా నాకడపటిదళ దళమదళ ఆకాశపుష్పముతో సమాన మై యశంభవ మగు గాత. కాన నట్టి దళకు నలుఁడు గుణికాః రక్షింపఁబడును గాత.

శ్లో॥ త్వయి స్మరాధేస్సతతాఽస్మి తేన
ప్రస్థాపితో భూమిభృతాఽస్మితేన।
ఆగత్య భూతస్సఫలో భవత్యా
భావప్రతీత్యా గుణలోభవత్యాః॥

౧౧౫

ప.వి. త్వయి । స్మరాధేః । సతతా । అస్మి । తేన । ప్రస్థాపితః । భూమిభృతా ।
అస్మితేన । ఆగత్య । భూతః । సఫలః । భవత్యాః । భావప్రతీత్యా ।
గుణలోభవత్యాః ।

టీక॥ (అహమపి = నేనును) త్వయి = నీ విషయమునందు, స్మరాధేః =
కామదుఃఖమువలన, సతతా = ఎల్లప్పుడును, అస్మితేన = దుఃఖించు
నట్టి, తేన = ఆ, భూమిభృతా = నలమహారాజుచే, ప్రస్థాపితోఽస్మి =
ప్రయాణము జేయింపఁబడితిని, ఆగత్య = నీకడకు వచ్చి, గుణలో

భవత్యాః = గుణములయం దాదరముగల్గిన, భవత్యాః = నీయొక్క.
భావప్రతీత్యా = భావము తెలియుటచే, సఫలః = కార్యసిద్ధి గలవాడనుగ,
భూతః = అయితిని.

సమాసములు:-

స్మరాధేః :- స్మరణ్య ఆధిః = స్మరాధిః, తస్మాత్ = స్మరాధేః.

సఫలః :- ఫలేన సహ వర్తత ఇతి = సఫలః.

భావప్రతీత్యా :- భావస్య ప్రతీతిః = భావప్రతీతిః, తయా = భావప్రతీత్యా.

గుణలోభవత్యాః :- గుణేషు లోభః = గుణలోభః, గుణలోభః అస్యాః
అస్తీతి = గుణలోభవతీ, తస్యాః = గుణలోభవత్యాః.

భావము:-

నీవిషయమునం దెల్లప్పుడును మన్మథునివలని పీడచే నిత్యదుఃఖితుఁ
డైన యానలుఁడు పంపగా నేను నీకడకు వచ్చితిని. గుణములను గ్రహించు
నీయొక్క భావము గ్రహించి సఫలుఁడ నైతిని. నలుఁడు దేనికై నీకడకు నన్ను
బంపెనో యాకార్యము నీవలన సిద్ధించినది.

శ్లో॥ ధన్యాఽసి వై దర్శి గుణై రుదారై
ర్యయా సమాకృష్యత నైషధోఽపి ।
ఇతః స్తుతిః కా ఖలు చంద్రికాయా
యదబ్ధిమప్యత్తరశీకరోతి॥

౧౧౬

వ.వి. ధన్యా । అసి । వై దర్శి । గుణైః । ఉదారైః । యయా । సమాకృష్యత ।
నైషధః । అపి । ఇతః । స్తుతిః । కా । ఖలు । చంద్రికాయాః । యత్ ।
అబ్ధిమ్ । అపి । ఉత్తరశీకరోతి ।

టీక॥ హేవై దర్శి! = ఓదమయంతీ! (వై దర్శరీతి), ధన్యాఽసి = ధన్యురాల
వైతివి, యయా = ఏనీచేత, ఉదారైః = ఉత్కృష్టము లగు, గుణైః =
సౌందర్యాదిగుణములచేత, (శ్లేషప్రసాదాది గుణములచే) - (బంధసాధ
నము లగుత్రాళుచే), నైషధోఽపి = నలుఁడు గూడ, సమాకృష్యత =
చక్కగా స్వాధీనపఱచుకొనఁబడెను; చంద్రికాయాః = వెన్నెలకు,

అబ్ధిమపి = గంభీరుఁ డైన సముద్రుని గూడ, ఉత్తరశీకరోతీతియత్ = కలతపెట్టుట యనునది యేది గలదో, ఇతః = దీనికంటె (సధికముగా) స్తుతిః = వర్ణన, కా ఖలు = ఏమి యగును.

ఇచ్చట దనుయంతీనలుఁకు చంద్రికా సముద్రములతో బింబ ప్రతిబింబభావముచే నౌపమ్యము చెప్పుటవలన దృష్టాంతాలంకారము.

సమాసములు:

ఉత్తరశీకరోతిః-అనుత్తరశముత్తరశం సంపద్యమానం కరోతి = ఉత్తరశీకరోతి.

భావము:

ఓదమయంతీ! నీగుణము లుత్కృష్టములు, ఆగుణములచే మహాగంభీరుఁ డగు నలమహారాజు నీవై పున కాఁర్షింపఁబడెను. వెన్నెల గంభీరమైన సముద్రమును కలతపఱచుటలో నేమి యతిశయ మున్నది? ఏమియు లేదు.

శ్లో॥ నలేన భాయాః శశినా నిశేవ
త్వయా స భాయాన్నిశయా శశీవ।
పునః పునస్తద్యుగయుగ్విధాతా
స్వభ్యాసమాస్తే ను యువాం యుయుక్షః॥ ౧౧౭

ప.వి. నలేన । భాయాః । శశినా । నిశా । ఇవ । త్వయా । సః । భాయాత్ ।
నిశయా । శశీ । ఇవ । పునః । పునః । తద్యుగయుక్ । విధాతా । స్వభ్యా
సమ్ । ఆస్తే । ను । యువాం । యుయుక్షః ।

టీక॥ శశినా = చంద్రునిచే, నిశేవ = రాత్రివలె, [త్వం = నీవు], భాయాః = ప్రకాశింపుము; సోఽపి = ఆనలుఁడును, నిశయా = రాత్రిచే, శశీవ = చంద్రుండువలె భాయాత్ = ప్రకాశించును, పునః పునః = మాటి మాటికి, తద్యుగయుక్, తత్ = ఆరాత్రిచంద్రులయొక్క, యుగ = జంటను, యుక్ = కూర్చునట్టియు, యువాం = మిమ్ముల నిద్దఱిని, యుయుక్షః = కూర్చుబోవునట్టియు, విధాతా = బ్రహ్మ, స్వభ్యాసం = అభ్యాసాతిశయ వాండు, ఆస్తే ను = కలఁడా యేమి.

నలదమయంతలకు శశినిశలతోడను దమయంతీనలులకు
నిశాశకులతోడను నౌషమ్యముఁ జెప్పుటవలన నుపమానంకారము. నలు
నితో దమయంతియు దమయంతితో నలుఁడును బ్రకాశింతు రని చెప్పుట
వలన నన్యోన్యాలంకారము. అది పైనఁ జెప్పఁబడిన యుపమాద్యయ
ముచే ననుప్రాణితము గాన వానితో దీనికి సంకరము.

నిశాచంద్రుల యోజనయందలి యభ్యాసము దమయంతీనలుల
యోజనార్థము గాక పోయినను, తదర్థ మనుట యుత్త్రేక్ష. ఈ యుత్త్రేక్ష
కా యలంకారముల సంకరముతో సంకరము.

సమాసములు :-

తద్యుగయుక్ :- తయోః యుగమ్ = తద్యుగమ్, తద్యుగం యునక్తి
= తద్యుగయుక్.

స్వభ్యాసమ్ :- అభ్యాసస్య సమృద్ధిః = స్వభ్యాసమ్.

యుయుక్షః :- యోక్తుమిచ్ఛః = యుయుక్షః.

భావము ;

ఓదమయంతీ! చంద్రునిచే రాత్రివలె నీవు నలునిచేతఁ బ్రకాశింపుము.
రాత్రిచేఁ జంద్రుఁడువలె నీచే నా నలుఁడు ప్రకాశించును. మాటిమాటికిని నిశాచంద్రు
లను గలుపునట్టి బ్రహ్మ మీయిద్దఱిని గలుపుటకై మంచి యభ్యాసము నిప్పటి
కిని జేసికొనుచున్నాడా ఏమి యని తోచుచున్నది. కానిచో మాటిమాటికిని నిశా
చంద్రుల నతఁడు కలుపుచుండుటకుఁ బ్రయోజన మేమి యుండును?

శ్లో॥ స్తనద్వయే తన్వి పరం తవైవ
పృథౌ యది ప్రాప్స్యతి నైషధస్య ।
అనల్పవై దగ్ధ్యవివర్ధినీనాం
పత్రావళీనాం రచనా సమాప్తిమ్ ॥

౧౧౮

ప.వి. స్తనద్వయే । తన్వి । పరం । తవ । ఏవ । పృథౌ । యది । ప్రాప్స్యతి ।
నైషధస్య । అనల్పవై దగ్ధ్యవివర్ధినీనాం । పత్రావళీనాం । రచనా ।
సమాప్తిమ్ ।

టీక॥ (కించ = మఱియు) నై షధస్య = నలునయొక్క. అనల్పవై దగ్ధ్యవివర్ధినీనాం; అనల్ప = అధికమైన, వై దగ్ధ్య = నేర్చును, వివర్ధినీనాం = వర్ధిల్ల జేయునట్టి, పత్రావళీనాం = మకరికాదిపత్రావళులయొక్క, రచనా = నిర్మాణము, సమాప్తిం = సంపూర్ణత్వమును, ప్రాప్యతి యది = పొందగల్గినచో, హేతన్వి = ఓసుందరీ! వృథా = వికాలమైన, తవైవ = నీదియే యైన, స్తనద్వయే పరం = చనుదోయియందే పొందగలుగును.

సమాసములు :-

స్తనద్వయే :- స్తనయోః ద్వయమ్ = స్తనద్వయమ్, తస్మిన్ = స్తనద్వయే.

నై షధస్య :- విషధానాం రాజా = నై షధః, తస్య = నై షధస్య.

అనల్పవై దగ్ధ్యవివర్ధినీనామ్ :- న అల్పమ్ = అనల్పమ్, విదగ్ధస్య భావః = వై దగ్ధ్యమ్, అనల్పం చ తత్ వై దగ్ధ్యం చ = అనల్పవై దగ్ధ్యమ్, అనల్పవై దగ్ధ్యం వివర్ధయంతీతి = అనల్పవై దగ్ధ్యవివర్ధిన్యః, తాసామ్ = అనల్పవై దగ్ధ్యవివర్ధినీనామ్.

పత్రావళీనామ్ :- పత్రానామావళ్యః = పత్రావళ్యః. తాసాం = పత్రావళీనామ్

భావము :

నలమహారాజు మకరికాదిపత్రరచనలు జేయుటయందుఁ గడునేర్పరి. అతని యా నేర్పు పరిపూర్ణతఁ జెందవలయు ననినచో నతఁడు నీ చనుగవపై యామకరికాది పత్రరచన గావించవలయును. అప్పుడే యాతని పత్రావళీరచనా కౌశలము పరిపూర్ణత నొందఁగలదు.

శ్లో॥ ఏకస్సుధాంశుర్న కథంచన స్యా
త్ప్రప్తిక్షమ స్త్వన్నయనద్వయస్య ।
త్వల్లోచనా సేచనక స్తదస్తు
నలాస్యశీతద్యుతిసద్వితీయః॥

ప. వి. ఏకః । సుధాంశుః । న । కథం । చన । స్యాత్ । తృప్తిక్షమః । త్వన్నయ
నద్వయస్య । త్వల్లోచనా సేచనకః । తత్ । అస్తు । నలాస్యశీతద్యుతి
సద్వితీయః ।

టీక॥ ఏకః = ఒక, సుధాంశుః = చంద్రుడు, త్వన్నయనద్వయస్య = నీరెండు
నేత్రములకును. కథంచన = ఏవిధముగ నైనను, తృప్తిక్షమః = తృప్తి
= తృప్తిపఱచుటయందు, క్షమః = తగినవాడుగ, నస్యాత్ = కానేరడు,
తత్ = అందువలన, నలాస్యశీతద్యుతిసద్వితీయః, నలాస్య = నలునిముఖ
మనెడు, శీతద్యుతి = చంద్రునితో, సద్వితీయః = రెండవదానితో
గూడినవాడై, త్వల్లోచనా సేచనకః = త్వల్లోచన = నీ నేత్రములకు, ఆ సే
చనకః = అనంతతృప్తిని గల్గించువాడుగ, అస్తు = ఉండును గాత.

సమాసములు:

సుధాంశుః :- సుధామయాః అంశవః యస్య సః = సుధాంశుః.

నయనద్వయస్య :- నయనయోః ద్వయమ్ = నయనద్వయమ్, తస్య =
నయనద్వయస్య.

త్వల్లోచనా సేచనకః :- తవ లోచనే = త్వల్లోచనే, త్వల్లోచనయోరా సే
చనకః = త్వల్లోచనా సేచనకః.

నలాస్యశీతద్యుతిసద్వితీయః :- నలస్య ఆస్యమ్ = న లాస్యమ్, శీతా ద్యుతిః
యస్య సః = శీతద్యుతిః, నలాస్యమేవ శీతద్యుతిః = నలాస్యశీతద్యుతిః,
ద్వితీయేన సహ వర్తత ఇతి = సద్వితీయః, నలాస్యశీతద్యుతినా సద్వి
తీయః = నలాస్య శీతద్యుతిసద్వితీయః.

భావము:-

ఓ దమయంతీ! నీకనుగవకు నొకచంద్రు డెవ్విధముగను సంతోష
షమును గల్గింపలేడు. కావున నలముఖచంద్రుని రెండవచంద్రునిగాఁ జేసికొని
సుధాంశువు నీ నేత్రములకు రెంటికి ననంత మగు నానంద మొసంగు గాత.

శ్లో॥ అహో తపఃకల్పితరుర్నలీయ

స్తృత్వాణిజాగ్రస్ఫురదంకురశ్రీః ।

త్వద్దూభాయుగం యస్య ఖలు ద్విపత్రీ

తవాధరో రజ్యతి యత్కలంబః॥

ప. వి. అహో ! తపఃకల్పతరుః । నలీయః । త్వత్పాణిజాగ్రస్ఫురదంకురశ్రీః ।
 త్వద్భూయుగం । యస్య । ఖలు ! ద్విపత్రీ । తవ । అధరః । రజ్యతి ।
 యత్కలంబః.

టీక॥ నలీయః = నలునికి సంబంధించిన, తపఃకల్పతరుః = తపస్సనెడి కల్ప
 వృక్షము, త్వత్పాణిజాగ్రస్ఫురదంకురశ్రీః; త్వత్ = నీయొక్క,
 పాణిజ = గోళ్లయొక్క, అగ్ర = కొనలచేత, స్ఫురత్ = ప్రకాశించు,
 అంకురశ్రీః = మొలకల శోభగలది, యస్య = ఏకల్పవృక్షమునకు,
 త్వద్భూయుగమ్ = నీకనుబొమల జంటయే, ద్విపత్రీ = మొదట
 నేర్పడు రెండాకులు, తవ = నీయొక్క, అధరః = క్రిందిపెదవి,
 యత్కలంబః, యత్ = ఏనలతపఃకల్పవృక్షమునకు, కలంబః =
 చిగురుజొంపము, అహో = ఆశ్చర్యము.

సమాసములు ;

తపఃకల్పతరుః :- తవ ఏవ కల్పతరుః = తపఃకల్పతరుః.

నలీయః :- నలస్య అయం = నలీయః

త్వత్పాణిజాగ్రస్ఫురదంకురశ్రీః :- పాణౌ జాయంత ఇతి = పాణిజాః,
 తవ పాణిజాః = త్వత్పాణిజాః. త్వత్పాణిజానామగ్రాణి = త్వత్పాణిజా
 గ్రాణి, అంకురాణాం శ్రీః = అంకురశ్రీః, త్వత్పాణిజాగ్రైః స్ఫురంతీ
 అంకురశ్రీః యస్య సః = త్వత్పాణిజాగ్రస్ఫురదంకురశ్రీః.

త్వద్భూయుగమ్ :- భ్రువోర్భుగమ్ = భూయుగమ్, తవ భూయుగమ్
 = త్వద్భూయుగమ్.

ద్విపత్రీ :- ద్వయోః పత్రయోస్సమాహారః = ద్విపత్రీ.

యత్కలంబః :- యస్య కలంబః = యత్కలంబః.

భావము :-

నలుని తపఃకల్పవృక్షమునకు నీ నఖాగ్రములే అంకురములు, నీ కను
 బొమల జంటయే తొలుత నేర్పడు రెండాకులు. నీయధరమే చిగురు జొంపము,
 వీనిచే నాతపఃకల్పవృక్షము తనయంతట నెఱునె వెలయుచున్నది.

శ్లో॥ యస్తే నవః పల్లవితః కరాభ్యాం
స్మితేన యః కోరకితస్తవాఽఽస్తే ।
అంగమ్రుదిమ్నా తవ పుష్పితోయః
స్తనశ్రియా యః ఫలితస్తవైవ॥

౧౨౧

ప. వి. యః । తే । నవః । పల్లవితః । కరాభ్యాం । స్మితేన । యః । కోరకితః । తవ ।
అస్తే । అంగమ్రుదిమ్నా । తవ । పుష్పితః । యః । స్తనశ్రియా । యః ।
ఫలితః । తవ । ఏవ ।

టీక॥ యః = ఏ, నవః = నూతన మైన కల్పవృక్షము, తే = నీయొక్క,
కరాభ్యాం = చేతులచే, పల్లవితః = చిగురించినదో, యః = ఏకల్ప
వృక్షము, తవ = నీయొక్క, స్మితేన = చిఱునగవుచే, కోరకితః =
మొగ్గలు దొడిగిన దై, అస్తే = ఉన్నదో, యః = ఏ కల్పవృక్షము,
తవ = నీయొక్క, అంగమ్రుదిమ్నా; అంగ = శరీరముయొక్క, మ్రుది
మ్నా = మెత్తదనముచే, పుష్పితః = పుష్పముల దొడిగినదో, యః
= ఏకల్పవృక్షము, తవైవ = నీయొక్కయే, స్తనశ్రియా = చనుదోయి
చెన్నుచే, ఫలితః = ఫలములను దొడిగినదో.

పూర్వశ్లోకమందును నీశ్లోకమందును నలతపస్సునందు కల్పవృక్ష
త్వమును దమయంతీనఖాదులయందు కల్పవృక్షైవయవత్వమును రూపిం
చుచువలన సావయవరూపకాలంకారము. అవయవి యగు కల్పవృక్షము
అవయవము లగు దమయంతీనఖాద్రాదులు భిన్నదేశస్థితిగల్గియుండుట
వలన నసంగత్యలంకారము. కార్యకారణములకు భిన్నదేశత్వమును జెప్పి
నచో నసంగతి యని దాని లక్షణము ఇచ్చట నవయవి యగు నలతపః
కల్పవృక్షమునకును, అవయవము లగు నఖాంకురాదులకును కార్యకారణ
భావము.

సమాసములు:-

పల్లవితః:- పల్లవాః అస్య సంజాతా ఇతి = పల్లవితః.

కోరకితః:- కోరికాః అస్య సంజాతా ఇతి = కోరకితః.

పుష్పితః:- పుష్పాణి అస్య సంజాతానీతి పుష్పితః

స్తనశ్రియా:- స్తనయోః శ్రీః = స్తనశ్రీః, తయా = స్తనశ్రియా.

ఫలితః:- ఫలాన్యస్య సంజాతానీతి = ఫలితః.

భావము:-

ఆ నలతపఃకల్పవృక్షము నీ చేతులచేఁ జిగురించినది. అది నీ చిటు నగవుచే మొగ్గలు దొడిగినది. అది నీశరీరమార్దవముచే పుష్పములఁ దొడిగినది. నీ చనుదోయిచెన్నుచే నా వృక్షము ఫలములను దొడిగినది.

శ్లో॥ కంసీకృతాసీత్థలు మండలీందో

స్సంసక్తరశ్మిప్రకరా స్మరేణ।

తులా చ నారాచలతా నిజై వ

మిథోఽనురాగస్య సమీకృతౌ వామ్॥

౧౨౨

ప. వి. కంసీకృతా । ఆసీత్ । ఖలు । మండలీ । ఇందోః । సంసక్తరశ్మిప్రకరా । స్మరేణ । తులా । చ । నారాచలతా । నిజా । ఏవ । మిథోఽనురాగస్య । సమీకృతౌ । వామ్ ।

టీక॥ స్మరేణ = మన్మథునిచే, వాం = మీ యిటువురిలో, మిథోఽనురాగస్య = ఒండొరుల యనురాగముయొక్క, సమీకృతౌ = సమానము గావించుట యందు, సంసక్తరశ్మిప్రకరాః సంసక్త = సమకూర్పఁబడిన, రశ్మి = కిరణము లనెడి దారములయొక్క, ప్రకరా = సమూహముగల్గిన, ఇందోః = చంద్రునియొక్క, మండలీ = వర్తుల మైన మండలము, కంసీకృతా = తూచుట కుపయోగపడు లోహపాత్రముగఁ జేయఁబడినది, నిజా = తన దైన, నారాచలతై వ = తీగెవలెఁ బొడుగైన బాణలత, తులా చ = త్రాసుకు నడ్డముగ నుండెడి కట్టగను, (కృతా = చేయఁ బడినది).

ఇచ్చట నిందుమండలి మున్నగువానియందు లోహపాత్రత్వాది ధర్మములను రూపించుటచేతనే మన్మథునియందు తోలనకర్తృత్వము సిద్ధించుచున్నది. కాన నేక దేశవివర్తిరూపకము.

సమాసములు :-

కంసీకృతా:- అకంసః కంసః సంపద్యమానా కృతా = కంసీకృతా.

సంసక్తరశ్మిప్రకరాః— రశ్మినాం ప్రకరాః = రశ్మిప్రకరాః, సంసక్తాః
రశ్మిప్రకరాః యస్యాం సా = సంసక్తరశ్మిప్రకరా.

నారాచలతాః— నారాచ ఏవ లతా = నారాచలతా.

మిథోఽనురాగస్య— మిథః అనురాగః = మిథోఽనురాగః, తస్య =
మిథోఽనురాగస్య.

భావము:—

మన్మథుడు మీ యిలుపురి యనురాగములను సమములఁ గావించుటకై
కిరణము లను దారములతోఁ గూర్చఁబడిన చంద్రమండలమును లోహపాత్రగా
జేసెను. తన సన్నని బాణమును తక్కిడకుఁ గట్టెడి యడ్డకొయ్యను గావించెను.
ఈ విధముగాఁ జంద్రుని లోహపుడట్టగను, తనబాణమును దులాదండముగను
గావించి మీ యిలుపురి ప్రేమను మన్మథుడు తూచి సమములు గావింపఁ
బ్రయత్నించెను.

శ్లో॥ సత్త్వస్రుత స్వేదమధూత్తసాంద్రే
తత్పాణిపద్మే మదనోత్సవేషు ।
లగ్నోత్థితా స్త్వత్కుచపత్రరేఖా
స్తన్నిర్గతాస్తం ప్రవిశంతు భూయః॥

౧౨౩

వ. వి. సత్త్వస్రుత స్వేదమధూత్తసాంద్రే । తత్పాణిపద్మే । మదనోత్సవేషు ।
లగ్నోత్థితాః । త్వత్కుచపత్రరేఖాః । తన్నిర్గతాః । తం । ప్రవిశంతు ।
భూయః ।

టీక॥ (కించ = మఱియు), మదనోత్సవేషు = మన్మథోత్సవములయందు,
సత్త్వస్రుత స్వేదమధూత్తసాంద్రే; సత్త్వ = మనోవికారముచే, స్రుత
= స్రవించిన, స్వేద = చెమట యను, మధూత్త = తేనె పెరచే, లేదా
మైనముచే, సాంద్రే = నీరంద్ర మైన, తత్పాణిపద్మే; తత్ = ఆ నలుని
యొక్క, పాణిపద్మే = పద్మమువంటి హస్తమునందు, లగ్నోత్థితాః;
లగ్న = సంక్రమించినవై, ఉత్థితాః = పైకి లేచినవియు, తన్నిర్గతాః;
తత్ = ఆ నలుని పాణిపద్మమునుండి, నిర్గతాః = వెలువడిన, త్వత్కుచ

పత్రరేఖాః; త్వత్ = నీమొక్క, కుచపత్రరేఖాః = స్తనములయందలి
మకరికాదిపత్రరేఖలు, భూయః = మరల, తం = ఆ పద్మములవంటి
హస్తమును ప్రవిశంతు = ప్రవేశించును గాత.

సమాసములు ;

సత్త్వస్రుత స్వేదమధూత్థసాంద్రే :- సత్త్వేన స్రుతః = సత్త్వస్రుతః
సత్త్వస్రుతశ్చాసౌ స్వేదిశ్చ = సత్త్వస్రుతస్వేదః, సత్త్వస్రుత స్వేద
ఏవ మధూత్థమ్ = సత్త్వస్రుత స్వేదమధూత్థమ్, సత్త్వస్రుత స్వేద
మధూత్తేన సాంద్రమ్ = సత్త్వస్రుత స్వేదమధూత్థసాంద్రమ్.

తత్పాణిపద్మే :- పాణిః పద్మమివ = పాణిపద్మమ్, తస్య పాణిపద్మమ్
= తత్పాణిపద్మమ్ తస్మిన్ = తత్పాణిపద్మే.

మదనోత్సవేషు :- మదనస్య ఉత్సవాః = మదనోత్సవాః, తేషు =
మదనోత్సవేషు.

లగ్నోత్థితాః :- లగ్నాశ్చ తే ఉత్థితాశ్చ = లగ్నోత్థితాః.

త్వత్కుచపత్రరేఖాః :- కుచయోః పత్రాణి = కుచపత్రాణి, తవ కుచ
పత్రాణి = త్వత్కుచపత్రాణి, త్వత్కుచపత్రాణ్యేవ రేఖాః =
త్వత్కుచపత్రరేఖాః.

తన్నిర్గతాః :- తస్మాత్ నిర్గతాః = తన్నిర్గతాః.

భావము :-

మణియు మన్మథోత్సవములయందు ననగాసురతక్రీడలయందు సత్త్వమును
మనోవికారమువలన ముద్భవించు చెమట యను మైనముచే సందు లేక పూయఁ
బడిన నలుని పాణిపద్మమందు నీ స్తనతలమునుండి యతికినవియు నలునిచే
తొలుత వ్రాయఁబడినవియు నగు మకరికాదిపత్రరేఖలు మరల నా నలునిహస్త
మునే పొందును గాత. నలునిచే దమయంతీ స్తనతలములపై మకరికాదిపత్ర
రచనలు చేయఁబడియున్నవి. సురతకాలమునందు శరీరమున స్వేద మేర్పడుట
వలన నా స్వేదముచే నలునిహస్తము సందులేక మైనపుపూత వేయఁబడిన
ట్లుండును. సురతకాలమున నలునికరస్పర్శచే దమయంతీ స్తనమండలముపై ని
పత్రరేఖలు నలునిచేతి కంటుకొనును. తొలుత నా మకరరేఖలు నలునిహస్తముచే
రచింపఁబడిన వై యుండును. అవి మరల నలునిహస్తమునే సురతకేళివశమునఁ

బొందుచుండును. కారణమున కార్యమునకు లయము గాన నలునిహస్తమునుండి వెల్వచ్చిన మకరికాదిరేఖలు మఱు నలునిహస్తమునే పొందుట సంభవించును. ఈ విధముగ మకరికాదిరేఖలు నలుహస్తమునే పొందును గాక యని హంస యింట దీవిండుచున్నది.

శ్లో॥ బంధాఢ్యనానారతమల్లయుద్ధ
ప్రమోదితైః కేళివనే మరుద్భిః ।
ప్రసూనవృష్టిం పునరుక్తముక్తాం
ప్రతీచ్ఛతం భైమి యువాం యువానౌ ॥ ౧౨౪

ప. వి. బంధాఢ్యనానారతమల్లయుద్ధప్రమోదితైః । కేళివనే । మరుద్భిః ।
ప్రసూనవృష్టిం । పునరుక్తముక్తాం । ప్రతీచ్ఛతం । భైమి । యువాం ।
యువానౌ ।

టీక॥ (కించ మతియు) హేభైమి = ఓ దమయంతీ, బంధాఢ్యనానారత
మల్లయుద్ధప్రమోదితైః; బంధ = కామశాస్త్రప్రసిద్ధము లగు వివిధ
బంధములచే, ఆఢ్య = సమగ్ర మైన, నానారత = నానావిధసురత
రూప మైన, మల్లయుద్ధ = వీరరణమున, ప్రమోదితైః = పరిమళము
గల (సంతోషముగల), కేళివనే = ఉద్యానమండలి, మరుద్భిః = వాయువు
లచే (దేవతలచేత), పునరుక్తముక్తాం; పునరుక్త = దట్టముగా,
ముక్తాం = విడువబడిన, ప్రసూనవృష్టిం = పుష్పవర్షమును, యువానౌ
= యువతియు యువకుడునగు, యువాం = మీ రిరువురు, ప్రతీచ్ఛతం
= పుట్టుకొనుదురు గాత.

సమాసములు:-

బంధాఢ్యనానారతమల్లయుద్ధప్రమోదితైః :- బంధైరాఢ్యం = బంధా
ఢ్యం, నానావిధం చ కేత రతం చ = నానారతమ్, బంధాఢ్యం చ
తత్ నానారతం చ = బంధాఢ్యనానారతమ్, బంధాఢ్యనానారతమేవ మల్ల
యుద్ధమ్ = బంధాఢ్యనానారతమల్లయుద్ధమ్, బంధాఢ్యనానారతమల్ల
యుద్ధేన ప్రమోదితాః, బంధాఢ్యనానారతమల్లయుద్ధప్రమోదితాః,
తైః = బంధాఢ్యనానారతమల్లయుద్ధప్రమోదితైః

కేళివనే :- కేళేః వనమ్ = కేళివనమ్, తస్మిన్ = కేళివనే.

ప్రసూనవృష్టిమ్ :- ప్రసూనాం వృష్టిః = ప్రసూనవృష్టిః, తామ్ = ప్రసూనవృష్టిమ్

పునరుక్తముక్తామ్ :- పునః ఉక్తమ్ = పునరుక్తమ్, పునరుక్తం యథా తథా ముక్తా = పునరుక్తముక్తా, తామ్ = పునరుక్తముక్తామ్.

భైమి :- భీమస్య అవత్యం త్రీ = భైమీ, తస్యాః సంబుద్ధిః = హేభైమి.

యువానౌ :- యువా చ యువతిశ్చ = యువానౌ.

భావము :-

కామశాస్త్రమందు వ్యాసతాదికరచములను బంధములు, ఉత్తానకాదులను నానాసురతములు, జెప్పబడియున్నవి. ఆ బంధములతో నిండిన నానాసురతరూపమైన మల్లయుద్ధముచే నుద్ధానవనమందలి వాయువులు తావి నొందును (దేవతలు హర్షము నొందెదరు). యుద్ధములయందు విజయము నొందినవారిపై దేవతలు పుష్పవర్షమును గురిపింతురు. అవ్యధముగనే యీ సురతయుద్ధమునఁ బెనగులాడి విజయమందిన యువకులగు మీ రిరువురును కేళివనమందలి వాయువులచే (దేవతలచే) దట్టముగఁ గురిపించెడి పుష్పవర్షమును గ్రహింతురు గాత.

శ్లో॥ అన్యోన్యసంగమవశాదధునా విభాతాం

తస్యాపి తేఽపి మనసీ వికసద్విలాసే ।

స్రష్టుం పునర్మనసిజస్య తనుం ప్రవృత్త

మాదావివ ద్వ్యణుకకృత్పరమాణుయుగ్మమ్॥౧౨౫

ప. వి అన్యోన్యసంగమవశాత్ । అధునా । విభాతామ్ । తస్య । అపి । తే । అపి । మనసీ । వికసద్విలాసే । స్రష్టుం । పునః । మనసిజస్య । తనుం । ప్రవృత్తమ్ । ఆదౌ । ఇవ । ద్వ్యణుకకృత్ । పరమాణుయుగ్మమ్ ।

టీక॥ (కించ = మఱియు) అధునా = ఇప్పుడు, అన్యోన్యసంగమవశాత్; అన్యోన్య = ఒకదొరులయొక్క, సంగమ = కలయికయందలి, వశాత్ = పరతంత్రతవలన, వికసద్విలాసే; వికసత్ = వర్ధిల్లుచున్న, విలాసే

= ఉల్లాసముగల, తస్యాపి = అతనియొక్కయు, తేఽపి = నీ
యొక్కయు, మనసీ = మనస్సులు రెండును, మనసిజస్య = మనమధుని
యొక్క, తనుం = శరీరమును, పునః = మరల, స్రష్టుం = సృజించు
టకు, ప్రవృత్తం = ఉద్యుక్తమైనదియు, (కావుననే) ఆదౌ = మొదట,
ద్వ్యణుకకృత్, ద్వ్యణుక = (రెండు పరమాణువులచేఁబుట్టిన) ద్వ్యణు
కమును, కృత్ = జేయునట్టి, పరమాణుయుగ్మమివ = పరమాణువుల
జంటయో యనునట్లు, విభాతామ్ = ప్రకాశించును గాత.

ఈశ్వరేచ్ఛచే రెండు పరమాణువుల కలయికచే ద్వ్యణుకాదిక్రమ
ముగఁ బ్రపంచసృష్టి యేర్పడు నని తార్కికమతము. ఆ మతమునందు
మనస్సు పరమాణుస్వరూపము గాన నలదమయంతుల మనస్సులు రెం
డును రెండు పరమాణువు లై మనసిజఁ డగు మనమధుని శరీరమును
సృజించుటకు ద్వ్యణుకమును నిర్మించును. దానివలన మనమధుఁడు
(కామము) జనన మొంది విజృంభించు నని యుద్దేశము.

సమాసములు :-

అన్యోన్యసంగమవశాత్ :- అన్యోన్యయోస్సంగమః = అన్యోన్యసంగమః,
అన్యోన్యసంగమస్య వశః = అన్యోన్యసంగమవశః, తస్మాత్ =
అన్యోన్యసంగమవశాత్.

వికసద్విలాసే :- వికసన్ విలాసః యయోస్తే = వికసద్విలాసే.

మనసిజస్య :- మనసి జాయత ఇతి = మనసిజః, తస్య = మనసిజస్య.

ద్వ్యణుకకృత్ :- ద్వౌ అణా యస్య తత్ = ద్వ్యణుకమ్ ద్వ్యణుకం
కరోతీతి = ద్వ్యణుకకృత్.

పరమాణుయుగ్మమ్ :- పరమశ్చాసౌ అణుశ్చ = పరమాణుః, పర
మాణోః యుగ్మమ్ = పరమాణుయుగ్మమ్.

భావము :

నలుఁడును నీవును నొండొరులతో కలియుటవలన మిగుల సుల్లాసము
నొందిన మీ యిరువురి మనస్సులు, మనస్సునఁ బుట్టునట్టి మనమధునియొక్క
శరీరమును సృజించుటకు సుద్యుక్తములై దానికి మూల మైన ద్వ్యణుకమును
సృజించు పరమాణువుల జంటగ ప్రకాశించును గాత.

శ్లో॥ కామః కౌసుమచాపదుర్జయమముం జేతుం నృపం త్వాం ధను
ర్వల్లీమవ్రణవంశజామధిగుణామాసాద్య మాద్యత్యసౌ |
గ్రీవాలంకృతిపట్టసూత్రలతయా పృష్ఠే కియల్లంబయా
భ్రాజిష్టుం కషరేఖయేవ నివసత్సిందూరసౌందర్యయా || ౧౨౬

ప. వి. కామః | కౌసుమచాపదుర్జయమ్ | అముం | జేతుం | నృపం | త్వాం | ధను
ర్వల్లీమ్ | అవ్రణవంశజామ్ | అధిగుణామ్ | ఆసాద్య | మాద్యతి |
ఆసౌ | గ్రీవాలంకృతిపట్టసూత్రలతయా | పృష్ఠే | కియల్లంబయా | భ్రా
జిష్టుం | కషరేఖయా | ఇవ | నివసత్సిందూరసౌందర్యయా |

టీక॥ అసౌ = నలుని జయింపఁ గోరినట్టి యీ, కామః = మన్మథుఁడు,
కౌసుమచాపదుర్జయమ్; కౌసుమచాప = పుష్పధనస్సుచే, దుర్జయమ్ =
జయింప సాధ్యము కాని, అముం = ఈ, నృపం = నలుని, జేతుం =
జయించుటకు, అవ్రణవంశజామ్; అవ్రణవంశ = మంచివంశమునందు,
అవ్రణ = పురుగుకొట్టనట్టి, వంశ = వెదురునందు, జాం = పుట్టినట్టి,
అధిగుణామ్ = అధిక మైన సౌందర్య మను గుణము గల్గిన, (ఎక్కు
పెట్టబడిన యల్లెత్రాడుగల్గిన), నివసత్సిందూరసౌందర్యయా; నివసత్ =
అనువర్తించుచున్న, సిందూర = అ. ఈరదశలో నాశములవలన విసర
బడిన సిందూరముయొక్క, సౌందర్యయా = సౌందర్యముగల, కష
రేఖయా = కాలాంతరమందు సిందూరము సంక్రమించినదా లేదా యను
పరీక్షకొఱకుఁ జేయఁబడిన యొరిపిడిగీతయో యనునట్లున్నదై, పృష్ఠే
= మెడవెనుక, కియత్ = కొంచెముగా, లంబయా = వ్రేలాడుచున్న,
గ్రీవాలంకృతిపట్టసూత్రలతయా; గ్రీవా = కంఠమునకు, అలంకృతి =
అలంకరణ మైన, పట్టసూత్రలతయా = పట్టుదారపు తీగెచే, భ్రాజిష్టుం
= ప్రకాశించుచున్న, త్వాం = నిన్ననెడి, ధనుర్వల్లీం = ధనుర్వల్లీతను,
ఆసాద్య = పొంది. మాద్యతి = సంతోషించుచున్నాడు.

త్వామేవ ధనుర్వల్లీమ్ — అను నెడ రూపకము.

గ్రీవాలంకృతిపట్టసూత్రలతను కషరేఖయో యని భావించుట
వలన నుత్తేక్ష.

“అవ్రణవంశజామ్-అధిగుణామ్” అనునెడ శ్లేష. శ్లేషోత్పేక్ష
లతో రూపకమునకు సంకరము.

సమాసములు :

కౌసుమచాపమ్ :- కుసుమర్య అయం = కౌసుమః, కౌసుమః చాపః
య్యర్య సః = కౌసుమచాపః. తం = కౌసుమచాపమ్.

దుర్జయమ్ :- దుఃఖేన జేతుం శక్యః = దుర్జయః, తమ్ = దుర్జయమ్.

ధనుర్వల్లీమ్ :- ధనురేవ వల్లీ = ధనుర్వల్లీ, తామ్ = ధనుర్వల్లీమ్.

అవ్రణవంశజామ్ :- న వ్రణః యస్మిన్ సః = అవ్రణః, అవ్రణ
శ్చాసౌ వంశశ్చ = అవ్రణవంశః, అవ్రణవంశాత్ జాయత ఇతి =
అవ్రణవంశజా, తామ్ = అవ్రణవంశజామ్.

అధిగుణామ్ :- అధికృతః గుణః యస్యాం సా = అధిగుణా, తామ్ =
అధిగుణామ్.

గ్రీవాలంకృతిపట్టసూత్రలతయా :- గ్రీవాయాః అలంకృతిః = గ్రీవాలం
కృతిః, పట్టమయం చ తత్ సూత్రం చ = పట్టసూత్రమ్, పట్టసూత్ర
షేవ లతా = పట్టసూత్రలతా, గ్రీవాలంకృతిశ్చానౌ పట్టసూత్రలతా చ =
గ్రీవాలంకృతిపట్టసూత్రలతా, తయా = గ్రీవాలంకృతిపట్టసూత్రలతయా.
కియల్లంబయా :- కియత్ సుధా తథా లంబా = కియల్లంబా, తయా =
కియల్లంబయా.

కషరేఖయా :- కష్య రేఖా = కషరేఖా, తయా = కషరేఖయా.

నివసత్సిందూః సౌందర్యయా :- సిందూరస్య సౌందర్యమ్ = సిందూర
సౌందర్యమ్, నివసత్ సిందూః సౌందర్యం యస్యాస్సా = నివసత్సిందూర
సౌందర్యా, తయా = నివసత్సిందూరసౌందర్యయా.

భావము :

మన్మథుడు తనపూవిల్లుచే జయింపసాగ్యముకాని యా నయని జయించు
టకు సర్వంశమునందు బుట్టిన (పురుగుగొట్టని వెదురునందు బుట్టిన) గుణవంతు
రాలైన (ఎక్కువెట్టబడిన యల్లెత్రాడుగల) అంకురదశలో వెదురుమొక్కల
లోని కంటుకొనెడు సిందూరపు సౌందర్యము గల్గి కాలాంతరమున; నా సిందూరపు
వ్యాప్తిని పరిశీలించుటకుఁ గావింపబడిన యెరిపిడిగీతగా నూహింపదగిన దె

మెడవెనుక వ్రేలాడు కంఠాలంకరణ మగు పట్టుదారపు కుచ్చులతో శోభించు నిన్నే, తీగెవిల్లుగాఁ జేసికొని మిగుల హరించుచున్నాఁడు. వింటికిఁ దగిన వెదురుకట్టను బరీక్షించుటకై బంగారు నొరసి పరీక్షించునట్లు దానిని గూడ నొరసి పరీక్షించి సిందూరము రాలినచో నది చక్కగాఁ బండినట్లు నిర్ణయింతురు. అప్పుడు దానిని వింటి కుపయోగింతురు.

శ్లో॥ త్వద్గుచ్ఛావళిమౌక్తికాని గుళికాస్తం రాజహంసం విభో
ర్వేద్యం విద్ధి మనోభువః స్వమపి తాం మంజుం ధనుర్మంజరీమ్ |
యన్నిత్యాంకనివాసలాలితతమజ్ఞాభుజ్యమానం లస
న్నాభీమధ్యబిలా విలాసమఖిలం రోమాశిరాలంబితే || ౧౨౭

ప. వి. త్వద్గుచ్ఛావళిమౌక్తికాని | గుళికాః | తం | రాజహంసమ్ | విభోః |
వేద్యం | విద్ధి | మనోభువః | స్వమ్ | అపి | తామ్ | మంజుం | ధను
ర్మంజరీమ్ | యన్నిత్యాంకనివాసలాలితతమజ్ఞాభుజ్యమానం | లసన్నాభీ
మధ్యబిలా | విలాసమ్ | అఖిలమ్ | రోమాశిః | ఆలంబితే |

టీక॥ విభోః = వ్యాపకుఁ డగు, మనోభువః = మన్మథుఁడను (లక్ష్మ్యవేద్యః =
గుఱిగొట్టువానికి,) త్వద్గుచ్ఛావళిమౌక్తికాని; త్వత్ = నీయొక్క,
గుచ్ఛావళి = ముత్యాహారములలో నొకటి యగు హారముయొక్క,
మౌక్తికాని = ముత్యములు, గుళికాః = గుండ్లుగను, తం = ఆ, రాజ
హంసమ్ = రాజశ్రేష్ఠు డగు నలుఁడనెడి కలహంసను, వేద్యం = కొట్టఁ
దగిన గుఱిగను, స్వమపి = తనను, తామ్ = చెప్పఁబోవునట్టి, మంజుం
= మనోహర మైన, ధనుర్మంజరీమ్ = ధనుర్లతగను, విద్ధి = తెలిసి
కొనుము, యన్నిత్యాంకనివాసలాలితతమజ్ఞాభుజ్యమానం; యత్ =
ఏ ధనుర్లతయొక్క, నిత్య = నిరంతరము, అంక = ఒడియందు,
నివాస = నివాసముచే, లాలితతమ = మిగుల లాలింపఁబడిన, జ్ఞా =
వింటినారిచే, భుజ్యమానం = అనుభవి పఁచుచున్నటువంటి, అఖిలం =
సమస్త మైన, విలాసం = శోభను - అనగా నల్లెత్రాడువలె నుండుటను,
లసన్నాభీమధ్యబిలా; లసత్ = ప్రకాశించుచున్న, నాభీ = పొక్కిలి యను,
మధ్యబిలా = గుండ్లు బెట్టెడి గుంతగల్గిన, రోమాశిః = రోమపంక్తి,
ఆలంబితే = పొందుచున్నది.

ఇచ్చట ముత్యములు మన్నగువానియందు గుళికాద్యవయవత్వము
రూపింపఁబడుటవలన, అవయవి యగు కామునియందు వేధకత్వరూపణము
గమ్య మగును. కాన నేఁ దేశవివర్తిసావయవరూపకము.

సమాసములు :

త్వద్గుచ్ఛావళిమౌక్తికానిః- తవ గుచ్ఛావళిః = త్వద్గుచ్ఛావళిః, త్వద్గుచ్ఛా
వళేః మౌక్తికాని = త్వద్గుచ్ఛావళిమౌక్తికాని.

రాజహంసమ్:- రాజ్ఞాం హంసః = రాజహంసః, తమ్ = రాజహంసమ్.

హంసానాం రాజా = రాజహంసః తమ్ = రాజహంసమ్

వేధితుం యోగ్యః = వేధ్యః, తమ్ = వేధ్యమ్.

ధనుర్మంజరీమ్ = ధనురేవ మంజరీ = ధనుర్మంజరీ, తమ్ = ధనుర్మం
జరీమ్.

యన్నిత్యాంకనివాసలాలితతమజ్యాభుజ్యమానమ్:- అంకే నివాసః =
అంకనివాసః, నిత్యం అంకనివాసః = నిత్యాంకనివాసః, యస్యాః నిత్యాం
కనివాసః = యన్నిత్యాంకనివాసః, అత్యంతం లాలితా = లాలితతమా,
యన్నిత్యాంకనివాసేన లాలితతమా = యన్నిత్యాంకనివాసలాలితతమా,
యన్నిత్యాంకనివాసలాలితతమా చ సా జ్యా చ = యన్నిత్యాంకనివాస
లాలితతమజ్యా, యన్నిత్యాంకనివాసలాలితతమజ్యయా భుజ్యమానః =
యన్నిత్యాంకనివాసలాలితతమజ్యాభుజ్యమానః, తమ్ = యన్నిత్యాంక
నివాసలాలితతమజ్యాభుజ్యమానమ్.

లసన్నాభీమధ్యబిలా:- లసంతి చ సా నాభీ చ = లసన్నాభీ, మధ్యే బిలం
= మధ్యబిలమ్, లసన్నాభ్యేవ మధ్యబిలం యస్యాస్సా = లసన్నా
భీమధ్యబిలా.

రోమాళిః:- రోష్ణామాళిః = రోమాళిః.

భావము:-

గుఱిఁగొట్టెడి మన్మథునకు నీ ముత్యాలసరమందలి ముత్యము లే
గుండ్లనియు, రాజశ్రేష్ఠుఁ డగు నలుడే గుఱి యైన రాజహంస యనియు, నీవు
మన్మథుని ధనుర్లత యనియు నిరంతరము నీయొద్ద నివసించి లాలింపఁబడు
చున్నదై, పొక్కిలి యనెడి గుండ్లు పెట్టెడి స్థానము గల్గిన నీ నూగారు వింటి

నారిగను దెలియుము. ఇట్లు మన్మథుడు నిన్నాయుధముగఁ జేసికొని నలునిఁ గొట్టును.

శ్లో॥ పుష్పేషుశ్చికురేషు తే శరచయం స్వం ఫాలమూలే ధనూ
రాద్రే చక్షుషి యజ్జితస్తనుమనుభ్రాష్ట్రం చ యశ్చిక్షిపే |
నిర్విద్యాశ్రయదాశ్రమం స వితనుస్త్యాం తజ్జయాయాధునా
పత్రాశిస్త్వదురోజశైలనిలయా తత్పర్ణశాలాయతే || ౧౨౮

వ. వి. పుష్పేషుః | చికురేషు | తే | శరచయం | స్వం | ఫాలమూలే | ధనుః |
రాద్రే | చక్షుషి | యజ్జితః | తనుమ్ | అనుభ్రాష్ట్రం | చ | యః |
చిక్షిపే | నిర్విద్య | ఆశ్రయత్ | ఆశ్రమం | సః | వితనుః | త్యాం |
తజ్జయాయ | అధునా | పత్రాశిః | త్వదురోజశైలనిలయా |
తత్పర్ణశాలాయతే |

టీ॥ యః = ఏ, పుష్పేషుః = పూవిలుతుడు, యజ్జితః; యత్ = ఏ
నలునిచే, జితః = జయింప బడినవాడె, నిర్విద్య = ఈర్ష్యచే జీవిత
నిష్ఫలత్వబుద్ధినిఁబొంది, తే = నీయొక్క, చికురేషు = కురులయందు,
స్వం = తన దైన, శరచయం = బాణసముహ మైనపుష్పరాశిని,
ఫాలమూలే = నొసటిమూలమునందు, ధనుః = చాపమును, రాద్రే =
రుద్రసంబంధము గల, చక్షుషి = నేత్ర మను, అనుభ్రాష్ట్రం = మంగల
మందు, తనుం = శరీరమును, చిక్షిపే = పడవేసెనో, సః = ఆమన్మథుడు,
వితనుః = శరీరము లేనివాడె, అధునా = ఇప్పుడు, తజ్జయాయ =
ఆనలుని జయించుటకొఱకు, త్యాం = నీవనెడి, ఆశ్రమం = ఆశ్రమమును,
ఆశ్రయత్ = ఆశ్రయించెను. త్వదురోజశైలనిలయా; త్వత్ =
నీయొక్క, ఉరోజ = స్తనము లనెడి, శైల = పర్వతములను, నిలయా
= ఆశ్రయముగాఁ గల్గిన, పత్రాశిః = మకరికాదిపత్రసమూహము,
(పర్ణసమూహము), తత్పర్ణశాలాయతే; తత్ = అతనికి, పర్ణశాలాయతే
= పర్ణశాలవలె నాచరించుచున్నది.

ఇచ్చట సుపమానము లగు శరచాపాదు లుపాత్తము లై యువ
మేయము లగు పుష్పభూలతాదు లనుపాత్తము లై నిగీర్ణము లైనందు.

వలన వానితో నభేదాధ్యవసాయము గావించి నందు వలన భేదమునం
నభేదాతిశయో త్యలంకారము.

“తత్పర్ణశాలాయతే” యనునెడ నుపమాలంకారము. ఆయుపమా
లంకారముచే, “త్వామాశ్రమమ్” అను రూపకాలంకార ముత్థాపితము.

“కామః...నిర్విద్యాశ్రయదాశ్రమమ్” నునెడ గమ్యోత్పేక్ష.
పై నజెప్పిన యలంకారములతో దీనికి సంకరము.

సమాసములు :-

పుష్పేషుః :- పుష్పాణి ఇషవః యస్య సః = పుష్పేషుః.

శరచయమ్ :- శరణాం చయః = శరచయః, తమ్ = శరచయమ్.

ఫాలమూలే :- ఫాల్య మూలమ్ = ఫాలమూలమ్, తస్మిన్ = ఫాల
మూలే.

అనుభ్రాష్టమ్ :- భ్రాష్ట్రీ = అనుభ్రాష్ట్రీమ్.

వితనుః :- విగతా తనుః యస్య సః = వితనుః,

తజ్జయాయ :- తస్య జయః = తజ్జయః, తస్మై = తజ్జయాయ.

పత్రాళిః :- పత్రాణామాళిః = పత్రాళిః.

త్వదురోజశ్చై లనిలయా :- తవ ఉరోజౌ = త్వదురోజౌ, త్వదురోజావేవ
శ్చై లౌ = త్వదురోజశ్చై లౌ, త్వదురోజశ్చై లౌ నిలయా యస్యాః సా =
త్వదురోజశ్చై లనిలయా.

తత్పర్ణశాలాయతే :- తస్య పర్ణశాలా = తత్పర్ణశాలా, తత్పర్ణశాలా
ఇవ ఆచరతి = తత్పర్ణశాలాయతే.

భావము :-

మన్మథుడు నలునిచే నోడింపబడినవాడై యసూయచే, ధనజీవితము
వ్యర్థ మని భావించి విరక్తుడై తపముఁ గావించుట కాశ్రమమును బ్రవేశిం
చెను. అతఁడు విరక్తుఁడు కాగనే నీకురులయందు తన బాణములై న పుష్పము
లను నీ నొసటిమూలమందు తన ధనస్సును (కనుబొమలను) రుద్రునకు సంపం
ధించి మండుచున్న మంగల మనెడి మూడవ కంటియందు తనశరీరమును బడ
ద్రోసి తాను శరీరరహితుడై యానలుని జయించుటకొఱకై నీవనెడి యాశ్ర
మమును బ్రవేశించెను. అతనికి నీ స్తనతటములపై వ్రాయబడిన మురికాది
వత్రములు పర్ణశాల యై యుండినది.

శ్లో॥ ఇత్యాలపత్యథ పతత్రిణీ తత్ర భై మీం
 సఖ్యశ్చిరా తదనుసంధిపరాః పరీయుః ।
 శర్మాఽస్తు తే విస్సజ మామితి సోఽప్యదీర్య
 వేగాజ్జగమ నిషధాధిపరాజధానీమ్॥

౧౨౯

ప. వి. ఇతి । ఆలపతి । అథ । పతత్రిణీ । తత్ర । భై మీమ్ । సఖ్యః । చిరాత్ ।
 తదనుసంధిపరాః । పరీయుః । శర్మ । అస్తు । తే । విస్సజ । మామ్ ।
 ఇతి । సః । అపి । ఉదీర్య । వేగాత్ । జగమ । నిషధాధిపరాజధానీమ్

టీక॥ తత్ర = ఆ, పతత్రిణీ = హంస, భై మీం = దమయంతిని గూర్చి, ఇతి
 = ఇట్లు, ఆలపతి = పలుకుచుండగా, అథ = తర్వాత, చిరాత్ =
 చాలకాలమునుండి, తదనుసంధిపరాః; తత్ = ఆదమయంతిని, అను
 సంధి = వెదకుటయందు, పరాః = ఆసక్తిగల్గిన, సఖ్యః = చెలికత్తెలు,
 పరీయుః = ఆమెను జుట్టరి, సోఽపి = ఆ హంసయు, తే = నీకు, శర్మ
 = సుఖము, అస్తు = కలుగును గాత, మాం = నన్ను, విస్సజ = విడు
 వుము, ఇతి = అని, ఉదీర్య = చెప్పి, వేగాత్ = వేగముగా, నిషధాధి
 పరాజధానీమ్, నిషధాధిప = నిషధదేశపురాజైన నలునియొక్క, రాజ
 ధానీమ్ = ప్రధాననగరమును గూర్చి, జగమ = వెళ్లెను.

సమాసములు:

భై మీమ్ :- భీమస్య అవత్యం త్రీ = భై మీ, తామ్ = భై మీమ్.

తదనుసంధిపరాః :- తస్యాః అనుసంధిః = తదనుసంధిః, తదనుసంధా
 పరాః = తదనుసంధిపరాః.

నిషధాధిపరాజధానీమ్ :- నిషధానామధిపః = నిషధాధిపః, రాజానః ధీ
 యంతే అస్యామితి = రాజధానీ, నిషధాధిపస్య రాజధానీ = నిషధాధిప
 రాజధానీ, తామ్ = నిషధాధిపరాజధానీమ్.

భావము:

ఈవిధముగా దమయంతితో హంస పలుకుచుండగా చాలకాలమునుండి
 దమయంతిని వెదకుచున్న చెలికత్తెలు చుట్టుకొనిరి, అప్పుడు హంస దమ
 యంతిని గూర్చి నీకు కుభమగు గాత, నన్ను విడిచిపెట్టు మని పలికి వేగముగా
 నలుని రాజధానిని గూర్చి పయనము గావించెను.

శ్లో॥ చేతోజన్మశరప్రసూనమధుభిర్యామిశ్రతామాశ్రయత్
ప్రేయోదూతపతంగపుంగవగవీహైయంగవీనం రసాత్,
స్వాదం స్వాదమసీమ మృష్టసురభి ప్రాప్తాఽపి తృప్తిం న సా
తాపం ప్రాప నితాంతమంతరతులామానర్చ మూర్ఛామపి॥ ౧౩౦

ప వి. చేతోజన్మశరప్రసూనమధుభిః । వ్యామిశ్రతామ్ । ఆశ్రయత్ ।
ప్రేయోదూతపతంగపుంగవగవీహైయంగవీనం । రసాత్ । స్వాదంస్వా
దమ్ । అసీమ । మృష్టసురభి । ప్రాప్తా । అపి । తృప్తిః । న । సా । తాపం ।
ప్రాప । నితాంతమ్ । అంతః । అతులామ్ । ఆనర్చ । మూర్ఛామ్ । అపి ।

టీ॥ సా = ఆదమయంతి, చేతోజన్మశరప్రసూనమధుభిః; చేతోజన్మ =
మన్మథునియొక్క, శర = బాణము లైన, ప్రసూన = పుష్పముల
యొక్క, మధుభిః — రసములచేతను, తేనెలచేతను, అతులాం = సాటి
లేని, వ్యామిశ్రతామ్ = మేళనమును, ఆశ్రయత్ = పొందిన (తేనెతోఁ
గలసిన) అసీమ = అపరిమిత మైన, మృష్టసురభి; మృష్ట = పరిశుద్ధ
మైన, (కవటములేని) సురభి = శ్రావ్య మైనదియు (పరిమళయుక్త
మును) న గు, ప్రేయోదూతపతంగపుంగవగవీహైయంగవీనమ్:
ప్రేయః = ప్రియు డైన నయినియొక్క, దూత = సందేశహరుఁ డగు,
పతంగపుంగవ = పక్షిశ్రేష్ఠముయొక్క, గవీ = మాట యను, హైయం
వీనమ్ = ముందుదినమునాటి యావుపాలవలన నుత్పన్న మగు నేతిని,
రసాత్ = రాగమువలన, స్వాదంస్వాదమ్ = మాటిమాటికి రుచి జూచి,
అంతఃతృప్తిం = లోన తనివిని, ప్రాప్తాఽపి = పొందియు, నితాంతం
= మిక్కిలి, తాపమ్ = సంతాపమును. న ప్రాప = పొందలేదు, మూర్ఛా
మపి = మూర్ఛను గూడ, నానర్చ = పొందలేదు.

“గవీహైయంగవీన” మ్మనునెడ హంసవచనములను నవ్య
గోఘృతముతో నభిన్నముగ రూపించుటవలన రూపకము.

మధు మిశ్రమమైన ఘృతము విష మని శాస్త్రమున్నను నట్టి
విషపానము గావించియు తాపమును మూర్ఛను బొందలేదని చెప్పుట
వలన విరోధాలంకారము. ఈ విరోధాలంకారము పూర్వోక్తమగు రూప
కముచే నుత్థాపితము. ఈ రెంటికిని సంకరము.

సమాసములు:-

చేతోజన్మశరప్రసూనమధుభిః :- చేతసి జన్మ యస్య సః = చేతోజన్మా,
చేతోజన్మనః శరాః = చేతోజన్మశరాః, చేతోజన్మశరా ఏవ ప్రసూనాని
= చేతోజన్మశరప్రసూనాని, చేతోజన్మశరప్రసూనానాం మధూని = చేతో
జన్మశరప్రసూనమధూని, తైః = చేతోజన్మశరప్రసూనమధుభిః.

ప్రేయోదూతపతంగపుంగవగవీహైయంగవీనమ్ :- ప్రేయసః దూతః
= ప్రేయోదూతః, పుమాన్ గౌః = పుంగవః, పతంగేషు పుంగవః =
పతంగపుంగవః, ప్రేయోదూతశ్చ సౌ పతంగపుంగవశ్చ = ప్రేయో
దూతపతంగపుంగవః, ప్రేయోదూతపతంగపుంగవస్య గౌః = ప్రేయో
దూతపతంగపుంగవగవీ, హ్యః గోదోహోద్భవం ఘృతమ్ = హైయగ
వీనమ్, ప్రేయోదూతపతంగపుంగవగవ్యేవ హైయంగవీనమ్ =
ప్రేయోదూతపతంగపుంగవగవీహైయంగవీనమ్, తత్ = ప్రేయోదూత
పతంగపుంగవగవీహైయంగవీనమ్.

అసీమ :- అవిద్యమానా సీమా యస్య తత్ = అసీమ, తత్ = అసీమ.

మృష్టసురభి :- మృష్టం చ తత్ సురభి చ = మృష్టసురభి, తత్ =
మృష్టసురభి.

అతులామ్ :- అవిద్యమానా తులా యస్యాస్సా = అతులా, తామ్ =
అతులామ్.

భావము :

ఆ దమయంతి మన్మథునిబాణము లగు పుష్పములనుండి స్రవించు మక
రంద మను తేనెతో మిళిత మైనట్టి ప్రియుఁ డగు నలుఁడు పంపిన హంసవచన
మను నేతినిఁ బానముచేసి లోన మిక్కిలి తృప్తిని బొందినది. కాని మధుమిశ్ర
ఘృతము విషమైనను, నా విషమును బాసము చేయుటవలన నెట్టి తాపమును
మూర్ఛను బొందలేడు. తేనె నేతితో కలసినచో విష మగును. అట్టి విషమును
బాసముఁజేసియు దమయంతి తాపమూర్ఛలఁ బొందకుండుట యాశ్చర్యకరము.

శ్లో॥ తస్యా దృశో వియతి బంధుమనువ్రజంత్యా

స్తద్బాష్పవారి నచిరాదవధిర్భూవ।

పార్శ్వేఽపి విప్రచక్రషే తదనేన దృష్టే

రారాదపి వ్యవదధే న తు చిత్తవృత్తేః॥ ౧౩౧

ప. వి. తస్యాః । దృశః । వియతి । బంధుమ్ । అనువ్రజంత్యాః । తద్బాష్ప
వారి । నచిరాత్ । అవధిః । బభూవ , పార్శ్వే । అపి । విప్రచక్రపే ।
తత్ । అనేన । దృష్టేః । ఆరాత్ । అపి । వ్యవదధే । న । తు । చిత్త
వృత్తేః ।

టీక॥ వియతి = ఆకాశమందు, బంధుం = బంధువును, అనువ్రజంత్యాః =
వెంబడించుచున్న, తస్యాః = ఆ దమయంతియొక్క, దృశః = దృష్టికి,
తద్బాష్పవారిః తత్ = ఆ దమయంతియొక్క, బాష్పవారి = కన్నీరు
(బంధువియోగజన్య మైనది), నచిరాత్ = కొంతకాలము, అవధిః =
ఎల్లగా, బభూవ = అయెను. తత్ = అట్లు కన్నీరు వచ్చుట వలన,
అనేన = ఈ హంసచే, పార్శ్వేపి = ప్రక్కయందును (సమీపమం
దును, విప్రచక్రపే = దూరమున నుండినట్లాయెను. చిత్తవృత్తేస్తు =
మనోవృత్తికి, ఆరాదపి = దూరస్థితియందును, న వ్యవదధే = దూరస్థితి
లేకయుండెను.

ఇచ్చట సమీపస్థ మైన హంస కన్నీటివలన దూరస్థముగను
దూరస్థ మైనను చిత్తవృత్తికి సమీపస్థముగను చెప్పుటవలన విరోధా
భాసాలంకారము.

సమాసములు :

తద్బాష్పవారి :- తస్యాః బాష్పవారి = తద్బాష్పవారి.

చిత్తవృత్తేః :- చిత్తస్య వృత్తిః = చిత్తవృత్తిః, తస్యాః = చిత్త
వృత్తేః.

భావము :

ఆ హంస మింటి కెగయగనే దమయంతిదృష్టి బంధువును సాగనంపునపు
డాపులు వెంటబోవువిధముగ నా హంసను వెంబడించి పోసాగినది. కాని
బంధుజనవియోగముచే నేర్పడిన కన్నీరు వెంటవెళ్ళి వదలిపెట్టుస్థలమున
కెల్లగా నుండినది. “ఓదకాంతాత్ ప్రియం పాంథమనువ్రజేత్త”ను శాస్త్రము
ననుసరించి బంధుజనము ప్రయాణము జేయు నప్పుడు జలము కనబడునంత
వరకు వెంటవెళ్ళుట సంప్రదాయము. ఆ హంసను వెంబడించి పోవు దృష్టికి
కన్నీరే యవధి యైనది. కన్నీరు క్రమ్మగనే దృష్టి ముందు పోజాలదు. కావున

హంస సమీపమునం దున్నను కన్నీటివలన దూరస్థముగఁ గనఁజడుచుండినది. అయ్యది దూరస్థమైన పిదప మనోవృత్తికి మాత్రము సన్నిహితముగనే యుండెను. అనగా నాత్మ మైన హంస తన్ను విడువగనే దమయంతికి దుఃఖము కలిగిన దని యాశయము.

శ్లో॥ అస్తిత్వం కార్యసిద్ధేః స్ఫుటమథ కథయన్ పక్షయోః కంపభేదై
రాఖ్యాతా వృత్తమేతన్నిషధనరపతౌ సర్వమేకః ప్రతస్థే |
కాంతారే నిర్గతాఽసి ప్రియసఖి పదవీ విస్మృతా కిన్ను ముగ్ధే
మారోదీరేహి యామేత్యుపహృతవచసో నిన్యూరన్యాం వయస్యాః ||

ప. వి. అస్తిత్వం | కార్యసిద్ధేః | స్ఫుటమ్ | అథ | కథయన్ | పక్షయోః | కంప
భేదైః | ఆఖ్యాతా | వృత్తమ్ | ఏతత్ | నిషధనరపతౌ | సర్వమ్ | ఏకః |
ప్రతస్థే | కాంతారే | నిర్గతా | అసి | ప్రియసఖి | పదవీ | విస్మృతా |
కిం | ను | ముగ్ధే | మా | రోదీః | ఏహి | యామ | ఇతి | ఉపహృత
వచసః | నిన్యూః | అన్యాం | వయస్యాః |

టీక॥ ఏకః = (హంస-దమయంతులలో) నొక్క టైన హంస, పక్షయోః =
తెక్కలయొక్క, కంపభేదైః = కదలికలలోని విశేషములచే, కార్య
సిద్ధేః = కార్యసాఫల్యమునకు, అస్తిత్వం = స్థితిని, స్ఫుటం = స్పష్ట
ముగా, కథయన్ = సూచించుచు, వృత్తం = జరిగిన, ఏతత్ = ఈ
విషయమును, సర్వం = సమస్తమును, నిషధనరపతౌ = సలమహారాజు
విషయమున, ఆఖ్యాతా = చెప్పఁగలదై, ప్రతస్థే = బయలుదేరినది;
అన్యాం = వారిద్దరిలో మఱియొకతె యైన దమయంతిని, వయస్యాః =
చెలికత్తెలు, హేప్రియసఖి = ఓ ప్రియ మైన చెలీ, ముగ్ధే = ముగుదా!
(అమాయకురాలా!), కాంతారే = అడవియందు, నిర్గతా = వెడలినదాన
వుగ, అసి = అగుచున్నావు, పదవీ = త్రోవ, విస్మృతా కిన్ను =
మఱువఁబడినదా యేమి? మా రోదీః = ఏడవకుము, ఏహి = రమ్మ,
యామ = వెళ్ళుదము, ఇతి = అని, ఉపహృతవచసః; ఉపహృత =
ఒసంగఁబడిన, వచసః = మాటలు గలవారై, నిన్యూః = కొనిపోయిరి.

సమాసములు :

అస్తిత్వమ్ :- అస్తే భావః = అస్తిత్వం, తత్ = అస్తిత్వమ్.

కార్యసిద్ధేః :- కార్యస్య సిద్ధిః = కార్యసిద్ధిః, తస్యాః = కార్యసిద్ధేః.

ప్రియసఖి :- ప్రియా చ సా సఖీ చ = ప్రియసఖీ, తస్యాః సంబుద్ధిః = హే ప్రియసఖి

ఉపహృతవచసః :- ఉపహృతాని వచాంసి యాభిస్తాః = ఉపహృత వచసః.

వయస్యాః :- వయసా తుల్యాః = వయస్యాః.

భావము :

ఈ విధముగ హంసదమయంతులు నొందొరుల వీడ్కొనిరి. వారిలో హంస తనతెక్కల కదలికలతోడనే కార్యము సఫల మగు నని సూచించుచు దమయంతితో జూగిన విషయము నంతయు నలమహారాజున కెరింగించుటకై బయలుదేరెను. పిదప దమయంతిని జెలులు సమీపించి “ఓ ప్రియసఖీ! అడవి నేల చొచ్చితివి. త్రోవను మఱచితివా! ఏడవకుము, రమ్ము-ఇంటికి వెళ్లుదమని యోదాప్పుచు తమవెంట పిలుచుకొని వచ్చిరి.

శ్లో॥ సరసి నృపమపశ్యద్యత్ర త త్తీరభాజః

స్మరతరళమశోకానోకహస్యోపమూలమ్ ।

కిసలయదళతల్పమ్లాపినం ప్రాప తం స

జ్వలదసమశరేషుస్పర్ధి పుష్పర్ధిమౌళేః॥

౧౩౩

వ. వి. సరసి । నృపమ్ । అపశ్యత్ । యత్ర । త త్తీరభాజః । స్మరతరళమ్ ।

అశోకానోకహస్య । ఉపమూలమ్ । కిసలయదళతల్పమ్లాపినం । ప్రాప ।

తం । సః । జ్వలదసమశరేషుస్పర్ధి పుష్పర్ధిమౌళేః ।

టీక॥ సః = ఆ హంస, యత్ర = ఏ కొలనియందు, నృపమ్ = రాజును,

అపశ్యత్ = చూచెనో, త త్తీరభాజః; తత్ = ఆ కొలనుయొక్క, తీర

= గట్టును, భాజః = పొందిన, జ్వలదసమశరేషుస్పర్ధి పుష్పర్ధిమౌళేః;

జ్వలత్ = మండుచున్న, అసమశర = మన్మథునియొక్క, ఇషు = బాణ

ములతో, స్పర్ధి = సమానము లగు, పుష్ప = పుష్పములయొక్క, ఋద్ధి = వృద్ధియే, మౌళేః = శిఖరముగాఁ గల్గిన, అశోకానోకహస్య = అశోక వృక్షముయొక్క, ఉపమూలమ్ = మొదలునకు సమీపమున, స్మరతరళమ్; స్మర = మన్మథునిచే, తరళం = చంచలమైన, కిసలయదళతల్ప మ్లాపినమ్; కిసలయదళ = చిగురుటాకులయొక్క, తల్ప = పడకను, మ్లాపినం = కదులునట్లు చేయుచున్న, తమ్ = ఆ, నృపం = నలమహా రాజును, ప్రాప = పొందినది.

సమానములు:-

త త్తీరభాజః :- తస్య తీరమ్ = త త్తీరమ్, త త్తీరం భజతీతి = త త్తీర భాక్, తస్య = త త్తీరభాజః.

స్మరతరళమ్:- స్మరేణ తరళః = స్మరతరళః. తమ్ = స్మరతరళమ్.

అశోకానోకహస్య:- అశోక ఇతి అనోకహః = అశోకానోకహః తస్య = అశోకానోకహస్య.

ఉపమూలమ్:- మూలస్య సమీపే = ఉపమూలమ్.

కిసలయదళతల్పమ్లాపినమ్:- కిసలయాని చ తాని దళాని చ = కిసలయ దళాని, కిసలయదళాన్యేష తల్పమ్ = కిసలయదళతల్పమ్, కిసలయదళ తల్పం మ్లాపయతీతి కిసలయదళతల్పమాపీ, తమ్ = కిసలయదళ తల్పమ్లాపినమ్.

జ్వలదసమశరేషుస్పర్ధిపుష్పర్ధిమౌళేః:- అసమాః శరాః యస్య సః = అసమశరః, అసమశరస్య ఇషవః = అసమశరేషవః, జ్వలంతశ్చ తే అసమశరేషవశ్చ = జ్వలదసమశరేషవః, జ్వలదసమశరేషుభిః స్పర్ధిని = జ్వలదసమశరేషుస్పర్ధిని, పుష్పాణాం ఋద్ధిః = పుష్పర్ధిః, జ్వలదస మశరేషుస్పర్ధిని చ సా పుష్పర్ధిశ్చ = జ్వలదసమశరేషుస్పర్ధిపుష్పర్ధిః, జ్వలదసమశరేషుస్పర్ధిపుష్పర్ధిః మౌళిః యస్య సః = జ్వలదసమశరేషు స్పర్ధిపుష్పర్ధిమౌళిః, తస్య = జ్వలదసమశరేషుస్పర్ధిపుష్పర్ధిమౌళేః.

భావము:

ఆ హంస యాకసమునఁ బయనము గావించి తొలుత తాను నలమహా రాజును గాంచిన కొలనిగట్టున మొలచిన దై మన్మథునియొక్క జ్వలించు

బాణములతో సమాన మగు శుష్పసంపత్తి గల్గిన యశోకవృక్షముక్రింద చిగురు పొన్నుపైఁ బరుండి దానిని దనవిరహతాపముచే, వాడునట్లు చేయుచు కామ చాంచల్యము నొందిన నలమహారాజును గాంచెను.

శ్లో॥ పరవతి దమయంతి త్వాం న కించిద్వదామి
ద్రుతముపనమ కిం మామాహ సా శంస హంస।
ఇతి వదతి నలేఽసౌ తచ్ఛశంసోపనమ్రః
ప్రియమను సుకృతాం చ స్వస్పృహాయా విలంబః॥ ౧౩౪

ప. వి. పరవతి । దమయంతి । త్వాం । న । కిం । చిత్ । వదామి । ద్రుతమ్ । ఉపనమ । కిం । మామ్ । ఆహ । సా । శంస । హంస । ఇతి । వదతి । నలే । అసౌ । తత్ । శశంస । ఉపనమ్రః । ప్రియమ్ । అను । సుకృతాం । చ । స్వస్పృహాయాః । విలంబః ।

టీక॥ పరవతి = పరాధీన మగు, దమయంతి = ఓ దమయంతీ! త్వాం = నిన్ను గూర్చి, కించిత్ = కొంచెము గూడ, న వదామి = చెప్పను, (కించ = మఱియు) హేహంస = ఓ హంసా, ద్రుతం = శీఘ్రముగ, ఉపనమ = రమ్ము, సా = ఆ దమయంతి, మాం = నన్ను గూర్చి, కిమ్ = దేనిని, ఆహ = పలుకుచున్నది, శంస = చెప్పుము, ఇతి = ఇట్లు, నలే = నలమహారాజు, వదతి = చెప్పుచుండగా, అసౌ = ఈ హంస, ఉపనమ్రః = సమీపమును బొంది, తత్ = దాని నంతయు, శశంస = చెప్పెను, సుకృతామ్ = పుణ్యవంతులకు, ప్రియమను = ఇష్ట మైన వస్తువును గురించి, స్వస్పృహాయాః = తమకోరికకే, విలంబః = ఆలస్యము.

“హంస గలుగకు కార్యసిద్ధినిఁ జెప్పె నను” విశేషార్థము
“సాధువులు కోరుటలోనే యాలస్యము గాని. కోరినచో కార్యసిద్ధికిఁ దడవు జరుగ”దను సామాన్యార్థముచే సమర్థింపఁబడుటవలన నర్థాంతర న్యాసాలంకారము.

సమాసములు :

పరవతి:— పరః అస్యాః అస్తీతి = పరవతీ, తస్యాస్పంబుద్ధిః = హేపరవతి:

భావము:—

“ఓ పరతంత్ర మయిన దమయంతీ! నిన్ను నేను నిందించను. ఓ హంసా! శీఘ్రముగ దిగిరమ్ము. ఆ దమయంతి నన్ను గూర్చి నీతో నేమి చెప్పినది. దానిని జెప్పుము.” అని నలుఁడు హంసను జూడకయే భ్రాంతితో హంసను సంబోధించి పలుకుచుండగా నట్టితరుణమున వాస్తవముగనే యీహంస యతని ముంగిట దిగి దమయంతీవృత్తాంతము నంతయును జెప్పెను. సాధువు లేవిషయమును గూడ సాధారణముగాఁ గోరరు. వారు దేని నైనను గోరుట లోనే యాలస్యము. కాని వారు గోరినచో కార్యసిద్ధిలో నాలస్య మేర్పడదు.

శ్లో॥ కథితమపి నరేంద్రశృంసయామాస హంసం
కిమితి కిమితి పృచ్ఛన్ భాషితం స ప్రియాయాః ।
అధిగతమతివేలానందమార్ద్వీకమత్తః
స్వయమపి శతకృత్వస్తత్తథాన్వాచచక్షే॥ ౧౩౫

ప. వి. కథితమ్ । అపి । నరేంద్రః । శంసయామాస । హంసం । కిమ్ । ఇతి
కిమ్ । ఇతి । పృచ్ఛన్ । భాషితం । సః । ప్రియాయాః । అధిగతమ్
అతివేలానందమార్ద్వీకమత్తః । స్వయమ్ । అపి । శతకృత్వః । తత్ ।
తత్ । తథా । అన్వాచచక్షే ।

టీక॥ సః = ఆ, నరేంద్రః = నలమహారాజు, కథితమపి = తనకు హంసచే
చెప్పఁబడినను, ప్రియాయాః = ప్రియురాలగు దమయంతియొక్క.
భాషితం = మాటను, కిమితి, కిమితి = ఏమి యేమి యని, పృచ్ఛన్ =
అడుగుచు, హంసం = హంసను, శంసయామాస = మరల మరల
చెప్పించుచుండెను, (కించ = మఱియు), అతివేలానందమార్ద్వీకమత్తః;
అతివేల = పారము లేని, అనంద = సంతోష మను, మార్ద్వీక =
ద్రాక్షమద్యముచే, మత్తః = మదించినవాడై, అధిగతం = చక్కగా

గ్రహింపఁబడిన, తత్ = ఆ హంస చెప్పిన విషయమును, స్వయమ పి
= తానును, శతకృత్వః = పెక్కుమాటులు, తథా = ఆ హంస చెప్పిన
విధముగనే, అన్వాచచక్షే = అనువదించుచుండెను.

సమాసములు ;

నరేంద్రః :- నరాణామింద్రః = నరేంద్రః.

అతివేలానందమార్ద్వికమత్తః :- వేలామతిక్రాంతః = అతివేలః, అతి
వేలశ్చసౌ ఆనందశ్చ = అతివేలానందః, మృద్వీకాయాః వికారః =
మార్ద్వికమ్, అతివేలానంద ఏవ మార్ద్వికమ్ = అతివేలానందమార్ద్వికమ్,
అతివేలానందమార్ద్వికేన మత్తః = అతివేలానందమార్ద్వికమత్తః.

భావము :

ఆ నలమహారాజు హంస తనకుఁ జెప్పిన ప్రియురాలివిషయమునే
మాటి మాటికి నడుగును నా హంసచే మఱు మఱు చెప్పించుచుండెను.
మరియు నపార మగు నానంద మను ద్రాక్షపండ్లమద్యముచే మదముఁ జెందిన
వాడై హంస చెప్పుటవలన తాను చక్కగా గ్రహించిన దమయంతీవృత్తాంత
మును దాను గూడ బెక్కుమాటులు హంస చెప్పిన విధముగనే పఠకుచుండెను.

శ్లో॥ శ్రీహర్షం కవిరాజరాజిమకుటాలంకారహీరస్సుతం
శ్రీహీరస్సుషువే జితేంద్రియచయం మామల్లదేవీచయమ్
తార్తీయీకతయా మితోఽయమగమత్తస్య ప్రబంధే మహా
కావ్యే చారుణీ నైషధీయచరితే సర్గో నిసర్గోఽష్టలః॥ ౧౩౬

ప. వి. శ్రీహర్షం । కవిరాజరాజిమకుటాలంకారహీరః । సుతం । శ్రీహీరః ।
సుషువే । జితేంద్రియచయం । మామల్లదేవీ । చ । యమ్ । తార్తీయీ
కతయా । మితః । అయమ్ । అగమత్ । తస్య । ప్రబంధే । మహాకావ్యే ।
చారుణీ । నైషధీయచరితే । సర్గః । నిసర్గోఽష్టలః ।

టీక॥ కవిరాజరాజిమకుటాలంకారహీరః; కవిరాజ = కవిశ్రేష్ఠులు, రాజి =
పరంపరయొక్క, మకుట = మకుటములకు, అలంకార = భూషణమైన,

హీరః = వజ్రమణి యగు, శ్రీహీరః = శ్రీహీరుడను విద్వాంసుడు,
 జితేంద్రియచయం; జిత = జయింపఁబడిన, ఇంద్రియ = చక్షురాదీంద్రి
 యములయొక్క, చయం = సమూహము గల్గిన, శ్రీహర్షమ్ = శ్రీ
 హర్షుడను నామము గల్గిన, యం = ఏ, సుతం = కుమారుని,
 సుషువే = పుట్టించెనో, మామల్ల దేవీ చ = మామల్ల దేవి యనుతల్లియు,
 యం = ఏ, సుతం = కుమారుని, సుషువే = కనెనో, తస్య = అతని
 యొక్క, ప్రబంధే = ప్రకృష్టబంధము గల్గిన, చారుణీ = చమత్కృతి
 సముల్ల సిత మైన, నైషధీయచరితే; నైషధీయ = నలునకు సంబంధిం
 చిన, చరితే = చరిత్రయైన, అసగా నైషధీయమను నామము గల,
 మహాకావ్యే = మహాకావ్యమందు, తార్తీయీకతయా = మూడవదిగ,
 మితః = లెక్కింపఁబడిన, నిసర్గోజ్జ్వలః; నిసర్గ = స్వభావముచే,
 ఉజ్జ్వలః = ప్రకాశమాన మగు, సర్గః = సర్గ, అగమత్ = సమాప్తిని
 బొందినది.

సమాసములు :

క విరాజరాజిమకుటాలంకారహీరః :- కవీనాం రాజానః = కవిరాజాః, కవి
 రాజానాం రాజాః = కవిరాజరాజాః, కవిరాజరాజేః మకుటాని = కవిరాజ
 రాజిమకుటాని, కవిరాజరాజిమకుటానామలంకారః = కవిరాజరాజిమకుటా
 లంకారః. కవిరాజరాజిమకుటాలంకారశ్చసౌ హీరశ్చ = కవిరాజరాజి
 మకుటాలంకారహీరః.

జితేంద్రియచయమ్ - ఇంద్రియాణాం చయః = ఇంద్రియచయః, జితః
 ఇంద్రియచయః యేన సః = జితేంద్రియచయః, తమ్ = జితేంద్రియ
 చయమ్.

తార్తీయీకతయా :- తృతీయ ఏవ తార్తీయీకః, తార్తీయీకస్య భావః
 = తార్తీయీకతా, తయా = తార్తీయీకతయా.

నైషధీయచరితే :- నిషధానాం రాజా = నైషధః, నైషధస్య ఇదమ్ =
 నైషధీయమ్. నైషధీయం చ తత్ చరితం చ = నైషధీయచరితమ్,
 తస్మిన్ = నైషధీయచరితే

నిసర్గోజ్జ్వలః :- నిసర్గేణ ఉజ్జ్వలః = నిసర్గోజ్జ్వలః.

భావము :

కవిరాజులశ్రేణికి మౌళిభూషణ మగు వజ్రమణి యైన శ్రీహీరుఁ డను విద్వాంసుడును, మామల్ల దేవియు నింద్రియనిగ్రహము గావించిన శీలవంతుడైన శ్రీహర్షు డను పుత్రుని కనిరి. అతని ప్రబంధ మగు మహాకావ్యమైన నైషధీయ చరితమునందు మూడవదిగ లెక్కింపఁబడిన స్వభావసుందర మగు నీ సర్గ సమాప్తి నొందినది.

ఇట్లు

శ్రీ మదాపస్తంబసూత్రాఽఽత్రేయగోత్ర

శ్రీ మదుదాలి నృసింహశాస్త్రి

తనూజ

శ్రీ విక్రమసింహపురీవేదసంస్కృతకలాశాలాప్రధానోపాధ్యాయ

సుబ్బరామశాస్త్రి విరచిత

నైషధీయచరితాంధ్రవ్యాఖ్యానమున

తృతీయసర్గ సమాప్తము